

BUDAPESTI SZEMLE

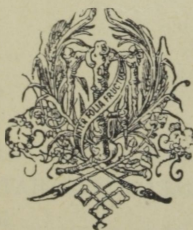
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHARMINCÖTÖDIK KÖTET.

(683., 684., 685. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

A M. KIR. ORSZ. LEVELEZŐ
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

DCLXXXIII.

	Lap
AZ EZERÉVES MAGYAR TRAGÉDIA. — Báró Kaas Alberttől	1
MAGNA CARTA — ARANYBULLA. (II.) — Fest Sándortól	41
MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI POLITIKA IRÁNYELVEI	
1790—1815. (III.) — Horváth Jenőtől	64
A BENNET-CSALÁD. (IX.) — Regény. — Austen Jane után, angolból —	
Hevesi Sándortól	84
AZ ÚJ MAGYAR ODYSSEIÁBÓL: <i>Ares és Aphrodite szerelme.</i> —	
Görögből, — Csengery Jánostól	106
SZEMLE. — <i>Szinyei-Merse Pál művészete.</i> — Farkas Zoltántól	112
IRODALOM. — 1. <i>Két regényes költői életrajz.</i> — (Harsányi Zsolt: <i>Ember küzdj... — Szólalj, szólalj, virrasztó!</i>) — Kéky Lajostól.	
2. <i>Móra Ferenc önéletrajzi vallomásai.</i> — (Móra Ferenc: <i>Darutatól a Móra Ferenc-utcaig.</i>) — k. l.-tól.	
3. <i>Egy új levélregény.</i> — (Kóbor Noémi: <i>Mi lett belőlem!</i>) — r. r.-től	118

DCLXXXIV.

TINAYRE LOUIS FRANCIA FESTŐMŰVÉSZ VISSZAEMLEKEZÉSEI	
MAGYARORSZÁGI TARTÓZKODÁSÁRÓL. (1872—1879.) —	
Szmrecsányi Miklóstól	129
KOSSUTH LAJOS TITKOS LEVELEI A TURINI ÁLLAMI LEVÉLTÁRBAN. — Hegedüs Loránttól	165
FESTÉSZETÜNK FEJLŐDÉSMENETÉHEZ A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELEBEN. — Petrovics Elektől	177
MÓRA FERENC, AZ ELBESZÉLŐ. — Szinnyi Ferencről	191
FIRDÚSZI. — Radó Antaltól	204
A BENNET-CSALÁD. (X.) — Regény. — Austen Jane után, angolból —	
Hevesi Sándortól	215
FRANCIA JELLEM A FRANCIA NYELV TÜKRÉBEN. — Papp Istvántól	227

SZEMLE. — <i>Megemlékezés Négyesy Lászlóról.</i> — Hekler Antaltól	Lap — 242
IRODALOM. — 1. <i>Gárdonyi Géza új életrajza.</i> — (Gárdonyi József: <i>Az élő Gárdonyi.</i>) — H. Z.-tól.	
2. <i>Egy emberöltő regénye.</i> — (Körmendi Ferenc: <i>A boldog ember- öltő.</i>) — Haraszthy Gyulától.	
3. <i>Válasz Viszota Gyula «Széchenyi utolsó négy éve Döblingben» című cikkére.</i> — Schaffer Károlytól	— — — — — 245

DCLXXXV.

AZ 1863-I ERDÉLYI ORSZAGGYŰLÉS. — Berzeviczy Alberttől	— — — 257
A NEMZETKÖZI KONGRESSZUSOK JELENTŐSÉGE. — Rottenbiller	
Fülöptől	— — — — — 279
LISZT FERENC NYOMAI A FRANCIA IRODALOMBAN. — Hankiss	
Jánostól	— — — — — 301
A NÉPKÖLTÉS KUTATÁSÁNAK ÚJ FELADATAI. — Bartha Dénestől	326
A BENNET-CSALÁD. (XI.) — Regény. — Austen Jane után angolból, — Hevesi Sándortól	— — — — — 354
SZEMLE. — <i>Correggio.</i> — Farkas Zoltántól	— — — — — 369
IRODALOM. — 1. <i>Új Madách-életrajz.</i> — (Balogh Károly: <i>Madách, az ember és a költő.</i>) — Kéky Lajostól.	
2. <i>A románok története.</i> — (Seton-Watson, Robert William: <i>A history of the Roumanians from Roman times to the com- pletion of unity.</i>) — H. J.-tól.	
3. <i>Elbeszélések az orvosok világából.</i> — (Dr. Müller Vilmos: <i>Élni akarunk.</i>) — r. r.-tól	— — — — — 375

AZ EZERÉVES MAGYAR TRAGÉDIA.

A történelemben az egyes külső események és a koreszmék egymástól elválaszthatatlan kölcsönhatásban munkálják egy-egy nemzet sorsát. A különböző koreszmék a századok folyamán hol egymásba folytak, hol valamely eszmeáramlat a fejlődésnek új irányt adott, máskor az egymásra ható erők és felmerült szükségletek a mult eszmével összekeveredtek. Ez a vegyülék formálta ki a nemzet új jellegét. Így tagozódtak a korszakok változó koreszmék szerint. A nagy európai birodalmak különböző eszmeáramlatok megtestesítőiként időről-időre változó több dimenzióban éltek életüket.

Más volt Nagy Károly államcélja és más a frank királyoké. Változott a Lajosok elődjei alatt. A Lajosok korában ismét új fordulatot vett. A francia forradalom az egész régibb renddel szakított. Napoleon új cél felé tört. A köztársaság eszmeköre ismét más. Ezekből a különbözőségekből szövődött egybe a francia történelem, és ez a sokszerűség formálta ki a francia jellemet és gondolkozást.

Az angol kormányzó tehetség Normann Vilmos hódítása óta a földkerekséget behálózó British Commonwealth-ig ugyancsak különböző államcélokat követett. A feudális berendezkedéstől a Stuartok autokrátiáján keresztül a klaszszikus alkotmányosságig és a nemzeturalomtól a gyarmatosító világalomig, a földbirtokos hűbéruraságtól a gazdag kereskedő nemzetig az angol birodalomban a legeltérőbb eszmeáramlatok váltották fel egymást. A német birodalomban a Hohenstaufok császársága más síkban mozgott, mint későbbi utódaik politikája. A Habsburg-dinasztia a germán fajt újból más koordinata-rendszerbe illeszti bele, míg a

brandenburgi befolyás és a porosz királyok alatt a nemzeti tevékenység ismét új területet keres magának.

Ezeknél a nemzeteknél mindenütt sokvonalúságot, különböző célkitűzéseket és az élet változatos alakulását észlelhetjük. A különböző célkitűzések a bennük rejlő szellemi erő, vagy gazdasági szükségesség miatt önmagukból sarjadtak ki, önmagukért virágoztak és hanyatlásukban az eszmével együtt enyésztek el, hogy helyet adjanak valamely másnak, a régitől talán eltérő újabbnak.

Ezzel szemben a magyar történelem századról-századra mondhatni egy síkban élt és mozgott. Az események ezen az egy síkon hullámozgottak át, más és más megvilágításban mutatva az életfolyamatot, de a nemzet életútja ebből a síkból nem nőtt ki, nem vett fel több dimenziót. Nálunk is hatottak különböző eszmeáramlatok. Az országlást és a társadalom szerkezetét megváltoztatták, de a koreszmék öncélúsága nem jelentkezett; mind alárendelte magát egynek, a nemzet fennmaradásáért folytatott állandó küzdelemnek.

A magyar történelemben minden új vagy idegenből átvett gondolat beleegyszerűsödött és behelyezkedett a létfenntartás fősíkjába. Werbőczy írja (I. Tit. 18.): «E Magyarország az alájavetett részekkel együtt ellenségektől környezve és ezeknek torkában fekszik, melyet eleink mindig csak karddal és fegyverrel szoktak oltalmazni és védeni». A létért való küzdelemnek mindenekfelett való gondja a magyarság egész energiáját igénybe vette. Csakhogy a nemzeti gondolatot nemcsak a fegyveres támadások ellen kellett védelmezni, hanem óvni kellett az idegen eszmeáramlatok ellen is ugyanakkor, amidőn a nemzetnek európai földrajzi helyzeténél fogva ugyanezekkel az idegen, főképp nyugati állami és társadalmi eszmékkel számolnia kellett, sőt azokkal ki is kellett egyeznie.

Az európai nemzetek közösségébe való behelyezkedés kényszerítő nyomása és a nemzeti sajátságokhoz ragaszkodó akarat két alapeszméje egymást kiegészítette, de viszont ezer esztendőn keresztül szemben álltak egymással.

Ez a magyar történelem különleges jellegzetessége és

tragikuma. Ha erős nemzetek eredményes politikát folytattak, az mindig nemzeti, de egyúttal reális hatalmi politika volt. De kis nemzetet nemzeti irányban vezetni hatalmi pozíció felé, vagy sikeres hatalmi politikát nemzeti irányban vinni, kevés országnak jutott szerencsés osztályrészéül. És nincs olyan ország, melynek történelmében a hatalmi reálpolitika és nemzeti eszme századokon keresztül annyira külön utakon kényszerült volna járni, és nincs nemzet, amelynek életében annyiszor került volna szembe egymással a hatalmi politika és a nemzeti eszme, mint a magyaréban.

Szent István korában ütközött össze először a két gondolat és azóta ezer éven át mérkőzött egymással.

Ennek a két eszmének a küzdelme az ezeréves magyar tragikum. A keletről jött fekete lovasoknak Európában István király biztosított jövőt és polgári jogot. Az ő államalkotó nagysága éppen annak a felismerésében rejlik, hogy meglátta azokat az előfeltételeket, amelyek elfogadása nélkül a hét nemzetség pusztulásra lett volna kárhozthatva. Kelet vérének hasonulnia kellett nyugat gondolkodásához. A fennmaradás biztosítása reálpolitikát követelt. De ezáltal szembe kellett kerülnie népe érzelmeivel és gondolkodásához. A nemzettől nyert fővezéri hatalmának öregbítésére a nemzeten kívül álló legnagyobb tekintélyhez folyamodott: a pápától kért és kapott koronát. Ez szakítást jelentett a multtal. Hatalmát a keresztény egyházi és császári gondolat nyugati alapjára helyezte. Népének mythosával, vallásával, pogány szokásaival szembefordult. Fejére koronát tett, amely korona azt jelképezte, hogy a törzsek hatalma megszűnt, a király a nemzetet központi hatalma alá vetette.

Azt a magyar népet, amelyről Bölcs Leó azt írta, hogy «ἐλευθερόν ἐστιν τούτο τὸ ἔθνος» «ez a nép szabad» és amelyről Konstantinos Porphyrogenitos jellemzésül azt említi fel, hogy «a magyarok nyolc törzse nem engedelmeskedik fejedeleinek» és amelynek alkotmányos rendje a szabadoknak a gyűlésben hozott akaratában csúcsosodott ki, személyes egyeduralkodó alá vetette. Ez egy más civilizáció felé való igazodást jelentett, amely előtt meghódolásra kellett kényszeríteni ázsiai népének nemzeti sajátosságait.

Szent István ellen Koppány lázadásában az államérdekkel nem számoló, a nemzeti sajátságokat annak alá nem rendelő faji eszme megszemélyesítői keltek fel és Koppány felnégyelt teteme a régi rend bukását és az ősi faji eszme összeomlását hirdette.

Íme az első összeütközés. István király tette reálpolitikus lépés volt. Az ő nagysága politikai előrelátása és erélye, amellyel népét akarata előtt meghajlásra kényszerítette. A kereszténnyé lett király, az apostoli követ, a kereszténység későbbi szentje nem egy magának élő, önmagában elmélyedő, contemplatív szent, hanem tetterős, hatalmas államalkotó szellem. Szent István, hogy kifelé a reálpolitikai hatalmi elhelyezkedésbe beleilleszkedjék és hatalmát befelé megszilárdítsa, kénytelen volt nemzetét jövőendő útjának kiépítésében idegen vezető befolyás alá helyezni.

A hittérítők és az első püspökök idegenek voltak. Szent István nagy hatalmat adott nekik, hogy a királyi tekintélyre támaszkodva az országot kereszténnyé tegyék. A külföldi lovagok, részben németek, részben olaszok, ugyancsak a király hatalmából tettek tekintélyre szert, hogy az országgal a nyugati kultúrát megismertessék és elfogadtassák.

Sokszor vitatott és sokféleképpen magyarázott kérdés, hogy Szent István mondásának «*unius linguae uniusque moris regnum imbecile et fragile est*» (Szt. István I. 6.) — mi az igazi jelentése. Szerintem ez a hatalmi reálpolitika axiomája volt a nemzeti eszmével szemben, amely minden külföldi befolyástól menten, csakis nemzeti sajátságaiban akart tovább élni.

A honfoglaláskor az ázsiai kultúrájú nép előretört nyugatra addig, ameddig a geopolitikai tényezők engedték. A Dunántúl legsűrűbb letelepüléseivel Zalában és Zalától északra elérte a nyugati kultúra középeurópai keleti határát. Az Alpeseznek ezeken a keleti lejtőin vonul keresztül az a földrajzi vonal, amely a keleti uralmi törekvések túlterjeszkedésének mindig határt szabott. Itt érintkeztek és itt feszültek szembe egymással a germán, a nyugati szláv és a magyar faji sajátságok. A Marktok rendszere a nyugati birodalmi eszme védelmi öve volt, határ, de egyszersmind kapu. Ezen

túl csak kalandozni lehetett, de maradandó földet foglalni nem. Az államalkotó népvándorlás itt megállt, viszont ezen a vonalon hatolt át a nyugat gazdasági és szellemi hatása és ezen keresztül érvényesült a nyugati kultúra befolyása Kelet népére. A földrajzi és politikai helyzet törvényszerűsége nem maradhatott következmények nélkül. A körülmények hatása alatt 'a kizárólagos nemzeti gondolatnak osztályos tárgyalásba kellett bocsátkozni az idegen befolyással még azon az áron is, hogy önsajátságait szorítja háttérbe, mert elszigetelten, mint «*unius linguae uniusque moris regnum fragile*» lett volna s gyenge a népek harcában megállani. Ámde a megalkuvás, még ha az előrelátó ész parancsolta is, a nemzet lelke, a nemzeti érzés rovására ment, s ezzel a sorstragédia magva el volt vetve.

Amidőn Szent István a nyugati kereszténységet fogadta el, ezzel a nyugati világ és felfogás előtt kitárta a kaput. «A vendég és a jövevény népekben nagy haszon vagyon, — úgymond — mert, amint különb-különbféle tartományok széléről jönnek a vendégek, különb-különbféle szót és szokásokat, fegyvert és tudományt hoznak magukkal, ami mind a király udvarát ékesíti és teszi nagyságosabbá.» (Szt. István I.) A nemzet életében tehát már korán vezetőszerephez jutottak az idegen tudomány és idegen szokások.

És hányszor kellett azóta is a nemzetnek meghajolni az előtt a kikerülhetetlen szükség és kényszerűség előtt, hogy az idegen befolyásnak tág érvényesülést engedjen! Hol a tudományt engedte be, hogy vele sajátját megtermékenyítse és előbbre vigye, hol idegen fegyverekre szorult, hogy ezek őt a környező veszélytől megmenteni segítsék. Ezzel azonban együtt járt, hogy az idegen segítség és idegen szokások nem egyszer a magyar társadalom elernyedésének váltak okozóivá.

A régi fajiságban gyökerezett hagyományok és az átvett európai intézmények kettőssége már korán ellentéteket idézett fel.

Szent István után a trónöröklés körül a keleti seniorátus elve és a törzsi szervezet fejedelmválasztási előjoga a nyugati elsőszülöttségi rendszerrel került szembe. A királyok-

nak természetes óhajuk volt, hogy haláluk után az utódlást fiúk számára biztosítsák. A nemzet ellenben ragaszkodott ahhoz a beleszólási jogához, amelyet Anonymus a vérszerződésig vetített vissza, hogy uralkodóikat Álmos nemzetségből a nemzetségek választják és az örökletesség kizárólagos jogcímébe belenyugodni nem akartak. Ehhez járult, hogy a keletről hozott törzsi államszervezetnek inkább megfelelt a seniorátusi elv, amely a gyakorlatban jobban kizárta a gyermekkirályságot és az azzal járó cselszövényeket, vagy a gyenge kormányzatot. Viszont a primogenitura jobban biztosíthatta a nemzetközi politika állandóságát, mint a seniorátus, vagy a család kebelén belül megejtett választás, amely minden trónváltáskor önálló politikai elgondolású egyént ültetett az előd székébe.

A két jogelv gyakran állította szembe a magyart a magyarral. A koronás király politikája ellentétbe került tágabb családjának, testvéreinek a törekvéseivel. És ha a király a saját akarátának akart érvényt szerezni, ehhez a segítséget udvari embereiben, sokszor külföldi felesége családjában vagy szomszédos szövetségeseiben találta. Így lett az Árpádok alatt a trónöröklés a fejedelmi realpolitikának és a nemzeti jogi hagyománynak zavarokat okozó függő kérdése.

Akik a meglévő renddel elégedetlenek voltak, a trónkövetelő testvér vagy rokon köré csoportosultak. Jelszavuk az idegen befolyás kiküszöbölése és a merev nemzeti eszme lett, amely megett ha meg is húzódott valamely más nemzetközi hatalmi csoportosulás, a küzdelemre nem ezzel a zászlóval, hanem a nemzeti eszmével vonultak fel.

Péter, amidőn Aba Sámuel elől a császárhoz menekült és az országot neki hűbérül felajánlotta, a nemzetiek ellen a külföldiekre támaszkodott és az idegenből ideszármazott új magyar adományos birtokosokba vetette reményét. Péter bizalmatlan volt minden magyar iránt, sőt nem is titkolta, hogy «ha valameddig élek, minden bírót, századost és falusi bírót, minden főtisztviselőt németekből teszek és Magyarország földjét idegen telepésekkel fogom megtölteni.»¹

¹ Hóman-Szekfű: *Magyar Történet*, I. 257. oldal.

Íme Szent István gondolatának eltévelyedése. Szent István az ország erősítésére adta a vendég és jövevénynépeknek az egyház, püspökök, főemberek és országnagyok után következő kiváltságos helyet, — mert «tanta inest utilitas in hospitibus et adventitiis» — nem pedig a magyarság ellen. Ámde a külföldi befolyást csak az erőskezű uralkodó tudta a kellő korlátok közé szorítani. Utódja alatt támadó fegyverré vált az a magyarság ellen. A nemzeti visszahatás nem maradt el. Endre és Levente, majd Béla fegyveres felkelése mind a nemzeti mozgalomra támaszkodott. Anakronisztikus szóval élve Koppány kuruc iránya lángolt fel Vataban és társaiban, akik Bélához csatlakoztak. Ugyanennek a tömegszenvedélynek esett áldozatul Gellért püspök és a megvakított Péter király, mert a pogány magyarok és társaik a németbarát királyban és a keresztény főpapban egyképpen a nemzetietlen irány vezetőit látták.

Péter esetében az idegen befolyás túlkapásai és a Magyarországot idegen hűberré lealacsonyító király nemzetietlen szövetkezése váltották ki a nemzeti eszme fellázadó túlhajtását.

Ugyanezek a szellemi erők működtek közre Béla táborba szállásánál testvére, Endre király ellen. A korábbi nemzeti vezér mint koronás király megalkudott a hatalmi politika kívánságaival. Hogy a maga uralmát, vagy Salamon fiának trónöröklését akarta-e külső szövetségekkel biztosítani, az ebből a szempontból mellékes. Tény, hogy a külföld felé tájékozódott és, ami ezzel egyet jelentett, a nyugati befolyásnak teret engedett. Amint Hóman írja:¹ «Endre iránti hitszegését a császári ház óhajlásával, a német béke kívánatosságával mentegette.» Ezzel a politikájával elvesztette a nemzetiek bizalmát. Ugyancsak Hóman szavaival élve:² «A magyarság túlnyomórészben a Béla pártján volt, mert félt Péter korának visszatérésétől, a németek uralmától» — úgy, hogy a fegyveres összecsapáskor Vata utódai, az előbbi pogány lázadók és a tiszántúli magyarok vonultak fel a

¹ Hóman-Szekfű: *Magyar Történet*. I. 269. o.

² Hóman-Szekfű: *Magyar Történet*. I. 270. o.

királyi sereg, a német vezérek megett sorakozó német és idegenekkel vegyesen harcoló magyarok ellen. A testvérháborúban a királyi személyes hatalmi politika ütközött össze ismét a nemzeti iránnyal.

I. Béla király sem került el a pártkirály-jelöltek és a trónkövetelők közös sorsát. Célját elérve, a koronával fején kénytelen volt előbbi párthívei ellen fordulni. A túlzó pogány magyarokat letörte, míg volt ellenségeit kibékíteni törekedett. Reális hatalmi politikája érdekében, a Németország felől fenyegető megmozdulástól tartva, elejtette a merev nemzeti politikát és ő is Németország felé tájékozódott. Salamon visszahívása mutatja ezt a fordulatot.

A hatalmi politika irányával együttjáró idegen befolyás és a nemzeti eszme közötti ellentét ezután sem egyenlítődött ki. Az idegenben nevelkedett, küleröktől támogatott Salamon kiváltotta a viszályt és a rokonharcot. Szembe került bátyjával, s ebben a küzdelemben ismét Géza herceg a nemzeti ügy bajnoka.

A hatalmi és a nemzeti eszme közötti súrlódás, küzdelem és ellentét először Szent László és Kálmán uralkodása alatt nyugodott meg. E két nagy királynak sikerült a nemzet összességének erejét egybefogni, a dinasztikus és kormányzati érdekeket a nemzet lelkületéből fakadó irányban tartani s a kettőt egy nevezőre hozni.

Politikájukat megkönnyítette a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változás. A nyugati szomszédok elejtették régebbi törekvésüket, hogy Magyarországot a császársággal hűbéri kapcsolatba hozzák; másrészt egy új eszmeáramlat lobogott fel Európában: a keresztesháborúk gondolata, amely hatásában Magyarország nemzetközi helyzetét megváltoztatta és politikájának arcvonalát nyugatról délkelet felé fordította.

A nyugati kereszténységhez csatlakozott Magyarország délkeleti, ma azt mondanók: balkáni, politikája a nyugati szomszédok figyelmét kevésbé költötte fel. Kálmánnak és utódainak törekvései elsősorban a keletrómai birodalom érdekkörébe vágtak, és az volt a kérdés, hogyan alakul a viszony Magyarország és a keletrómai császárság között.

A bizánci birodalom azonban lehetett Magyarországnak jó vagy rossz szomszédja, de reá olyan befolyást, mint a nyugat, sem hatalmilag, sem kultúrája útján nem gyakorolhatott. Magyarországot önereje egyensúlyban tartotta, királyai idegen segítségre nem szorultak, erejét és hatalmát pedig Szent László és Kálmán sikeres hadviselésükkel és hódításaikkal elismertették.

A magyart a bizánci kultúra sem fenyegette, mert a kétféle keresztény világnézet minden beolvasztó hatást lehetetlenné tett. Kelet felé Magyarország akkor is a nyugati gondolatvilágnak Középeurópa széléig kitolt bástyájaként szerepelt, amelynek vonalán eszmék, törekvések, befolyások megütköztek, de nem olvadtak össze.

A bizánci udvarban nevelkedett III. Béla sem folytatott mint magyar király szövetséges bizánci, hanem önálló magyar politikát. Alatta forrt először össze az egymást oly sokszor gyengítő két állameszme: a nemzeti és hatalmi.

A király hatalmi és a nemzet faji politikájának kettőssége a társadalmi és birtokrendszeren is végigvonul. A magyar törzsek a honfoglaláskor szállásokban települtek le, de ezek nem voltak egymással határos területek. Az összefüggést gyengébb minőségű földek, mocsarak, erdők szaggatták meg, mint félig uratlan területek, ideig-óráig tartó foglалások tárgyai. Voltak közöttük lakatlan, de voltak lakott vidékek is, amelyeken a függetlenségüket elvesztett, itt talált embercsoportok éltek; ezeket vont a Szent István királyi joghatósága alá, amidőn a várszervezetet megalkotta és a szállások között összefüggő imperiummá szervezte. A várrendszer és a királyi joghatóság alá tartozó földek adták meg a királynak pénzügyi, kormányzati, sőt hadügyi személyes hatalmát. Hogy Szent István és közvetlen utódai alatt a szállásokban lakó közjogilag jogosítottak milyen kapcsolatban állottak a királyi várakkal és a várispán alá tartozó különféle rangú várjobbágyokkal és várnépekkel, erről a felfogások különbözők. Vannak, akik azt állítják, hogy a két szervezet eredeti különállását huzamosan fenntartotta. Mások szerint a várispánok hatásköre már a XI. században kiterjedt a szállásokra is. Nem hiszem, hogy ezt a kérdést így általánosságban el lehetne

dönteni. A fejlődés iránya kétségkívül az volt, hogy a törzsszervezet tagjai a király és a királyi várrendszer befolyása alá jutottak. Ez a folyamat azonban nem egyidőben és nem egyformán játszódott le az ország egész területén.

Ha valamely királyi vár élén erős, tekintélyes, ügyes várispán volt és mellette a szállás igazgatása gyengébb kezekbe jutott, akkor feltehető, hogy a királyi szervezet embere személyi súlyánál fogva befolyást nyert a szállásra is és azt érdekkörébe vonta, míg ugyanakkor egy merev, talán gyűlöltebb vagy gyengébb várispánnal szemben a mellette élő, egészségesebben fennmaradt törzsi szervezet a függetlenségét megőrizte és az általános fejlődési iránynak hosszabb ideig ellen tudott állani. Idők folyamán azonban a vezérek korából származó, de magát túlélő nemzeti törzsszervezet mégis elbukott a hűbéri gondolaton felépült királyi szervezet előtt. Íme ismét előttünk áll a kettősség az intézményekben is.

Szent István az egyháznak nagy hatalmat adott. A külföldieknek, kik udvarában méltóságát öregbítették és az egyházat segítették, befolyást biztosított. A tekintély és a hatalom abban a korban a földbirtokon és az azon élő emberen nyugodott. Híveinek tehát a királyi joghatóság alá vont területekből földbirtokot juttatott szolgálat ellenében, úgy, amint a hűbéres fejedelmek jutalmazták a hűbérurakat.

Ez az alapja az Árpád-házi királyok által megkezdett birtokadományozási rendszernek és az adományos nemesiségnek. Mint Werbőczy fogalmazta: «A nemeseket a fejedelem teszi azokká és ékesíti nemesi méltósággal» (Trip. I. 3.); továbbá: «Mihelyt fejedelmünk bármely állapotú embert jeles tetteiért és szolgálataiért várral, vagy mezővárossal, akár pedig majorrall vagy más birtokjoggal megajándékoz, az a fejedelemnek ilyen adománya által azonnal valóságos nemessé lesz... ahonnan az ily nemesek fiait örökösöknek és szabadoknak nevezzük.» (Trip. I. 4.) Csakhogy a birtokadományozásokkal a közjogilag szabadok, a nemesek osztályába emeltek közül sokan külföldi eredetűek voltak, akik a fejedelmi hatalmi politikaért kapták a donatiót, éppúgy mint később a Habsburgok alatt az indigénák, ami ellen-

szenvet keltett, mert a birtokeloszlással a nemzeti hegemonia részesedési aránya is megváltozott, mégpedig a magyarság hátrányára. A XI. és XII. századbéli szertelen birtokadományozások ellenhatása nem is maradt el.

A magyar és a megmagyarosodott nemesség nem akart jogaiban a jövevényekkel osztozni. Megerősödött vagyonára támaszkodva fellépett a király ellen, akinek pénzügyi hatalma birtokai csökkenése folytán meggyengült. Már Kálmán törekedett a donációk szertelenségének megszorítására, amennyiben visszavett minden halászó vizet, amit nem Szt. István adományozott, és az adománybirtokokban való öröklést korlátozta (Kálmán I. 15. és 20.); a királyi birtokpolitika és a faji érvényesülés ellentéte mindazonáltal csak később, a rendi társadalom térhódításával élesedett ki. Az Aranybulla meghozatalával átmenetileg a nemzeti irány győzedelmesen védekezett az idegen földhódítások ellen, decretumba foglalva, hogy birtokot az országon kívül lévő embernek ne adjanak, ha pedig adtak vagy eladtak, azt az ország népe visszaválthassa. Ugyancsak az idegenek személyes befolyását is tilalmazta, hogyha vendégek, előkelők jönnének az országba, az ország tanácsa nélkül méltóságra ne jussanak. Ez a tétel, hogy t. i. az ország méltóságait ne idegenek töltsék be, már a XIII. században erős ütközőponttá vált, ami ellen egész a XIX. századig az országgyűlések annyiszor emelték fel, hiába, szavukat. Kimondotta ezt az Aranybulla, benne van a királyi esküben, ismételte számtalan törvény, de az idegenre támaszkodó királyok, újból és újból túltették magukat rajta.

A történelmi alkotmányok nagy középkori bulláinak a jelentősége abban áll, hogy intézményesen megrögzítették az akkori kor alkotmányos jogrendszerét és az uralkodó közhatalmi helyzetét az alattvalóval szemben rendezték. Bizonyos jogi és alkotmányos rend megelőzte őket. Előfeltételük volt, hogy a nemzet vagy annak egy rétege az országzásban részt vett legyen, de az uralkodó jogállása mégis elsősorban az ő személyi tulajdonságai szerint változó volt. Az erősebb egyéniség autokrátiájának intézményes alkotmányjogi tilalom nem állott ellent, sem a gyengébb király

központi hatalmát a visszaszorítástól nem védte. Az események és körülmények, amelyek valamely bulla kiadására okot adtak, különbözőek lehettek, de mindenkép azt eredményezték, hogy a bullákban a királyok engedményeket tettek és a központi hatalom birtokosának helyzetét az alattvalókkal szemben rendezték. A bullákban és cartákban előtérbe nyomul a hatalom mikénti gyakorlásának kérdése és mint elismert közjogi tényező fellép a nemzet, illetőleg a nemzetet jelentő vezető társadalmi rend, amely szabadságjogait már kivívta és az állami főszervek hatáskörét alkotmánybiztosító okiratban rögzíti.

Az ősi alkotmányt nem a bullák teremtették meg, de a megelőző jogi küzdelmek eredményét ezek a bullák rögzítették és szentesítették. Ezáltal zárják le az alkotmányfejlődés első korszakát, az alkotmányjogi hagyományok korát, és válnak a jövő fejlődés alapjává, amelynek viszont megszahják irányát.

Nem hiszem, hogy távoleső okokat hoznék egyebek mellett egymással kapcsolatba, ha összefüggést keresek Endre idegen udvari környezete s Bánk bán összeesküvése¹ és az Aranybullának az idegenek ellen irányuló intézkedései között,² amely rendelkezéseket a bulla egyéb határozatai

¹ Hóman, i. m. II. 71.

² Az Aranybulla jelentőségéről és történelmi érvényességéről a mult években erős vita indult meg. Nézetem szerint a történetírók II. Endre törvényét más szempontból fogják fel, mint a jogászok vagy a jogász alkotmánytörténészek. Az oknyomozó történet kutatóinak igazuk van, ha kimutatják, hogy az Aranybullát meghozatala után nem tartották meg és az nem minden részében vált hatályossá. Elavult, miért is utóbb ismételtlen felelevenítették. Az is igaz, hogy midőn az Aranybullát a későbbi királyok megerősítették, annak egy része már értelmetlenné vált. A következtetésben azonban a történészekről eltértek. Mert az Aranybulla alkotmányjogi jelentősége abban állt, hogy a rendi jogokat, helyesebben az ország vezető társadalmának a közhatalomban való részvételét a királyi hatalommal szemben intézményesen biztosította, körülírta és meghatározta és ezáltal a királyi hatalmat immár írott jogi korlátok közé szorította.

Kiadásakor az Aranybulla a főhatalom jogait és szervezetét, tehát az akkori alkotmányt módosította. Hogy később nem tartották meg, ez csak a királyi hatalom közbevetett ideiglenes erősödését

még hatályosabbá törekedtek tenni. A kötelező törvénykezési napok, a nádor széleskörű jogai, a servienseknek megadott örökösödési jog és az ifjabb királyhoz való átpártolás szabadsága nemcsak a király jogi hatalmának nagy megszorítását jelentették, hanem politikai szándékait is korlátozták, amennyiben a király mellett, sőt az ellenállási záradék ideológiájában még ellene is, mint jogi tényező elismerésre jutott az ennek következtében rendiséggé alakuló nemesség, a közjogi nemzet.

A negyedfélszázad óta Európában hazát foglalt ázsiai magyarok szívós keménységgel kivívták helyüket a nyugatnak, a pápaságnak és Bizáncnak ezen a területen összefutó erővonalai között, de arra kevesen voltak és elszigetelt fajiságukban gyengék, hogy a továbbfejlesztő erőt kizárólag önmagukból merítsék. Kelet felé a szálakat elszakítván, művelődésükbe sok nyugatit hasonítottak át, mégis a nélkül, hogy eredeti egyéniségüket feladták vagy elenyésztették volna. Csak vallásuk volt kivétel, melyet teljesen elhagytak és a kereszténységnek nemcsak híveivé, hanem védőivé váltak. Államszervezetükbe is sok nyugati szívódott fel, de nyugati utánzattá mégsem vált.

Birtokrendjük telítődött hűbéri vonásokkal, de a sze-

mutatja, amely azonban éppen azért nem állandósulhatott, mert a rendek az Aranybullára mindig visszatértek és rá hivatkozva, azt felújították. A nemzetnek egyszer kivívott jogához való ragaszkodását bizonyítja, hogy az Aranybulla egészének jogi fogalmába horgonyozta belé az alkotmányfejlődést, az értelmét vesztett részekre való tekintet nélkül, annak alapvető jelentősége tehát abban áll, hogy mint jogemlék élt és támadt fel újra és újra.

A jogtörténetben ez nem egyedülálló jelenség. Számos olyan jogintézményt ismerünk a bel- és külföldi jogokban is, amelyekről kimutatható, hogy keletkezésük pillanatában nem azt jelentették, amit később beléjük magyaráztak, vagy hogy értelmük az idők folyamán megváltozott. Ha be is bizonyítható, hogy valamely jog vagy törvény az egyes korokban nem érvényesült, de később újra feléledt, ez becses adat lehet annak a kornak a történetéhez, de egymagában nem döntő érv az utókor jogszemléletére.

Mert az alkotmány- és jogfejlődésben az időnek, a jogszokásoknak, sőt a nyilvánvaló tévedéseknek is van jogot formáló és jogot alkotó vagy megszüntető szerepük. Irányadó az illető nemzet, vagy

mélyi kapcsolatra felépülő hűbéri kategóriákat a magyar közjogi felfogás nem engedte be; sőt a populus Werbőczianust, a közjogilag jogosítottak tömör egységét alakította ki, amely megbirkózott az oligarchiával, a királyi hatalmat alkotmányos korlátok közé szorította, viszont az ország egységét a széttagoló particularismustól is meg tudta őrizni. Alkotmánya képesítette erre, amely Szent István államalkotó gondolatára ráépítette az Aranybullát, majd a többi jogi pillért, a korszellem és a való élet szükségletei és korszerűsége szerint illesztve őket egymáshoz. Így lett az ország jogrendszere a társadalmi berendezkedés alkatává és életformájává. Ha a kard kettétört, a törvényességet használták védőfegyverül és a nemzet összetartó ereje a Corpus Juris lett — per tot discrimina rerum.

A mohi katasztrófa az országot megfosztotta attól az

jogrendszer retrospectív közmeggyőződésé szilárdult felfogása, amely az eredeti hibát elnézhette és a tévedést később formászerű vagy szokásjogi akaratával szentesíthette. Ha az Aranybulla a XIII. században egyideig az érvényes jogrendből ki is esett, később ismét életre kelt, még pedig nem mint új, hanem mint régi megerősített jog. Ellenkezőleg, mint a Kovachichok felkutatott decretumai, amelyek egykor hatályban voltak, de mivel végleg feledésbe mentek, a jogfejlődésre utóbb hatást gyakorolni megszűntek.

A köztudatot valamely tévedés is áthathatta, úgy hogy ennek a tévedésnek jogbiztosító hatása volt. Hogy téves, sőt hamis tételekből is válhatik jog, ezt mindenekfelett Gratianus munkája mutatja, aki átvette az Ál-izidori hamisításokat is, de mivel a szokásjog Gratiant kútfővé tette, a hamisításokat is a kánonjog élő jogtételeivé avatta.

Az Aranybulla közjogi és jogtörténeti jelentőségét, értékét, a jog- és alkotmányfejlődés konkrét tényezői között megillető helyét ez szabja meg, és helyes jogászai méltatását az adja, hogy az élő jog hogyan incorporálta magába. Amint az utókor sok intézményt anachronistikusan Szt. Istvánra vetített vissza, azonképpen horgonyozta bele az Aranybullába a nemesi jogokat, a rendiséget, az országgyűléstartási kötelezettséget, a királyi hatalom alkotmányos korlátozását. Az Aranybullából fejleszti ki tovább az ősiséget és az ellenállás formális jogát. A serviensek, a királyi makkoltatási jog, sőt a törvénytörő napok is már a rég múltéi, midőn a királyi eskü az Aranybullát mindmáig befoglalja közjogi eszményének fenntartásául a tradíció alapján, ha az esetleg nem is állja ki a történelmi kritikát.

eredménytől, amelyet III. Béla alatt már megközelített, hogy a Duna medencéjében önálló nemzeti reálpolitikát folytathasson. Hóman idézi a bajor szerzetest, aki krónikájában megírta, hogy «Magyarországot 350 évi fennállása után a tatárok ez évben megsemmisítették». A menekülő IV. Béla a végveszély elhárítására idegen segítség után nézett. Hűbérül felajánlotta II. Frigyesnek az országot. Ez a magyarság pusztá életéért hozott rettentő áldozat volt, egy kényszerű reálpolitikai lépés, amelynek azonban a hatását elhárítani IV. Bélának később szívós küzdelmébe került.

Mutathatja-e valami is világosabban a magyar sorsot kísérő tragikumot, mint IV. Béla esete, ki ízig-vérig nemzeti volt s mégis hűbéri megalázkodásra kényszerült? A későbbi századokban is más közvetlen okok hatása alatt a nemzetközi viszonyok, az uralkodó családnak vagy az országnak a helyzete és majdan az a körülmény, hogy a magyar király egyzersmind más államok uralkodója is volt, minduntalan felidéztek az idegen támasz, idegen segítség kényszerűségét, és ezzel egyben a beolvasztás veszélyét.

Az utolsó Árpád-házi királynak uralkodásán szintúgy átvonul a korszak magyarság nemzeti küzdelme a létfenntartás parancsoló körülményeivel, mint a megelőző két századon át. Csak a tér változik, melyben az erők egymásra hatnak. Az előbbi századokban a reálpolitikát, illetőleg a hatalmi eszmét a királyok személyesítették meg, később az oligarchia térhódításával a hatalmasok csoportjai kerültek egymással szembe. A rendi küzdelmekben a hatalmas nemzettagok szervezkedtek és szövöztek önhatalmukért egymás ellen, több ízben idegen érdekekkel alkudva meg.

Az Árpád-házi királyok célkitűzését az jellemzi, hogy Szent István nyomdokán megmaradva, a magyarságnak Európában polgárjogot szereztek, de ennek a biztosítása az ország egész energiáját igénybe vette. Ebben az erőkifejtésben a nemzet mintegy kiélte magát és érdeklődését az Európát mozgató korszak csak másodszorban keltették fel.

A külföldi eszmeáramlatok Magyarországot csak annyiban mozgatták meg, amennyiben a fő célkitűzéssel, az ország és faj fenntartásával érintkezésben voltak. Ami ezen kívül

esett, az a magyar történelemre kevés hatást gyakorolt. Ezekben a századokban hullámozott végig Nyugaton a keresztesháborúk eszméje. De amíg a gondolat fanatizáló ereje az Alpeseiken túl a tömegeket annyira megejtette, hogy érte még gyermekeiket is feláldozták, addig Magyarországot magával ragadni annak ellenére sem tudta, hogy az ország a seregek természetes átvonuló útjába esett. Jeruzsálemi Endrének keresztes vállalkozása is inkább külpolitikai befolyásra vezethető vissza, mint a nemzet ezirányú lelkesedő megmozdulására. Nem akarunk találgatásokba bocsátkozni, hogy ennek a többé-kevésbé közönyös magatartásnak nem az volt-e egyik talán öntudatlan oka, hogy a nemzet a keresztülvonuló seregektől és azok befolyásától nemzeti sajátosságait féltette, vagy talán általánosságban a nyugatról jött gondolatok iránt bizonyos bizalmatlansággal viseltetett, csak arra a tényre mutatunk rá, hogy a kor szelleme Magyarország közéletét nem ragadta magával. A nemzet ezt az új dimenziót nem tette magáévá.

A keresztesháborúk Magyarországon sokkal később és egészen más értelemben váltak jelentősekké, amidőn a fenyegető török veszély ellen a pápaság és a keresztény fejedelmek segítségét a keresztesháború hirdetésében kérte.

Ugyancsak nem virágzott ki Magyarországon a lovagkor eszméje sem. Magyar troubadourokat nem találunk. A lovagi eszménykép a magyar nemesség gondolatvilágát nem változtatta meg. Ellenére annak, hogy hűbéri elemekkel vegyült, maradt az, ami eredetileg volt: a közjogilag jogosítottak uralkodó osztálya, amely a rendiség felé haladt, de a rendiség virágzásának korában nem a lovagi erényekre, hanem a szent Korona tagságára volt büszke és mint populus Werbőczianus ebbe horgonyozta bele a saját rendi sorsát és egyéni érvényesülését. Mint alkotmányvédő az alkotmányban élt, tisztét ebben látta és ami ezen kívül volt, az iránt kevés fogékonyságot mutatott.

A vegyesházbeli királyok korát ugyancsak a hatalmi és nemzeti politika versengése kíséri végig. III. Endre halála után Ottó és Venczel személyében szóbakerült a nyugati orientáció. Csakhogy közben a nemzetközi világban a súly-

pont délre tevődött át. VIII. Bonifácius korát írták, aki alatt a pápaság a császári és királyi hatalmak fölé emelkedett. Nyugati politika helyett tehát a pápai és itáliai politika lett a döntő tényező Magyarország sorsára is. A nemzetközi befolyások alól a nemzet ismét nem vonhatta ki magát s mert saját politikát űzni egyedül nem volt elég erős, megalkudott a világhelyzet hatalmi tényezőjével és az Anjou-házat emelte trónjára. Hogy a nemzeti irány ezzel a lépéssel magát nem azonosította, az mutatja, hogy Károly megválasztása érdekében Gentilis pápai követnek az egyház teljes súlyát latba kellett vetnie és Károly már hosszabb ideig uralkodott, mikor ismételt megkoronáztatásakor a nemzeti királyság jelképét, a szent koronát fejére tehetette.

Róbert Károly erős egyénisége az ellentétes irányok felett úrrá lett. A belső ellentéteket elsimította és hatalmi politikáját olyannyira sikerült nemzetéhez közelítenie, hogy fiának uralkodása alatt a kettő összeforrott és egyet jelentett.

Nagy Lajos kora azon kivételes korok egyike, amidőn a magyarság volt a birodalom magja és ereje s a birodalom jóléte a magyarság hatalmát jelentette.

Nagy Lajos halálával mindazonáltal a virágzó birodalom szétmállott. Az asszonyuralkodók nem tudták a nemzetet összetartani és az Anjouk déli hatalmi összeköttetése szembekerült az állandó nyugati nyomással. Zsigmond megkoronázása az itáliai politika bukását és ismét a német befolyás, győzelmét jelentette. Zsigmond, akit a széthúzó oligarchák egyik része emelt trónra, az általános nemzeti irányba nem tudott belehelyezkedni, pártkirály maradt, sőt idegen királlyá lett. Életcélja, amelyet el is ért, a császári korona volt és ennek alárendelte magyar királyi méltóságát. Alatta a magyar politika a német birodalmat irányító eszmék és események függvényévé vált. Zsigmond nagy hatalmát a császárság adta. A fejedelem szemében a sok tartomány között Magyarországnak csak mint egy különleges jogállású résznek volt jelentősége. 1435-ben kibocsátott decretuma világosan mutatja, hogy a császár mindenekelőtt német és olaszországi, egyházi és birodalmi ügyeit intézte el s csak ezután tért vissza s rendezte be első személyes lakását «az

időközben jelenlététől megfosztott és jogsértések, meg erőszakos kártételek miatt állapotában és a béke meg nyugalom gyönyöreiben megzavart Magyarországba», hogy országgyűlést tartson. Zsigmond uralkodása megnyitja a császárságtól függő politika korszakát s megkezdődnek a századokon keresztül meg-megújuló panaszok a királyok állandó külföldi tartózkodása ellen.

A német-római szent birodalmi korona az egyetlen keresztény császárság gondolatát jelentette, aki minden királynál több, akit a pápa koronáz meg és akinek birodalmi eszméje Nagy Károly gondolatát jelentette. A császárnak országok és tartományok, királyok, hercegek és egyházi választófejedelmek hódoltak különböző közjogi kapcsolatban és eltérő hűbéri formák között, de a császár elsőségét elismerve. A partikuláris germán jogrendszerben az egyes országok és tartományok külön joggal éltek, a császári és birodalmi elképzelés tehát Magyarországot is ebbe a laza egységbe sorozta bele.

Zsigmond is, a Habsburgok is elismerték Szent István koronájának jogi önállóságát. A koronázáskor és az országgyűléseken hozott törvényekben függetlenségét és régi szabadságát biztosították, de politikájukban összbirodalmi politikát követtek s Magyarországot a birodalmi hatalmi törekvések egyik eszközének tekintették. Gazdasági megerősödését, kulturális haladását, a nemzet megizmosodását nem tekintették a dinasztia és a nemzet közös öncéljának, ezt elhomályosította a központosító összbirodalmi eszme.

A jog és politika ellentétbe jutott. A Corpus Juris és a valóság nem fedték egymást. Ebből eredt a kettősség, amelynek kezdetét már Zsigmond és Albert alatt megtalálhatjuk és amely a magyar történelmet a Habsburg uralkodóház alatt egészen 1867-ig jellemzi. Már Zsigmond utóda, Albert alatt látjuk az érdeköszeütközést, amely abból következett, hogy az uralkodó nemcsak magyar király volt. A rendek az összbirodalmi politika ellen a kormányzás önállóságát és az ország szabadságát akarták állandóan biztosítani. Albert decretumában hangsúlyozottan megjelenik a Habsburg-dinasztia uralkodása alatt a hitlevelekben és azokon kívül

állandósult alkotmányos követelés, hogy a királyok kifejezetten biztosítsák az ország régi törvényeit, szokásait és tegyenek ígéretet, hogy azt igazságosan s a magyar főurak és nemesek tanácsával és segítségével fogják tiszteletben tartani.

Az 1439. évi decretum még tovább ment. A rendeknek beleszólást biztosított a nádorválasztásba. A nádort a király mellett önálló főhatósággá emelte és állását mintegy királyhelyettségé képezte ki: a király és a nemzet közbenjárójává tette, kimondván, hogy: «A nádor az országlakosok részéről a királyi felségnek és a királyi felség részéről az országlakosoknak törvényt és igazságot szolgáltatathat és kötelessége is ezt tenni.¹» Ugyancsak megújult a védekezés a külföldiek ellen. Törvénybe foglalták, hogy a király és a királyné idegen és külső embereknek nem fognak tisztséget adni, s nem adományoznak sem várakat, sem birtokokat, egyházi vagy világi méltóságokat másnak, mint magyar embernek. Sőt a decretum a honvédelemből különösen kizárta a külföldi befolyást, miért is a királlyal megfogadtatta, hogy «országunk határainak megvédelmezésében és megtartásában az országlakosok tanácsával fogunk élni.»²

Zsigmond és Albert alatt a török veszély már fenyegetővé vált. Szerencsére az országnak Hunyadi Jánosban arravaló vezetője és hadvezére akadt. Hunyadi szarmazása a nemzeti politika harcosává tette. Az oligarchák önző, külföldre tekintő törekvései tőle távolállottak. Hunyadi a köznemességre támaszkodott, a köznemesség pedig önmagában, tehát a nemzeti gondolatban kereste ereje gyarapodását és hatalmi előnyét. És mégis Hunyadi is kényszerítve érezte magát a lengyel királyságban és annak szövetségében keresni támaszt a török ellen. A külföld felé, kifelé tájékozódott tehát ő is, midőn a lengyel Ulászló pártjára állt Albert fiával szemben.

Éles fénnel világít bele az ország akkori helyzetébe és a független nemzeti gondolat szükséges erőtartalmának hiányát mutatja, ha Ulászló megválasztását összehasonlítjuk Mátyásnak királlyá választásával. Nagyjából ugyanaz

¹ Albert, 1439. 2. art.

² Albert, 1439. 14. art.

a társadalmi réteg, amely V. László halála után Mátyás személyében nemzeti királyt választott, Albert utódjául idegenből keresett királyt, mert a nemzet egyedül nem érzett önmagában elég erőt a törökkel való küzdelemre. Hunyadi János kormányzósága, eredményes fegyvertényei és a nándorfehérvári döntő győzelem után úgy látszott, hogy a török támadó ereje megtört. A magyar erejének érzetében tehát nem szorult idegen segítségre, amelyben amúgyis oly sokszor csalódott. Következőleg a meg nem alkuvó nemzeti eszme és a nemzeti király felé fordult.

Mátyás uralkodása feleleveníti III. Béla és Nagy Lajos korát, amelyekben a hatalmi és a nemzeti gondolat, a nemzeti és a birodalmi eszme összeforrt. Mátyás a nemzeti politikát tette hatalmi politikájává, sőt alatta a nemzeti politika támadóan lépett fel a nyugat ellen. A magyar sors kísérő jelenségét, a hagyományos nyugati érdekkapcsolatokat, a magyarság uralmi törekvésének helyezte szolgálatába, ő törekedett vezető befolyásra a szomszéd nyugat felett. Csak-hogy a nagyhatalmi magyar politika eredményei Mátyás személyéhez voltak kötve. A nemzet erőgyarapodása királyának célkitűzésével nem tudott lépést tartani és nem volt olyan utód, aki képes lett volna Mátyás sikereit intézményesen megszilárdítani. A hódító politika visszacsapott. Magyarország megint az ismert állandó külpolitikai erővonalak ütközőpontjába került. Ezt érezte át Werbőczy, amidőn úgy fejezte ki magát, hogy Magyarország az alája vetett részekkel együtt ellenségektől környezve és ezek torkában fekszik (Trip. I. 18.).

A sok ellentétes érdek közepett a kis nemzet, mint már annyiszor, ismét külföldi hatalmi orientációt keresett a Jagellók fejedelmi családjával való összeköttetésben. Ezáltal azonban a hatalmi és nemzeti eszme újból vetélytársakká váltak. A rendek Ulászlótól kivették az alkotmánybiztosítékot, hogy kiváltságaikat, szabadságukat és jóváhagyott szokásaikat a király biztosítja (2. §), hogy többnyire Magyarországon fog tartózkodni (8. §), hogy az ország ügyeiben magyar tanácsosokkal fogja magát környezni és sem egyházi, sem világi tisztséget idegennek nem ad (8—13. §). Megerő-

sítették a nádor jogállását (1492-ben), de a lappangó nemzeti elégedetlenség nem békélt meg, sőt szövetkezett, úgy-hogy 1505-ben Rákoson kimondották, hogy a királyi család kihalása esetére csak magyart akarnak fejedelmül választani, «miután az ország rémséges szétrongyolódásának, gyengülésének és jelen csúfságos pusztulásra jutásának oka főleg az idegen urakban és királyokban rejlik, kik azt gyakorta kormányozták, de magánügyeikkel foglalkozva, nem hogy megtanulták volna erkölceit e szittya népnek, mely az országot egykor vérének bőséges hullatásával szerezte és vassal, fegyverrel mind a mai napig oltalmazza, inkább dologtalan-ságra és nyugalomra adták magukat, mintsem a fegyverforgatásra.»¹

A Jagellók kora a nemzeti erők szétforgácsolódásának, széthúzásának és vészthozó meggyengülésének képét mutatja.

Mátyás az akkor Európa-szerte nagybefolyású oligarchákat féken tudta tartani. A Jagellók alatt az oligarchia vált úrrá, széthúzó, önérvényesülő törekvéseivel. A nemesség a jobbagysággal került szembe. Pénzügyileg az ország kimerült, összetartó kormányzata hiányzott, az ország igazgatása csődöt mondott. A nemzeti gondolat atomizálódott, amennyiben az egyes hatalmasok taktikázásának eszközévé lett. A nemzet a mohácsi vész felé haladt.

Mohácsot általában döntő csatavesztésnek tekintik, amely az országot a védelemre képtelenné tette és a töröknek kiszolgáltatta. Az ország katasztrófáját szerintem nem lehet egyedül a hadtörténelem mohácsi csatájának számlájára írni. A vérveszteség ugyan borzalmas volt és Szulejmán nagyobb ellenállás nélkül elfoglalta Budát, de aztán hazament. A második török hadjáratig az ország védelmét újra meg lehetett volna szervezni. De mindent megakadályozott a nyugati orientáció és a nemzeti párt között már sokszor kifejtett ellentét. Szekfü Gyula a mohácsi csata korát úgy jellemzi, hogy «a Mohács előtti kisnemesi párt koncepciója hatalmasodott el az egész politikai világban, az a felfogás, mintha a királyi hatalmat körülvevő magyar mágnsok pártja azért,

¹ Szalay-Baróti, II. köt. 316. old.

mert a német királyné — II. Lajos özvegye, Mária — is hozzátartozott, idegen uralmat jelentett volna.» Ugyanígy látta a munkájában idézett lengyel követ jelentése: «A magyarok a legnagyobb örömben, szinte újjászületve térnek házukba, hogy megszabadultak az idegen uralomtól.»¹

A Szent István óta kísértő két orientáció olyan élesen került szembe egymással, mint még soha. Székesfehérvárott az 1505-i rákosi határozat alapján királlyá választották a nemzeti Zápolyát, hogy pár hét múlva a német párt ugyanott és ugyancsak Szent István koronájával Ferdinándot koronázza meg. Ezzel az ország kettészakadt, a két fél közé pedig harmadiknak befészkelte magát a török.

Az ország kettéválása óta a nemzeti eszme másirányú fejlődést vesz a nyugati részeken s mást Erdélyben és a hozzákapcsolódott keleti megyékben. A Habsburg-uralom alá került országrésszel megkisebbedett magyar terület lett a nagy német birodalom szomszédja. Az arány kedvezőtlenebbé vált, mint amidőn az egész Magyarország védekezett a reáható idegen befolyás ellen. A császár-királyok szemében egy végtartomány szerepét játszotta, amely Bécsset, az összetett birodalom szívét és az örökös tartományokat mint egy előretolt végvár védte. Jelentősége ezzel mintegy a Markgrafschaft színvonalára süllyedt. A török elleni védelmi öv megtartása királyának nem mindenek felett álló öncélja, hanem a császár örökös tartományai biztosításának eszköze volt.

A nemzeti irány és törekvés ebbe az elgondolásba nem fért bele, sőt azt zavarta. A királyok, amennyiben érdekükben állónak látták, vagy kényszerítve érezték magukat, a koronázáskor hitlevelekben, országgyűlési decretumokban biztosították az ország jogait és ősi szabadságát, de ez jobbra ígéret és írott malaszt maradt. Viszont visszahatásképpen a nemzeti eszme ettőlfogva a magyarság egyedüli céljává vált. A magyar fajiság az idegen birodalmi politika ellen tömörült, immár nem úgy, mint a multban, amidőn magyar dinasztikus hatalmi politika vagy magyar reálpolitika ellenzékeként volt védekezésre utalva, hanem a

¹ Hóman-Szekfű: *Magy. Tört.* IV. 9.

centralista elnyomás ellen, amely nem egyszer a reményvesztettségig visszanyomta, de annál jobban elkésérítette.

Ha a hatalmi reálpolitikával a faji jelleg és hagyomány fennmaradásáért folytatott nemzeti küzdelmek a fejlődést már idáig is egyirányúvá tették, ezentúl a nemzet sorsát teljesen egy síkba szorítják, amelyből az több dimenzióba kiemelkedni nem tud.

Közgazdaság, kultúra, szellemáramlat mind ennek rendelődnek alá és csak erre a síkra vetített árnyékukban tudnak közérdeklődést kelteni és érvényesülni.

Az erdélyi fejedelmek Magyarországaiban más a beállítás. A nemzeti eszmének teljes érvényesülésére szabad tér mindazonáltal ott sem nyílt. A politikai kényszerűség lefojtotta, mert itt viszont a török segítség török függést jelentett. Ha ott a német császár, itt a török szultán volt az a socius, aki egyúttal dominus is volt.

Zápolya eljárását, amellyel magát a török karjaiba vetette, a történelem nagyon megrója. Egyénileg számára mentséget találni nehéz is. Ellenben ha ő ezt a lépést — amelyre Szalay László azt mondotta, hogy a szemérmert elvetette magától — nem tette volna meg, a következő erdélyi fejedelmek rövidesen ugyanígy meghódolásra kényszerültek volna, mert török támasz, vagy legalább is a szultán jóindulatú semlegessége nélkül Erdély önállóságát megtartani éppoly kevésbé lehetett, mint Dunántúlt az ausztriai ház befolyásától elszigetelni. Az erdélyi fejedelmek taktikázó törökbarátsága a történelmi szükség követelménye volt.

A helyzet kulcsát az 1532-i kenesei gyűlés határozata tárja elénk. A magyar urak fel akarták szólítani Ferdinándot, hogy az ország felszabadítására idegen segéderőket hozzon be. Viszont János királyt ugyancsak felhívni, hogy ami tőle telik, szintén tegye meg. Ha van a szultánra befolyása, szerezzze vissza az elvesztett végeket e révén. Ha pedig eredményesen fellépni sem János, sem Ferdinánd nem tud, akkor a rendek az ő félretolásukkal maguk akartak a törökkel egyezkedni.¹ Mi más ez, mint annak a kétségbeesett bevallása,

¹ L. Szekfű, i. m. IV. 31.

hogy az ország önerejéből a szultánnak ellenállni nem bír? És ha Ferdinánd, a német császár testvére, később maga is császár, a császári hatalommal együtt gyengének bizonyult a török ellen, hogy tudta volna a kis Erdély a maga önállóságát megóvni? Erdély török orientációja kénytelen megalázkodás volt tehetetlensége tudatában, a magyarság pusztja létének megmentése érdekében.

A rákosi és kenesei gyűlés egy emberöltő múlásán belül a magyar tragédiának két ellentétes pólusát jelzi. 1505-ben kimondták, hogy többé idegen királyt nem választanak s 1532-ben idegen segítséget kérnek Ferdinándtól s a szultán elé akarnak járulni egyezkedésre. Mindkettő az önállóság feláldozásával egyértelmű. Ilyen elesettségben az ország csak a tatárdúlaskor volt, amidőn IV. Béla mentségül hűbérül ajánlotta fel az országot.

Ami Szent István óta egymásban felolvadni és végleg egyesülni nem tudott és ami az ország fejlődését egyenes haladó irány helyett lengő ingásban tartotta, ami egymást akció és reakcióként váltogatta: a létfenntartás érdekében a kül- és belső hatalmi egyensúlyra néző reálpolitikának és a nemzeti eszmének két szélső pólusát jelenti és állítja egymás mellé és egymással szembe az 1505 és 1532-i határozat.

Ha a magyar közélet ingája az elmúlt vagy a reákövetkező századokban nem is lengett ki ennyire, lengési síkja ugyanaz maradt; ha a nemzet sorsa jobbrafordult, akkor a nemzeti irány kapott erőre, míg a balsorsban a létösztön a külföldi támasz, az idegen segítség felé nyúlt. A kenesei gyűlés a török hódoltság egész időszakára megadja a helyzet képét. A királyi Magyarország a császárra, Erdély a török szultánra támaszkodott.

A királyi országrész sorsát, vívódását és reményeit egy egyén életében átérezve személyesíti meg a költő Zrínyi. Vágyaiban és csalódásaiban, töprengésében és politikájában egész kora benne él.

A dunántúli és északnyugati végvárok arcvonala a török felé nézett, akinek hódító célja Bécs elfoglalása és a császár legyőzése volt. Bécs és a török közé ékelve, a körül-

ményeknél fogva Bécs ellen aktív politikát nem folytathattott. A mögötte álló területek helyzeti kényszerűsége szabta meg a legnemesebb labanc politikáját. Királyhű, bár királyában nem bízik. Tollát fájdalmas rezignáció vezette, amidőn *A török áfium ellen való orvosságban* ezt írja: «Ki kell itt választani a többtől a mi kegyelmes urunkat, királyunkat, aki kétség nélkül minden igyekezetével azon vagyon, hogy minket mint sajátját oltalmazzon, noha sok hadakozási alkalmasént megemésztették az ő tárházait és hereditárium országait». Amivel királyát mentegeti, hogy: «Svecia az imperiumban új tumultusokat kezd», hogy «az imperiumbeli electorok is nem oly egyenes irányú sinceritással vannak Őfelségéhez, mint kívántatnék», hogy a spanyol királyt nem hagyhatja segítség nélkül és «a frankus királytól, régi antagonistájától tartani kell», mind bizalmatlanságát indokolja, hogy valódi mentő segítséget királyától nem várhat.

Az idegen vezérekben és a németekben sem bízik. Súlyos bűnlajstrom, amit felsorol, hogy a várakat hogy' adták fel, sőt gáncsot vetettek a magyaroknak is. Nem hiszi, hogy a német «kívánja magyaroknak ismét oly talpraállását, akitől azután is tartani kelljen. És ha szintén ad is segítséget, amint elhiszem, hogy ad is valamit, hogy az vagy derekas legyen, vagy kontinuállandó, hogy az elegendő legyen lészen megmaradásunkra, hogy az a mi nehézségünk nélkül lészen, hogy az, amit nyert, magának akarja tartani, azt — úgymond — alig hihetem. «A magyar oltalmára magyart kíván», nem indust, nem garamantát, sem olaszt, sem németet, sem spanyolt, és ha «mi magunktól elégtelenek vagyunk a magunk oltalmára», magyar hadsereg felállítását szorgalmazza, mert saját szavai szerint: «Én nem látok egy szomszédot is, egy idegen nemzetet is, aki a mi kedvünkért örömet szerencséltesse a maga békességes voltát a mi veszedelmünkkel. De mind e mellett segítségképpen, csak ne principaliter, hanem accessorie idegeneket nem nélkülözhetjük».

Ez a «ne principaliter», hanem accessorie a Zrínyi reálpolitikája, de egyben a labanc politika belső ellentmondása is. Az ezeréves küzdelemben az állandó tragikum egyik felvonása. Az unius linguae, uniusque moris regnum rászorult

a külföldi kapcsolatokra, de csak accessorie. A külföldi befolyás azonban, ahol csak tehette, principatusra törekedett. A helyzetek, a módok és az eszközök változtak, a mögöttük álló rejtett mozgató erő, a nemzeti és a hatalmi politika ellentéte ugyanaz maradt. Ez nyilvánult meg az Árpádok alatt a királyok és a hercegek viszályában, a pogányság fel-fellobbanásában, majd az oligarchák pártoskodásában, a vegyesházbeli királyok alatti dinasztiák megválasztásában, az ország keleti és nyugati részének szétszakadása után pedig a labanc és a kuruc ellenségeskedésben.

Maga a szó (kuruc és labanc) későbbi keletű. Mindazonáltal tudatosan neveztem Zrínyit a legnemesebb labancnak, mert jól kifejezi azt a sorsközösséget, amely közte s a nyomdokába lépő királyi magyarországi államférfiak és a labancvezérek között van.

A másik oldalon, Erdélyben és a hozzátartozó részekén, a reálpolitika kényszerítő tényezője a szomszédos török hatalom volt. Az erdélyi kuruc politika accessorie rászorult a törökre, de egyúttal védekezett ellene, hogy ne principaliter érvényesüljön. A török elnyomó törekvése az erdélyi és a kuruc politika belső tragikuma.

A két császár, a német és a török, között őrlődött a kettészakított Magyarország. A német árnyékában csupán a megélhetés kisigényű hatalmi politikáját lehetett űzni. Egyúttal óvni kellett a nemzeti kultúrát is, hogy a német civilizáció fel ne szívja.

A török befolyástól ezt az utóbbit, a magyar faji gondolatot, nem kellett védeni. A török-magyar vallási és világnézeti ellentét sokkal nagyobb volt, mint hogy a két kultúra összeegyeztethető lett volna, s az egyik a másikban felolvadhatott volna. A török különben sem törődött a gyaurn belső életével, társadalmi berendezkedésével és igazgatásával. Neki csak az volt a fontos, hogy nagy politikájába beilleszthesse. Ezért, ha a török befolyás politikailag nyomasztó is volt, magát a nemzeti eszmét nem készítette megalkuvásra, minek következtében a magyarság energiája éppen nemzeti vonatkozásban iparkodott magát kiélni. A török időben a magyar politika Janus két arcát mutatta. Más-

felé néznek, a vonások és a kifejezések mások, de az agy és a gondolkodás közös. Két országfél volt, de nem két nemzet. Harcba mentek egymással, de egymásért, az egységes ország ideáljáért. Ahogy a *Török Áfiumot* áthatja az az elszánt vágyakozás, hogy megerősítse az egész magyarságot, azt is, amely a hódoltságon túl keletre lakik, úgy az erdélyi fejedelmek viszont a nyugati nemzetrészsorsával vállaltak közösséget.

A Diploma Leopoldinum azon kifejezése, hogy «Erdély visszatért a Szent Korona hűségére, amelytől az irígy sors és egyesek rosszindulata elszakította», kifejezésében aulikus meghúnyászkodás, de a fogalmazás mögött rejlő gondolat az erdélyi fejedelmek vissza-visszatérő politikai eszméjét idézi fel.

Voltak idők, amidőn, mondhatni, Erdély öncélú politikát követett, de csak ideig-óráig és akkor is az összmagyarság kapcsolatának érzületéből és érdekében. A bécsi békét megkötő Bocskayt — amint Szekfű feleleveníti ¹ — «Őfelsége valóban a saját ágyúival hajtotta el hűségéről» és mindannak ellenére, hogy Magyarország királya és Bocskay István erdélyi fejedelem fegyverrel mentek egymásra, a békekötés nem két egymástól távolálló ellenfél egyezkedése, hanem a magyarság és Magyarország közös ügyének elintézése volt. Kitűnik ez magából a bécsi békéből.

Mátyás adja emlékezetül, hogy a Magyarországon támadt mozgalmak és zavargások lecsillapítására teljhatalmat kapván, minthogy Bocskay István úr és a vele tartó magyarok részéről bizonyos nehézségek fennmaradni látszottak, azért jöttek össze megbízottak útján, hogy ezeket a nehézségeket felvegyék, tárgyalják és azokban véglegesen határozzanak. A békeokmány nem beszél két országról, amelyek egymással békét kötöttek. Ellenkezőleg, az eszmei egységet érezteti az a kifejezés mód, amellyel a «Bocskay úrral tartó országlakóknak» nevezi a Bocskay híveit és alattvalóit. A valláskérdésen kívül a bécsi béke cikkelyei belső alkotmányjogi tételeket és alkotmánybiztosítékokat is iktattak törvénybe egy belső államalkotó szerződés alapján, amelyből

¹ *Magy. Tört.* IV. köt. 376. lap.

az egymással szembekerült felek nemzeti összetartozandóságának a gondolata tükröződik vissza.

Szekfü a Bocskay utáni bethleni Erdélyt «ifjabb magyar államalakulatnak» nevezi. De ez az ifjabb magyar államalakulat magát ennek ellenére az egységes nemzeti gondolatba beletartozónak tartotta. Ezen a jogon szólta bele, amennyiben erőviszonyai megengedték, a területén kívül élő magyarság ügyébe, ha a hatalmi nyugati politika a nemzeti érdeket háttérbe szorította. Erdély különválása másrészt fokozatosan önálló politikát vont maga után. Vallási, nemzetiségi, társadalmi viszonyai az anyaországtól eltértek, jogfejlődése eltávolodott. A nemzetközi viszonylatban külön országnak ismerték el. Az erős egyéniségű Bethlen politikájában nagyobb öncélúságot követett, mint Bocskay. De a magyar kapcsolat nem szakadt el. Kiáltványát *Querela Hungariae*nak nevezte, jelezve, hogy a magyar ügyért száll sikkra és a koronát győzelme után elhárította magától. Mindennek ellenére elkerülhetetlen volt, hogy a nyugati és keleti magyar nemzeti gondolat egymástól mindjobban eltávolodjék.

Az uralkodóház országai között Magyarország mindinkább súlyt veszített.

Az ország vagyoniilag elszegényedett, visszamaradt kultúrájában pedig a németiség járszalagjára került. Függetlenségi törekvései nem érvényesültek, csak a Corpus Juris őrizte emléküket, tehát ahhoz menekültek egyedül, annak gondolatvilágában éltek és régi szabadságukat reklamálták.

A török kiűzése a másfélszázados hódoltságnak véget vetett, de nem jelentette a magyar állameszme győzelmét. Horánszky Lajos *Bacsányi János és koráról* írt kiváló művében klasszikusan festette le a nemzeti megújulást megelőző kort. Tömör és világos szavai szerint: «Egy másfélszázéves török uralom súlyos nyomása alatt és a tizenhetedik század sorvasztó vallásharcai után, melyek a magyar nemzet erejét szétforgácsolják és kimerítik, Magyarország a végső elgyengülésnek olyan állapotába jut, midőn nemcsak saját sorsának intézésére válik képtelenné, hanem alkotmányos fennmaradásának létét is alig képes biztosítani». Minél inkább

csökken a nemzet ellenálló képességének ereje, annál jobban előtérbe lép az idegen uralkodóház összbirodalmi törekvéseinek hagyományos politikája, amely végre elérkezettnek látja az időt arra, hogy Magyarország állami önállóságára végső, halálos csapást mérjen.

Midőn Magyarország 1686-ban a hosszú török uralom nyomása alól nem saját erejéből szabadul fel, az összbirodalmi politika ezt oly ténynek minősíti, melyből Magyarország állami önállóságának megsemmisülése önként folyik. Az ellenséges uralkodóház nem ismeri el többé annak jogsultságát, hogy a magyar nemzet, mely saját erejéből még a teljesen meggyöngült félhold igáját sem volt képes magáról lerázni, továbbra is intézője lehessen saját sorsának.

A beolvasztó törekvés, a jogfosztások és elszegényítés következtében szított elégedetlenség a nemzeti eszme híveit Erdély felé vonta s a nemzeti eszme felkelésekben és szabadságharcokban ütközött össze a bécsi hatalmi politikával. A *Querela Hungariae* a «*Recrudescunt Vulnera*»-ban ismétlődik meg. Rákóczi felkelését azonban a szatmári béke követte és az elcsüggedt, szolgálalkúvé vált rendek Rákóczit hazáárulónak mondták ki. Aléltságában a nemzet lemondott önmagáról. A kuruc kardja kettétört, de vesztes ellenfele romlásával a labanc is elvesztette azt a támaszt, amelyet a Corpus Juris védelmében számára a kuruc jelentett. Hiszen kurucok és labancok nemzeti eszméje egy talajból fakadt, csak az ősi magyar tragédia járatott velük különböző utat.

Az önemésztő harcokban elfásult nemzet az abszolutizmusra törekvő császári hatalommal találta magát szemben. Az egyenlőtlen erőviszonyok között a magyarság életerejét teljesen igénybevette a puszta fennmaradásért, a létért folytatott vívódás. A valóságtól a Corpus Jurishoz menekült és a Tripartitummal kezében az ősi szabadságjogokat és rendi kiváltságait szegezte szembe a bécsi udvarnak. Az alkotmányvédelem lett a nemzet öncélja, amely mellett minden más eltörpült. A korszerű gazdasági kérdések hidegen hagyták. Elszegényedett környezetében elfásult és nem is törekedett életszínvonalát emelni. Az európai szellemi áramlatok is csak annyiban keltették fel nagyobb érdeklődését, amennyi-

ben a közjogi helyzetre valamiképpen közvetve vagy közvetlenül hatásuk volt. Az egysíkú közéletben mindent ennek a látószögéből néztek.

Ez a közéleti egysíkúság magyarázza, hogy Magyarországon még a vallás is elsősorban nemzeti ügygé lett.

Midőn Európában országok és hadseregek hitelvékért sorakoztak fel, Magyarországon a reformáció ügye és a 30 éves háború válsága inkább nemzeti ügyként vet hullámokat, a tisztán vallási kérdések elhomályosításával. Nem állítom, hogy Magyarországon nem voltak vallásüldözések, vagy hogy a bécsi és linzi békekötés kérdései között a vallás nem játszott döntő szerepet. Csakhogy nem a dogmáért magáért, sem nem a dogmához való hitvalló ragaszkodásért. Mert voltak magyar reformátorok és ellenreformátorok, voltak gályarab vértanúk, de a nemzet egészét a vallás kérdése nem vallásos lelkületében ragadta meg. Máskép nem lehetne megérteni, hogy egy emberöltő alatt az ország nagyrésze protestánssá lett és viszont Pázmány korában aránylag rövid idő alatt a rendek többsége a római katolikus hitre tért vissza. A valódi hitbeli meggyőződés ilyen tömeges hitváltoztatást ilyen símán nem enged meg.

A protestáns hitre való áttérés egyszersmind tüntetés és állásfoglalás volt Bécs ellen. A nemzeti eszme társult a hitújítással és a kettőt a politikumban egyesítette a katholicizmust képviselő uralkodó család ellen. Viszont midőn Pázmány és Esterházy megmutatták, hogy a hatalmi helyzettel számító loyális, de meggyőződéses magyarságukat a katholicizmussal össze lehet egyeztetni, akkor a többség visszatért a régi vallásra, mert az igazi vallási meggyőződés hiányzott és a kitérés politikai oka megszűnt. Pázmány hatásának és sikerének ez a kulcsa. Egy személyben szilárd római katolikus és hajthatatlan magyar. A hitvitázó bíboros szembeszáll Rómával a magyar királyok főkegyúri jogáért és a hittérítő ellenreformátor szót emelt a protestánsokért, «publice megvallván, hogy a magyarországi szabadság csak addig fog tartani, míg az evangélikusok oltalmazhatják.»¹

¹ Zrínyi: *Siralmas panasz*.

Az országglásba beleszólást, a közhatalomban való részesedést a nemzetek tagjai mindenütt küzdelmek árán vívták ki maguknak. A közéletben befolyásra szert tett rendek vagy osztályok, oligarchák, köznemesség vagy polgárság erősödő nyomása, vagy kirobbanó ellenállása bírta rá a fejedelmeket, hogy a főhatalom korlátozásába beleegyezzenek és az uralmuk alatt álló nemzetet vagy annak rendjeit közjogilag jogosítottaknak ismerjék el és velük a főhatalmat megosszák. A főhatalomnak e megoszlása formálta ki az alkotmányokat és adta meg azoknak sajátlagos jellegét. A közjogilag immár intézményesen jogosítottak ezeken az alkotmányos garanciákon építették fel tovább a saját rendjüket és a kivívott jogi eredményeket féltékenyen őrizve, tették alkotmányuk alappilléreivé, amelyeket elavulni nem engedtek. Így adták át az angolok utódaiknak a Magna Cartát, a Habeas Corpust és a Declaration of Rights-et. Egyik a másikra támaszkodik, egymást fejlesztik tovább. A királyok megesküdték rájuk, de nem azért, hogy megismételjék, hanem rájuk mint élőjogra hivatkozva.

Az alkotmánybiztosítékoknak az az állandó ismételése azonban, amely a Corpus Jurisban a XVII. századtól kezdve olvasható, egyedülálló magyar jelenség. Ugyanazt a közjogi tételt újra meg újra törvénybe iktatják, nem azért, mert feledésbe ment, hanem mert a királyok túltették magukat rajta.

Ilyen körülmények között az alkotmány visszasúlydyt az alkotmányfejlődésnek abba a korába, amelyben a fejedelmi hatalom elnyomó törekvései ellen kellett védekeznie, sérelmezve a jogtalanságokat, törvénybe iktatva a biztosítékokat a jogilag fennálló szabadságjogok megvalósítására.

Kezdetét vette a sérelmi politika, amelyről oly sokan azt állítják, hogy ez okozta a nyugati fejlődéstől elmaradásunkat és közéletünk egyoldalúságát. Felületes megállapítás. A gravamenek az okok következményei voltak, nem pedig eredeti politika. Az állami öncélúság visszaszorítása volt az ok, a gravamenek a nemzet ellenállása.

A fiági örökösödés törvénybeiktatásával az ország 1687-ben intézményesen szorosabban kötötte sorsát az uralkodó

családhoz, szabatos alkotmánybiztosítékok ellenében, hogy a királyi utódot az országgyűlésben, Magyarországon belül kell megkoronázni, hitlevélben és esküben biztosítván Magyarország jogait. Csakhogy 1687-ben Franciaországban XIV. Lajos uralkodott és az abszolutizmus élte fénykorát. I. Lipótra és udvarára ez nem maradt hatás nélkül. A jogszabályok és a valóságos kormányzat között a fentebb már említett szakadék éppen Lipót alatt szélesedett ki. Az abszolút fejedelemség a XIV. Lajosé értelmében sem Németországban, sem Magyarországon nem alakult ki, mindazonáltal az uralkodó hatalmasabb lett. A győzelmes török háborúk az ő javára estek az idegen segítség folytán. A felszabadult területek a kormányzat befolyását öregbítették a telepítési népmozgalom és híveinek jutalmazása révén. A passzaroviczi békekötés után szervezett határőrvidékek és a temesi bánság közjogellenes alakulatai az alkotmányból kivont részekkel valójában a császári hatalmat növelték. A török hódoltság után száz sebből vérző nemzet viasszasorult, amíg lassan erőt tudott gyűjteni a Mária Terézia-korabeli erősebb lendülethez.

Kort lezáró esemény volt a Habsburg-család fiágának kihalása. III. Károlynak leánya trónjának biztosítására meg kellett nyernie mind a belföldet, mint a külföldet. A külpolitikai helyzet egyelőre semmi jóval sem biztatott. Tehát III. Károly a támaszt országaiban bent kereste, azaz a belpolitika lett egy időre a döntő tényező és a külpolitika előfeltétele.

Amint előbb a nemzet szorult reá királyára, most a király érdeke volt az örökös tartományok hűségét biztosítani és Magyarországot szándékának megnyerni. III. Károly uralkodó művészete a tartománygyűléseken elérte, hogy a közhangulat a családi *pragmatica sanctio* mellé állt. De mivel itt az uralkodó család és az ú. n. összbirodalom érdekéről volt szó, a hatalmi politika javasolta, hogy segítségül hívja a Corpus Jurist és ne a hatalmi túlsúlyt akarja vele szemben érvényesíteni. Az uralkodó tehát a nemzethez közeledett és alkotmányához igazodott. A trónöröklés kérdése jogszerűen csak törvényhozási úton lévén szabályozható,

összehívta az országgyűlést és Szluha Pál indítványára, tehát megjelenési formájában a rendek kezdeményezésére emelte törvénnyé a magyar sanctio pragmaticát. A törvény szövege a török uralom alól való felszabadítás felett érzett hálát és az ország jövő nyugalmanak biztosítását hangoztatja legis occasioként. A tételes intézkedést egy összetett hosszú körmondatba sűríti össze, amely szerint Magyarország elismeri a három leányág örökösödését, a meghatározott jogi mód és feltételek szerint, ugyanabba a mondatba beleillesztve és kimondva a sokat idézett elválaszthatatlan és együttes birtoklást. Egyúttal, a Corpus Juris hagyományos iteratiójával, újból biztosítja az ország jogait, szabadságait és törvényeit. Évtizedekkel ezelőtt megjelent egy kis munkámban¹ kimutattam ezen indivisibiliter et inseparabiliter történelmileg helyes jelentését. Általában az indivisibiliter et inseparabilitert úgy értelmezik, hogy a szöveg az örökös tartományokat és Magyarországot kapcsolja elválaszthatatlannul össze. Így is ment át a köztudatba az elismert köztekin-télyek szava után. Pedig a szöveg eredetileg helyes értelmezése szerint az indivisibiliter ac inseparabiliter, invicem et insimul az osztrák örökös tartományokra vonatkozott és azt jelenti, hogy azok családi osztály tárgyául ne szolgálhas-sanak. Ezek az egymás között elválaszthatatlan tartományok ugyancsak együtt birtokolandók Magyarországgal és a kap-csolt részekkel; a törvény szava szerint ac una cum regno Hungariae.

Az együttes birtoklás adta meg az országnak külső erő-szak ellen a biztonságot. Ez a sanctio pragmatica egyik ha-talmi reálpolitikai alapgondolata, a lex egyik ratiója.

Az örökös tartományok államai felé orientálódó nemzet kikötötte a szövetséges állam területi integritását, mert egyébként a felosztható tartományok nem jelentettek volna értékes szövetséget és a pragmatica sanctióból folyó közös védelmi kötelezettség Magyarországot nemzetközi viszony-latban nem erősítette volna, sőt, mi több, egyoldalú teherre válhatott volna.

¹ A szuverenitás és Magyarország viszonya Ausztriához.

A lex másik ratiója a királyi szék continuitásának a megállapításával az esetleges trónvillongásokkal együttjáró belső zavarokat és veszélyeket akarta kizárni, hogy «a belső nyugalom fennmaradhasson». Ez volt a belpolitikai gondolat.

Amint az országgyűlés a reálpolitikának eleget tett, azonképpen a nemzeti követelményekkel is számolt ugyanabban a törvényben, négy ízben hangsúlyozván az ország alkotmányos jogait.

Mivel 1723-ban a király és nemzet közös érdekükből egymásra találtak, a *sanctio pragmatica*ban nem egymás ellen, hanem egymás mellett, egymást kiegészítve, egymásra utalva domborodik ki a kettős gondolat, a hatalmi és a nemzeti politika.

A *sanctio pragmatica* első teherpróbáját nemsokára kiállotta. A hétéves háborúban a királynő trónját Magyarország mentette meg. Szent István koronája az uralkodó előtt konjunktúrális súlyra tett szert. A királynő ezt el is ismerte. De, sajnos, a két eszme végzetszerű vetélkedése nem nyugodott el. Mária Terézia nagy uralkodói tulajdonságai-
val és női tapintatával a felszín alatt mozgó erőket látszólag vissza tudta szorítani, de a központosító kormányzása nyomán támadt visszahatás és az elnemzetlenítő politikájára éppen Bécsből kiinduló irodalmi fellendülés megmutatták, hogy a régi probléma időszerű maradt. A visszahatás halála után kirobbant, és II. József alatt nyílt szakadásra vezetett.

II. József korának megszemélyesítője volt. A felvilágosodás és rationalismus államformáját a fejedelmi abszolutizmusban és a rendőrállamban látta és azt akarta megvalósítani. Ezáltal nyíltan összeütközött a magyar jogrendszerrel, éppúgy, mint a megszokott rendi társadalmi felfogással. Korszemléének gazdasági, kulturális, társadalmi reformterveit talán el tudta volna fogadtatni, de mivel a magyar utolsó mentsvárában, *Corpus Juris*ában támadta meg, az erre az egy síkra beállított nemzet teljes elszánt energiájával találta magát szemben. Az egész nemzetet összekovácsolta az elkeseredés, hogy József császár immár forma szerinti alkotmányától is meg akarja fosztani, amit idáig legalább *de iure* elismertek. A nyílt alkotmányszegés nyomán támadt

elkeseredéssel József császár nem tudott megbirkózni és csalódottan visszavonta rendeleteit.

Az 1791-i országgyűlés a győzedelmes nemzeti visszahatás jegyében folyt le. Az 1790—91-i országgyűlést a lefolyt hét évszázad zárkövének tekinthetjük. A nemzeti eszme nagy előtörése érezteti a francia forradalom eszmeáramlásának a hatását is, amely egész Európán végighullámozott. A fejedelmi absolutizmus a múlté lett. A koreszme a nemzeteket a fejedelmek mellett, sőt a fejedelmek felett álló társadalmi jogi tényezővé emelte.

Az egymásra talált nemzeti öntudatot többé nem tudta elhomályosítani sem a szent szövetség, sem a bécsi kongresszus, sem Metternich összbírói hatalmi politikája.

De ha van valami, ami a magyar közélet egysíkúságát világosan mutatja, akkor ez az 1790—91-i országgyűlés.

Alkotmánya nevében az egész nemzet összefogott. A koreszmének ezt a vetületét teljesen átérezte és érte a lelkesedésig ment. Mintegy dogmába, ünnepélyes declarációba foglalja ősi szabadságát, ami jogilag addig is megillette, hogy «Hungariae sit regnum liberum et relate ad totam legalem regiminis formam independens». A szokásos iterációval hangsúlyozza, hogy a «törvények alkotásának, eltörlésének és magyarázásának hatalma Magyarországon és a hozzákapcsolt részekben a törvényesen megkoronázott fejedelmet és az országgyűlésen törvényesen egybegyűlt karokat és rendeket közösen illeti és rajtuk kívül nem gyakorolható». Félre nem érthetően fogalmazza, hogy a végrehajtó hatalmat nem másképp, mint a törvények értelmében gyakorolhatja a királyi Felség, de a közjogok biztosításánál tovább már nehézkesen megy. Az égető közigazgatási kérdések reformját csak megindította és noha a kiküldött bizottságok munkálatát a koreszme is sürgette, a munkálat és az alkotás befejezetlen maradt.

A továbbfejlesztő, újító, modernizáló mozgalom a szellemi térre alig csapott át. A francia forradalom társadalmi átalakító hatása átütő érdeklődést nem keltett.

Martinovics és társainak mozgalma jobbra csak az uralkodóház bizalmatlanságát keltette fel, de nemzeti moz-

galmat nem váltott ki. Az összeesküvést a Vérmezőn lesújtott pallos nemcsak elintézte, hanem el is temette.

A XIX. század első felében nem a német birodalom és a császár állt szemben az önálló Magyarország gondolatával, hanem az akkori idők monarchisztikus eszméje a francia forradalom népszabadságával. Ferenc császár és V. Ferdinánd egyénileg gyengék lettek volna személyi politikát űzni, de Metternich politikájában a megelőző század államalkotó gondolkozásmódja ütközött össze a XVIII. századvégi és a XIX. századeleji forradalmi bölcsőből kinőtt rohamos haladás eszméjével. 1825-től 1848-ig már nem az egy síkban mozgó nemzeti függetlenségi irányzat ütközött meg a centralizmussal, hanem az emberi gondolat tört előre. A reformmozgalmak jellegét mindazonáltal csakugyan a nemzeti eszme adta meg. Az emberi gondolat a nemzeti aspirációkhoz simulva, azokkal egybeolvadva jelent meg. Ma a jobbagyság felszabadítását, az ősiség eltörlését, az egyéni szabadságot és a felekezeti egyenlőséget szociális kérdésnek mondják, a követkelési jog eltörlését és a népképviselési rendszert a demokrácia térhódításának. A reform-korszakban azonban mindez egybeolvadt a nemzeti eszmével. A nemzet, mely századokon át ezért küzdött, a koreszmében nem keresett megkülönböztetéseket. A kor eszméitől nemzetének megerősödését várta és széleskörű szabadságot akart adni mindenkinek, mert a mennél nagyobb szabadságban látta a saját szabadságának biztosítását.

A reformokat és a nemzeti mozgalom megerősödését a külpolitikai helyzet elősegítette. A napoleoni háborúkban meggyöngült Ausztria képtelenné lett sikeres elnyomó hatalmi politikára. A központi kormányzat ugyan Metternich irányítása alatt céltudatosan ellenállt a nemzeti irányzatnak, de erejét venni nem tudta.

A köztudat ezt a kort általában a reform országgyűléseken lefolyt viták és a vármegyék nemzeti állásfoglalásából szokta megítélni s figyelmen kívül hagyják a dikaszteriumok szerepét, amelyre Metternich kormányzata támaszkodott. A dikaszteriumok működését történetíróink sem tárgyalták még fel teljesen. Nem követhetjük végig azt a burkolt

ellenállást, amelyet a magyar tisztviselők és méltóságok a központi hivatalokban a nemzeti ügyért folytattak. A kormányzések, függő hivatali helyzetükben, csak felfelé tartozván felelősséggel, aránytalanul nehezebb helyzetben voltak a vármegyéknél, amelyek maguk megett érezték a köznemesség hátvédjét. A központi szervezeteknek tehát sokkal finomabb taktikával kellett meggyőztetni az összbíróalmi törekvéseket és nemzetietlen szándékokat. A vármegyék alkotmányvédő ellenállásának érdeméből semmit sem von le, ha elismerjük a kormányzéseknek ma még inkább csak sejtett, mint bizonyítható támogató segítségét, de ne felejtjük el, hogy az a nyomás és néhol erőszak, amelyet a központi hatalom a vármegyékre gyakorolt, hasonlíthatatlanul súlyosabban nehezedett rá a dikasztériumokra, amelyek mindent megtettek, ami tőlük telt, hacsak részben is le tudták szerezni Metternich nemzetietlen törekvéseit.

Kettős irányban folyt tehát a reform-korszak nemzeti küzdelme. Az egyik vonalon a konzervatívok és a kormányzések magyarérzésű dignitáriusai, mint a régi labancok, vagy a későbbi 67-esek, a reálpolitika kényszerűségével számolva, mérsékelt követelésekkel szolgálták az azonos eszméket, a másik vonalon, mint a hajdani kurucok, vagy a későbbi 48-asok, a vármegyék tűzték ki lobogójukra a dacos nemzeti követeléseket.

1825-től 1848-ig az ország óriási lépésekkel iparkodott elmaradottságából kiemelkedni és a nyugati fejlődést utolérni. Önbizalma feltámadt. Megtalálta önmagát, de a kilencedfél századéves tragikum tovább kísértett és az egység helyett a nemzet lelkét továbbra is kettéosztottságában tartotta meg. Az eredmények láttára a nemzetiek gyorsabb sikerekre törekedtek és a boldogulást más irányban keresték, mint a fontolva haladó reálpolitikusok. A szív és ész politikájának nevezte el a kettőt Széchenyi. A nemzeti és hatalmi politika fájdalmas ellentétének mondhatnók mi.

A 48-as események a korszerű nemzeti politikának, a szív politikájának győzelmét jelentették. A 48-as törvényekben a nemzeti koreszmék elismerésre találtak alkotmányos formák közt, még a szabadságharc kitörése előtt. A szabad-

ságharc a már kivívott eredmények megvédésére irányult, a külerőszak támadása ellen.

Világos után azonban a nemzeti eszme, mint már oly sokszor, elbukott, hogy ismét feltámadjon, mihelyt az idegen befolyás és hatalom leigázó ereje meggyöngült.

A 60-as évek bebizonyították, hogy Magyarország elnyomása Ausztriának is káros és fenntarthatatlan volt. Az ország bekebelezése, a Verwirkungsteorie, az abszolút kormányzás, amelytől hatalmi súlya gyarapodását várta és az egységet akarta biztosítani, a Habsburg-birodalmat valójában meggyengítették. Az olasz események és Königsgrätz után a király kibékült nemzetével és megkoronáztatta magát. A kiegyezés visszaállította a régi jogalapot és a Szent Korona souverainitását jogilag mindenkivel szemben elismertette.

1867-ben a jögeszme győzött a hatalom ellen, de a kettő most sem találta meg a zavartalan belső kapcsolatot. A valóságos helyzet a kiegyezés után sem fedte a jogi állapotot. A jogilag két egyenrangú fél, Ausztria és Magyarország, gazdaságilag nem volt egyenlő. Földrajzilag Ausztria félkörben övezte Magyarországot. Kultúrája nagyobb, ipara és kereskedelme a mienknél fejlettebb volt. A kettős monarchia határa mentén, a Balkánt nem tekintve, a külföldi országok Ausztria szomszédai voltak. A külkereskedelemben tehát Ausztria jelentkezett mint látható tényező és jobban érdekelt fél. A külpolitikában Magyarország másodrangú szerepet játszott. Az uralkodóház és a kettős monarchia vezérlő eszméje, a nagyhatalmi állás, Magyarország önállóságát homályba borította.

Hiába élvezte Magyarország a konszolidált nyugalom áldásait, hiába növekedett meg nemzeti vagyona, kultúrájában, iparában, kereskedelmében, közlekedésében és mezőgazdaságában hiába fejlődött olyan lendülettel, amilyenre a század első felében elképzelhetetlennek tartották volna, lelkében megnyugodni nem tudott. Az öncélúságára ébredt nemzet éppen nemzeti öncélúságát érezte háttérbe szorítva. Reálpolitikusai, akik felelős állásukban, az egész kül- és belpolitikai helyzet ismeretében vezették az országot, állandóan szembetalálták magukat a nemzet kedélyvilágával, a meg-

alkudni nem akaró nemzeti eszmével, a szív politikájával.

A magyar nép zöme 48-as volt, és 67-es alapon kormányozták. Ez volt az oka a mindenkori kormányok népszerűtlenségének. Ez kényszerítette őket arra, hogy a választásoknál mesterségesen biztosítsák többségüket, mivel a nép szabad megnyilatkozása válságra vezetett volna, mert szembeállította volna a Deák-kiegyezés alapjához ragaszkodó királyt és a Kossuthért lelkesedő népet.

Az összeomlás előtt ez volt az utolsó szakasza a hatalmi és a nemzeti eszme ezeréves küzdelmének. Erre mondta gróf Tisza István, hogy ezt a nemzetet néha a szíve ellen, saját maga ellen kell boldogítani. Aki a legnehezebb körülmények közt a háborúban nemzetközi súlyt adott Magyarországnak és hatalmi tényezőnek ismertette el, aki ízig-vérig nemzeti volt, az kényszerült látszólag állandó küzdelmet folytatni a nemzeti jelszavakat hangoztató pártok ellen. Ez volt az ő egyéni tragikuma. Egyéni sorsában visszatükörzi egész nemzetének sorstragédiáját, mint annyian történelmi nagyjaink közül. Ugyanez a helyzeti ellentét és meg nem értés borította fel Széchényi lelki egyensúlyát és ugyanezért keresett bűnbakot Tiszában saját nemzetének elvakult közvéleménye.

A hatalmi réalpolitika nélkül Magyarországot Európa térképéről régen letörölték volna. Az «unius linguae natio» magyart igazán mondta Szent István fragilisnek. De ha Kupa nemzeti szelleme nem kísérte volna végig századokon át a nemzetet, akkor nemzeti egyénisége esett volna áldozatul. Valódi sorstragédia űzte a népet és vezetőit, ezért volt annyi tragikus hős történelmi nagyjaink között.

Ma Magyarország független, de a kisszámú, ellenségek-től körülvett nemzet függetlenségében fragilisebb, mint századok óta. És a réalpolitikai kényszerűségek, ha újszerű változatban is, de éppúgy hatnak reánk, mint ezer éven keresztül. A nemzeti politikának számolnia kell a külföldi és belföldi helyzettel, az erőviszonyokkal és erőtartalékokkal. A réalpolitika ma is determináló erő, amelyet figyelmen kívül hagyni nem lehet. Kis nemzetet nemzeti irányban vezetni

hatalmi pozíció felé, vagy sikeres hatalmi politikát nemzeti irányban vinni, kevés országnak jutott szerencsés osztályrészül. A történelmi tragédia nincs befejezve, csak a helyzet változott. Ma a nemzeti politikát jogi korlátok nem kötik, de kötelezi az ész politikája, hogy egyoldalú ne legyen és számoljon a reálpolitika követelményével és a hatalmi helyzettel, melyben a sikert csak az erőviszonyok rideg számadása biztosíthatja.

BÁRÓ KAAS ALBERT.

MAGNA CARTA — ARANYBULLA.

(Szellemi érintkezések angolok és magyarok között III. Béla és II. Endre korában.)

— Második és utolsó közlemény.¹ —

III. Szellemi központok (Párizs, Róma).

A XII. század nagy szellemi központjai, amelyek felé az angol és magyar kapcsolatok szálai is összefutnak, Párizs és Róma: a párizsi nagyhírű iskolák és a pápai kúria. Csak másodsorban említhetjük meg Bolognát, ahová angol klerikusok ebben az időben csak szórványosan mentek. Oxford még nem tekinthető — nemzetközi vonatkozásban — szellemi központnak, iskolái még az angolokat sem elégítették ki, hisz meg sem közelítették Párizs nimbuszát. A magyar diák, a «clericus», szempontjából a párizsi iskolák a legnevezetesebbek, ezek érdekelnek bennünket is a legjobban. Téves volna az a felfogás, mintha magyarok csak III. Béla korában kezdték volna Párizst felkeresni. Igaz ugyan, hogy az ő és neje francia kulturális tájékozódása bizonyára egyik főoka magyar ifjak párizsi iskoláztatásának, de azért ezekkel az iskolákkal való szellemi kapcsolataink eredetét máshol kell keresnünk, ez pedig a párizsi iskolák rendkívüli híre Európa-szerte már a XII. század első felében, legfőképpen Abailard idejében. A párizsi egyetemnek, valamint a XII. század műveltségének történetéből is ismeretes a nagy dialektikusnak vonzereje és példátlan hatása az ifjúságra. Az e századbeli scholastica alapvonásainak nagy rajzolója, ki — hogy Michelet szavait idézzük — a bölceletet bele tudta olvasztani a teológiába, ki a legelvontabb disciplinát is könnyen érthetővé, élvezetessé tudta tenni, a szó és gondolat

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 682. számában.

mestere a saintgeneviève-i iskolát, majd Párizst is európai hírű tudományos központtá avatta, mely felé a tanulni vágyó ifjúság a művelt világ minden tája felől sóvárgott és özönlött. Rómából csakúgy, mint Angliából, Németországból éppúgy, mint Dániából, Skandináviából valóságos zarándoklás indult meg Párizs felé. «Róma, mely minden tudományt tanít, avval, hogy tanítványait rád bízta, azt mutatja, hogy a te tudásodat magasabbra tartja a magáénál» — írja Abailardnak Foulques, előbbinek tudós kortársa. «Sem a távolság, sem a hegyek magassága, a völgyek mélysége, sem pedig az utak nehézségei veszedelmeikkel, rablóikkal nem tudják azokat visszatartani, akik hozzád sietnek. Az angol ifjúságot nem ijesztí vissza a tenger, mely közte és te közötted van, sem a viharok vadsága — csupán csak a te neved hallatára, lenézve a veszedelmeket, tömegesen rohan feléd. Poitou, Gascogne, Irország, Normandia, Flandria, a németek, a svédek mind égnék a vágytól, hogy téged ünnepeljenek, dicsőítik és hirdetik szünet nélkül a te lángeszedet.»¹ A tömeges vándorlás nem szűnt meg Abailard halálával sem, sőt az iskolák virágzásának gazdag teljessége még csak ezután következett.

Egyetlenegy nemzet fiainak sem jelentett azonban a párizsi iskola annyit, mint az angolnak. Különösen a nemes-ség körében vált valósággal divattá az iskolai műveltséget párizsi tanulmányokkal betetőzni. A tudás, a műveltség koronáját Párizs jelentette az angoloknak. Saint-Geneviève, a Saint-Victori apátság, mely benső kapcsolatot tartott fenn St. Albans-szel, Anglia e nevezetes szellemi központjával, állandóan tele volt fiatal angol klerikusokkal. A legtöbb híressé vált írónak, tudósnak, főpapnak életrajzi adataiban fontos mozzanatként szerepelnek a párizsi iskoláztatás évei.²

¹ Ch. Richomme : *Histoire de l'Université de Paris*, 1840. 38—9. l. Szabadon ford.

² L. Bulaeus : *Historia Univers. Parisiensis* 1665 (Catalogus Illustrium Academicorum). Egynéhány nevet emelünk ki csakis : Walter Mapes, a kor legelmésebb szatirikusa, a mi Lukács érsekünk iskolatársa és párizsi barátja, Geoffrey de Vinsauf, kit «Anglicus»-nak is hívnak, Ars poeticája sokáig volt híres Anglián kívül is, Giraldus Cambrensis, kinél szebb, elegánsabb latinsággal kevesen írtak e

De nemcsak az angol diákok aránytalanul nagy száma kölcsönzött állandó jelleget a párizsi iskoláknak, nem szabad megfedkezünk a sok magisterről sem, kik tanulmányaik befejezésével tanítóknak, doctoroknak ott maradtak. Volt idő, amikor az angol magisterek voltak a párizsi iskolák leg-híresebb, legkeresettebb tudósai. Éppen a XII. századból állíthatnók össze fényes névsorát a Párizsban tanító angol magistereknek és doctoroknak. Kezdve e kor legnagyobb angol scholasticusán, John of Salisbury-n, a *jus resistendi* elméletének ismeretes hirdetőjén, ki már maga is hallgatója volt az angol mesternek, Robert de Melun-nek Párizsban ¹ — egészen Stephan Langton érsekig, a Magna Carta szerzőjéig, («gymnasii Parisiensis quondam decus et rector» ²), szakadatlanul sorakoznak egymás mellé a tudomány és az irodalom-történetből jólismert nevek.³ Sok kiváló angol elmének volt szellemi hazája e korban Párizs,⁴ az angol gondolat a párizsi légkörben tán nagyobb hullámokat vert, messzebbre jutott el, mint ha magából Angliából indult volna e korban útnak.

A «tudományok városa» ugyanabban a korszakban magyar ifjakat is látott iskoláiban, melyek híre — mint említettük — már III. Béla előtt jutott el hozzánk. Lukács, későbbi esztergomi érsek, egyike lehetett az elsőknek, kik a messze Magyarországból a híres Alma Mater felé vették útjukat. 1158 táján

korban (II. Henrik udvari káplánja), Radulfus de Diceto, a híres krónikás, Thomas à Becket, Stephen Langton canterbury-i érsekek, Robert Pullen, a későbbi kardinális stb.

¹ Negyven évet töltött Párizsban. Thomas à Becket, a canterbury-i meggyilkolt érsek, is tanítványa volt. Robertet az angol irodalom úgy említi, mint aki «the central figure of English learning for 30 years.»

² P. Feret : *La faculté de Théologie de Paris et ses docteurs les plus célèbres*. Paris, 1894. 276. és kk. I. Langton 1206-ig maradt Franciaországban.

³ A. Budinszky : *Die Universität Paris und die Fremden an derselben im Mittelalter*. Berlin, 1876. L. *Verzeichnis der hervorragenden fremden Lehrer und Schüler*. Engländer : 75—114. I.

⁴ Különösen a XII. század 60-as, 70-es éveiben. V. ö. Bulaeus : «Hisce temporibus florebant apud Anglos complures viri litteratissimi, quorum multi in Academia Parisiensi docuerunt . . .» II. 299.

találjuk Párizsban, ahol az angol Girardus la Pucelle iskolájában az egyházi jogot tanulta.¹

III. Béla uralkodása idejében — mint várható — a magyar klerikusok már nem szórványosan, hanem, úgylátszik, céltudatos következetességgel keresik fel a párizsi iskolákat. Legalább arra vall Stephanus Tornacensisnek Béla-hoz küldött, jólismert levele, melyben «adolescens Bethlem» haláláról értesíti a magyar királyt.² E sokat idézett levélben említ meg névszerint három magyar klerikust, Jakabot, Mihályt és Adorjánt, akik ugyanabban az időben tartózkodtak Párizsban.³ Ez ismert nevek mellé sorolható tán Anonymus is, és bizonyára a magyar klerikusok egyéb névtelenjei.⁴

Az előbb elmondottakból kétségtelen, hogy magyar klerikusaink Párizsban nem csupán a francia tudomány és kultúra hatása alá kerültek. Az a szellemi világ, melynek ott, a nemzetközi tudományos élet központjában részeseivé let-

¹ Girardus la Pucelle (Puella), a párizsi iskolák egyik leghíresebb tanára kb. 1150-től 1177-ig tartózkodott Párizsban. 1177-ben megy Angliába, ott Coventry püspöke egészen 1184-ben bekövetkezett haláláig. Puella iskolájában Lukács együtt volt a híres Walter Mapes-szel, ki *De Nugis Curialium* c. művében érdekesen emlékezik meg az esztergomi érsek csudás jósló tehetségéről. L. Marczali közlését: Történelmi Tár 1878. 170—2. Walter Mapes összeköttetéseiről az angol királyi udvarral l. *Dict. of Nat. Biogr.*

² Katona: *Hist. Crit.* IV. 241—3. Bulaeus szerint (id. m. II. 479—80.) a S. Geneviève melletti temetőben temették el. De ebből ő sem következtet arra, amire egyébként gondolni lehetne, hogy Bethlen a S. geneviève-i iskolának tanítványa, coenobiumának tagja. Itt emlékeztetünk arra, hogy ennek az iskolának különösen sok angol tanítványa szokott lenni. V. ö. pl. a híres Giraldus Cambrensis szavait, amikor leírja, hogy a háború miatt nem mehetett ismét Franciaországba (1197—8 táján): «Ubi sanius atque salubrius in Anglia theologicam scientiam vigere cognovit, sub doctore peroptimi magistro Willelmi de Monte dicto, quoniam in monte S. Genovefae legerat, quem etiam ibi archidiaconus hinc noverat, studii causa Lincolniam adivit.» Id. m. I. 93. *Script. Rer. Brit.*

³ «Hic interfuerunt Clerici de Regno vestro Jacobus, Michael et Adrianus.»

⁴ III. Béla Elvin-t küldi Párizsba 1192-ben a melódia tanulására. Elvin később váci püspök. Jakubovich Emil közlése. (*Klebelberg-Emlékkönyv* 186.)

tek, gazdag és sokoldalú volt. Ebben a párizsi légkörben sok volt, — gondolatban és eszmében, szokásban és felfogásban — amit angol szellemi importnak lehetne neveznünk. Ennek iránya és tartalma nem téveszthette el hatását a magyar diákokra sem, mert mindenfelől hatott. Nem szólva az angol klerikusok kiemelkedő számáról, azokról, akik azután később Anglia tudományos, egyházi és politikai életében előkelő, sokszor vezető szerepet játszottak, amúgy is jelentőséget kell tulajdonítanunk az «anglicus» iskolatársakkal való ismeretségnek, barátságnak, mert ennek természetes következménye bizonyos kulturális és világnézeti gazdagítás. De ezeknél jóval jelentősebbek a nagy angol tudósok, kiknek tanításait, eszméit, gondolatvilágát a magyar tanítvány a lelkébe foglalthatta, úgyhogy túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a párizsi iskola volt az első talaj, ahol a magyarság — odaküldött tanulnivágyó ifjai által — az angol szellemi világgal érintkezett és magába szívott oly ismereteket, eszméket, gondolatokat, melyek az angol szellemi élet talajából sarjadtak. Ennyiben tekintjük Párizst az angol és magyar szellemi érintkezések első találkozási központjának.

A párizsi iskolákban szőtt kapcsolatok később sem szakdhattak el teljesen. Nemcsak az ifjúkorban kötött ismeretség és barátság maradt alapja a különböző nemzetiségű klerikusok egymásközi érintkezéseinek, hanem az volt főleg az egyházi érdekeknek közössége, Róma nagy központosító erejének mindenfelé való kisugárzása és a latin nyelv egyházi és tudós körökben való általános használatának egységesítő hatalma. A klerikusok későbbi szellemi kapcsolatának meg voltak adva feltételei.

A tárgyalt korból nem tudjuk ugyan adatszerűen bebizonyítani magyar papjainknak, főpapjainknak párizsi volt iskolatársaiskkal — főleg franciákkal, angolokkal — későbbi életükben is fenntartott kapcsolatait, de egy-egy adat — igaz, hogy az előbbi, meg a későbbi korból — világosan igazolja az előbbi állítás helyességét. Lukács esztergomi érsek iránt Walter Mapes még később is érdeklődött, Anonymusunk — csak feltételesen gondoljuk — egy volt párizsi iskolatársának küldi krónikáját a magyar királyok viselt dolgairól, néhány

évtizeddel később egy magyar püspök ír levelet Párizsba a betörésre készülő mongolokról, életmódjukról, szokásaikról (1239).¹ Ezt az érdekes levelet két angol krónikában is olvashatjuk: Matthew Parisnél és a Waverley krónikában. E levélben is jelét látjuk annak, hogy a szolidaritás bizonyos érzése megmaradt még akkor is, mikor országok választották el papjainkat párizsi volt iskolatársaiktól, — jele annak, hogy a távolabbi Nyugat szellemi világa felé nem maradtunk meg eddigi elszigeteltségünkben.

Párizson kívül Róma a második nagy szellemi központ, ahová a művelt nemzetek klerikusai közötti érintkezések szála összefutnak. Minden fejedelmi udvar benső összeköttetést tartott fenn Rómával. A királyok követei szüntelenül útban voltak, Róma nem egyszer közvetítője az egyes országok közötti politikai összeköttetéseknek, melyeknek formát is, irányt is akárhányszor az örök város adott. De Rómától elválaszthatatlan volt az egyes országok egyházi élete is. A királyi udvarok követein — nagyobbrészt világi dolgokban is járatos, nagyeszű, ügyeskező papköveteken kívül — az egyházak küldöttjei szakadatlan láncát kötik a Rómával való kapcsolatoknak és érintkezéseknek. A pápai udvar valószínűleg gyűjtőhelye a keresztény államok legeszesebb, legtapasztaltabb, a legtágabb látkörrel bíró papjainak és főpapjainak. Maga az út — bár ezer veszedelemmel járt — még éltéskorú főpásztorokat sem riasztott vissza. A vándorkedvű

¹ *Matthaei Parisiensis Monachi Sancti Albani Chronica Majora*. Script. Rer. Brit. 57. VI. 75—6. Epistola cujusdam episcopi Ungariensis ad episcopum Parisiensem. A tatárok szokásainak leírása után a magyar püspök a következőket írja volt iskolatársának: «Praeterea sciatis quod venient quam citius poterunt. Omnes autem terras et facultates, quam inveniunt, devastant. Omnia destruxerunt usque ad aquam praedictam. Caveant omnes qui hoc audierint, et pro certi hoc habeant; et hoc videbitur et oculis probabitur; ut credo, ego, episcopus Hungariae, infra V. annos. Et ut hoc sciatur Parisius, et consilium bonum apponatur, si fieri potest, gratia Dei permittente, cuidam archidiacono meo qui erat scholaris Parisius, transscriptum istud mihi misi sigellatum.» Az utóbbi mondat nincsen meg M. Parisnál, — csakis a Waverley-krónikában. (*Script. Rer. Brit.* 36. II. 324—5.) Többfelé küldte volna a magyar püspök riadóját?

angol meg éppenséggel nem bánta a nagy távolságot. Sokan voltak, akik nem is egyszer, hanem ismételten vállalkoztak a fárasztó útra. John of Salisbury maga mondja, hogy tízszer tette meg az utat Anglia felől az Alpeseiken át, Langton canterbury-i érseket, a Magna Carta szerzőjét újból meg újból Rómában találjuk.

Míg egyfelől — a Róma felé irányuló természetes vonzódás következményeként — a küldöttség- és követjárás egyre utakat épített, másfelől a pápai udvar maga is szélesítette és mélyítette az érintkezések medreit a maga követekkel. A pápai legátusok nemcsak Róma és az egyes királyi udvarok, püspökségek és apátságok között jelentenek élő kapcsolatot, — hisz avval, hogy többfelé, különféle országokba volt szokás őket küldeni, közvetve elősegítették az érintkezést az egyes országok között is, ahova őket legációjuk útja vitte. Tudunk pápai kövekről e korban, ki Angliába is, Magyarországra is el-eljárt.¹ Ugyanazon követ keresi fel a pápai levéllel a «dilecti filii»-ket, a keresztény világ megkoronázott uralkodóit, egyházi főméltóságait, — az összeköttetéseknek számtalan láthatatlan szálai szövődnek Róma nagy központjában. Róma pedig sohasem volt annyira központja a világi és egyházi eseményeknek, mint a középkor «legnagyobb reálpolitikusa», III. Ince pápa korában. Hozzátehetjük még azt is, hogy Anglia felé is sohasem irányult Róma érdeklődése oly feszült figyelemmel, mint éppen ebben a korban.²

Az angol király és Róma közötti küzdelem volta-képpen II. Henrik uralkodása idejében kezdődik és János király hallatlan megalázásával ér csak véget. Az előzmények

¹ Joannis cardinalisról olvassuk: «Sub Clementis Pontificatu Praenestiam ecclesiam suscepit An. 1190 die 22. Septembris. Legationes Apostolicae sedis nomine cum alibi, tum in Hungaria obivit...»

U. e. Joannis cardinalisról: «Legatione etiam functus est in Gallia Cisalpina, in Umbria, in Ungaria et in Anglia, quibus in Legationibus Romanae Ecclesiae bonum semper attendit...» Jos. Koller: *Hist. Episcop. Quinqueecl.* I. 246.

² Erről a kérdésről l. E. Gütschow: *Innocenz III. und «England, München u. Berlin.»* 1904.

ismeretesekek. II. Henrik célját, a nemzeti egyház felépítését, nem tudta elérni, mert még a hatalmas Plantagenet akarata-nál is erősebb volt a Róma felé gravitáló papság befolyása. Hiába igyekezett az angol király a klérust a külföldről el-zárni: Párizs és Róma vonzerején megtört a királyi parancs. És ahogy az ifjú angol klerikusoknak szellemi hazája Párizs volt, úgy voltak az angolországi követek, egyházi méltóságok, főpapok szinte állandó vendégei Rómának. Ez ellen II. Henrik tehetetlen volt. Megalázkodása, vezeklése nyílt bevallása gyengeségének az egyház hatalmával szemben . . .

Ezek után — néhány évtizeddel később — III. Ince győzelve a gyöngé János királyon már a tények logikus következménye volt: az erőviszonyok közben még jobban Róma előnyére tolódtak el. Az összeütközés csírája mindig megvolt ugyan, de nyílt harcra mégsem került sor egészen 1206-ig. Hubert Walter canterbury-i érsek az előző évben meghalt, III. Ince a szabálytalan érsekválasztást érvény-telennek nyilvánította és a párizsi iskola nagyhírű tudósát, ki 1206-ban Rómában is tanított theológiát és akihez — a krónikás szava szerint¹ — hasonló nem volt egész Rómában tudás és kiválóság tekintetében, Stephen Langtont válasz-tatta meg érseknek 1206. december havában.

Anglia történetéből jól ismerjük a rákövetkező eseménye-ket, János király tiltakozását, a hosszú, mindkét részről elkese-redett makacssággal vívott harcot pápa meg király között, az interdictumot, a keresztes hadjárat kihirdetését Anglia ellen, a francia hadikészülődéseket a szerencsétlen angol király ellen, végül János király megtörését és teljes behódo-lását. Pandulf pápai követ kezéből kapja a királyi koronát, Angliát a pápától hűbérül fogadja el.

Langton addig, míg a leghevesebb harc dúl Róma meg London között, természetesen nem mehetett Angliába a canterbury-i érseki szék elfoglalása céljából. Pontigny kolos-torában élt visszavonultan mintegy öt évig.² De azért ő a

¹ Roger de Wendover.

² Említésre érdemesnek találjuk, hogy a Pontigny kolostorral már III. Béla korában voltak összeköttetéseink. A magyar király

békeközvetítő, aki kitartásra, bár egyúttal mérsékletre inti az angol papságot. A viszonyok Angliában sehogy sem javultak, Langton erélyes, de utolsó kísérletre szánta rá magát. London és Ely püspökeivel együtt 1212-ben Rómába megy és azt a kérelmet terjeszti III. Ince pápa elé, vessen véget a szégyenteljes angolországi állapotoknak. Útja teljes eredménnyel járt. János 1213 tavaszán alávetette magát a pápa parancsának, Langton visszatérhetett Angliába. A király elébe vonult, térdre borult előtte ezekkel a szavakkal: «Üdvöz légy, Atyám» és a kibékülés jeléül megcsókolta.

Csakhogy az angol bárók háborgása tovább tartott, végletekig el voltak keseredve. Langton főfeladatának tartja a közvetítést, békítést. Még ebben az emlékezetes esztendőben érkezik Pandulf pápai követ az interdictum megszüntetése céljából, Langton a rákövetkező évben ismét Rómába utazik, ahonnan csak 1215 elején tér vissza Canterbury-be. Most már hozzáláthat a béke helyreállításához. William Marshall-lal együtt ők a közvetítők király és bárók között. Őket küldi János Brackley-be, ők hozzák vissza — pontokba foglalva — a bárók követeléseit, amelyek azután a történelmi nevezetességű runnymede-i találkozás alkalmából (1215. június 15.) a Magna Cartában törvényerőre emelkedtek.

De a híres szabadságlevél egyelőre csak rövid fegyverszünetet jelentett. A harc tovább dül, csakhogy most már más formában. Ez alkalommal Róma meg a bárók között éleződött ki egészen az egyházi átok legvégsőbb eszközének kihasználásáig. Maga Langton 1215 őszén ismét Rómába megy, csak 1216 tavaszán tér vissza Angliába. Nagy feltűnést keltett most viszálya a hatalmas Ince pápával, különösen akkor, amikor jóformán az összes kardinálisok a canterbury-i érsek pártjára állottak.

A Magna Carta körüli harcoknak ez egészen rövid vázlatából is láthatjuk, hogy a küzdelmeknek egyházi és királyi hatalom között nemcsak London, illetőleg Canterbury,

1179-ben az egresi (Maros balpartján) cisztercita kolostor rendtagjait onnan telepíti hozzánk. *III. Béla magyar király emlékezete.* Bpest, 1900.

hanem — a hosszú harc némely szakában — jóval fokozottab mértékben Róma a színtere. Bennünket most már csak az a kérdés érdekel, vajjon tudomást szereztek-e Magyarországon Anglia alkotmányos harcairól, melyeket — mint láttuk — Rómában is kellett megvívnia. E kérdésre — nagy általánosságban — nem nehéz válaszolni. A magyar királyi udvar és a magyar egyház benső, mindkét részről féltve ápoltság jó viszonya — mind III. Ince, mind pedig III. Honorius pápa idejében — kívülragyog a király és a pápa közötti levelezés minden egyes sorából. Erős, szakadatlan volt e kapcsolat Rómával. Természetes volt az érintkezés sűrűsége, folytonossága és így a királyi és egyházi követek, de a pápai legátusok útján is, nálunk is értesültek mindenről, ami Rómát foglalkoztatta. Nem maradhattak az ismeretlenség homályában az angliai események sem, a pápai udvar e legfőbb gondja ebben az időben.

De ezen általános feltevések helyett hadd szóljon kézzelfoghatóbb bizonyíték. 1212 elején utazik Rómába Róbert veszprémi püspök, akit, mint látni fogjuk, származása miatt az angolországi események személyesen is érdekelhettek. A harc király és érsek között ekkor még javában folyt, de csak az esztendő végén közeledett gyors döntéshez, mikor Langton személyesen ment el Rómába.

A Magna Carta évében, 1215 november havában tartották meg tudvalevőleg a lateráni zsinatot. Az angol krónikák nem győzik e zsinat rendkívüli kereteit, a résztvevők óriási számát hangsúlyozni.¹ Az egyházi méltóságok százain kívül² a világi hatalmak képviselőit is ott találjuk:

¹ «Primates vero et metropolitani LXXVII (Septuagintaseptem), abbates et priores ultra octingentes; procuratores vero archiepiscoporum, episcoporum, abbatum, priorum et capitulorum absentium, certus non fuit numerus.

Legatorum vero imperatoris Constantinopolitani, regis Siciliae, in Romanorum imperatorem electi, regis Franciae, regis Angliae, Hungariae, Jerosolimitani, Cipri, Arragonum, necnon et aliorum principum et magnatum civitatum et aliorum locorum, ingens affuit multitudo.» M. Paris: *Hist. Angl. Script. Rer. Brit.* 44. II. 167—8.

² 412 püspököt említ a Waverley-krónika, *Mon. Germ. Script.* XXVII. 460. V. ö. *Ex annalibus Melrosensibus*, u. o.

a francia, angol, magyar királyok követeit¹ stb. Ezen a híres zsinaton megjelent a magyar főpapok sorából János esztergomi érsek, Róbert veszprémi püspök és Uriás szentmártoni apát. Valóban nemcsak számban, hanem fényben, előkelőségben is nagy volt e nevezetes gyülekezet. Ezen a zsinaton, melyen tudvalevőleg elhatározták II. Endre magyar király keresztes hadjáratát is, szóba és tárgyalásra kerültek az angliai események is. Matthew Parisnak adjuk át a szót, aki a pápa és a canterbury-i érsek között kitört viszályról a következőket beszéli: «In hoc concilio steterunt contra archiepiscopum Cantuariensem procuratores regis Anglorum, abbas videlicet de Bello loco, Thomas de Herdintona, miles literatus, et Godefridus de Craucumbe, miles aulicus, constanter accusantes eundem, eo quod barones Angliae contra regem erexerit, et quibusdam rationibus et cartis armaverit. Et cum a sede apostolica literas accepisset, ut dictos magnates per censuram ecclesiasticam a persecutione regis refrænenaret, ipse id facere dissimulans, ab episcopo Wintoniensi et suis conjudicibus a divinorum celebratione et ingressu ecclesiae est suspensus. Sicque ad concilium properans, manifestis indicibus se fuisse praeceptis apostolicis rebellum ostendit... Dominus igitur papa iratus valde sententiam suspensionis confirmavit, et praeterea electionem de fratre ejusdem archiepiscopi, videlicet magistro Simone de Langetuna, factam cassavit, tam procurante rege, quam odio archiepiscopi causam ministrante...»²

Itt emlékeztetünk arra, hogy ez a nagy hírű ember, a Magna Carta szerzője, az 1215—16-i telet Rómában töltötte.³

¹ Egykori római évkönyvek emelik ki, hogy a zsinatra a magyar király is küldött követeket. Pertz : *Script.* XVII. 173. Balics (*A római kath. egyház tört. Magyarországon.* II. 1. 223.)

² M. Paris : *Script. Rer. Brit.* 44. 1—3. II. 167—8.

³ Az odaváló utazás egy érdekes epizódját l. M. Paris krónikájában : *Mon. Germ. Script.* XXVIII. 441—2.

Később is járt még Langton Rómában. Az 1221—2-i útjáról l. *Annales de Waverleia, Script. Rer. Brit.* 36. II. 294—5. Ekkor a durhami püspök társaságában utazott. Testvérének, Simon Langtonnak Pandulffal, a pápai követtel hosszú, éles harca volt Rómában 1214-ben.

Jelenléte csak mélyíthette az általános érdeklődést az angol ügyek iránt, melyek más alakban is a zsinat elé kerültek. Az angol bárók, amikor őket a Magna Carta után Pandulf pápai követ névszerint is egyházi átokkal sujtotta, ügyüket a lateráni zsinathoz fellebbezték. Valóban Angliára terelődött akárhányszor a közfigyelem Rómában, akkor is, mikor a yorki kanonokok érkeztek meg Langton Simon érdekében.¹ Magyar követeinknek is volt bőségesen alkalmuk tudomást szerezni az Angliában történetekről, király és pápa közötti harcról, az angol bárók követeléseiről, magáról a Magna Cartáról, melynek bevezetésében Pandulf pápai követ is úgy szerepel, mint aki a szabadságlevelet ajánlotta. Azt se szabad elfelejtenünk, hogy Pandulf pápai követ a Magna Carta másolatát magával hozta Rómába, hogy az angol szabadságlevelet ott tehát igen jól ismerhették.² A Magna Carta körüli kérdéseknek feléledt most aktuálisuk e nevezetes zsinaton. Mindezekről magyar követeink, egyházi méltóságaink hallhattak és tudhattak is.³ Az lenne a csodálatos, ha ezeket nem tudták volna.

¹ Hefele : *Conciliengeschichte*, Freiburg 1886.

² Et insuper fecimus eis fieri litteras testimoniales patentes domini Stephani Cantuariensis archiepiscopi, domini Henrici Dublinensis archiepiscopi, et episcoporum praedictorum, et magistri Pandulfi, super securitate ista et concessionibus praefatis. M. C. 62. Itt emlékeztetünk arra, hogy az Aranybulla egy példányát is elküldték a pápának.

³ Ezen a híres zsinaton megjelent a magyar főpapok sorából János esztergomi érsek, Róbert veszprémi püspök, és Uriás szentmártoni apát. L. Pertz : *Script.* XVII. 173. Balics : *A római katolikus egyház története Magyarországon* II. l. 223. (Megjegyzí: tehát magyar püspök is volt ott, de kicsoda, nem tudjuk. A XXXIV. és XXXVIII. oklevelekből tudjuk, hogy a nevezett három főpap ott volt.) XXXVIII. Coram nobis itaque propositi praefatus episcopus, presente archiepiscopo, contra eum quod jure et possessione coronandi reginas eundem auctoritate propria spoliasset . . . 1216. ápr. 11. *Veszprémi Emlékkönyv.*

IV. Robertus Anglicus.

1199. február havában III. Ince pápa levelet írt a győri püspöknek és a bakonyi (zirci) apátnak egy «hallatlan hamisításról», melyet L. tarvisi mester Rómában, a pápai levéltárban követett el. Erről a pápának jelentést tettek, aki a győri püspököt, meg a zirci apátot most avval bízza meg, hogy eskü alatt hallgassák ki P. mester esztergomi prépostot és az «angol» Róbert mestert, kik az ügyről tudnak, sőt tán tettestársak is, hogy kinek parancsára, tanácsával, vagy segítségével követtetett el a bűn.¹ Ugyanakkor levélben megkéri a pápa Imre királyt, legyen segítségére a nevezettek kihallgatásában.²

Ki ez a «magister Robertus Anglicus»? Ugyanilyen név alatt nem fordul elő sehol sem okleveleinkben. De Albericus de Trois Fontaines-i cisztercita krónikája, amelyre még vissza kell térnünk, szintén tud «magister Robertus»-ról: Anno 1227. «In Hungaria magister Robertus, vir bonus et religiosus de Leodiensi dyocesi natus, factus fuerit archiepiscopus Strigoniensis». Ha a III. Ince pápa említette «magister Robertus Anglicus» azonos Albricus «magister Robertus»-ával, — amit magam függetlenül mások kutatásaitól nemcsak valószínűnek, de bizonyosnak tartok,³ — akkor okleveleink alapján

¹ «Discretionem vestram per apost. scripta mandamus atque praecipimus, quatenus magistrum P. Strigonien. praepositum, et magistrum Robertum Anglicum et Azonem presbyterum, quos huius iniquitatis consocios esse audivimus, ad vestram praesentiam evocantes, ab eis sub iure iurando veritatem diligentius exquiratis...» *Patrologia Latina*. Innocentii III. Opera omnia 214. 493—4.

² U. o. 502—3.

³ Knauz: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. Tom. I. pag. 257—333. Robertus, qui etiam Rudbertus et Rupertus scribitur, e Leodiensi in Belgio Diocessis oriundus, iam a. 1199. occurrit in litteris Innocentii III., a quo mutilati regesti Pontificii crimine accusatur; si tamen Robertus ille, qui in litteris his Anglicus vocatur, idem cum nostro fuerit. Si ita; tunc eius criminis suspicione se certe purgavit; secus enim per varios dignitatum gradus summum in Hungaria sacerdotium vix umquam obtinisset. A. 1207—1209. Praepositi Albensis et Cancellarii Aulae Regiae munere functus, eodem adhuc a.

fokról-fokra figyelemmel kísérhetjük «magister Robertus» emelkedését a legnagyobb egyházi méltóságig. II. András egy oklevele szerint 1207-ben székesfehérvári prépost, királyi kancellár.¹ Gyorsan emelkedett. Úgy látszik, nemcsak királya kegyét bírta, hanem a pápa bizalmát is. 1209-ben veszprémi püspök és mint ilyen, nagy szerepet játszott nemcsak egyházi, hanem politikai életünkben is. II. Endre király megbízásából 1212-ben Rómában jár az esztergomi és kalocsai érsek közötti egyesség megkötése céljából.² 1215-ben a lateráni zsinaton résztvett János esztergomi érsekkel és Uriás szentmártoni főapáttal, 1216-ban a veszprémi püspök pápai engedélyt nyer a magyar királyné megkoronázására,³ amire — úgylátszik — nagy súlyt vetett, mert 1220-ban III. Honorius pápától ennek a jognak megerősítését kéri.⁴ 1218 vagy 19-ben

1209. ad Vesprimiensem Cathedram promotus, eiusdem ecclesiae Electus scribitur stb.

A Robertus név nálunk ezidőben még ritka. 1183-ban Nicolaus, A. Episcopus Strigoniensis egyik levelében Robertus canonicust említ más kanonokokkal együtt. (Fejér: *Cod. Dipl.* II. 204.) Rubertus cantor 1213-ban fordul elő. *Cod. Dipl.* III. 146. Róbert pilisi apát 1217-ben Zala megyében. Békefi: *A pilisi apátság története.* Pécs, 1891. I. 241.

A pápai levélben említett P. mester esztergomi prépostnak és «Robertus Anglicus»-nak pályafutása szinte párhuzamos. 1199-ben mindketten Esztergomban vannak. P. mester 1202—4-ig kancellári és székesfehérvári prépost, Robertus Anglicus 1207—9-ig viseli ezt a tisztelet. Az egyik (Péter) győri püspök, a másik (Robert) 1209-től veszprémi. Ők ketten kísérik a kalocsai érseknek külföldi útjában.

¹ Datum per manus Roberti, Albensis Praepositi, et Aulae Regiae Cancellarius. Fejér: *Codex Dipl.* III. l. 44. 47, 1208-ban (65), 1209-ben (83, 470). 1209-ben II. András oklevelein «per Magistri Thomae, Aulae Regis vice cancellarii . . .» 78, 80. Thomas, a későbbi egri püspök 1211-ben kancellár (107.)

² Katona: *Hist. Crit.* V. 137—50. Az év elején, esetleg 1211. végén lehetett Rómában, mert 1212 február havában (II. idus febr.) azt írja III. Ince pápa: «Inde siquidem fuit, quod venerabilem fratrem nostrum Vespremiensem episcopum, ad sedem apostolicam accendentem paterna benignitate suscepimus . . . U. o. 137.

³ Fejér: *Codex Dipl.* III. l. 181—3.

⁴ Fejér: *Cod. Dipl.* III. l. 299. A pápa levele így kezdődik: «Ex parte siquidem tua fuit nobis humiliter supplicatum . . .»

újra Rómában járt. A pápa 1218. március havában írt levelével maga elé idézi és Róbert a pápai parancs előtt meg is hajolt, bár a levelekből nem vehető ki Róbert római útjának pontos ideje.¹ Amikor pedig Bernát spalatói érsek halála után Guncellus-ra esik a választás, a pápa a veszprémi püspököt, a mi Róbertünket («quia Vener. F. nostrum Vesprimiens. Episcopum virum novimus circumspectum, de quo indubitatum fiduciam obtinemus»)² bízza meg Guncellus előéletének, hírének megvizsgálásával, a palliumot is Róbert útján küldi az új spalatói érseknek.³ És amint III. Ince és III. Honorius pápák bizalmát bírta, éppúgy kegyeltje lehetett a magyar királynak is, ki sógorát, Berthold kalocsai érseket, Gertrud öccsét, külföldi zarándoklatra küldi a veszprémi és a győri püspök társaságában.⁴ Mindezekből a csak idevetett vonásokból kiviláglik, hogy rendkívüli tudással, műveltséggel, külföldi összeköttetésekkel rendelkező, nagytekintélyű főpap ez a Róbert veszprémi püspök, bizalmasa a pápának és a magyar királynak is. Esztergomi érsekségének eseményei ismeretesek a történelemből: a kúnok megtérítése, az interdictum törvénye, erdélyi útja és gazdag, hosszú életének más mozzanatai, melyek azonban már nem tartoznak ezen dolgozat kereteibe.

Mit tudunk Róbert veszprémi püspök, későbbi esztergomi érsek származásáról? Ez a kérdés tisztázásra szorul, mert az eddig vázoltakban éles ellentét észlelhető, melyet semmiképpen sem tudunk áthidalni. Robertus származásáról csakis Albricus trium-fontiumi cisztercita krónikája emlékezik meg. Szerinte a veszprémi püspök lüttichi származású, «de Leodiensi dyocesi natus».⁵ III. Ince pápa ismeretes levele

¹ Fejér: *Cod. Dipl.* III. 1. 258—9. (V. ö. III. Honorius levelét Róberthez 1220-ból «Ex parte tua fuit nostris auribus intimatum, quod cum olim tibi nostris dederimus litteris in mandatis . . . (Fejér: *Cod. Dipl.* III. 1. 289—91.)

² Farlatus: *Illyrici Sacri Tom. Tert.* Venetiis 1765. 246—7.

³ 1221-ben írja III. Honorius Róbert veszprémi püspöknek: «... palleum . . . per dilectum filium Nulcassium, Canonicum Spalatensem, tibi, de quo gerimus fiduciam specialem, duximus transmittendum.» Fejér: *Cod. Dipl.* III. 1. 349.

⁴ Fejér: *Cod. Dipl.* III. 1. 166.

⁵ In Hungaria magister Robertus Vesprimiensis, vir bonus et

1199-ből pedig «magister Robertus Anglicus»-nak nevezi. Az ellentét nyilvánvaló. Ha «Anglicus» a mi Róbertünk, nem lehet lüttichi származású. Ez a jelző az angol eredetet mutatja, amint ezt ebben a korban különösen a Párizsban tanuló angol klerikusoknál volt szokás megjelölni.¹ Egészen kivételes, ha ilyen jelzővel nem a származási országot, hanem a neveltetés helyét jelölték meg.² Hogyan magyarázzuk ezt az ellentmondást? Tudunk ugyan sűrű angol-flandriai kapcsolatokról a XI. század óta, ismerjük a flandriai telepeket Angliában, főleg Wales-ben II. Henrik korából, de olyanféle magyarázat, hogy a mi Róbertünk Angliába szakadt flandriai telepes leszármazottja volna, erőszakolt és valószínűtlen. Nem igen állhatna meg az a feltevés sem, hogy angol főiskolán — természetesen csak Oxfordról lehetne szó — nevelkedett és azért nevezték volna «Anglicus»-nak. Oxford iskolái hírből, látogatottságban e korban messze elmaradtak a párizsiak mellett, mint láttuk, maguk az angolok, főleg a tehetősebb nemes ifjak nem elégedtek meg Oxforddal: Párizs volt az angolok hagyományos és látogatott Alma Mater-je. Ha III. Ince levele Robertust «Anglicus»-nak nevezi, nem lehet semmiféle kétség, hogy angol volt, hisz ismerték Rómában, ott járt a pápai levéltárban P. magister, esztergomi préposttal együtt. Az «Anglicus» szó jelentését, Robertus angol származását, nem lehet kétségbe vonni. Milyen egyéb okból nevezték volna «Anglicus»-nak?

Abból a feltevésből kiindulva, hogy az «Anglicus» jelző hitelesebb tanúság Robertus származása mellett, mint Albri-
cus krónikája, magyarázatát keressük a krónikás tévedésé-

religiosus de Leodiensi dyocesi natus, factus fuerat archiepiscopus Strigoniensis. *Mon. Germ. Script.* XXIII. 920. Ad a. 1227. V. ö. *Emonis Chronicon.* *Mon. Germ. Script.* XXIII. 511.

¹ Lásd erre nézve Bulaeus: *Hist. Paris. Univ.* és Oudini: *Commentarii de Script. Eccles.* című műveit. Sem Bulaeus, sem pedig Oudin műveiben nem találtam semmiféle életrajzi adatot, amelyet a mi Robertus Anglicusunkra lehetne vonatkoztatni. A *Chartularium Universitatis Parisiensis* szintén nem árul el semmit sem.

² Pl. Post hunc Reginaldus, natione Anglus, sed sicut educatione et cognomente Lombardus... *Mon. Germ. Script.* XVII. 32.

nek, bár tudjuk, hogy a sokalakú földrajzi fogalmak, különösen a városok nevei mily gyakran tévesztették meg a középkori események feljegyzőit. Valószínűnek tartjuk, hogy itt is ilyen tévedésről van szó. Honnan kaphatta Albricus magyarországi értesüléseit? Tudjuk róla, hogy trium-fontiumi cisztercita volt. De azt is tudjuk, hogy a «Keletről betelepült rokonnépek megtérítése királyaink elsőrangú törekvése volt, akik ezen cél megközelítésére a cisztercieket is felhasználták».¹ Az 1232. évben a ciszterci nagykáptalan visitatorokul a clara-vallisi és trium-fontiumi apátokat rendelte ki, akiknek meghagyta, hogy mind Pilisen, mind Pásztón vizsgálatot tartsanak.² Ugyanazon időben jött a praenestei püspök, mint a pápa legátusa. A ciszterci rend tagja volt, ki több évet töltött a trium-fontiumi kolostorban. 1232. október havában meghagyta neki a pápa, hogy vizsgálja meg a Szent Margitra vonatkozó csodák alaposságát. «Hozzá fordultak mindazon számtalan perekben, melyek püspökségek, káptalanok, apátságok közt annyi idő óta fennforogtak.»³ IV. Béla 1235-ben a bélakúti apátságot is egyenesen Trium-Fontiumból kikerült rendtagokkal telepíti be. Ezekből tehát azt láthatjuk, hogy az a kapcsolat, mely a szentgotthárdi cisztercita kolostor óta amúgy is megvolt Trium-Fontiummál, újabbakkal gazdagodott a XIII. század harmincas éveiben. Nem a véletlen műve, hogy épp a «belga» krónikában olvasunk a kúnok megtérítéséről Róbert esztergomi érsek által.

A leodiensi származást tán a krónikások hiányos földrajzi ismereteiből, esetleges tévedéséből magyarázhatjuk. Hisz másként nehezen tudnók megérteni a krónikákban a sok ellentmondást földrajzi fogalmaknál.⁴ De ép a «leodien-sis» szónál volt némely megtévesztő momentum lehetséges. Hasonló alakú városnevet többet is nevezhetünk meg e kor-

¹ Békefi : *A pásztói apátság története*. 53.

² U. o. 61.

³ *Magyar Nemzet Története* II. 431. Marczali H. Szent Erzsébet szentté avatztatásáról l. Albericus Trium-Fontium. *Mon. Germ. Scr.* XXIII. 937.

⁴ V. ö. Diceto tévedését 9. l.

ból. Ott van pl. Leodonium vicus,¹ a mai Lons-le-Sonnier francia város, — az angol Leeds régi formájával: Loiden. dioc. (Ledesia),² az angol Ludensis apátság, ahol szintén, éppúgy, mint Leeds-ben, cisztercita kolostort találunk.³ Azután meg a középgangolban a «leod» szó számtalan tulajdonnévnek első tagja,⁴ bármint volt is, sokkal könnyebben tudjuk a krónika tévedését megérteni, mint az oklevélszámba menő pápai levél jólétesültségében kétkedni. Ismételjük, Róbertet Rómában személyesen ismerték, amint a levéltárban elkövetett szabálytalanság esete mutatja, és így a hitelesebb adat alapján «Anglicus»-nak, angol származásának tartjuk.

Feltevésünk az itt említetteken kívül arra a történelmi háttérre is támaszkodik, melynek rövid vázlatát az első fejezetben kíséreltük meg. Amikor a középkor századaiban egyetlen egy példát sem tudunk angol klerikusnak Magyarországon való megtelepedéséről,⁵ feltűnő, hogy épp akkor találkozunk egy fokozatosan a legfelsőbb egyházi méltóságig eljutott «Anglicus»-sal, amikor az angol királynénak nevelt és megkoronázott Margit Magyarország királynéja. Ez nem véletlen találkozás. Azt hiszem, nem tévedünk, ha feltesszük, hogy Robertus Anglicus, a fiatal párizsi magister, Margit fényes és nagyszámú kíséretéhez tartozott. Láttuk, hogy Margit-

¹ *Mon. Germ. Script.* XV. II. 815.

² *Kirchliches Handlexikon.* München 1912. V. ö. Graesse: *Orbis Latinus.*

³ Louthparc (Ludensis abb.) nobilis illa abbatia, prope Ludam urbem, in agro et diocesi Lincolniensi in Anglia sita, Alexandro hujus sedis episcopo, originem debuit, qui fundum Haverholm, ad constituendum novum monasterium a 1137 abbati Fontium (de linea Clarae-vallis) commisit. *Orig. Cisterc.* Tom. I. Vindobone 1877. 56. A mai Leominster régi alakja: Leonense, stb.

⁴ W. G. Searle: *Onomasticon Anglo-Saxonicum* (A list of Anglo-Saxon Proper Names from the time of Beda to that of King John.) Cambridge 1897.

⁵ Egy másik Robertus Anglicus, a Korán híres fordítója a XII. század első felében Dalmácián át zarándokolt Görögországba és Szíriába. Spanyolországban halt meg. *L. Dict. of Nat. Biogr.* és Oudini: *Comment.* II. 1160.

nak még özvegysége harmadik évében is, mikor már a távoli Magyarországra készült, környezetében normannok és angolok is voltak. Nem természetes az a következtetés, hogy a volt angol királyné udvarában az angol clericus familiaris sem hiányzik, és hogy éppen a mi rejtélyes származású Róbertünknek jutott ez a szerep? A magyar király udvarában keressük Robertus Anglicus-t III. Béla korában, Esztergomban találja a pápai levél 1199-ben, székesfehérvári prépost és kancellár korában ismét a magyar király udvarában van 1207—9-ben, ezután meg a clericus familiaris oly sokszor ismétlődő pályafutása következik: püspökség, főpapi hatalom. Hogy a királyi udvarral az összeköttetést még később is ápolta, az IV. Béla okleveleiből látszik. István fiát is az ősz, nagytekintélyű Róbert érsek keresztelte meg.¹ Három királyi nemzedéket ismert, szolgált és néha irányított Róbert.

Azt nem keressük és nem is kereshetjük, milyen része volt a veszprémi püspöknek az Aranybulla szerkesztésében. Ebben a korban a későbbi esztergomi érsek kétségtelenül egyik legtekintélyesebb tagja a magyar püspöki karnak. Mint főpap, mint széles látkörű államférfi bizonyára figyelemmel kísérte az angliai eseményeket is. Bármit rejtse is régi «Anglicus» jelzője, ebből a jelzőből magából is személyes érdeklődésre következtethetünk nála az angolországi viharok, az angol király és érsek közötti harcok iránt. Rómában személyesen — de a Rómába küldött és onnan érkező követek útján is — bizonyára volt alkalma értesülni arról, ami Londonban és Canterburyben történt. Nehéz elképzelni, hogy ez a világlátott «Anglicus» államférfi a Magna Carta körüli harcokról, magáról a híres szabadságlevélről is ne értesült volna. 1215-ben a lateráni zsinaton résztvett Rómában. Hónapokig ott van ugyanakkor Langton canterbury-i érsek, a Magna Carta szerzője. A zsinaton — mint láttuk — vihart keltett az angol kérdés is, az újból kiéleződött harc

¹ Archiepiscopus autem Strigoniensis Robertus puerum baptizavit, quem Stephanum nominavit ob memoriam sancti regis Stephani, primi in partibus illis a beato Alberto baptizati. Qui archiepiscopus senex et emeritus peracta quindena mortuus est et ad celestia translatus. *Mon. Germ. Script. XXIII. Chronica Albrici.* 947. 1239. évhez.

király és érsek között. Nem tudott volna mindezekről Róbert, és vajjon a lehetetlenségek közé tartozik-e, hogy a mi «Anglicus» főpapunk és János esztergomi érsek is tán még személy szerint is megismerkedett a híres canterbury-i érsekkel?

Fraknoi szerint Róbertnek «nagy része van az Aranybulla létrehozásában.»¹ Ha a visszafelé való következtetésnek van alapja, akkor ezt az állítást el lehet fogadni. Ismeretes, hogy az esztergomi érsek az Aranybullát megújíttatta, azt is tudjuk, hogy IV. Bélát megeskette az Aranybulla rendelkezéseinek megtartására: «Noveritis nos litteras juramenti domini Bele regis super forma compositionis servande inter venerabilem dominum Jacobum prenestinum electum, Apostolicae sedis legatum et dominum Andream, Illustrissimum regem, patrem nostrum, quondam facte, et nuper solempni sacramento et aurea bulla firmate, iuravimus in hunc modum . . .»²

Az Aranybulla szemében ugyanolyan jogforrás lehetett, mint a canterbury-i érseknek a Magna Carta. Párhuzamot nem vonhatunk és aligha beszélhetünk az Aranybulla Langton-járól, — de hogy az Aranybulla szerkesztésében egyik főrészes lehetett, az tán nem is túlságosan merész záró következtetése mindannak, amit Robertus Anglicus-ról tudunk.

Megállapításaink összefoglalása előtt az angol és magyar érintkezések még egy mozzanatát emeljük ki az ismeretlenség homályából. 1220-ban, ötven évvel a híres canterbury-i érsek meggyilkolása után, nagyszabású, az egész művelt keresztény világra szóló ünnepély volt Canterburyban: Thomas à Becket porladozó csontjait helyezték az eddiginél méltóbb helyre örök nyugalomra. Egykorú feljegyzésekből jól ismerjük az ünnepély rendkívüli kereteit. Oly számosan zárandokoltak oda, hogy a közeli falvakban sem lehetett már helyet kapni. Sátrakban, a szabad ég alatt tanyáztak az áhítatos zárandokok ezrei. A kontinensről is igen sokan mentek Canterburybe, egyháziak, világiak egyaránt. Egy angol krónika az egyházi főméltóságok közül hármat említ, kik a

¹ *Mon. Eccles. Vesp.*

² Fejér: *Cod. Dipl.* III. 2. 1233-ban.

hosszú utat megtették, hogy jelen legyenek a kegyelet ünnepe: Pandulph pápai legátus, kinek szerepét a Magna Carta körüli harcokban már ismerjük, Vilmos rheimsi érsek és egy magyar érsek is. Ezt a magában véve is érdekes adatot Walter de Coventry krónikájában találjuk, egy régebbi feljegyzésekből kompilált gyűjteményben, mely azonban némely korszakra nézve (1170—7 és 1201—25) forrásaiban sehol nem található anyagot tartalmaz és ennyiben értékes kiegészítése e korok krónikáinak. Walter de Coventry előadását szó szerint közöljük:

«Ad A. 1220. Eodem etiam die (jún. 28.)... rex festinus apud Cantuariam iter direxit, quia instabat dies, quo beati Thomae, ejusdem civitatis archiepiscopi et martyris gloriosi, corpus de tumulo levaretur et in faretro decenter collocaretur.

Die igitur proxima post octavas apostolorum, scilicet nonis Julii, quae illo anno die Martis contigit, praesente domino Pandulpho apostolicae sedis legato, et rege Anglorum Henrico praesentibus etiam tribus archiepiscopis, scilicet, Remensi, Cantuariensi et uno de *Ungaria*, astantibus decem et septem episcopis, sed et aliis ecclesiarum praelatis atque magnatibus, qui tam de Anglia quam de omnibus fere mundi partibus cum plebe innumerabili confluerant, translatus est beatus Thomas martyr Cantuariensis archiepiscopus quintus ante venerabilem Stephanum qui ejus translationem procuravit, anno martyrii ipsius L^{mo}... Dominus vero papa omnibus qui in hac die translationis beati Thomae martyris ob reverentiam ipsius Cantuariam venerant, vel infra XV. dies sequentes venturi essent, XL. dies de injuncta poenitentia relaxavit; similiter et legatus suus XL. dies, quilibet etiam trium archiepiscoporum XL; sed et singuli episcoporum XX. dies indulserunt...»¹

Ezek szerint a magyar érsek jelen volt azon a messze-földön híres ünnepen, melyet Stephen Langton rendezett Canterburyben. Vendége volt a Magna Carta szerzőjének két

¹ Memoriale Walteri de Conventria. Script. Rer. Brit. 58. II. 245—6.

évvel az Aranybulla kiadása előtt, együtt volt az angol érseki városban Pandulph pápai legátussal, ki a Magna Carta kiadását tanácsolta János királynak és azután — mint említettük — a nagy szabadságlevél egy példányát Rómába vitte, — lehet-e kételkednünk abban, hogy a magyar érsek, ha eddig nem, akkor most ismerte meg a Magna Cartát szerzőjével, Langtonnel való személyes érintkezése alkalmából?

*

Fejtegetéseink végéhez értünk. Megmaradtunk a bevezetésben kifejezett célunk mellett: csupán csak az angol és magyar érintkezések keretein belül kerestünk választ arra a kérdésre, hogy az Aranybulla szerzői ismerhették-e a Magna Cartát. Megállapításaink szerint főpapjainknak — János esztergomi érseknek, Róbert veszprémi püspöknek és Uriás szentmártoni főapátnak — már egy félévvel a nagy angol szabadságlevél kiadása után lehetett alkalmuk a lateráni zsinaton a Magna Carta körüli harcokról s magáról a híres szabadságlevélről értesülniök. A keresztes hadjárat — Damietta hosszas ostroma — néhány év múlva ismét oly személyes érintkezés lehetőségét adta magyar főpap — Tamás egri püspök — és angol bárók között, mely szinte kétségtelenné teszi a Magna Carta tartalmának, szellemének megismerését magyar részről. Egy évvel később egy magyar érsek angliai utazása teremt és mélyít kapcsolatot a Magna Carta szerzőjével Canterburyben, egyház és állam között dúló harcok e híres színterén... Az Aranybulla három főpapjáról a vázoltak alapján tudjuk, hogy az angol szabadságlevelet, az angol alkotmányosság e klasszikus metszésű alapkövét kétségtelenül volt alkalmuk megismerni, tanulmányozni. Az Aranybulla szerkesztésénél, megvitatásánál e három prelátusunk szeme ne esett volna az angol szabadságlevélre, a magyar alkotmányos szabadságok kodifikálásakor ne plántálódott volna át egy-egy gondolat a Magna Cartából? Ugyanakkor azonban fennáll bizonyos rokonsági kapcsolat is az Árpád-ház és Plantagenet-dinasztia között (nem szabad elfelejtenünk, hogy II. Endrének mostohaanyja angol királyné

volt valamikor), a Párizsból hazakerülő klerikusok pedig nemcsak a francia, hanem — bár szerényebb mértékben — az angol szellem gazdagodásával is tértek haza. E nagy, termékeny hatások mellett nem természetes-e, ha Nyugatról származtatjuk az Aranybulla új gondolatait, főleg az ellentállás jogának eszméjét? és anakronizmus-e, ha az Aranybullában megnyilatkozó angol szellemről beszélünk? És ki közvetíthette volna jobban ezt az előttünk amúgy sem teljesen ismeretlen új szellemet, mint az angol származású főpap, a nagyműveltségű «Robertus Anglicus»?

Azt hiszem, adalékaim némi kis fényt fognak vetni e gondolatokban, művelődési hatásokban oly gazdag kornak egy sokat vitatott kérdésére. És jogunk van a részletkutatás világánál mélyebb és változatosabb szellemi életet sejteni, mint amilyent ismerünk. Távoli homályba burkolt korokkal úgy vagyunk, mint a metafizikai világgal: gazdagabbak, rejtélyesebbek, mint amilyeneknek képzeljük. Tán azokra is illik Hamlet szava :

There are more things in heaven and earth Horatio,
Then are dream'd of in your philosophy.

FEST SÁNDOR.

MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI POLITIKA IRÁNYELVEI 1790–1815.

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

II. A restauráció kezdetei.

1795 — 1815.

V.

A magyar történelemben a restaurációt attól az időponttól szokták számítani, amikor Sándor Lipót főherceg nádor a törvényben előírt háromévi parlament szüneteltetését, Magyarországnak német csapatoktól való megszállását javasolta, Ferenc király pedig az 1795 április 16-án kelt nádori előterjesztést magáévá tette. Ma már azonban kétségtelen, hogy ezzel a megállapítással csak formailag elégedhünk meg, mert az a három évtized, amelyet attól kezdve az 1825-i országgyűlésig az elnyomás korának szoktak tekinteni, politikai tekintetben sokkal élénkebb és fontosabb volt, mint azt kézikönyveink mutatják. A megszokott beállítástól való eltérést nem ott kell keresnünk, hogy a császári hadseregbe osztott magyar csapatok a Habsburg-birodalom ellen vonult franciákkal szemben kedvetlenül harcoltak, sem pedig abban, hogy a magyarok Napoleon kiáltványának engedve a Habsburgok ellen fegyvert akartak fogni. Mert a magyar csapatok hűsége az uralkodó iránt meg nem ingott, a napoleoni kiáltvány pedig semmi hatást nem váltott ki; épen úgy, amint nem váltott ki az a kevésbé ismert kiáltvány sem, amellyel az angol-orosz koalíció 1812-ben a francia-osztrák szövetség gyengítését sem tudta elérni azzal, hogy új kiáltványokban Magyarország fellázítására törekedett.

A napoleoni háborúk első időszakában (1796—1801)

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 681. és 682. számában.

Ferenc császár Poroszországnak a háborúból való kilépése következtében (bázeli béke, 1795) Magyarország erejére volt utalva. Félretéve az 1795-i terveket és elhatározásokat, a rendek egyhangú követelésének engedve, már 1796-ban országgyűlést tartott, mert csak ezen az úton tudta megszerezni a háborúhoz szükséges pénzt és katonát; kétszáz-ezer magyar katonát áldozván fel addig, amíg őt Bonaparte az 1797-i campoformiói szerződésben megalázó békére nem kényszerítette. A béke nem tartott sokáig, és a háború csak akkor ért véget, amikor a magyar csapatok hátraszorításával — Marengo és Hohenlinden csataterein — az 1801-i lunéville-i szerződésben végleges befejezést nyert. A király és a nemzet egyesülése tehát nem tudta megállítani a francia haderőt, mellyel szemben az uralkodó a Pragmatica Sanctio alapján és Mária Terézia példájára hivatkozva 1796-ban a magyar nemzet áldozatkészségéhez folyamodott, a magyarság pedig rettentő veszteségeivel ez áldozatkészségnek fényes tanújelét adta.

Teljessé tette a Habsburgok tragédiáját az a körülmény, hogy Napoleon Ausztria kimerülését sejtve már 1805-ben új háborúba fogott, amely háború alatt azután szinte észrevétlenül játszódott le az a világtörténelmi fontosságú esemény, melynek államjogi fontossága talán a fegyverek diadalát is felülmúlta: Középeurópa kiválása és lassú eltávolodása Franciaország határaitól és a Habsburg-ház érdekeinek lehorgonyzása a Duna középső folyása mellett; az üresen maradt területen az olaszság és németiség térfoglalása; Magyarország európai helyzetének átalakulása. Ennek ez-úttal néhány részletét szeretnénk megvilágítani.

Mindenekelőtt szembetűnik az az ellentét, amely egyrészt a francia háborúban a széles néprétegektől átvett francia hódító politikának egyöntetűsége és határozottsága, másrészt a vele szembenálló Német Római Szent Birodalomnak darabokra töredezettsége között mutatkozik. A magyar történelem tükrében sokkal inkább, mint bárhol, észrevehető az, hogy a német császárság ereje a franciák előretörésével szemben már a XVII. században megtorpant. A Habsburgok az 1648-i vesztfáliai békeszerződésben oda-

hagyták rajnamenti birtokaikat. Elszáaszt franciák szállották meg; a lotharingiai herceg a császárt követte a Duna felé, hol a Habsburgok jövője lassan Ausztria, Cseh- és Magyarországra megtartására zsugorodott össze. Azért igyekeztek a visszavonulással egyidejűleg országaik határát kelet felé tágitani és vívták a török hatalom ellen azokat a háborúkat, amelyek csak 1792-ben nyertek befejezést és amelyeknek befejezését az tette szükségessé, hogy a franciák nyugat felől döntő támadásba mentek át, amely 1792-től kezdve rohamosan növekvő áldozatokat követelt.

Napoleon az 1801-i lunéville-i békeszerződésben már az egész Német Birodalom alapjait megrendítette, röviddel azután, 1804 május 18-án pedig a franciák császárává tette magát.

Nem mindenki vette észre azt, hogy Napoleon ezzel az egész európai államrendszer átalakítására törekedett, és hogy nem új koronát tett fejére, hanem azt, amely a római császár homlokán meglazult, mert itt sokkal inkább egy európai jellegű impériumnak a német hatalom birtokából a francia hatalom birtokába való átsiklásáról volt szó, mint császári címekről és koronákról. Arról, hogy amint a római pápa egykor az európai főhatalmat Nagy Károlyra és Nagy Ottóra ruházta át, most Napoleonra bízta. Ennek az európai főhatalomnak a közfelfogás szerint csak egy birtokosa lehetett; az orosz császár, aki a bizánci császári koronát magához vette, a római birodalom latin-germán érdekkörén kívül esett.

Ha tehát ebben a beállításban vesszük vizsgálat alá az osztrák császárság megalakulását, akkor mindenkéltt az a kérdés vár tisztázásra, hogy a kontinentális főhatalomnak egy nyugati és egy keleti császár között való megosztása esetén mi maradt meg annak a hatalomnak, mely a kettő között kívánt elhelyezkedni, és amely a nyugati császárral szemben a Német Római Szent Birodalom és Itália, a keletivel szemben pedig a régi bizánci császárság területének egyes részeit igényelte. Ezek megtartásának nyugaton a franciák állottak ellen, és megszerzésüket keleten az oroszok

igyekeztek meghiusítani. Bármint álljon a dolog, olyan politikai alakulat, amely sem a nyugati, sem pedig a keleti birodalomnak érdekköréhez nem tartozott, a kérdéses közép-európai területen egyedül Magyarország volt. Ezt azonban a Habsburgok Szavójai Jenő herceg ellenére vonakodtak hatalmuk középpontjává tenni, mert magokkal hozták azokat a nyugati tanácsadóikat, kik nyugaton a talajt elveszítve, minden igyekezetükkel annak visszaszerzésére törekedtek és akiknek egész látköre csupán a visszahódítás gondolatának köréig terjedt.

Napoleon előnyomulásával szemben a bécsi kormányzat meglegedett azzal, hogy a régi német birodalom két tartományából, az osztrák kerületből és a cseh választófejedelemségből, amelyeket a Habsburgok mint német hűbéreket birtak, szuverén birodalmat alapított. A cseh és osztrák területek között azonban lényeges különbség volt, mert az osztrák kerület a Habsburgok családi dominiuma, Csehország viszont választófejedelemség volt; csak abban egyezvén meg, hogy mindkettőt a Német Birodalomból kellett kihasítaniok. Ez a jelen időkig kiható bonyodalmat eredményezett, mert az osztrák kérdés megoldhatlanságát vonta maga után. Ennek okát főleg abban kell keresnünk, hogy a Habsburgok birtokai, azokkal a tartományokkal együtt, amelyeket a XVIII. század végén szereztek (Galicia, Bukovina, Dalmácia), olyan félholdalakú területet alkottak, amelyet csak akként lehetett tartósan biztosítani és megvédeni, ha e félhold közepében álló magyar államot veszik alapul, amit a francia diplomácia korán felismert és Szavójai Jenő herceg nyomán a bécsi kormánynak is figyelmébe ajánlott. Napoleon ugyanis az új osztrák birodalmat akként képzelte el, hogy az Ausztriából, Magyar- és Csehországból fog kialakulni; ami a látszatnak meg is felelt, de ami Bécsben azt a törekvést keltette, hogy Ausztria, Csehország mintájára,¹ Magyarországot is

¹ Párizs, 1804. július 20. Cobenzl Fülöp párizsi osztrák nagykövet jelentése. Srbik H.: *Das Österreichische Kaisertum und das Ende des Heiligen Römischen Reiches 1804—1806*. Berlin 1927. 25. l.

bekebelezze¹ és ezzel a három ország egyesülése helyett az osztrák uralom előtt készítették el az utat.

Miután azonban az új birodalom sem Magyarországra nem épült, sem a német és orosz hatalmakhoz nem csatlakozott, a körülmények szeszélyéhez kellett alkalmazkodnia, Németországhoz ragaszkodva, mit Napoleon ellenzett, mert a széthulló Német Római Szent Birodalom és Itália hegemoniáját maga igényelte, a Habsburgokat pedig a német és olasz területektől keletre akarta szorítani, de Oroszországgal sem szakítva, mert a Habsburgok Napoleonnal szemben Sándor cárnál kerestek támogatást: a megoldás félmegoldásnak bizonyult. Nyugaton Napoleon követeléseinek engedve, a német császári koronáról való lemondással vásárolták meg az Osztrák Császárság elismerését; Napoleonnal szemben viszont Oroszországra voltak utalva, mely azt kívánta, hogy Ausztria nyugati ügyekkel foglalkozzék, a keletet pedig az orosz hatalom érdekkörébe bocsássa át. A bécsi kormány tehát súlyos hibába esett akkor, amikor nem az osztrák területektől félholdalakban körülvelt Magyarországra építette számításait, hanem a középeurópai területek sorsát a keleti és nyugati hatalmak elhatározásától tette függővé.²

A hibának csupán egy látszólagos mentsége mutatkozott. Az, hogy Magyarország a hosszú török uralom következtében fejletlen állapotban volt, és így a bécsi kormánykörökre

¹ Az osztrák hegemoniáról az osztrák centralisták művei, köztük főleg Tezner munkái (*Der Kaisertitel* és *Der Kaiser*) irányadók, amelyekben azt igyekezett — utólag — kimutatni, hogy Ferenc császár 1804-ben osztrák összbirodalmat alapított, a mi a tényekkel ellenkezett és antedatálása volt a későbbi centralista törekvések ideológiájának. Ugyanez mondható a cseh köröknek arról a törekvéséről, hogy Csehország fontosságát Ausztria és Magyarország fontosságával egy színvonalra emeljék. Erről Helfert A. J.: *Russland und Oesterreich*. Wien 1870; és Redlich J.: *Das österreichische Reichs- und Staatsproblem*. I. Leipzig 1920. 42. és köv. ll. V. ö. Srbiik id. m. 25—26. l.

² Az 1804-i osztrák-orosz szövetségben a két hatalom a balkáni *status quo* fenntartásában állapodott meg, Ausztria hozzájárulván ahhoz, hogy abban Oroszország döntési jogát elismeri. Mikor Nagy Péter az orosz császári címet felvette, Lipót német császár tilta-

kevés vonzerőt gyakorolhatott. E tartózkodásnak viszont a magyar államjog szempontjából kedvező hatása nyilvánult abban, hogy az új osztrák császárság súlypontja német birodalmi területen nyugodván, Magyarország, egy a hűbéri államjogból származott nyugati területigényeket feladni nem akaró új politikai alakulattal szemben az 1790-ben elismertett államjogi önállóságot zavartalanul megtartotta.

Az Osztrák Császárság megalapításának Magyarországra kiható következményei tehát természetszerűleg folytak abból a körülményből, hogy az új monarchia nem a magyar államra, hanem a Német Római Szent Birodalom két tartományára — az osztrák kerületre és a cseh választófejedelemségre — épült. Mivel a magyar állam a német államnak alkatrésze sohasem volt, nem lehetett alkatrészévé a német állam két tartományából alakult harmadik államnak sem. Mivel azonban Ausztria jellege változást szenvedett, tisztázni kellett azt a viszonyt, amelybe a két német tartományból alakult Osztrák Császárság és Magyarország került, a nyugati érdekekhez továbbra is ragaszkodó Ausztria készségesen hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország államjogi helyzetére nézve továbbra is az 1791. XII. törvénycikkben kifejezett önállóság legyen irányadó. Amint az 1804-ben kibocsátott királyi pápens mondotta: az osztrák átalakulás Magyarországot nem érinti (*dignitas hereditarii Imperatoris Austriae — salvis semper juribus, legibus et constitutione regni Hungariae partiumque adnexarum*).¹

kozott az európai főhatalmat érintő cím egyoldalú felvétele ellen. Az osztrák császári cím felvételekor Ferenc császár kénytelen volt a francia és orosz példákra hivatkozni. Ezt Pétervárott meglegedéssel vették tudomásul és csupán a Napoleonnal való összehasonlítás miatt nehezteltek. Rose H. J.: *Life of Napoleon I.* VI. kiadás. London 1929. II. kötet. 3—4. l.

¹ A pápens szövegét közölte Tezner F.: *Der österreichische Kaisertitel, seine Geschichte und seine politische Bedeutung.* Grünhut's Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart. XXV. Wien 1898. 425—28. l. A magyar vonatkozásokat egybeállította Nagy E.: *Az osztrák császári cím felvételéről.* Budapest 1897. — Az osztrák centralisták felfogásától eltérő új és objektív osztrák felfogás Srbik tanulmányában olvasható: «Solange das Reichsland

Az a dualizmus tehát, amelyet a Habsburg-országok viszonyainak első alaptörvénye, a Pragmatica Sanctio szabályozott, annyiban szenvedett változást, hogy a Habsburg-országok egy része a Német Birodalomból kiválva, souverain állammá szervezkedett, és hogy a két német tartományból alakult új osztrák állam a Német Birodalommal szemben független Magyarországot Ausztriával szemben is külön és önálló államnak ismerte el. A felfogás egyébként megfelelt a francia és brit kormányok felfogásának is. Azzal a különbséggel, hogy a franciák a Habsburg Birodalom súlypontját a német birodalmi területektől kelet felé igyekeztek eltolni,¹ a brit kormány pedig az Osztrák Császárságban az imperium gyakorlására Magyar- és Csehország királyát tartotta illetékesnek.² Semmiesetre sem hűnyhatunk szemet azon különbség fölött sem, hogy amíg a francia kormány részéről megvolt a törekvés, angol részről pedig nem hiányzott a hozzájárulás ahhoz, hogy az osztrák és magyar államok különvalósága nemzetközi elismerést nyerjen, addig osztrák források alapján az az igyekezet állapítható meg, hogy a Pragmatica Sanctióban elfogadott közös védekezés kötelezettsége alapján Magyarország katonai erejét távoli területeken örölkék fel és ezzel a magyar nemzet ellenálló képességét megtörjék. Ez a felfogás jelentkezett az 1810-i osztrák-francia szövetség által előkészített 1812-i oroszországi hadjárat idején is, amikor az Ausztriától kiállítandó kontingenst magyar csapatokból

wenigstens formell erhalten war, enthielt der Begriff und Name «erblicher Kaiser von Oesterreich» eine contradictio in adjecto. Seine Basis konnte rechtlich das vom Reich unabhängige Königreich Ungarn werden, mit bereits geringerem Recht konnte auch die Krone Böhmen als Teilgrundlage verwendet werden, nimmer aber konnte ohne Verletzung des Reichsrechts der österreichische Kreis, der im Eigentum des Reichs stand, unter die Kaiserwürde gestellt werden» (id. m. 25. l.).

¹ A Cobenzlhez készített válaszlevél fogalmazványát (1804. augusztus 27) közölte a *Correspondance de Napoleon I.* IX. kötet. Paris 1861. 618. l. V. ö. az augusztus 3-i levelet (u. ott 567. l.), amely szerint Napoleon Magyarország királyát hajlandó volt elismerni.

² Nagy Ernő id. ért. 22—23. l.

akarták összeállítani és a francia hadsereg oldalvédeként Oroszországba vinni.¹

Napoleonnak az a törekvése, hogy az Ausztriától megkülönböztetett Magyarországot semleges államként állítsa oda, nyilvánvalóvá tette azt, hogy Középeurópát illetőleg további tervei voltak. Arra számított, hogy a Franciaországgal esetleg háborúba kerülő osztrák birodalom legjelentékenyebb részét, Magyarországot, amelynek állítólagos elégtelenségéről értesülései voltak, a Habsburgok ellen fordíthatja és a Dunamedencét birtokba veheti.

A magyar közvélemény 1795 óta emberben és vagyonban súlyos áldozatokat hozott olyan távoli területek — a Rajnavonal és Lombardia — megtartásáért, melyeknek birtoklása Magyarországra nézve semmi fontossággal nem bírt. De Napoleonnak az a reménye, hogy ez a helyzet megváltozik akkor, ha Magyarországra bevonul, nem felelt meg a várakozásoknak, mert ellenséges támadás esetén a magyar nemzet erő kifejtése a honi föld védelmében meghatványozódott. Ferenc császár 1805-ben, Mária Terézia példájára, maga is oda menekült és ezzel oly nagy mértékben erősítette meg az ellenállást, hogy Napoleon támadásával Ausztria és Magyarország között az egymásra utaltság érzetét erősítette meg és érzelmi közösséget hívott ki, aminek előidézése kétségtelenül tőle állott a legtávolabb.²

Napoleon kezdettől észrevette, hogy Magyarország lekötelezése nyugatról nem, csak keletről érhető el, de a 90-es évek végén Oroszországgal tervezett szövetség Pál cár halálakor összeomlott és a franciáknak egyedül kellett megmérkőzniök a Habsburgok hatalmával. Amikor csapataik 1805-ben a magyar határt elérték, a felkelt magyar haderő parancsnoka, Pálffy Lipót gróf, József nádor utasításából közölte Davoust francia tábornokkal, hogy a magyar határt elzárja, de támadásba nem bocsátkozik, francia előnyomulás esetén

¹ Srbik H.: *Metternich. Der Staatsmann und der Mensch.* I. kötet. München 1925. 140. l.

² József főherceg nádornak 1808-ban névtelenül kiadott röpirata: *Frey müthige Gedanken eines ungarischen Patrioten über die Verfassung des Defensiv-Systems seines Vaterlandes.*

pedig visszavonul. Pálffy azután az 1805 november 7-én kelt nádori utasításhoz azt az általa kellően át nem gondolt és a franciákat meglepő kijelentést fűzte hozzá, hogy Magyarország a hadjárat folyamán semleges marad, aminek kijelentésére semmi felhatalmazása nem volt és annak következményeit sem gondolta meg. Napoleon ugyanis a fentiek alapján joggal feltételezte azt, hogy Ausztria és Magyarország útjai elváltak egymástól. Nem tudván azt, hogy gróf Pálffy felhatalmazás nélkül járt el, hajlandónak nyilatkozott Magyarország semlegességét — tehát a magyar állam semlegességével együtt a magyar állam szuverénitását — elismerni, ha Franciaországgal megegyezik. Bár Pálffyt nyomban elmozdították a parancsnokságtól, a franciák a vele folytatott tárgyalás anyagát nyomtatásban közzétették és ezzel nagy szolgálatot tettek a magyar állam önállóságának, mert Magyarország semlegességével együtt Ausztriától való különvalósága is köztudomásúvá lett, Napoleon erre támaszkodva szerkesztette meg a magyarokhoz intézett kiáltványát és országukat függetlenné nyilvánította, Ferenc császárt pedig magyar királyságának függetlenségére figyelmeztette.¹ Davoust tábornok a helyszínen akarván meggyőződni a tényleges viszonyokról, a Duna mentében Buda felé készült előnyomulni, mire a Budán megtartott tábornokértekezlet fegyverszünetet kért, a fegyverszünetet pedig nyomon követte az 1805 december 26-i pozsonyi békekötés és ezzel sikerült elejét venni a további bonyodalomnak, melynek központjába egy tévedés folytán Magyarország került.

A felvetett gondolat azonban mindkét oldalon mélyebb nyomot hagyott, ami világosan mutatta, hogy az események Magyarország államjogi helyzetének kérdésével függöttek össze. Napoleon és Ferenc császárok kormányát Ausztria sorsa foglalkoztatta és ekkor született meg Gentz Frigyes agyában az a gondolat, hogy a Habsburg Birodalom súlypontját Magyarországra kell áthelyezni, Talleyrandéban pedig

¹ A részletekről Wertheimer E.: *Ausztria és Magyarország a XIX. század első évtizedében*. I. kötet. Budapest 1890. 409—13. l.

az a terv, hogy azt az aldunai fejedelemségekkel megnövelve, Oroszország ellen védbástyává fogja kiépíteni.¹

A Bécestől és Napoleontól elszalasztott alkalom nem tért vissza többé. A francia csapatok délen megszállották Dalmáciát, északon pedig Poroszország ellen vonulva, tovább folytatták a hadjáratot, melyben a porosz és orosz haderők egymásután vereséget szenvedtek. Napoleon Ausztria helyett Oroszországnak kínált szövetséget, ahol Sándor cár kezdettől idegenkedett ugyan Napoleontól, de nem utasította el magától a gondolatot, hogy esetleges megegyezés útján az orosz hatalmi tervek megvalósítását előmozdíthatja. Így jött létre Tilsitben, 1807 július 7-én az a francia-orosz szövetség és annak eredményeként az az osztozkodás, melyben a francia császár Dalmácia és az orosz császár az aldunai fejedelemségek birtokában Ausztriát fenyegetőleg vették körül. Az 1809-ben kitört francia-osztrák háborúban Napoleon már egyenesen Magyarországból akarta megdönteni a Habsburgokat. Mikor csapatai Bécsset megszállották, Maret, Bassano hercege, Bécsben tartózkodó magyar fogolytársával, Bacsányi

¹ Gentz Frigyes elgondolását 1806 augusztus 6-án Müller Jánoshoz írt levelében olvashatjuk: «Ich werde jetzt einen Plan zur Stiftung einer neuen österreichischen Monarchie ausarbeiten. Der Kaiser muss das Reichsregiment mit Würde niederlegen; Wien muss aufhören, Residenz zu sein; die deutschen Staaten als Nebenländer, Grenzprovinzen betrachtet; der Sitz der Regierung tief in Ungarn aufgeschlagen; eine neue Constitution für dieses Land; mit Ungarn, Böhmen, Galizien, und was von Deutschland blieb, behauptet man sich noch gegen die Welt, wenn man will» (Schlesier G.: *Schriften von Friedrich von Gentz*. IV. kötet. Mannheim 1839). — Talleyrand elgondolása még előbb, 1805 októberben Strassburgban született meg. «Je vous aiderai pour vous emparer de la Valachie et de la Moldavie. A ces conditions, je ferai avec vous un traité offensif et défensif et toute l'idée d'alliance avec la Prusse ira au diable. Voilà mon rêve de ce soir», írta október 10-én Hauterive grófnak akkor, amikor a francia csapatok az ulmi győzelem után továbbvonultak Bécs felé. (Bertrand P.: *Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon*, 1800—1809. Paris 1889.). Ezt az elgondolást fejtette ki 17-én Napoleonhoz intézett levelében (u. ott 156—74. l.), felkínálván Ferenc császárnak az aldunai fejedelemségeket azért, hogy Ausztriát Oroszország felől leköthesse.

Jánossal együtt szövegezte meg azt a kiáltványt, amelynek segítségével Napoleon Magyarországot felkelésre akarta bírni.¹ A május 15-én kelt kiáltványt nyomon követte a franciák előnyomulása és az általuk különösen fontosnak tartott Győr megvétele (június 14.), ahonnan Narbonne tábornok, Győr francia parancsnoka, sikertelen kísérleteket tett a felkelés megszervezésére. A győzelmet József nádor ragadta el, aki a honvédelem népszerű eszméjét szegezte a franciáknak és a magyar föld megvédelmezésére szólította fel a nemzetet. Államjogi tekintetben különös fontosságú volt az a körülmény, hogy Napoleon e második kísérlet alkalmával még jobban kiemelte a különbséget Ausztria és Magyarország között; békét és államterületük épségét kínálta fel a magyaroknak, ha ősi alkotmányuk szellemében Ausztria császára helyett Magyarország királyához ragaszkodnak.²

A magyar föld védelme ismét szembeállította egymással a francia és magyar felfogást. Ausztria elveszítette a háborút és 1809 október 14-én Bécsben megalázó békét kötött, amelyet Metternich herceg ügyes keze azután francia-osztrák szövetséggé fejlesztett ki. A Habsburgok elismerték Napoleont, Ferenc császár leányát adta hozzá, Mária Lujza főhercegnő gyermeke, a római király, pedig egy francia-osztrák condominiumot alapított meg Európa fölött, amelyben Magyarországrol többé nem esett szó.

¹ Az 1809-i kiáltvány: *Correspondance de Napoléon I. XIX.* kötet. Annak szerzőségét, magyarra való fordítását és Bacsányi János szerepét a legújabb források alapján ismertette Horánszky L.: *Bacsányi János és kora.* Budapest 1907. Szerinte Bacsányi a fordításban nem, csak annak átnézésében vett részt.

² Ide vonatkoznak a kiáltvány következő részletei: «C'est l'empereur d'Autriche, et non le roi de Hongrie, qui m'a déclaré la guerre. Par vos constitutions il n'aurait pu le faire sans votre consentement. — Hongrois! le moment est venu de recouvrer votre indépendance. Je vous offre la paix, l'intégrité de votre territoire, de votre liberté et de vos constitutions.» — Egyéb részletekről v. ö. Wertheimer Ede id. m. és u. ő: *Napoleon viszonya Magyarországhoz.* Budapesti Szemle 1883. — Az 1810-ben kialakult osztrák-francia szövetség óta Napoleon nem törődött többé Magyarországgal, amelyet sorsának engedett át. Ez tette lehetővé azt, hogy a kormányzat élén Metternich herceg visszatért az osztrák abszolútizmus rendszeréhez.

Az osztrák-francia szövetség, amely a bécsi kormányt a birodalom ügyeiben mindenhatóvá tette, nem tudta elhárítani azt a pénzügyi összeomlást, amely az 1811 február 20-i császári pátens kibocsátásához és a papírpénznek egyötöd-részére való zuhanásához vezetett. A rendelkezés azonban Magyarországon a fennálló törvények értelmében semmi hatállyal nem bírt és amikor a vármegyék a végrehajtást egymásután megtagadták, az 1811—12-i országgyűlés pedig azt hatálytalanította és ennek következtében feloszlatták, futótűzként terjedt el a híre annak, hogy Magyarország szembefordult a Habsburgokkal és el akar szakadni Ausztriától. Napoleon ezúttal Bécs oldalán állott, vele szemben pedig a kialakulni készült negyedik koalíció hatalmai, Anglia és Oroszország foglaltak állást. Sajátságos, de nem érthetetlen az, hogy ezúttal Sándor cárnak ugyanaz jutott eszébe, mint Napoleonnak: az, hogy a magyarokhoz fordulva, nekik alkotmányuk megtartását ígérje meg, ha elszakadnak Ausztriától. Mikor Sándor cár csapatai Bukaresten keresztül Belgrád és Erdély felé vonultak és amikor Bukarestben Kutusov tábornok rendelkezett, mellette pedig az angolbarát Csicsagov tengernagy, az angol-orosz szövetség bizalmi embere, akinek környezete angolokból állott és állandóan angolul beszélt, az Erdélybe való bevonulás iránt várta uralkodója parancsait, ugyanolyan tartalmú kiáltványok készültek el a magyarok részére, mint amilyeneket 1805-ben és 1809-ben Napoleon nevében fogalmaztak. Az 1812. február 28-i orosz proklamációt éppen úgy osztogatták magyar területen, de annak éppen olyan csekély hatása volt, mint a francia kiáltványoknak. Annak ellenére, hogy az aldunai fejedelemségekben már 1812 tavaszán 36 gyalog- és 29 lovasezred állott, amelyek a Duna mellől az erdélyi határra húzódtak fel, sőt a vöröstoronyi szorosban a kozákok egy-ízből a határt is átlépték és az Erdélyben álló császári csapatokat fenyegették, Sándor cár óvatosan közelítette meg a kérdést. Ennek az óvatosságnak az okát abban jelölte meg, hogy a magyarok nagyon érzékenyek és azért elsősorban Szerbia, Bosznia, Horvátország és Dalmácia szláv lakosságának felkeltésére gondolt. A magyarokat csak Ausztria gyen-

gítésére kívánta felhasználni¹ és oda utasította Csicsagovot, hogy elsősorban a törökkel kössön szövetséget,² óvatosan közelítvén meg a magyarokat, akik támadás esetén hazájukat vitézül védelmezik és ezzel minden tervet felborítanak.³

A harc tehát Magyarország birtokáért folyt, amelyet sikerült a Habsburgoknak megtartaniok, mert komoly törekvések az elszakadásra és óhajok az orosz uralom alá való kerülésre nem is voltak. A bécsi kormány a kedvező helyzetet arra igyekezett kihasználni, hogy az 1804-ben különálló államnak elismert Magyar Királyságot Ausztriába kebelezze és így alakult ki a restauráció gondolata Metternich herceg környezetében, aki Ausztriát a külpolitikai tárgyalásokban képviselve nem tett különbséget Ausztria és Magyarország között.⁴

¹ «Les Hongrois, mécontents des procédés de leur gouvernement actuel, nous offrent un excellent moyen d'inquiéter l'Autriche, de faire diversion à ses idées hostiles et, par conséquent, d'affaiblir ses ressources» Pétervár, 1812 április 19. Sándor cár utasítása Csicsagov tengernagyhoz. *Acte si documente relative la istoria renascerei Romaniei*. I. kötet. Bukarest 1900. 1014—17.

² Pétervár, 1912. május 14. U. az, u. ott 1021. l.

³ Vilna, 1812. június 19. U. az: «Les Hongrois, s'ils étaient attaqués dans leurs foyers, prendraient les armes et les défendraient : ainsi, c'est un surcroît de forces que nous aurions contre nous, tandis que leur constitution nous offre un moyen qu'il faut toutefois tenter. Cette constitution, ne les oblige à prendre les armes que quand ils sont attaqués, les délivrant de l'obligation de servir, si l'Autriche est l'agresseur. Il ne serait pas impossible en leur faisant voir que la Russie a été attaquée par la France conjointement avec l'Autriche, de conclure d'un traité de neutralité avec le royaume d'Hongrie, lequel acte nous délivrerait de ce peuple belliqueux et priverait même l'Autriche de ses meilleurs régiments.» (U. ott 1024. l.)

⁴ Ferenc király 1810-i rezolúciója Magyarország beolvasztásáról: «Durch Veränderung eines Theiles (der Verfassung) dieses Königreich gehörig für die Monarchie zu benützen und mehr und zwar so viel möglich der Verfassung der übrigen Provinzen derselben zu nähern» (Wertheimer id. m. 10. l.).

VI.

Jelentékenyen különbözött ettől az a restauráció, amelynek folyama Béctől függetlenül Magyarországon vette kezdetét és amely az osztrák-német hűbéri jogból kialakult államjogi törekvések helyett a nyugati fejlődéshez igazodott,

A restauráció művét Magyarországon a 90-es évek politikai mozgalmai után a folytonos háború következtében leromlott gazdasági helyreállítás indokolta, amelybe lassankint politikai törekvések is kapcsolódtak. Így az 1802-i országgyűlés a külkereskedelem reformját szorgalmazta, ezért követelvén a magyar koronához tartozó Dalmácia visszacsatolását, amit Ferenc király már 1801 nyarán előre megtagadott.¹ Amint ugyanígy utasította el 1805-ben a Fiume visszacsatolására vonatkozó követelést is. Mindez azonban egyenlő volt annak az országos mozgalomnak elutasításával, mely a külfölddel való szabad érintkezéstől remélte Magyarország önállóságának megszilárdítását. Másrészt pedig szembe fordulás volt azzal az európai mozgalommal, mely Napoleon császár angolelleses kontinentális monopoliumentervét angol hatás alatt a termelés és kereskedelem szabadságával igyekezett ellensúlyozni. Ebben a beállításban érthető csak a valóságban Smith Ádám² és Bentham Jeremiás³ angol köz-

¹ József nádor 1801-i előterjesztéseiről és a királyi rezolúcióról Wertheimer id. m. I. kötet. 194—95. l.

² Smith Ádám (1723—90) angol nemzetgazdász 1764-i genfi és párizsi útján Rousseauval és Neckerrel is megismerkedett, ami azon feltevésre vezetett, hogy azoktól nyert benyomásait is érvényre juttatta híressé vált munkájában (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Két kötet. London 1776), amelyet 1781-ben fordítottak franciára. Smith egyik csodálója volt Rousseaunak.

³ Bentham Jeremiás (1748—1832) 1790-ben, Bowoodban, Lansdowne lordnál ismerkedett meg a genfi Dumonttal, ki nagy tömegben átadott kéziratait rendezte és részben átdolgozva kiadta. Dumont volt a kontinensen Bentham tanainak első népszerűsítője, amint azt barátja, Sismondi genfi történétíró és nemzetgazdász, megírta (Sismondi Ch.: *Notice nécrologique sur M. Étienne Dumont*. Paris 1829). Bentham művei később jelentek meg nyomtatásban, mikor eszméi már egész Európában ismeretesek voltak.

gazdák műveinek az a hatása, melyet a kontinensen, de különösen azokban az országokban kiváltottak, ahol a kontinentális zár monopoliumának visszas következményeit érezték.

Az e korbeli magyar országgyűlések a szabad kereskedelem alapján kerestek közvetlen összeköttetést a külső államokkal. Ezért követelték az Ausztria és Magyarország között fennálló vámvonal megszüntetését, miáltal sokkal nagyobb érzéket árultak el a dunai érdekközösség iránt, mint az a bécsi kormánykörökben tapasztalható volt. A korbeli röpiratokban igen gyakori volt az aktív külkereskedelemre és Smith Ádámmra való hivatkozás. Így elsősorban Skerletz Miklósnál,¹ valamint a Fiume visszacsatolását sürgető Batthyány Vince grófnál.² Ausztria viszont a kor és a magyar közvélemény egybevágó követelményeivel szemben makacsul ragaszkodott a vámvonal fenntartásához, mert a bécsi kormány Magyarországon csupán keleti piacot látott, amelyet tartományi színvonalon akart megtartani, hogy annál könnyebben az osztrák államba olvaszthassa. Ezzel a szűkkeblű felfogással kell szembeállítanunk Smith Ádám egy másik tanítványának, Berzeviczy Gergelynek gazdasági vonatkozású műveit,³ amelyek a szabad kereskedelem alapján nyíltan szembefordultak Napoleonnak azzal a törekvésével, hogy Európa szabad fejlődését megsemmisíteni törekedett. Berzeviczy ugyanakkor, amikor Napoleonnal szembefordult, szembe szállott Ausztria szűkkeblű politikai eljárásával is, mert véleménye szerint Magyarország magábanvéve is szabad és önálló birodalom volt, amelynek érdekei külön elbírálást igényeltek.

A magyar állam gazdasági érdekeinek megóvása szigorúan véve a 90-es évek politikai eszmeköréből folyt; abból

¹ *Descriptio physico-politicae situationis Regni Hungariae relate ad commercium.*

² *A magyar tengerpartról.* 1798.

³ Berzeviczy Gergely (1763—1822) művei: *De commercio et industria Hungariae.* Lőcse 1797., németül Weimar 1802., *De conditione et indole rusticorum in Hungaria.* Lőcse 1806., *Ansichten über den Welthandel.* Wien 1808.

folyt az Ausztriával átérzett és a bécsi kormánytól helytelenül és egyoldalúan értelmezett gazdasági érdekközösség hangoztatása, valamint a szembefordulás Napoleon kontinentális monopóliumterveivel. Magyarország ebben a gondolkörben ismét találkozott azokkal az angolbarát genfi politikusokkal, akiknek élén Sismondi Károly ugyanazt követelte,¹ sőt azt gyakorlatilag is megvalósítani törekedett.² Smith hatásával együtt jelent meg a kontinensen Bentham hatása is, ami Berzeviczynél abban volt észlelhető, hogy gazdasági tervei-vel a köz és az állam javát igyekezett előmozdítani.

Ez a hatás azonban már politikai térre vezetett át azzal, hogy a közjó előmozdítását tette a kormányok és alkotmányok kötelességévé; ami Burke és Blackstone merev alkotmányvédelmi felfogását, amely a francia forradalommal szemben akkor érthető volt, tovább fejlesztette. A Bentham nyomában induló államjogászok e tételt akként értelmezték, hogy ennek következtében az az alkotmány a legjobb, amelyben a nép a törvényhozás útján önmagáról képes gondoskodni. Ez volt az oka annak, hogy a genfi államjogászoknak az a csoportja, mely XVI. Lajos idejében a fejedelmi hatalom korlátozását és a törvényhozó hatalom jogkörének kiterjesztését követelte, angol kapcsolatait fenntartva, most még jobban ragaszkodott a miniszteri felelősség és a népképviselési kormányrendszer fenntartásához. A genfi Sismondi már 1796-ban sorra vette a korabeli alkotmányokat és kifejtette az angol és amerikai rendszerek előnyeit. Mivel pedig ezek a rendszerek csak szabad népekre voltak alkalmazhatók, azért szerző a köztársasági rendszer mellett foglalt állást, ilyen rendszernek ismervén az angol királyság alkotmányrendszerét is.³ Munkáját honfitársának, a genfi Constant Benjaminsnak figyelmébe ajánlotta, kit az angol-genfi állam-

¹ Salis id. m. IV. 3. §. 70—73. 1. Sismondinak Smith Ádám rendszerén alapuló műve: *De la richesse commerciale*. Két kötet. Genf 1803.

² Salis id. m. 73—82. 1.

³ *Études sur la Constitution des Peuples libres*. 1796. U. ott 69—70. 1.

jogi elmélet zászlóvivőjének kell tekintenünk.¹ Sismondi² és Constant azonban ugyanúgy Bentham hívei és barátai közé tartoztak, mint a genfi Dumont István és a genfi Ivernois Ferenc, ki Angliában állampolgárságot szerzett és nemességet kapott.³ Valamennyien ellenfelei voltak az angolelleses kontinentális zárnak és Napoleon gazdasági rendszerével együtt politikai rendszerét is kárhoztatták. Dumont angol mentorának, Benthamnak kéziratait Párizsba hozva, Mirabeau munkatársává lett,⁴ nem egy gondolatot közvetítvén Bentham és Mirabeau között; ez utóbbinak beszédeiben ma már alig lehet megállapítani azt, hogy melyik gondolat származott Mirabeautól és melyik volt Dumontnak köszönhető. Benthamnak nem egy gondolatát fogadtatták el Dumont Bentham műveit ismertető közleményei a genfi *Revue britannique* 1797-i évfolyamában. Genf útján terjedt el Bentham politikai-gazdasági elmélete a kontinens országaiban, ahol a genfi angolbarátok dolgozatainak olvasása lassankint Napoleonellenes közvélemény kialakulásához vezetett.

Maga Napoleon is észrevette, hogy nem tud kitérni az angol alkotmányos eszméket hirdető genfielől és 1801-ben magát az öreg Neckert kérdezte meg aziránt, hogy Franciaország részére milyen alkotmányt ajánl. XVI. Lajos egykori minisztere Napoleonnak is az angol alkotmányos elvek átvételét ajánlotta, mire Napoleon elfordult Neckertől és attól kezdve üldözte a genfielket. Necker és Dumont elgondolása képezte alapját Necker leánya, Staëlné alkotmányjogi munkájának,⁵ amelyet 1799-ben atyja oldalán írt. Rousseau

¹ Constant Benjámín (1767—1830) alkotmányjogi rendszerét közölte a *Cours de politique constitutionnelle*, ou collection des ouvrages publiés sur le gouvernement représentatif. Négy kötet. Paris 1836. II. kiadását sajtó alá rendezte Laboulaye E. Két kötet. Paris 1818—20. és 1861. és 1872. Constant rendszerét ismertette Lauris G.: *Benjamin Constant et les idées libérales*. Paris 1914.

² Sismondi Károly (1773—1842) életét megírta Salis J. R.: *Sismondi*. Két kötet. Paris 1932.

³ Ivernois Ferenc (1757—1842) életéről Karmin O.: *Sir Francis d'Ivernois, sa vie, ses oeuvres, son temps*. Genf 1920.

⁴ *Cambridge Modern History* X. kötet. Cambridge 1907. 40. l.

⁵ *Des circonstances actuelles qui peuvent terminer la Révolution*

és De Lolme, Bentham és Dumont elveinek, az angol és genfi államjogi felfogásoknak sajátlagos keveréke volt ez a tanulmány, melyen a genfi Constant Benjamin keze nyoma volt látható és amely a napoleoni háborúk befejezése után az angol alkotmány alapelveit igyekezett elfogadtatni.

Ez az angol államjogi alapelveken kialakult és a genfiektől terjesztett alkotmányos felfogás, amely akkor Napoleonnal szemben Genfben és Londonban érvényesült, 1814-ben végre a bukás felé sodort császárnál is elfogadásra talált. Ismeretes, hogy Constant Benjamin 1814-ben Franciaország részére alkotmánylevelet dolgozott ki, amely Montesquieu, Rousseau és az 1791-i francia alkotmánylevél alapján alkotmányos monarchiát tervezett. Röviddel azután Napoleon maga fordult Constanthoz, kijelentvén, hogy hajlandó elismerni a kormány felelősségét, a népképviselői parlamentet és a bírák elmozdíthatatlanságát: a három hatalomnak azt a megosztását, amelyet Montesquieu az angol alkotmányban észlelt. Az Elba szigetről visszatért császárnak átnyújtott és általa közzétett *Acte additionel* ellensúlyozni akarta XVIII. Lajos 1814-i alkotmánylevelét, amely az angol-genfi elvekkel ellentétben a fejedelmi abszolutizmust állította vissza. Az 1815 június 1-én proklamált új alkotmány a genfiak szellemében alkotmányos monarchiává alakította át Franciaországot,¹ de az alkotmányos császárság Napoleonnal együtt elbukott Waterloonál és hatalmának romjain XVIII. Lajos fejedelmi abszolutizmusa rendezkedett be, amelynek Chateaubriand³ és De Maistre elgondolásai⁴ adtak színt és irányt. Így ért véget az az államjogi küzdelem,

et des principes qui doivent fonder la République en France. Kiadta Viénot J. Paris 1906. — V. ö. Herriot E.: *Un ouvrage inédit de Madame de Staël*. Les fragments d'écrits politiques, 1799. Paris 1904.

¹ Az *Acte Additionel* az 1815 április 22-én kibocsátott császári alkotmánylevél kiegészítése volt, melyről Napoleon azt mondotta, hogy csak szükségből tette magáévá (Rose H. J. id. m. II. kötet. 450—51. l.).

² Chateaubriand: *Réflexions politiques*.

³ de Maistre: *Principe générateur des Constitutions politiques*. 1815.

amely Locke társadalmi elméletéből kiindulva, Montesquieu megfigyeléseinek keresztül Rousseauhoz vezetett, majd a genfiakkal — Neckerék, Dumont, Ivernois, Sismondi, Constant — erősödve vonult be az 1791-i és 1815-i francia alkotmánylevelekbe. Waterloo azonban csak pillanatnyilag vetett véget a mozgalomnak, mert az 1791-i francia alkotmánylevél felfogását szinte változtatás nélkül vette át az 1812-i spanyol alkotmánylevél, amelyet 1820-ban Európa több országában bevezettek.

Nem érdektelen annak megállapítása, hogy ennek az angol-genfi felfogásnak alapját az angol államjogi elvek, a fejedelmi hatalom korlátozása, a törvényhozó hatalom kiterjesztése, tehát oly elvek tették, amelyek a magyar politikai küzdelemben mint a történelmi magyar alkotmány alapelvei állottak homloktérben. Az sem érdektelen, hogy azt a pártot, amely az 1811—12-i magyar országgyűlésen ezeknek az elveknek a szolgálatában küzdött, a korabeli közvélemény angol-magyar pártnak nevezte, tehát ezzel is kifejezte a hasonlóságot a nyugati alkotmányos felfogással és a különbséget a német hűbériségből átvett bécsi kormányzati felfogással szemben. Ugyanakkor történt ez, amikor Sismondi, aki éppen úgy aggódott Genf függetlenségeért, mint ahogyan a magyarok hazájuk függetlenségét féltették, 1814-ben egyenesen angol városnak nevezte szülőföldjét és mindent megtett, hogy az angolok figyelmével az angol kormány védelmét is biztosítsa Genf részére. Sismondi, aki az 1815-i Constant-féle francia alkotmánylevél mellett síkra szállott¹ és hazáját a brit kormány védelmébe ajánlotta,² Genf részére éppen oly kevésbé tudott ez elveknek megfelelő alkotmányt biztosítani, mint ahogyan az 1811—12-i magyar országgyűlésnek

¹ Sismondi Ch.: *Examen de la Constitution française*. Moniteur Universel. Paris 1815. április 29—május 8. Különlenyomatban Paris 1815. Ismertette Salis id. m. 287—92. l. Constant az alkotmánylevél védelmére az angol Sir James Mackintosht kérte fel (Revue historique CXVII. Paris 1914).

² Sismondi Ch.: *Considérations sur Genève dans ses rapports avec l'Angleterre et les États protestants*. London 1814.

sem sikerült a magyar állam függetlenségét az osztrák kormány befolyásával szemben tisztán megtartani.¹

Metternich herceg és Gentz Frigyes nagyon jól tudták és nem is titkolták, hogy a népek politikai érvényesülés, alkotmány és parlamenti kormányzat után vágyódnak, de a követelések elől következetesen elzárkóztak. Ezért értették félre a történelmi magyar alkotmányt, amelyet megszüntetve, Magyarországot az osztrák tartományok közé akarták olvasztani. A rendek a nemzeti nyelv megtartásában és fejlesztésében keresték a támadás ellenszerét. Az osztrák kormány által alkalmazott elnemzetlenítő politikával² szemben a genfi Bonstetten Károly Viktornak, ki Madame de Staël oldalán a nemzeti nevelést ajánlotta, rousseaui szabású művére hivatkozva³ igyekeztek kiemelni a nemzeti jelleget és vonásokat.

A fiatal gróf Széchenyi István maga is szenvedélyes olvasója volt Madame de Staëlnek, fordítója De Lolme könyvének az angol alkotmányról és bámulója az angol alkotmánynak. A bécsi kongresszus idejében, amikor Metternich herceg a bécsi végzésekből Magyarország nevének említését gondosan elkerülte, világosan észrevette a különbséget az angol történelmi alkotmány fejlődéséhez hasonló magyar alkotmányos fejlődés és az osztrák állam eltérő jellege között. Ezért mondta bizalmas körben azt, hogy az osztrák monarchia abban az összeállításban, ahogyan két különálló fejlődésre épült államból megalakult, egy évszázad múlva szét fog esni.⁴ Meg akarta akadályozni, hogy ebben a szétesésben Magyarországot katasztrófa érje és 1815-ben maga indult el a genfiak nyomán Angliába, hogy a hasonló fejlődés tanulságait hazahozva, megkezdje a restauráció épületének alapvetését.

HORVÁTH JENŐ.

¹ Dumont E.: *Règlement du Conseil représentatif à Genève*. Genf 1816.

² «Lente et tacite sopiens denationalisatio» — az 1811-i országgyűlés felirati tervezete. Idézte Szekfű Gy.: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*, 1790—1848. Budapest 1926. 81. l.

³ Bonstetten K. V.: *Über Nationalbildung*. Zürich 1802, idézve u. ott 97. l.

⁴ Fournier A.: *Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress*. Wien 1913. 310. l.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Kilencedik közlemény.¹ —

XXII.

Benneték a Lucas-családhoz voltak hivatalosak ebédre. Miss Lucas, mint jólelkű leány, a nap javarészét arra áldozta, hogy figyelemmel hallgassa Mr. Collinst. Eliza fölhasználta az alkalmat, hogy köszönetet mondjon Charlotte-nak. «Nem is mondhatom, milyen hálás vagyok érte, hogy így mulattatod Collinst.» — Charlotte biztosította barátnőjét, milyen jól esik neki, hogy hasznukra lehet, s hogy az idejéből egy kis áldozatot hoz, azért megvan a bő kárpótlása. Ez nagyon kedves volt, de Charlotte kedvessége sokkal messzebbre nyúlt, mint Eliza sejthette volna; egyetlen célja az volt, hogy Collins ne fordulhasson vissza, hanem ezentúl csak neki udvaroljon. Ez volt Miss Lucas elgondolása, s látszólag olyan jól ment a dolog, hogy amikor késő este elbúcsúztak egymástól, Charlotte majdnem bizonyosra vehette volna sikerét, ha nem az a helyzet, hogy Collinsnak már néhány nap múlva utaznia kellett. De Charlotte nem méltányolta eléggé Collinsban a tüzes és független embert, aki másnap reggel hihetetlen ravaszsággal kiosont Benneték házából és rohant Lucas Lodge-ba, hogy Miss Lucas lábához borulhasson. Nem akarta, hogy unokahúgai lássák az ő távozását, mert meg volt győződve arról, hogy kitalálják szándékát, s rettegett attól, hogy bárki is tudjon a próbálkozásáról, mielőtt még annak teljes sikeréről lehetne beszámolni; mert ámbár joggal vehette bizonyosra az eredményt, hiszen Charlotte eléggé biztosította, mégis a mult szerdai kudarc óta

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675., 676., 677., 678., 679., 680., 681. és 682. számában.

meglehetősen bizalmatlanná vált. De ott a leghízelgőbb fogadtatásban lett része. Miss Lucas már az emeleti ablakból észrevette, hogy közeledik házukhoz és rögtön leszaladt, hogy véletlenül az ösvényen találkozassék vele. De azt aligha merte volna remélni Collins, hogy annyi szerelem és ékesszólás várja őt odalenn.

Mindkettejük meglegedésére minden pontra nézve megegyeztek, s oly rövid idő alatt, amint csak Collins úr szóbősége megengedte; amikor beléptek a házba, Collins komolyan sürgette Charlotte-ot, nevezze meg a napot, amelyen őt a föld legboldogabb emberévé fogja tenni; s bár ez a sürgősség egyáltalában nem volt alkalmoszerű, Charlotte-nak semmi kedve sem volt ahhoz, hogy kockáztassa boldogságát. Ostobasága, amellyel Collinst a természet megajándékozta, elzárta attól, hogy valami kedvességet vihessen udvarlásába s bármilyen leányra nézve kívánatossa tegye a menyasszonyi állapotot; Miss Lucas, akinek egyetlen tiszta és önzetlen vágya volt: a saját otthon, — azt sem bánta már, hogy ilyen rövid úton jut hozzá.

Haladéktalanul kikérték Sir William és Lady Lucas beleegyezését, amelyet ezek kitörő készséggel meg is adtak. Collins állásánál fogva nagyon kíváncsi volt Charlotte számára, akinek csak csekély hozományt tudtak adni; Collinsnak azonkívül szép kilátása volt arra is, hogy gazdag ember lesz belőle. Lady Lucas rögtön számolgatni kezdte (eddigelé ez a kérdés nem érdekelte és nem izgatta), hány esztendeje lehet még Bennet úrnak, Sir William pedig a meghatározottabban kijelentette, ha Collins át fogja venni a longbourni birtokot, nagyon üdvös lesz, hogy feleségével együtt bemutatkozzanak az udvarnál. Röviden, az egész család valósággal úszott a boldogságban. A kisebb leányok reménykedni kezdtek, hogy ily módon egy vagy két évvel előbb lesznek nagy leányok, a fiúk pedig megszabadultak attól a félelmüktől, hogy Charlotte mint vénleány fog meghalni. Még Charlotte volt aránylag a legnyugodtabb. Elérte célját s volt ideje mindent átgondolni. Általában kedvezően ítélte meg a helyzetet. Igaz, Collins nem okos, sőt nem is kellemes ember; unalmas társalgó és szerelme csak képzelő-

dés lehet. De feleségül veszi. Charlotte-nak sem a férfiakról, sem a házaseletről nem volt nagyon jó véleménye, de mégis mindig férjhez akart menni. Ez volt az egyetlen tisztességes ellátás egy jól nevelt és csekély hozományú úrleány számára ; ha talán nem is a biztos boldogság vára, de a legkellemesebb menedék a nélkülözés ellen. Ez a menedék most megnyílt előtte, s minthogy már huszonhét éves volt és ifjabb éveiben sem volt szép, úgy érezte, hogy nagy szerencse érte. Az egész dologban az volt legkevésbé kellemes, hogy nagy meglepetés lesz Bennet Eliza számára, akinek barátságát Charlotte mindennél többre tartotta. Eliza csudálkozni fog és valószínűleg helyteleníteni is fogja a tervet, s ámbár Charlotte elhatározása rendíthetetlen volt, Eliza rosszalása csak fájdalmas lehetett ránézve. Így tehát eltökélte, hogy személyesen közli vele a dolgot, s mielőtt Collins visszament volna Longbournba ebédelni, lelkére kötötte, hogy egy árva szót se ejtsen el a család tagjai előtt. A titoktartást a legnagyobb készséggel lehetett megígérni, de annál nehezebb volt keresztülvinni. Collins tartós távolléte fölkeltette a háziak kíváncsiságát, amely világos és egyenes kérdésekben robbant ki, s amelyek elől ügyesen kellett kitérni, amikor ő visszatért Sir Williaméktől, ami nagy önmehtagadást is kívánt egyúttal, mert hiszen Collins alig várta, hogy kikürtölhesse az ő sikeres szerelmét.

Minthogy másnap kora reggel kellett indulnia, még a rendes fölkelés előtt, a búcsúzkodást este intézték el, amikor a hölgyek visszavonultak. Bennetné udvarias és meleg szavakkal jelentette ki, mennyire örülne, ha megint üdvözölhetné őt Longbournban, föltéve, hogy egyéb elfoglaltsága mellett újból eljöhethetne hozzájuk látogatóba.

— Kedves asszonyom, — felelte Collins — igazán hálás vagyok a meghívásért, mert számítottam is rája, s bizonyos lehet a felől, hogy mihelyt lehet, igénybe is fogom venni.

Ez mindenkit meglepett, és Bennet, aki azt remélte, hogy nem egyhamar fogja őt viszontlátni, rögtön így szólt :

— De, édes Collins, vajjon Lady Catherine-nek nem lesz-e kifogása ez ellen? Inkább hanyagolja el kedves rokonait, semhogyan talán megbántsa kegyes úrnőjét.

— Kedves uram, — felelte Collins — rendkívül hálás vagyok a baráti figyelmeztetésért, s képzelheti, hogy ő Lady-sége beleegyezése nélkül nem fogom magamat ily fontos lépésre elhatározni.

— Nem lehet eléggé óvatos. Mindent kockáztasson inkább, mint az ő jóindulatát. És ha ránézve nem volna kellemes, hogy ön megint eljöjjön hozzánk, amit én fölöttébb valószínűnek tartok, csak maradjon szép nyugodtan odahaza, s bizonyos lehet a felől, hogy mi nem fogunk megsértődni.

— Higgye el, édes uram, hogy az ön szerető figyelméért forró hálát érek, s mihelyt otthon leszek, levélileg is meg fogom köszönni ezt és a többi jót, amiben részesítettek látogatásom alatt. Ami szép unokahúgaimat illeti, ámbár nem leszek oly sokáig távol, hogy ez szükséges volna, mégis élek az alkalommal, hogy jó egészséget és boldogságot kívánjak nekik, Miss Elizát sem véve ki.

A hölgyek illendő búcsúzkodás után visszavonultak; egytől egyig el voltak csudálkozva azon, hogy Mr. Collins rövidesen vissza akar jönni Longbournba. Bennet úr úgy szerette volna magyarázni a dolgot, hogy Collins a kisebbik leányok közül akarja megkérni az egyiket, s Maryt rá is vehették volna, hogy menjen hozzá. Mary sokkal többre becsülte Collins képességeit, mint a többiek. Collins alapos gondolkozása gyakran meglepte őt, s bár nem tartotta olyan eszesnek, mint saját magát, úgy gondolta, ha Collins őt látná maga előtt mint példát, ha kedvet kapna az olvasáshoz és az önműveléshez, nagyon kellemes élettárs válhatnék belőle. De másnap reggelre ezek a remények mind szétfoszlottak. Mindjárt reggeli után megjelent Miss Lucas, összeült Elizával és beszámolt a tegnapi eseményről.

Az utolsó egy-két nap alatt felrémllett Elizában, hátha Mr. Collins csakugyan azt képzei magáról, hogy szerelmes Charlotte-ba. Hogy Charlotte őt bátoríthassa, ezt Eliza éppoly kevésbé tudta föltenni róla, mint saját magáról, és épp ezért annyira meglepte őt a dolog, hogy első pillanatban minden illendőségről megfeledkezve önkénytelenül így kiáltott fel:

— Mr. Collins a vőlegényed! — De kedves Charlotte — lehetetlen!

Miss Lucas egész idő alatt meg tudta őrizni nyugalmát, de ez a nyílt szemrehányás őt is megzavarta egy pillanatra ; minthogy azonban ő maga sem várt egyebet, hamar visszanyerte önuralmát és csendesen mondta :

— Kedves Elizám, miért vagy úgy meglepve? Mert nálad nem volt sikere Collinsnak, lehetetlennek tartod, hogy sikerrel pályázhasson más nőnek a becsülésére?

De most már Eliza is összeszedte magát s nagy megerőltetéssel elég határozott hangon biztosította Charlotte-ot, mennyire örül, hogy rokonságba kerülnek, és elhalmozta őt szerencsekíváratokkal.

— Megértem a te érzelmeidet, — felelte Charlotte — ez csak meglepő lehet rád nézve, nagyon is meglepő, hiszen alig pár nappal ezelőtt még téged akart elvenni. De ha időt veszel magadnak és átgondolod az egészet, remélem, te is igazat fogsz adni nekem. Tudod, nem vagyok romantikus lélek. Sohasem is voltam az. Én csak kellemes otthonra vágyom. Számbavéve Collins személyét, összeköttetéseit, társadalmi állását, meg vagyok győződve róla, hogy legalább is annyi kilátásom van a boldogságra, mint amennyivel a legtöbb leány dicsekedhetik, aki elszánja magát a házasságra.

Eliza nyugodtan mondta rá : «Kétségtelenül», — aztán már egyikük sem tudott mit mondani s kis idő múlva visszatértek a többiekhez. Charlotte már nem sokáig maradt, s Elizának volt módja eltűnődni azokon, amiket hallott. De nagyon sok időbe telt, amíg bele tudott törődni ebbe a fonák házasságba. Hogy Collins három napon belül két leányt kért feleségül, elenyésző dolog volt ahhoz, hogy most menyasszonyt kapott. Mindig érezte, hogy Charlotte nem egészen úgy gondolkodik a házasságról, mint ő, de mégsem képzelhette, hogy ha elhatározásra kerül a dolog, Charlotte minden jóra való érzését odadobja önző célokért. Charlotte mint Mr. Collins felesége megalázó látvány volt az ő szemében! S ahhoz a gyötremhez, hogy barátnője lealacsonyította önmagát és súlydát az ő becsülésében, hozzájárult még az a fájdalmas tudat, hogy Charlotte se boldog, se elégedett nem lehet soha abban az életben, amelyet választott.

XXIII.

Eliza együtt ült anyjával és testvéreivel, tünődve azon, amit hallott: nem tudta eldönteni, szólhat-e előttük a do-logról, amikor maga Sir William Lucas jelent meg, akit leánya küldött, hogy jelentse az eljegyzést a családnak. Sir William elhalmozta őket bókokkal, boldognak vallotta magát, hogy a két család rokonságba kerül egymással, de miután előadta az ügyet, csodálkoztak ugyan, de nem akarták elhinni. Bennetné több kitartással, mint udvariassággal is-mételgette, hogy Sir William alaposan téved, Lydia pedig, aki mindig szabadszájú volt és gyakran nevetlen, hangosan kiáltott fel:

— Édes istenem, hogy' mesélhet ilyeneket, Sir William? Hát nem tudja, hogy Mr. Collins Lizzyt akarja elvenni?

Csakis egy előzékeny udvari ember tűrhette el harag nélkül ezt a hangot, de Sir William a maga úri modorával túltette magát rajta; és ámbár engedelmséggel kijelentette, hogy betűről-betűre igaz, amit mondott, a legudvariasabban hallgatta végig az ő nevetlen megjegyzéseiket.

Eliza kötelességének érezte, hogy kiszabadítsa Sir Williamet ebből a kellemetlen helyzetből, odament, megerősítette minden szavát, s azt is elmondta, hogy ő már tudja a dolgot Charlotte-tól; anyja és nővérei kiabálásának úgy próbált véget vetni, hogy legőszintébb hangon gratulált Sir William-nek, amihez Jane is rögtön csatlakozott, és sok biztatót mondott Charlotte várható boldogságáról, Mr. Collins kitűnő személyéről és hogy milyen közel van Hunsford Londonhoz.

Bennetné annyira el volt kábulva, hogy Sir William jelenlétében már nem nagyon tudott beszélni. De mihelyt Sir William elbúcsúzott, Bennetné szabad folyást engedett érzelmeinek. Először is: megmaradt a mellett, hogy nem hisz egy szót sem az egészségből; másodszor: bizonyos volt abban, hogy Mr. Collinst befonták; harmadszor: bízott abban, hogy sohasem lesznek boldogok és negyedszer, hogy a párti vissza fog menni. De azért két őszinte következtetést vont le a dologból: hogy az egész bajnak igazi oka Eliza, és hogy ővele mindenki csúnyán bánt el; és egész nap

főkép ezen a két dolgon rágódott. Semmivel sem lehetett megvigasztalni vagy lecsillapítani. És haragja nem múlt el a nappal. Álló héten keresztül nem találkozhatott Elizával, hogy le ne szidja, elmúlt egy hónap, mire gorombaság nélkül tudott szóbaállni Sir Williammel és a feleségével, és hónapoknak kellett eltelniök, amíg végre megbocsátott Charlotte-nak.

Bennet úr lelkét egyáltalában nem dúlta föl ez a fordulat, s ami felindulást érzett miatta, az, amint mondta, nagyon kellemes volt ránézve; mert nagy örömet szerzett neki az a fölfedezése, hogy Lucas Charlotte, akit elég okos leánynak tartott, éppoly ostoba, mint a felesége és ostobább, mint az ő leánya.

Jane-t, saját bevallása szerint, meglepte egy kissé a házasság; de ő nem beszélt a saját meglepetéséről, csak arról, hogy bár mind a ketten boldogok lennének; és Eliza nem tudta őt meggyőzni, hogy ez mennyire valószínűtlen. Kitty és Lydia csöppet sem irigyelték Charlotte-ot, mert Mr. Collins mindössze is csak lelkész volt, s őket csak annyiban érdekelte a dolog, hogy volt miről pletykázni Merytonban.

Lady Lucasban volt némi diadalérzés. Visszaadhatta a kölcsönt Bennetnének s most ő dicsekedhetett azzal, hogy jól adta férjhez a lányát; sokkal sűrűbben jelent meg Longbourban, mint azelőtt, hogy tüntethessen boldogságával, ámbár Bennetné savanyú arca és rosszindulatú megjegyzései ürmöt keverték boldogságába.

Eliza és Charlotte tartózkodóbbak lettek, egyikük sem hozta soha szóba ezt a tárgyat; Eliza meg volt győződve arról, hogy egykori, bizalmas barátságuknak mindörökre vége. Minthogy Charlotte-ban csalódott, több ragaszkodással fordult a nénye felé. Bizonyosan tudta, hogy Jane egyenes-ségébe és gyöngédségébe vetett hite sohasem fog meginogni, s napról-napra nyugtalanabb is lett miatta, mert Bingley már egy hete volt távol és visszatéréséről semmit sem lehetett hallani.

Jane hamarosan válaszolt Caroline levelére és szám-lálta a napokat, mikor kap megint hírt róluk. Collins köszönőlevele kedden érkezett meg, apjuk címére, s olyan ünnepélyes és hálálkodó volt, hogy egy évig tartó vendéges-

kedésért is sok lett volna. Miután lelkiismeretét e részben megnyugtatta, elragadtatott szavakkal ecsetelte, mekkora boldogság érte őt azzal, hogy elnyerhette szeretetreméltó szomszédnőjüknek, Miss Lucasnak a szívét, aztán kifejtette, hogy csakis Charlotte kedvéért fogadta el oly készségesen újabb szíves meghívásukat Longbournba, s reméli, hogy hétfőhöz két hétre újra megjelenhetik a házban; mert Lady Catherine — tette hozzá — örömmel járult hozzá a házassághoz, az a kívánsága, hogy mihamar megtörténjék, ő maga is reméli, hogy ennek az érvnek a kedves Charlotte sem fog ellenállhatni s hamarosan kitűzi a napot, amely őt a világ legboldogabb emberévé fogja tenni.

Bennetné azonban nem örült már annak, hogy Mr. Collins visszajön Herfordshire-be. Ellenkezőleg, panaszkodott miatta urának. Mégis csak furcsa, hogy Collins Longbournba jön s nem Lucaséknál akar megszállani; illetlen és rendkívül kellemetlen dolog. Neki nem kell vendég a házban, amikor az egészsége olyan bizonytalan és a szerelmes ember mindig a legútálatosabb vendég. Így hangzottak Bennetné szelíd panaszai, amelyeket csak az a nagyobb sérelem tudott elnémítani, hogy Mr. Bingley még mindig nem jött vissza Londonból.

Jane-t és Elizát nyugtalanítani kezdte a dolog. Nap nap után telt el, s Bingleyről nem jött egyéb hír, mint amit Merytonban rebesgettek egy idő óta, hogy egész télen át nem lesz Netherfieldben. Bennetné nagyon dühbe hozta a pletyka, amelyet sohasem mulasztott el megcáfolni, mint légbőlkapott hazugságot.

Még Eliza is félni kezdett, nem mintha nem bízott volna Bingleyben, hanem hogy nővéreinek sikerül őt visszatartaniok Londonban. Akárhogy küzdött is e gondolat ellen, amely oly fenyegető volt Jane boldogságára és olyan kedvezőtlen imádójának hűségére nézve, — mégis nagyon sűrűn jutott eszébe. A két szívtelen nővér közös erőfeszítése, barátjuknak döntő befolyása, Darcy kisasszony szépsége, London varázsa, mindez együttevve — ettől félt Eliza — erősebb lesz, mint Bingley szerelme.

Jane-nek természetesen ez a bizonytalanság még sokkal

fájdalmasabb volt, mint Elizának, de bárhogyan érzett is, elárulni nem akarta és ezért kettejük között ez a tárgy sohasem került szóba. De anyjukat nem korlátozta semmiféle tapintat, s nem múlhatott el óra, hogy ne említette volna Bingleyt, ne mondta volna, hogy milyen türelmetlenül várja, és Jane-ből is ki akarta csikarni a vallomást, hogy ha Bingley nem jön vissza, ez a legnagyobb gyalázatosság volna tőle. Jane nyugodt és szelíd természete kellett hozzá, hogy izgalom nélkül tudja túrni az ilyen támadásokat.

Mr. Collins percnyi pontossággal érkezett meg hétfőhöz két hétre, de nem fogadták oly kedvesen, mint első látogatása alkalmával. Ő azonban sokkal boldogabb volt, semhogy szüksége lett volna sok figyelemre, és a többiek szerencséjére vőlegényi kötelességei jórészt megmentették őket társaságától. A nap javarészt a Lucas-házban töltötte, s néha oly későn jött vissza Longbournba, hogy már csak bocsánatot kérhetett távollétéért, mielőtt a családtagok lefeküdtek.

Bennetné igazán siralmas állapotban volt. Ha csak említették előtte a házasságot, kétségbeesésében idegrohamokat kapott, pedig akárhova ment is, bizonyos volt felőle, hogy az emberek erről fognak beszélni. Már látni sem bírta Charlotte-ot. Féltékeny irtózattal nézett rá, mint Longbourn leendő úrnőjére. Valahányszor Charlotte látogatóba jött hozzájuk, azt következtette belőle, hogy előlegezi magának a háziasszony perceit, és ha suttogva beszélt Mr. Collinssal, meg volt győződve, hogy a longbourni birtokról tárgyalnak és őt meg a leányait ki fogják tenni a házból, mihelyst Bennet úr lehúnyja szemét. Mindezt keservesen panaszkolta el urának.

— Igazán nagyon súlyos dolog elgondolni, hogy Miss Lucas lesz a háznak az asszonya, hogy majd ki kell mennem innen és néznem, hogyan foglalja el a helyemet.

— Édesem, miért forgatsz ilyen sötét gondolatokat a fejedben? Reméljük a legjobbat. Gondoljuk azt, hogy én foglak túlélni téged.

Ez nem volt nagyon vigasztaló Bennetnére nézve, azért nem is felelt rája, hanem folytatta a saját mondókáját.

— Nem bírom elviselni azt a gondolatot, hogy övék legyen ez a birtok. Ha az a végrendelet nem volna, igazán nem bánnám

— Mit nem bánnál?

— Semmit sem bánnék a világon.

— Adjunk hálát az égnek, hogy nem vagy ennyire érzéketlen.

— Sohasem adhatok hálát semmiért, ami a birtokot illeti. Hogy' férhetett valakinek a lelkére, hogy elszedje a mi leányainktól? Ezt nem tudom megérteni. És még hozzá Mr. Collins kedvéért! — Miért legyen inkább az övé, mint akárki másé?

— Ezt dönts el te magad — mondta Bennet.

XXIV.

Bingley kisasszony levele megjött és elosztatott minden kétséget. Már az első mondatából határozottan kitűnt, hogy a telet mindnyájan Londonban fogják tölteni, és azzal végződött, mennyire sajnálja bátyja, hogy nem tehetette tiszteletét hertfordshire-i barátainál, mielőtt elköltözött a környékről.

Vége volt minden reménynek, teljesen vége; mikor Jane végre egészen átolvashatta, a levélíró nő állítólagos szeretetén kívül alig talált benne olyasmit, amiből vigaszt méríthetett volna. A levél úgyszólván csak Miss Darcyval foglalkozott, bőven kiterjeszkedett összes bájaira, Caroline örvendezve dicsekedett el, hogy barátságuk egyre növekszik s már nemsokára megvalósulnak azok az óhajai, amelyekről előbbi levelében beszámolt. Nagy örömmel újságolta azt is, hogy Bingley mindennapos vendég Darcyék házában, s elragadtatással írta meg, hogy Darcynak milyen tervei vannak az új bútorokat illetőleg.

Eliza, akivel Jane rögtön közölte a levél tartalmát, csöndes felháborodással hallgatta végig. Szívén két érzés osztozott: együttérzett Jane-nel és haragudott a többiekre. Caroline-nek azt az állítását, hogy Bingley szerelmes Darcy kisasszonyba, egy pillanatig sem vette komolyan.

Most is, mint azelőtt, meg volt győződve, hogy Bingley szívből szereti Jane-t; s bár mindig erősen rokonszenvezett vele, most nem tudott harag, sőt szinte megvetés nélkül gondolni Bingley puha és önállótlan természetére, amely most teljesen kiszolgáltatatta őt ravasz barátainak s odáig vitte, hogy saját boldogságát feláldozza az ő önző szeszélyeiknek. Még ha csak a saját boldogságát áldozta volna fel, azzal szabadon rendelkezett és kockára is tehetette, ha kedve volt hozzá, csak hogy itt Jane boldogsága is bele volt keverve, amit Bingleynek is tudnia kellett. Szóval, olyan dolog volt ez, amin hosszan lehetett gondolkodni, a nélkül, hogy használt volna. Eliza már csak ezzel foglalkozott; mert akár az történt, hogy Bingley megszűnt érdeklődni Jane iránt, akár az, hogy barátainak közbelépése elfojtotta érzéseit, akár tisztában volt Bingley Jane szerelmével, akár elkerülte a figyelmét, — bárhogyan állt is a dolog — és még ha ez a fordulat megváltoztatná is Bingleyről való véleményét, — Jane helyzetén ez semmitsem változtathatott — az ő lelki békéjét mégis csak földúlta.

Egy vagy két nap is eltelt, míg Jane bátorságot vett, hogy nyilatkozzék érzelmeiről Eliza előtt; de végre is egy alkalommal, miután Bennetné a szokottnál is kiadósabban leszidta Netherfieldet és a gazdáját s magukra hagyta őket, Jane nem állhatta meg, hogy így ne szóljon Elizához:

— Oh, ha kedves anyánk jobban tudna uralkodni magán! Fogalma sem lehet róla, milyen gyötrelmet okoz nekem azzal, hogy folyton csak ő jár az eszében. De nem akarok panaszkodni. Nem tarthat sokáig. El fogjuk őt felejtetni s minden úgy lesz, ahogy volt.

Eliza hitetlen aggodalommal nézett Jane-re, de nem szólt semmit.

— Te kételkedel bennem, — kiáltott fel Jane, enyhén elpirulva — de nincs igazad. Talán úgy fogok rágondolni ezentúl is, mint a legkedvesebb emberre, akit ismertem, — de nincs tovább. Nem remélek semmit, nem félek semmitől és nem tehetek neki szemrehányást semmiért. Hála Istennek, ez legalább nem gyötör. Egy kis idő — én mindenestre rajta leszek, hogy elfeledjem.

Aztán erősebb hangon tette hozzá : Megvan az a vigaszom, hogy az egész csak képzelődés volt az én részemről és hogy senkinek sem ártottam, csak saját magamnak.

— Kedves Jane-em, — kiáltott föl Eliza — te nagyon is jó vagy. A te szelídséged és önzetlenséged már igazán angyali ; nem tudom, mit mondjak neked. Csak azt érzem, hogy sohasem becsültelek eléggé s nem szerettelek úgy, ahogy megérdemled.

Jane hevesen tiltakozott minden különleges dícséret ellen s mindent Eliza meleg szeretetére hárított vissza.

— Nem, — mondotta Eliza — ez nem járja. Te mindenkit derék embernek tartasz és bánt, ha rosszat mondok valakiről. Viszont, ha én csak benned látok tökéletességet, te rögtön tiltakozol ez ellen. Ne félj te attól, hogy túlzásba esem vagy bitorlom a te jogodat, hogy jóindulattal vagy mindenki iránt. Nincs erre szükség. Én kevés embert szeretek őszintén s még kevesebb emberről gondolok jót. Mennél többet látok a világból, annál elégedetlenebb vagyok vele ; és minden egyes nap megerősít abban a hitemben, hogy az emberek állhatatlanok és nagyon kevésbé lehet számítani akár a jellemükre, akár az eszükre. Legutóbb is két dolog történt ; az egyikről nem akarok beszélni, a másik Charlotte házassága. Megfoghatatlan ! Mindenkép megfoghatatlan !

— Kedves Lizzym, sohase engedj az ilyen érzelmeknek. Tönkreteszed a boldogságodat. Te nem vagy hajlandó számolni azzal, hogy a helyzetek és az emberek különbözők. Vedd tekintetbe, hogy Collins tiszteletreméltó, Charlotte pedig okos és megbízható. Jusson eszedbe, hogy sok testvére van ; anyagi szempontból nagyon kitűnő a házasság ; és próbáld elhinni a többiek kedvéért, hogy érez egy kis érdeklődést és becsülést az unokabátyánk iránt.

— Hogy neked szívességet tehessek, majdnem inkább mindent elhiszek, de úgy gondolom, ebből senkinek sem lenne haszna ; mert ha meg volnék győződve arról, hogy Charlotte vonzódik hozzá, akkor mindössze is rosszabb véleményem volna az intelligenciájáról, mint van most a szívéről. Kedves Jane-em, Collins korlátolt, föllengző, elbizakodott, ostoba ember ; te ezt éppen olyan jól tudod,

mint én, és éppúgy kell érezned azt is, ahogy én érzem, hogy az a leány, aki hozzámegy, nem gondolkozhatik úgy, ahogy kellene. És bár Charlotte Lucasnak hívják, ne is próbáld megvédelmezni. És egyvalaki kedvéért ne értelmezd másképp az elveket és az erkölcsöt s ne próbálj engem is meggyőzni, hogy az önzés okosság, és aki nem látja a veszedelmeket, az bevezethet a boldogságba.

— Én csak túlerősnek találom a szavaidat, amikor kettejükről beszélsz, — felelte Jane — és remélem, te is rá fogsz erre jönni, ha majd látni fogod, milyen boldogok egymással. De elég ebből. Te valami egyébre is céloztál. Két példát említettél. Lehetetlen, hogy félreértsélek, de könyörögök, édes Lizzym, ne okozz nekem fájdalmat azzal, hogy rosszat gondolsz róla, vagy kimondod, hogy már nem becsüled őt annyira. Nem szabad mindjárt azt képzelni valakiről, hogy szántszándékkal bántott meg bennünket. Nem szabad egy életrevaló fiatalembertől azt várni, hogy mindig óvatos legyen és körültekintő. Gyakran megesik, hogy pusztán hiúságunk tévútra visz bennünket. Egy nőnek a szerelmes képzelődésében mindig több a valószínűtlenség, mint a lehetőség.

— És a férfiak tesznek róla, hogy ez a lehetőség mennél kisebb legyen.

— Ha szándékosan teszik, nincs rá mentség; de én nem hinném, hogy annyi szándékosság van a világon, mint némely ember képzele.

— Eszembe sem jut, hogy Bingley úr viselkedését bármi részben szándékosnak nevezzem, — mondta Eliza — de ha valaki akaratlanul tesz rosszat, vagy akaratlanul tesz boldogtalanná másokat, az lehet tévedés vagy lehet szerencsétlenség. Aki meggondolatlan vagy figyelmetlen más emberek érzelmeivel szemben, vagy nincs kellő akaratereje, az éppen olyan bajt okozhat.

— És te ilyesmivel vádolsz!

— Igen, és ebből nem engedek. De ha folytatom, megbántalak azzal, amit olyan emberekről fogok mondani, akiket te nagyratartasz. Vágj a szavamba, amíg nem késő.

— Szóval megmaradsz a mellett, hogy a nővérei befolyásolják?

— Igen, szövetségben a jó barátjukkal.

— Ezt nem hihetem. Miért akarnák őt befolyásolni? Ők csakis a boldogságát kívánhatják, és ha engem szeret, nem lehet boldog más nővel.

— Már az első föltevésed hamis. A boldogságán kívül még egyebet is kívánhatnak. Kívánhatják, hogy bátyjuk még gazdagabb legyen s társadalmilag emelkedjék. Kívánhatják, hogy olyan leányt vegyen el, akinek sok pénze van, nagy összeköttetései és megfelelő gőgje.

— Az kétségtelen, hogy szeretnék, ha Miss Darcyt venné el, — felelte Jane — de ennek nemesebb oka is lehet, mint te gondolod. Sokkal régebb idő óta ismerik, mint engem; nem csoda, ha őt jobban szeretik. De bármi legyen is az ő kívánságuk, nagyon valószínűtlen, hogy szembe-helyezkedjenek bátyjukkal. Egy nővér sem engedheti ezt meg magának, ha csak az illető leány nem esik súlyos kifogás alá. Ha azt hinnék, hogy belém szerelmes, nem iparkodnának őt elválasztani tőlem; és ha akarnák, akkor sem sikerülne nekik. Te fölteszed, hogy Bingley szerelmes belém, minélfogva a többiek mind helytelenül és természetellenesen járnak el, s ezzel engem nagyon boldogtalanná tesznek. Ne zavarj meg ezzel a gondolatoddal. Én nem szégyellem, hogy tévedtem, vagy legalább is, amit én érzek, csekélység, semmi-ség ahhoz képest, amit éreznem kellene, ha rosszat gondolnék a nővéreiről. Hadd lássam én ezt a dolgot a lehető legjobb színben, úgy, ahogy leginkább érthető is az egész.

Eliza ennek a kívánságnak nem mondhatott ellent; és ettől a pillanattól fogva alig ejtették ki egymás előtt Bingley nevét.

Bennetné még tovább csudálkozott és tovább panaszkodott a miatt, hogy Bingley nem jön többé vissza, és bár alig múlt el nap, hogy Eliza világosan meg ne magyarázta volna neki a dolgot, nem igen volt kilátás arra, hogy Bennetné valaha is józanul fogja megítélni. Eliza meg akarta őt győzni arról, amit maga sem hitt, hogy Bingleynek Jane iránt való figyelmessége csak mindennapi és futólagos tetszésből eredt,

amely megszűnt abban a pillanatban, amikor nem látta őt többé. S bár Bennetné minden alkalommal megengedte, hogy ez valószínű, Elizának mégis mindennap előlről kellett elmondania. Bennetné egyetlen vigasza az volt, hogy Bingley a nyárra mégis vissza fog jönni.

Bennet úr egészen máskép kezelte a dolgot.

— Lizzy, — így szólt hozzá egy nap — a nénéd, úgy látom, belegabalyodott a szerelembe. Gratulálok neki. Egy férjhezmenendő leánynak hasznos, ha hébe-hóba egy kicsit belegabalyodik a szerelembe. Van min gondolkodnia s ez az állapot egy kissé megkülönbözteti a társnőitől. Te mikor kerülsz sorra? Azt aligha tudod elviselni, hogy Jane túltegyen rajtad. Most itt az idő. Merytonban sok a katonatiszt, akikben csalódhatnak a környék összes leányai. Legyen Wickham a te embered. Nagyon kedves fickó és nagyon tisztességes módon fog befogni téged.

— Köszönöm, papa, — de jó lesz nekem egy kevésbbé kellemes ember is. Nem számíthatunk mindnyájan akkora szerencsére, mint Jane.

— Igaz, — mondotta Bennet — de vigasztaló tudat, hogy bármiféle szerencse fog is érni, van szerető anyád, aki mindig a lehető legjobban fogja kihasználni.

Wickham társasága igazán hasznos volt, mert elűzte azt az árnyékot, melyet a legutóbbi gonosz események borítottak a longbourni család több tagjára. Gyakran találkoztak vele és az eddigieken kívül most már az is az előnyeit gyarapította, hogy megszűnt vele szemben az általános tartózkodás. Amiket Eliza már hallott tőle, Darcyval szemben való igényei, s amit el kellett szenvednie tőle, — az most mind átment a köztudatba és nyilvánosan tárgyalták, és mindenkinek jólesett az a tudat, hogy már akkor is útálták Darcyt, amikor még semmit sem tudtak viselt dolgairól.

Jane volt az egyetlen, aki arra gondolt, hogy lehetnek itt enyhítő körülmények, amelyek ismeretlenek a hertfordshire-i társaság előtt; aki a maga szelíd és megbízható pártatlanságával mindig elnézést hirdetett és sohasem tartotta kizártnak, hogy tévedni is lehet, — de a többiek egytől-egyig elítélték Mr. Darcyt, mint a világ legrosszabb emberét.

XXV.

Egy hét múlva, amely szerelmi vallomások és a házi boldogságra vonatkozó tervezgetések között telt el, Collinst a közelgő szombat elszólította kedves Charlotte-ja mellől. A válás fájdalmát azonban ránézve nagyban enyhítették a fiatal asszony fogadására való előkészületek; amit joggal remélhetett, — hogy Hertfordshire-be való visszatérése után hamar kitűzik az esküvő napját: ez a világ legboldogabb emberévé tette. Éppoly ünnepélyesen vett búcsút longbourni rokonaitól, mint első ízben, szép unokahugainak ismét egészséget és boldogságot kívánt, s apjuknak újabb köszönő levelet ígért.

Rákövetkező hétfőn Bennetné a bátyját és sógornőjét üdvözölhette a házban, akik eljöttek, hogy mint mindig, Longbournban töltsék a karácsonyi ünnepeket. Gardiner úrias formájú, eszes ember volt és természeténél, de nevelésénél fogva is sokkal különb, mint testvérhúga. A netherfieldi hölgyek aligha hitték volna el, hogy egy embernek, aki kereskedik és saját áruházai közelében lakik, ilyen finom és kellemes lehet a modora. Gardinerné, aki néhány évvel ifjabb lehetett, mint Bennetné és Philipsné, kedves, okos, jóízű asszony volt, s összes longbourni unokahugai imádták. S kivált a két legidősebb leány között és közte a legmelegebb volt a viszony s gyakran látta is őket vendégül Londonban.

Megérkezése után Gardinernének első dolga volt szétosztogatni az ajándékait s beszámolni a legújabb divatokról. Ezzel aztán meg is szűnt az ő aktív szerepe, mert aztán már neki kellett hallgatnia a többiekét. Bennetné előadta különböző sérelmeit és sok panaszát, hogy milyen rossz dolguk volt mindnyájuknak, mióta utóljára látta sógornőjét. Két leánya már majdnem férjhez ment és végre is semmi sem lett az egészből.

— Én nem okolom Jane-t, — folytatta — mert Jane hozzám ment volna Bingleyhez, ha mehetett volna. De Lizzy! Oh, hidd el, súlyos dolog elgondolni, hogy ma Collins felesége lehetne, ha nem volna olyan megátalkodott. Épp ebben a szobában

kérte meg a kezét, de Lizzy kikoszarazta. Most aztán Lady Lucas előbb adja férjhez az egyik lányát, mint én, és a longbourni birtokot most már bizonyosan kihúzzák a lábunk alól. Mondhatom, Lucasék nagyon ravasz emberek. Mindent megkaparítanak, amit lehet. Sajnálom, hogy ezt kell róluk mondanom, de hát így van. Egészen ideges és beteg vagyok attól, hogy a családom mindent meghiusít, a szomszédaink pedig olyan önzők, hogy első sorban csak magukra gondolnak. De azért éppen a legjobbkor jöttetek, rámnézve ez a legnagyobb vigasztalás, és alig várom, hogy hallhassak valamit a hosszú ujjakról.

Gardinerné, aki a legfontosabb újságokról már előbb értesült, Jane-nel és Elizával váltott levelek során, csak futólagosan felelt sógornőjének és unokahugai kedvéért másra fordította a beszédet.

Később azután, négy szemközt Elizával, többet beszélt a tárgyról. — Úgy látszik, hogy kitűnő párti lett volna Jane számára — mondotta. — Sajnálom, hogy füstbement. De olyan gyakran történik ilyesmi. Egy fiatalember, amilyenek Bingleyt leírtad, oly könnyen szeret bele pár hétre egy szép leányba — s ha azután a véletlen elválasztja tőle, olyan könnyen felejt el, hogy az effajta hűtlenség majdnem mindennapos.

— Nagyon jó vigasz a maga nemében, — mondotta Eliza — de mi nem vehetjük hasznát. Mi nem véletlenségből jártunk rosszul. Az már nem gyakori eset, hogy egy vagyoniilag független fiatalembert a barátai rávesznek arra, hogy ne gondoljon többé arra a leányra, aki iránt még pár nappal előbb forró szerelmet érzett.

— Ez a kifejezés, hogy «forró szerelem», olyan elcsépett, olyan bizonytalan és határozatlan, hogy nem tudom, mit kezdjek vele. Éppoly gyakran használják olyan érzelmekről, amelyek egy félórás ismeretségből támadnak, mint az igazi, erős vonzalmakról. Hát mondd, milyen forró volt Bingley úr szerelme?

— Sohasem láttam ennél biztatóbb szerelmet; Bingley nem nézett más leányra és csakis Jane-nel törődött. Valahányszor találkoztak, ez a szerelem egyre határozottabb lett

és egyre feltűnőbb. A saját házibálján Bingley megsértett két vagy három fiatal leányt, mert nem kérte fel őket; én is kétszer szoltam hozzá és nem is felelt. Ezek csak biztos tünetek? A többiekkel szemben való figyelmetlenség nem kézzelfogható bizonyítéka a szerelemnek?

— Oh igen, — az olyan szerelemnek, amelyet Bingley úr érzett iránta, ahogy én látom. Szegény Jane! Sajnálom, mert olyan finom lélek, hogy időbe fog telni, amíg kiheveri. Bár inkább veled történt volna, Lizzy; te úgy tudsz nevetni, hogy hamar átestél volna rajta. Mit gondolsz, rá lehetne bírni, hogy jöjjön velünk Londonba? A környezetváltozás jót tenne neki, s az is javára válnék, hogy kiszabadulhat egy kissé az otthonából.

Ez az ajánlat rendkívül tetszett Elizának és bizonyos volt benne, hogy Jane könnyen fog ráállani.

— Remélem, — tette hozzá Gardinerné — hogy elhatározásában nem lesz tekintettel arra a fiatalemberre. Mi egészen más városrészben lakunk, egészen más emberekkel járunk össze, amint jól tudod, ritkán megyünk ki a házból, s nem valószínű, hogy találkozhasanak, hacsak Bingley úr meg nem látogatja Jane-t.

— Ez pedig lehetetlen, mert őt a barátja őrzi, és Mr. Darcy nem tűrné, hogy meglátogassa Jane-t a kereskedői negyedben! Kedves nénim, hogy' is gondolhat erre? Darcy úr talán hallotta hírét a Grace-church Streetnek, de bizonyosan azt hiszi, hogy egy hónapig sem tudná lemósni magáról a szennyet, ha egyszer elmenne oda; a felől pedig nyugodt lehet, hogy Mr. Bingley meg se mozdul nála nélkül.

— Annál jobb. Remélem, egyáltalában nem fognak találkozni. De hiszen Jane levelez a nővérével. Az mégis kénytelen lesz eljönni hozzá.

— El fogja ejteni az egész ismeretséget.

De bármily határozott hangon élezte ki Eliza ezt az állítását, meg azt az érdekesebb kijelentését is, hogy Bingleyt őrizni fogják, a kérdés mégis annyira nyugtalanította, hogy némi megfontolás után nem tekintette a dolgot teljesen reménytelennek. Lehetséges volt s néha valószínűnek is tartotta, hogy Bingley szerelme újjá fog éledni s barátjai befolyását

sikeresen fogja ellensúlyozni Jane szépségének természetesebb ereje.

Jane örömmel fogadta el nénje meghívását s Bingleyékre csakis annyiban gondolt, hogy Caroline nem lakik egy házban a bátyjával és így talán, alkalmilag, eltölthet egy délelőttöt a barátnőjével, s nem kell tartania attól, hogy Bingleyvel is fog találkozni.

Gardinerék egy hétig maradtak Longbournban s minden nap összejöttek vagy Philipsékkal vagy Lucasékkal vagy a tisztekkel. Bennetné olyan buzgón gondoskodott bátyjának és sógornőjének szórakoztatásáról, hogy egyetlenegyszer sem ülhetek le egy családi ebédhez. Ha otthon ebédeltek is — néhány tiszt mindig meg volt híva — és Mr. Wickham sohasem hiányzott közülök ; ilyenkor Gardinerné, akinek gyanúját felkeltötte az a meleg hang, amelyen Eliza beszélt róla, erősen figyelte mindkettőjüket. Abból amit látott, nem gondolta ugyan, hogy komolyan szerelmesek egymásba, de olyan szívesen voltak együtt, hogy Gardinerné nyugtalankodni kezdett egy kissé s föltette magában, hogy beszélni fog a dologról Elizával, mielőtt visszautaznak Londonba, s megmagyarázza neki, hogy oktalanság Wickhamet vonzalmában bátorítani.

Gardinernével szemben Wickhamnek volt egy hatásos eszköze, amely nem függött össze az ő általános kedvességével. Tíz vagy tizenkét évvel azelőtt, még leánykorában, Gardinerné hosszú időt töltött Derbyshire-ben, Wickham szülőföldjén. Így hát sok közös ismerősük volt, s ámbár Wickham öt éve, vagyis apjának halála óta nem igen fordult meg ottan, mégis sokkal frissebb adatokkal tudott szolgálni Gardinerné egykori barátjairól, mint amikhez ők hozzájuthattak.

Gardinerné volt Pemberleyben és híréből nagyon jól ismerte a boldogult idősebb Darcyt. Ez tehát kimeríthetetlen anyag volt kettejük számára. Miközben összevetette az ő pemberley-i emlékeit azzal a pontos leírással, amelyet Wickham adhatott, s magasztalásokkal halmozta el a birtok egykori gazdáját, örömet szerzett Wickhamnek és saját magának, s amikor meghallotta, milyen rosszul bánt Darcy

Wickhammel, emlékei között keresgélt, hogy volt-e a gyerek Darcyban is olyasmi, ami igazolhatja a felnőtt emberről szállongó híreket, s végül már bizonyosan emlékezett arra, hogy Mr. Fitzwilliam Darcyt akkor is úgy emlegették, mint nagyon gögös és rosszlelkű fiúgyereket.

XXVI.

A legelső alkalommal, amint négyszemközt lehetett Elizával, Gardinerné haladék nélkül és jó szívvel figyelmeztette őt, s miután becsületesen megmondta, hogy mit gondol, így folytatta :

— Sokkal okosabb leány vagy, semhogy szerelmes légy csak azért, mert valaki óvott tőle ; és azért merek veled nyíltan beszélni. Komolyan azt akarom, hogy légy résen. Ne keveredjél bele s őt se keverd be olyan szerelembe, amely hiábavaló, mert egyik részen sincs vagy. Nekem semmi kifogásom a személye ellen ; roppant érdekes fiatalember, s ha pénze volna, pedig kellene, hogy legyen, azt hiszem, nem választhatnál jobb férjet. De a dolog úgy áll, hogy nem szabad elragadtatnod magadat. Van eszed, s mi mind azt várjuk tőled, hogy használd az eszedet. Apád bizonyosan megbízik a te elhatározásodban és tapintatodban. Apádat nem szabad kiábrándítanod magadból.

— Kedves néni, ez igazán komoly dolog?

— Igen, és remélem, hogy komolyan is veszed.

— Akkor hát egy csöppet se nyugtalankodjék. Vigyázní fogok magamra és Wickhamre is. Ha meggátolhatom, nem fog belém szeretni.

— Eliza, most nem vagy komoly.

— Bocsánat, majd megint megpróbálom. Én nem vagyok szerelmes Wickhambe ; nem, nem, ez egészen bizonyos. De minden összehasonlításon túl, ő a legkedvesebb ember, akit valaha láttam, — és ha igazán belémszeret — azt hiszem, ez jobb, mint ha nem szeret belém. Tudom, hogy ostobaság! Oh, az az útálatos Darcy! Örülök, hogy apám olyan jó véleményel van rólam, s boldogtalan volnék, ha azt eljátszanám. De apám is nagyon szereti Wickhamet. Szóval, kedves néni,

nagyon sajnálnám, ha bárki is boldogtalan volna én miattam a családban; de mivelhogy mindennap látjuk, hogy a vagyontalanság ritkán tartja vissza a fiatalokat attól, hogy összeházasodjanak, hogyan ígérhetem meg, hogy okosabb leszek, mint annyi társnőm, ha rámjön a kísértés, meg aztán, miből tudhatom, hogy csakugyan bölcsesség-e ellentállani? Így hát mindössze is annyit ígérhetek, hogy nem fogok sietni. Nem fogom elhamarkodva azt hinni, hogy én vagyok az ő egyetlen szerelme. Ha együtt leszünk, nem fogok lelkenedezni, szóval: megteszek minden lehetőt.

— Jó volna az is, ha rábeszelnéd, hogy ne járjon ide olyan sűrűn. Legalább ne figyelmeztess az anyádat, hogy hívja meg.

— Ahogy a multkor tettem — mondotta Eliza öntudatos mosollyal. — Ez nagyon igaz, és okosabb lesz, ha ettől tartózkodom. De nem hinném, hogy ő mindig ilyen gyakori vendég. Ezen a héten maguk miatt volt itt annyszor. Hiszen tudja, mamának rögeszméje, hogy a vendégek számára mindig társaságról is gondoskodják. De igazán és becsület-szavamra, igyekezni fogok azt tenni, ami a legokosabb. És remélem, hogy most meg van elégedve.

Nénje határozott igennel felelt, s Eliza, miután megköszönte neki a jóakarató figyelmeztetést, — dolgára ment; csodálatos tanácsadás volt ez, mert akinek szólt, egy csöppet sem haragudott miatta.

Gardinerék és Jane elutazása után Mr. Collins csakhamar visszajött megint Hertfordshire-be, de minthogy ezúttal Luacaseéknél szállt meg, érkezése nem okozott kellemetlenséget Bennetnének. Az esküvő napja rohamosan közeledett, úgyhogy most már Bennetné is kénytelen volt a tényt elismerni, sőt ismételten kijelenteni, — bár rosszindulatú hangon — hogy kívánja mindkettejük boldogságát. Csütörtökre tűzték ki a szertartást és szerdán volt náluk Miss Lucas búcsúlátogatáson, s amikor fölkelt a székéről, hogy elbúcsúzzék tőlük, Eliza annyira szégyelte anyjának kelletlen és barátságtalan magatartását, hogy őszintén meghatva kikísérte a szobából Charlotte-ot, aki így szólt hozzá, miközben lementek a lépcsőn:

— Remélem, Eliza, gyakran fogok hallani rólad.

— Erre okvetlenül számíthatsz.

— És még egy nagy szívességet kérnék tőled. Meglátogatnál engem Kentben?

— Remélem, hogy sokszor találkozunk Hertfordshire-ben.

— Nem valószínű, hogy nemsokára hazajöhetek. Épp azért ígérd meg, hogy eljössz Hunsfordba.

Eliza nem utasíthatta vissza a kérést, ámbár nem sok örömet várt ettől a látogatástól.

— Apám és Mária márciusban jönnek el, és remélem, hogy te velük fogsz jönni. Igazán éppoly szívesen látlak, mint bármelyiküket.

Austen Jane után, angolból

HEVESI SÁNDOR.

AZ ÚJ MAGYAR ODYSSEIA.

Nem lehetünk eléggé hálásak a Gondviselés csodáival határos kegyének, mely a világirodalom két legrégibb és mindmáig utól nem ért remekét, az *Iliast* és az *Odyszeiát*, örök okulás és élvezet e két üde ősforrását, számunkra teljes egészükben fenntartotta. Mert ezek a bámulatos műalkotások, melyek nem vadcseregként sarjadzottak, hanem csak tudatos műgond mellett juthattak teljes virágzásra, nemcsak bibliája voltak a klasszikus ókornak, forrásai a tudománynak és művészetnek, hanem az ókor legbecsesebb örökségeként fennmaradva minden művelt nemzet irodalmára, költészetére kifogyhatatlan energiaként hatottak s elhatározó befolyással voltak, hogy másokat ne említsek, egy Goethe, egy Arany költészetére. *Aqua perennis*nek nevezte őket már Ovidius, melyből a költők ajkát üdítő forrásvíz öntözi. Mivel pedig az eredeti ősforrásból aránylag kevés ember méríthet szomjúságoltó italt, nem csoda, ha a művelt nemzetek már régóta s ma is versengenek abban, hogy ezt a két, örök időre szóló alkotást saját költészetük virágoskertjébe átültetve, a laikusnak is hozzáférhetőkké tegyék s a régi kísérleteket, esetleg többé-kevésbbé elavult fordításokat a haladás és fejlődés követelményeinek jobban megfelelőekkel váltsák fel.

Nemrég jelentette ki előttem közművelődésünknek egyik kiváló vezető férfia, hogy nem nevezheti magát műveltnek az a nemzet, amelynek nincs a kor igényeinek megfelelő, élvezhető Homerosfordítása. Sajnos, be kell vallanunk, hogy bár történtek a multban tiszteletreméltó kísérletek, ma úgy állunk, hogy mind a szakszerűség, mind a költőiség szempontjából helyét megálló Homerossal egyáltalában nem dicsekedhetünk, s így valóban égető szükségünk van e nagy feladat sikeresebb megoldására.

Isten kegyelméből hosszúra terjedő életpályám alatt csaknem szakadatlanul foglalkozván a költők atyjával, egyéb műfordításaim kedvező fogadtatása felbátorított arra a vállalkozásra, melyet másoktól hiába vártam, hogy nestori éveimben is megkísértem az örökifjú

Maeonidát olyan tolmácsolásban tenni le költészetünk oltárára, mely talán alkalmas lesz arra, hogy az Európa talaját megtermékenyítő görög kultúrának híveket szerezzen s a rohanó élet el-elfásuló figyelmét a multnak ma sokszor mellőzött, de örök becséből nem vesztő értékeire irányítsa. Ha valaha, éppen ma van ismét szükség a föld sara fölé emelő s a lelkeket nemes tartalommal megtöltő idealizmusra, melynek gyökérszáalai a multnak mélységeiben ágaznak el.

Több éve már, hogy az *Ilíasszal* elkészültem. Egy pár énekét, melyeket az Akadémiában bemutattam, e folyóirat is közölte. Ámbár az egész — mai viszonyaink között — még nem láthatott napvilágot, ez nem riasztott vissza a feladat másik felétől, az *Odysssea* átültetésétől, melyet Aristoteles *az emberi élet szép tükrének* nevez s melyben Arany János az *Ilíás fönösége* mellett a *kellem* megtestesülését látja. A benne feltáruló világ mindenesetre közelebb esik hozzánk, mint az *Ilíásé* s így általánosabb érdeklődésre tarthat számot.

Talán némi igazolásra szorul némelyek előtt, hogy én, aki egyebek közt a görög tragikusokat, Pindarost meg az *Aeneist* eredeti alakjukban tolmácsoltam, miért nem ragaszkodtam Homeros átültetésében is az eredeti versalakhoz. Régi vita nálunk, vajjon elengedhetlen követelménye-e a műfordításnak az *alakhűség*. Az egyoldalú ellentétes álláspontok között a józan középútat Arany János képviseli elméletileg és gyakorlatilag is. Szerinte az eredeti alak megtartása vagy mással való fölcserélése *a fordító céljától* függ. Minthogy pedig nekem az volt a célom, hogy az ókor költőjét a mi ízlésünkhöz közelebb hozzam s olyan formában tolmácsoljam, amely alkalmas a homerosi éposz benső, lényeges sajátságainak, főkép az egyszerű, naiv természetességnek éreztetésére, le kellett mondanom a hexameterről, mely a mi költészetünkben pompázó, retorikus színt, ünnepies lendületet öltött és így lehetetlenné teszi, hogy vele valamit egyszerű, közvetlen természetességgel mondjunk. Az egyetlen kivétel, Fazekas *Ludas Matyi*ja, csak megerősíti ezt az állítást. Annyi bizonyos, hogy népies nemzeti költészetünknek azt az egyszerű, de nemes dictióját, melyet époszaiban Arany János teremtett meg, magyar hexameterben alkalmazni nem lehet. Új műnyelvet kellene erre teremteni, mely nem lehetne ment minden mesterkéeltségtől és szokatlanságtól, holott Homeros nyelve a görög közönségnek nem lehetett sem mesterkélt, sem szokatlan. De a kicsinyes szempontból túlbecsült külső alaknál sokkal fontosabbak azok a belső sajátságok, amelyek a pedáns alakhűség erőltetésével veszendőbe mennek. Ezeket nekünk saját nyelvünk és magyar költői dictiónk segítségével kell érvényre juttatnunk és nem külső, hanem belső hűségre töreked-

nünk. «Egy-két szó, ha elmarad, — mondja Arany — nem a világ; de baj, ha az elmondott nem teszi azt a hatást, mint az eredeti... Ez utóbbit olykor némi hűtlenséggel lehet elérni». Valóban, a műfordítónak éppúgy szüksége van bizonyos «hűtlen hűség»-re, mint az eredeti költőnek. Én legalább némi furcsaságot találok abban, ha nemcsak egy Achillesnek vagy Odysseusnak, hanem Thersitesnek vagy Eumaiosnak, a derék kondásnak is azon kell törni a fejét, hogy jól pergő magyar hexameterekbe foglalja mondanivalóját, mint ezt Kemenes-Kempf József Homerosa illusztrálja.

Homeros tolmácsolására tehát az Arany époszaiban csaknem metrikus alakot öltött alexandrinust találtam legalkalmasabbnak nemcsak ma, hanem ezelőtt már 55 évvel is, mikor a *Magyarország és a nagyvilágban* Hektor és Andromache búcsúja tőlem, budapesti egyetemi hallgatótól, rimes alexandrinusokban megjelent. Ugyanezt az alakot használta aztán Baksay Sándor magyar *Ilias*-ában és töredékesen elkészült *Odysseiájában* s mindenestre nagyobb népszerűséget szerzett vele Homerosnak, mint az alakhű fordítások. Azonban minden tisztelettem mellett ki kell jelentenem, hogy Baksaynak zamatos magyarságú fordításával mégsem érhetjük be, mivel a benne nyüzsgő félreértések és anachronizmusok egészen ferde világításban tüntetik fel Homeros világát s a forma sem marad egyenletesen epikus, hanem gyakran lírikus jelleget ölt.

Odysseusnak Ithakába jutása előtt hosszú bolyongásának utolsó állomása és pihenőpontja a feákok mulatós népénél, Alkinoos király udvarában való tartózkodása, hová a bájos királyleány, Nausikaa szíves kalauzolása juttatta. Az itt történt dolgokat beszéli el az *Odysseia* nyolcadik éneke. Ebből való az itt következő mutatvány: Demodokos lantos éneke Ares és Aphrodite szerelméről.

Ares és Aphrodite szerelme.

8. ének 266—366.

Ő lantjába csapva szép éneket kezdett,
Aphrodite s Ares hogyan szeretkeztek
Titokban először Hephaistos házába':
Sokat adott Ares, míg betelt a vágya.
Ámde Hephaistosnak a dolgot besúgta
Hélios, a titkos szerelem tanúja.
Hephaistos a szívet facsaró beszédre
Bosszuálló tervvel indult műhelyébe;

A hatalmas üllőt a tőkére tette,
Oldhatatlan láncát hogy rajta kiverje.
Bosszúsan a tört így hogy megkalapálta,
Megindult azonnal s ment az ágyasházba,
Hol megvetve állott ékes nyoszolyája
S mindenfele körben lábait befonta,
A sűrű szálakat felülről is ontva
Fínom pókhálóként; még jó szem se látja,
Még isteneké sem: a cselnek csodája!
Ahogy nyoszolyáját befonta egészen,
Színleg kies Lemnos-szigetére mégyen:
Főkép ezt szerette minden vidék között.
Aranygyeplős Ares nem vakon örködött,
Hogy a híres mestert eltávozni látta,
Indult a híresnek szép palotájába,
Koszorús Kythere szerelmére vágyva.
Kronion-atyjánál volt látogatóban
S ott ült, mivel éppen most tért haza onnan.
Ares egyenesen belépett hozzája
S kezét megragadva szól szót neki szája:
«Jerünk ágyba, édes nyugalomra, drága!
Hephaistos urad már nincs itthon a házba'.
Valahova elment Lemnos szigetére,
Vadidegen nyelvű sintisek földjére.»

Szólt és szava nem volt ellenére annak,
Ott a vetett ágyon szépen lenyugodtak.
De finom szálai a böles Hephaistosnak
A szerelmes párnak köréje fonódtak.
Tagjaik nem tudták mozdítani, emelni,
Látták, lehetetlen abból menekedni,
S már a tagbaszakadt mester is közelgett,
Hiszen nem is látta a lemnosi földet.
Helios, mint őr, a dolgot hírül adta:
Haza siet, búa merülve miatta.
Megállt a pitvarban, vad harag szívében
És az istenekhez kiált szörnyüképen:
«Zeus atyám s ti, boldog, örök istenségek!
Jertek csak, nézzétek e rút nevetséget,

Hogy' meggyaláz engem, a sántát, Zeus lánya :
 Aresbe szerelmes, a merész kajánba,
 Mert szép és a lába egyenes, én sánta
 Születésem óta! Szüleim hibája
 Egyedül, nem másé ; óh mért is nemzettek?
 Nézzétek, ágyamban együtt hogy' pihennek
 Szerelmesen, szívem kínokkal gyötörve.
 Nem hiszem, hogy ismét, bár csak kis időre
 Szerelmes szívüknek az lenne a vágya,
 Hogy így feküdjenek. Ettől nem-sokára
 Elmegy már a kedvük. De most im' ekképen
 Kötve tartja őket ravasz kötelékem,
 Amíg az ebarcu asszonynak az atyja,
 Mit érte fizettem, mind vissza nem adja ;
 Mert igaz, hogy szépek szép az ő leánya,
 De nincs a szívének állhatatossága.»

Szólt, s az istensereg begyűlt az ércházba :
 Jött a földrengető Poseidon, nyomába'
 Hermes s a bajokat háritó Apollon ;
 Csak a nők maradtak szemérmesen otthon.
 Istenek, adói az ember javának,
 A pitvarajtóhoz gyűlve, ott megálltak
 És mind olthatatlan kacajra fakadtak
 Látva ravasz művét a böles Hephaistosnak.
 Egyik a másiknak ezt sugta fülébe :
 «Hja, bűnös kezdetnek nem lehet jó vége!
 A gyorsat a lassú már sokszor elérte :
 A lassú Hephaistos kezét tett Arésre,
 — Ki az Olymposnak legfürgébb lakója, —
 Csellei, noha sánta : csak bűnét lakolja.»

Ott azok egymással ily szókkal enyelgne,
 S Apollon, Zeus fia, azt mondja Hermesnek :
 «Áldásosztó Hermes, javaknak adója,
 Szeretnél ily erős hálóba befonva
 Az arany Kyprisszel pihenni egy ágyba'?»

Az isteni hírnök ezt felelte rája :
 «Óh íjas Apollon, bár lenne módomba',
 Bár háromszor annyi lánccal is befonva

Istenek, istennők, szemetek láttára
Aranyos Kyprisszel pihenni egy ágyba'!»

Szólt, és az istenek jót nevettek rajta,
Kivéve Poseidont, aki mind csak arra
Akarta rávenni mesterét az Égnek,
Vegye le Aresről már a köteléket.
S szólt hozzá és mondott ily szárnyas igéket :
«Olld fel s ő tenéked — én jót állok érte —
Istenek előtt kész illő fizetségre.»

Felelt neki rá a tagbaszakadt mester :
«Földrázó Poseidon, ne állj elő ezzel!
Nem is állott jót, ki hitványért jót állott.
És ha Ares ott hagy csapdát, adósságot,
Téged ő helyette én hogy' kösselek meg
Szeme láttára az örök isteneknek?»

Földrázó Poseidon felelt erre néki :
«Hogyha tartozását mégse fizetné ki
S cserbe' hagyna Ares, akkor én teneked,
Amivel adósod, mindent kifizetek.»

Válaszolt néki a tagbaszakadt mester :
«Ellenkezmem már nem illik kéresekkel.»

Szólt és minden láncot azokról leoldott ;
Ők, mihelyt az erős lánc lehullott rólok,
Felszöknek : Ares a trák földre siet el,
A mosolygós Kypris Kyprost keresi fel,
Hol tömjéntől füstölg paphosi oltára.
Charisok fürösztik ott tiszta vízárba'
És ambroziának olajával hintik,
Amint örököltű istenekhez illik ;
Öltöztetik aztán kedves, szép ruhába,
Hogy aki csak látja, mindenki csudálja.

SZEMLE.

Szinyei-Merse Pál művészete.

Tizennégy év mult Szinyei-Merse Pál halála óta. A mi gyorsan élő, idegesen változó szellemi világunkban hosszú idő ez. Új áramlatokat hozott, új művészeti irányokat teremtett, megostromolt és ledöntött sok régi bálványt és helyükbe szeszélyesen újakat emelt, hogy aztán nemsokára bennük is kételkedni kezdjen, némelyiküket tán sutba is dobja, de Szinyei művészetét nem tudta kikezdeni az idő múlása, jelentőségét ma éppen úgy, sőt tán még elevenebben érezzük, mint halalakor.

Az igazi nagyság sorsa ez: lefoszlanak mellőle kora külsőségei, melyek tündöklését néha kissé eltakarták, feledésbe merülnek a körülötte lejátszódott küzdelmek, versenyző kortársak érdemei elfakulnak és mindinkább háttérbe vész Szinyei az ember, aki varázslatos egyéniségével elbűvölte a vele érintkezőket, de annál tisztábban, minden feltételezettségtől megszabadulva, ragyogóan áll előttünk a mű, melyet reánk hagyott.

Szinyei művészete teljes függetlenségben született meg és virágzott ki. Független volt anyagiakban és nem kevésbé szellemiekben is. Anyagiakban az volt, mert Szinyeinek éppenúgy, mint Manetnek, a művészet sohasem volt kenyérkereset. Jómódú volt, a megélhetés gondja sohasem kényszerítette arra, hogy ecsetet vegyen kezébe. Csak akkor festett, ha ihletése ösztönözte. Hogy ez mekkora szabadságot és függetlenséget jelent, azt nem kell magyarázgatni ma, amidőn legkiválóbb festőinktől annyi nyilvánosság elé nem való teljesítmény kerül a piacra. De ami ennél még fontosabb, Szinyei művészete szellemiekben is teljesen független volt. Fiatalságának évei nagyszerűen tanuskodnak erről. A müncheni akadémia csak technikai tudását fejlesztette, de a kifejezés formáit nem tudta ráerőszakolni. Böcklin sokat emlegetett hatása pedig úgyszólván szinte semmi, tőle legfeljebb azt tanulta meg, hogy nem kell visszariadnia a világ színességétől, — bár erre bizonyára magától is rájött volna — de a böcklini festészetnek leglényegesebb tulajdonságai: symbolismusa, kissé merev kompozíciós formái és különösen kései

mesevilága csak gyorsan múló ideig és ekkor is csak némi hatással voltak reá.

Ez a szellemi függetlenség azonban csak annyit jelent, hogy már kifejlődött festői irányoktól és az előtte, vagy vele együtt jelentkező nagy alkotó egyéniségektől maradt független, de nem jelenti azt, hogy nem volt korának gyermeke. Sőt egyik jelentős, bár viszonylagos érdeme éppen abban rejlik, hogy a legelső köze tartozott, akik egy születőben lévő festői korszaknak új formanyelvét teremtik. Az európai polgárság ekkortájt érik meg ismét annyira, hogy új művészeti stílust alakítson ki, olyan új formavilágot, mely nem kacérkodik a multtal, hanem ismét közvetlenül helyezkedik szembe a jelenségekkel, másképpen nézi és élvezi, mint elődei, és érzékei örömeiből a művészi szemlélet és alakítás új módjait teremti.

Hogy Szinyeinek ebben a formateremtésben milyen eredeti és kiváló része volt, habár sokáig majdnem teljesen észre nem vetten, azzal művészettörténetünk és kritikánk eddig is kimerítően foglalkozott. Rámutatott arra, hogy a *Majális*nak és a köréje eső festményeknek milyen úttörő szerepük volt, mert szabadtéri, fény-itatta levegőbe állították témáikat. Kétségtelen, hogy Szinyei a pleinair festészetben a legelső kezdeményezők közé tartozott és volt idő, amidőn nagyságát első sorban ezzel a viszonylagos érdemmel magyarázták.

De ez csak relatív értékmérés. Szinyei nagyságának igazi kritériuma az, hogy a *Majális* és vele együtt fiatalságának többi alkotásai hallatlan teremtőerőről tesznek tanúságot. S ha művészet iránt fogékony néző kerül velük szembe, legelőbb egyáltalában nem történelmi megfontolások jutnak eszébe, hanem az a kényszerítő erő hat reá, mely Szinyei festményeit szinte megdöbbenő jelenségekkel teszi. Egészen különös, a végtelenséggel határos lélek tárul fel bennük, amely meg sem engedi az összehasonlítgatásokat, kikapcsolja az értelem munkáját és minket az érzések gyönyörködésén át új és emelkedett világba ragad.

Ez a világ fölötté könnyen alakult ki a fiatal Szinyei lelkében. Gyorsan érő művész volt, egy-két átmeneti jellegű alkotás után, amelyek közül tavaly az egyetlen még hiányzó, az Amerikából visszatért *Szerelmes párt* is megismerhettük, rövid idő múlva a legmagasabb értékű teljesítményekhez jutott: a *Majális* korába. Mert ha Szinyei genialitására gondolunk, első sorban fiatalságának alkotásait kell számba vennünk. Munkásságának két korszaka között ugyanis nem csekély különbségek mutatkoznak. Az a számos év, melyet nemcsak a magyar, hanem az európai képzőművészet fejlő-

désétől távol, falun töltött, más Színyeit engedett vissza közénk, mint aki annakidején csalódottan hagyta ott a magyar képzőművészeti életet. Azt pedig, hogy milyen nagy változás játszódott le Színyeiben hosszú távollétének ideje alatt, könnyű észrevenni, ha fiatalkori festményeit a kilencvenes évekbeli vagy még későbbiek mellé állítjuk. Mások a színek, más a tér megoldása, megváltoztak a témák, megváltozott a festési mód és megváltozott a művész temperamentuma is. A kései szigorúan naturalista Színyeivel szemben a fiatal dúsabbnak, erőteljesebbnek, szuggesztívebbnek látszik. A késeiből, ki a természet legerősebb színeit, legváltozatosabb színpompáját hűségesen utánzó érzékiséggel varázsolja elénk, valami képpen hiányzik az a sziporkázó kavargás, melynek ereje a *Majálison* vagy még inkább a *Hintán* olyan csillogó látományt varázsol elénk, úgyhogy sokkal igazabb, megragadóbb természetet kínál nekünk, mert a képzetnek sokkal tágabb teret engedett, mint a kései Színeyi naturalisztikus hűsége és csodálatos finomságai.

A fiatal Színeyi megfestette, az idősebb inkább lefestette témáit.

Ez a második Színeyi, aki a nagybányaiak művészetén felbuzdulva tért vissza közénk és a kilencvenes évek óta állandó ünneplés tárgya volt, egy ideig, kiváltképpen laikus közönségünk körében, nagyobb méltánylásra talált, mint az első. Nem is csoda, hiszen kezdetben fiatalkori alkotásai közül a közönség részére a *Majálison* kívül alig volt hozzáférhető valami. Viszont a magyar művészet igazi értői a fiatalkori Színyeit iparkodtak előtérbe állítani. Így alakult ki a Szépművészeti Múzeum Színeyi-terme, melyet Petrovics Elek kiváló hozzáértéssel válogatott össze és nem csekély bátorsággal is, mert például kiemelte belőle a közönség által csodált *Vénasszonijok nyarát*, hogy helyét sokkal különb, régebbi képekkel pótolja. De rá kell mutatnom olyan derék gyűjtők munkásságára is, mint Wolfner Gyula, aki lehetőleg sok fiatalkori Színyeit iparkodott megszerezni és tett hozzáférhetővé.

Az, aki elmerülő órákat tölt a Szépművészeti Múzeum Színeyi-termében és szavakra próbálja váltani lelkesedését, másféle megállapításokhoz jut, mint az, aki pusztán csak a festészet kialakulásának szempontjából vizsgálódik. Rá fog találni egy páratlanul friss alkotóművészre, aki a fiatalság világlódító lendületével jött s igen rövid idő múlva a derűs világszemlélet kristályosan áttetsző magaslataira érkezik és látását mindig az élet csillogó oldalaira irányítja. Kétségek, töprengések, vagy tán vívódások egy pillanatig sem zavarják nyugodt gyönyörködését, érőlködni sem kell, mert minden magá-

tól értetődően, gyönyörű készséggel hull az ölébe. Nem is nagyon keresgél, mert mindenre, ami elébe kerül, ki tudja önteni fiatalságának kimeríthetetlen gazdagságát. Semmi sem kevés neki arra, hogy saját tavaszának pompájába öltöztesse, egy műteremsarok, egy felszállóban lebegő léghajó, egy hintázó társaság éppen olyan emelkedett életritmusokat zendít meg lelkében, mint a sárosi vidék napsütésben tarkálló rétje, dombja, erdeje, vagy a reájuk való visszaemlékezés. Képzeletét egyformán felgyújtja minden színesség. Ami pedig más, mint ő maga, az nincsen is számára, nem okoz neki fejtörést, elmegy mellette, mert lelkében viruló tavasz él: zöldellő rétek, a háttérből kékellő erdők, színes virágok, a levegő csillogó fátylába burkolt ruhák: derűs színek káprázatos forgataga.

Közéje és témája közé nem igen lopakodott valami egyéb művészetre való visszaemlékezés. Mosolygó természeti erőként pattant elő az ismeretlenségből és bár látogatta korának egyik, a multba visszatekintő akadémiaját, minden idejétmúlt külsőség lepergett róla, mert a lényeket, önnönmagát kellett ábrázolnia. Ő pedig mintha gyermeke, mintha része lett volna a tájnak, a táj lelkéből lelkedzett lélek, a fontolgatás minden akadályozottságától mentes, közvetlen alkotó. Vannak szép arcképei is, de igazában nem az emberi lélek ábrázolásának mestere, hanem az elébe terülő egész jelensége. Ami emberi forma képzeletét foglalkoztatta, az is csak ritkán érvényesült önmagában, mert legtöbbnyire egy egész jelenségcsoportban állítja elénk. Az ember nála csak színes virága a rétnak, mezőnek, erdőnek: a világnak. Így művészetében megfordult a helyzet, a tájék sohasem csupán dekoratív háttér, hanem maga a kompozíció és az emberi alak sem pusztá megelevenítése a tájnak, vagy egyéb jelenségek halmazának. Az ember és környezete eggyé vált, egy azonos jelenséggé. Abszolút pogány örömmel élvezett egységgé, mely a látás élményeit ragyogó szépen hirdeti és sohasem lankadó életörömet sugároz: a magyar művészetben eddig a fiatalos életörömnek Szinyei-Merse Pál a legnagyobb festője.

Ez az életöröm azonban távol áll minden olesó hétköznapi-ságtól. Az életbe vegyült és mégis mindig fölötte álló nagyúri lélek boldogsága, Örökös ünnep, melyben nincsen mohó sóvárgás, nincsenek izgatott mozdulatok, hanem annál több a derült beteljesedés. Csupa emelkedettség és választékosság. Nem ismeri a megalégültség csömörét és nincsen benne semmi kettősség a vágy és sikerülés között, mert Szinyei egészen biztosan uralkodott az élet és világ szépséges gazdagságán. A fiatalság boldog Parnassusa volt hazája, hol az érzékek szabad örömének végtelenül finom melódiái hangzanak. Örömei nem

harsogók, hanem nyugodtan természetesek, maguktól értetődők, kristálytiszták, áttetszőségüket hullámok nem törik meg. Nem izzik mélyükön a rokokó sóvár érzékisége. de nem is szűziesek, mert minden ízükben pogányok : valami egészen más világból valók, ahol nincsen bűn és nincsen jóság, hanem csak az élet szemléletéből fakadó gyönyörködés, a látás finom és halk mámora.

Ez a látás persze jóval nagyobb mértékben volt átformáló, mint ahogyan azt észrevették. A fiatal Szinyei legtöbbnyire nem ragaszkodott az előtte megjelenő képhez, átfestett, átcsoportosított, átalakított, gyakran emlékezésből és képzeletből festett, de mégis akként hat, mintha egy hajszállal sem tért volna el a látottaktól. Később, amidőn képzeletének mindent felfokozó ereje lecsökkent és hűvösebben ragaszkodott a lefestéshez s az volt hite, hogy egészen közel jutott a valósághoz, talán inkább eltávolodott tőle, mert hiszen a művészetben a legigazibb valóságot az átalakítás ereje nyújtja. A fiatal Szinyei képzelete még egészen szabadon szárnyalt, különösen a megfestés mikéntje tekintetében, mert hiszen a *Majális* pompáját, színeinek remek összhangját sem a tapasztalás esetlegességei szülték, hanem Szinyei képzelete fogta össze páratlanul színes csokorba. A *Hintának* légiesen könnyed színforgataga nem valamely látott jelenet lemásolt színeiből áll, ez a festmény éppen úgy színvízió, mint Szinyei többi fiatalkori képei. Előbb voltak meg benne a színek és aztán születtek hozzájuk a témák. Később ez már nem mindig volt így és ekkor alkotott képei nem is olyan üdék, érintetlenek, mint a fiatalkoriak.

Szinyei művészete egy kissé tartózkodó. Nincs meg benne más nagy festők önmagukfecsérlése, nincsen benne érzelmesség. Szinyei nem szakítja fel lelke legmélyét, hogy önmaga is megdöbbenjen titkaitól. Festményeiben teljesen benne van ugyan, de nem lép ki eléjük ; a varázsló feltárja pazar kincseit, de eltűnik mögöttük. Tavaszi, még egy kissé hűvös napok kristálytisztá levegőjére emlékeztet, amidőn minden finomság meggyőzően rajzolódik ki elénk, de sejtelneknek semmi helye. Szinyei napfénye nem gyújt, nem mámorosít, a vért nem kavarja fel, csupán a szem zavartalan gyönyörködését ébreszti, mely feltétlen nyugalomban csendül ki. Szinyei nem kerget hangulatokat és sohasem patétikus. Világa egy árnyéktalanul áttetsző tájék, melyben a mesevilág testetlensége ébred fel újra örök ifjúság világosságától beragyogva.

Ebben a parnassusi világban csak szépség és fiatalság van, mely természetes és kizárólagos. Nem kell epekedni érte, mert magától értetődve mindig ott van. Az élet egyetlen célja és értelme, a világ-

nak legmagasabbrendű megnyilvánulása. Álom, de nem elfutó, hanem örök valóság. Fénye egy pillanatra sem csökken, mert nem kósza felhők visszfénye, mely borús völgyek mélyére esik, hanem olyan derűs világosság, mely az emberi boldogság hegytetőit nyugodtan és egyenletesen burkolja átlátszó tisztaságba.

Ez a tiszta derűtség a test és lélek teljes egységét hirdeti. Olyan emelkedett lelkiséget, mely az átszellemült érzékek örömére épül. Olyan választékos érzékiséget, mely a lélek nemességévé válik. De teljes egybeolvadást is az étellel, a legteljesebb egységet az én és a világ között.

Ez az állapot sokkal több és magasabb annál, amit általában optimizmusnak szoktak nevezni, és keveset mond az, aki Szinyeit ezzel az olcsó szóval teljesen jellemezni véli. Mert Szinyei művészetének a világ értékelésében a szépség kérdésén túl nincsen állásfoglalása és arra sincs hajlandósága, hogy magában az életben valami mélyebb értelmet keressen, mert istentiszteletének oltárára csak az élet szépségét helyezte. De olyan örökéletű formákban, hogy alkotásaival mindig a végtelenséget érezteti velünk.

Farkas Zoltán.

IRODALOM.

Két regényes költői életrajz.

Harsányi Zsolt: *Ember küzdj'*... Madách életének regénye. I—III. k. 8-r. 280 + 238 + 251 l. U. ő: *Szólalj, szólalj virrasztó!* Zrinyi, a költő életének regénye. I—II. k. 8-r. 283 + 278 l. — Mindkettő: Budapest, Singer és Wolfner kiadása, é. n.

Igen rokonszenves feladatra vállalkozott Harsányi Zsolt, mikor gyors egymásutánban három nagy költőnk, Petőfi, Madách és Zrinyi életrajzát írta meg regényalakban. Újabb időben nagyon divatba jöttek az ú. n. «biographie romancée»-k, Harsányi Zsolt azonban nem egészen ezeknek a regényesített életrajzoknak a nyomán halad. Nem keresi mindenáron s nem aknázza ki kirívóan a nagy emberi életpályák regényes mozzanatait; nem is annyira regényes, mint inkább regényszerű életrajzot ír, amely csak félig regény, félig irodalomtörténeti monográfia. Gazdag korképet és széles társadalmi rajzot nyújt, de egyszersmind a tudós életrajzíró alaposságával gyűjti össze és használja fel az életrajzi adatokat.

Tagadhatatlanul hasznos munkát végzett azzal, hogy a maga friss elbeszélő készsége útján megismertette három nagy költőnk olvasó közönségünknek olyan köreibben is, melyek megelégedtek azzal, amit az iskolában tanultak, s nem gondoltak arra, hogy monográfiákból gyarapítsák ismereteiket. Az első próbálkozást, Petőfi életének regényét, rokonszenvvel fogadta a közönség, s a siker további munkára ösztönözte az író, s úgy látszik, a közönség érdeklődését a szellemi élet más terén kitűnt nagyságok számára is föl akarja kelteni. Most Munkácsy Mihály «életének regényét» írja.

Madáchról és Zrinyiről írt regényében magasztos eszményi felángolásból fásult lemondásba roskadt két költői pályát rajzol Harsányi Zsolt, két magasröptű lángelme letörését, akiket az élet nemcsak költői vonatkozásaiban érdekelt, hanem a nemzet sorsdöntő kérdései s az emberiség legmélyebb problémái is foglalkoztatták őket. Mindkettő életét szinte történetírói hűséggel s epikai aprólékossággal mondja el, kora gyermekségüktől halálukig. Nyilván kitetszően mindkettőben a széles és gondos korrajz keretén belül azt a nagy lelki törést akarja megvilágítani, amelyből életüknek főműve sarjadt s amely-

ből életük katasztrófája és sorsuknak betelése fakadt. Így a korrajz mellett megkapó lélektani feladatot is tűz maga elé, azon túlmenően is, hogy az író életével rávilágítson költészetére. Mindkét feladatának alapos tanulmánnyal és gondos elmélyedéssel igyekszik eleget tenni, de erősebbnek mutatkozik a jellemző adatok felkutatásában és kiválogatásában, mint emberi sorsok intuitív átélésében s a nagy lelki viharok tényezőinek feltárásában; ezért mindegyik regényében hasonlíthatatlanul jelesebb a korfestés, mint a lélekrajz.

Madách Imrében a gyöngé test és erős lélek viaskodását rajzolja, egy ember tragikus pályáját, aki gazdag lelkének minden kincsét szeretné kitárni a világ elé, ezer szállal szeretné magát embertársaihoz kapcsolni, s minden arra kényszeríti, hogy egyre sívárabb zárkózottságba meneküljön s végül önmagába roskadjon. Sorsának rajzában a költő folyton azt érezteti, hogy családjának előkelősége és gazdagsága s lelkének dús kincsei ellenére is élete úgy alakul, hogy visszahúzódnásra, önmagát marcangoló tépelődésre kényszeríti őt, nem engedi a napfényes oldalra, az életútnak mindig sötétebb, ridegebb felén kell haladnia. Első sebé a vallásos ellentétek ütik, melyekből annak a tudatára jut, hogy a legnemesebb emberi érzések egyike is mily gyakran áll útjában az emberi boldogságnak. Ez a tragikus érzése vezet első szerelmének elhalására. Lónyay Etelka nem lehet az övé, mert nem nyugodnának belé ebbe sem Etelkának hitbeli sérelmeket fájlató protestáns szülei, sem az ő buzgóan katolikus anyja. Bő részt ad neki az élet az anyai jóságból és okosságból, de megtagadja tőle az anyai mosolyt. Már fiatalon «nagy gyakorlatot szerez» a testi szenvedések elviselésében is, sikereit megkeserítik emberteletti fájdalmai. Aztán egymást érik életében a lehangoló események, kedves embereinek elvesztése s mily megrendítő események követik még később ezeket az első csapásokat! Már fiatalon arra a tudatra kell jutnia, hogy nem érti őt senki. «Pedig társat aligha szomjazott szomjasabban valaki.» Majd elfásul a közügyek iránt is. Komor életébe napsugárként villan bele a szegény Dacsó Lujának nyöngéd és mélységes vonzalma. De a kedves idill hamar véget ér s őt tovább gyöttri az a szomjúság, mely lelkének végzetes ellentétéből fakad. Kitűnően jellemzi ezt az ellentétet anyja ezekkel a szavaival: «Ez a fiú nagyon szerelmes természetű és nagyon zárkózott.» Így nem csoda, ha már pályája elején arról panaszkodik, hogy őt «véghetetlenül megsértette az — emberiség», s nem csoda, hogy már fiatalon az élet titkait kutatja, eszmélkedik. S nem csoda, ha ezt a melegségre sóvárgó lelket bővölete alá keríti Fráter Erzsi már akkor is, mikor még csak beszélgetnek előtte róla s varázslata alatt tartja ez az alapjában véve nagyon

szegényes lelkű leány a maga leplezetlen és merész kacérságával, amely mögött Madách a lélek melegségét sejtí, akkor is, mikor megismerkednek. És a meghasonlásnak mily sötét örvényébe vezet ez a vonzalom is! Végso benyomásként az egész regényt azzal az érzéssel tesszük le, hogy egy szerencsétlen család életének keretében egy szerencsétlen emberi élet tárult föl előttünk, melynek tragikuma Madáchnak főként nagy lelki társtalanságából fakadt, — abból, hogy nem volt soha senki, aki előtt őszintén és megértésre találva föltárhatta volna vívódó lelkét.

Természetesen *Az ember tragédiájáról* sem elszigetelten szól a szerző, hanem valósággal mintegy lejátsszatja íratását Madáchesal s igyekszik mennél több szállal hozzáfűzni költőjének egyéni életéhez. «Annyira lírai volt, — mondja róla — amit írt, annyira saját életének véres foszlánya volt minden gondolat, amelyet jámbusokba foglalva papírra vetett, hogy írás közben újra élte minden hajdani szenvedését.» Sem a mű létrejöttének lélektani elmélyítésében, sem a mű értelmezésében nem hatol mélyebbre, sem a mű magas gondolati régióiba nem tudja fölemelni olvasóit; megelégszik a mű közkeletű magyarázatával, amint hogy a dolog természete szerint többre nem is igen törekedhetett s ez visszatartotta minden kalandos magyarázgatási kísérlettől. Jellemeit sem bonyolultságukban igyekszik rajzolni, hanem fő, sorsformáló vonásaikra törekszik mennél aprólékosabban rávilágítani. Madách jellemzése nehéz feladat a legmélyebbre látó lélekűvár számára is; ez kieri a szerző által nyújtott lélekrajzból is. Elfogulatlanul, tárgyilagosan rajzolja Fráter Erzsit is, igyekszik ezt az alapjában véve szerencsétlen teremést megérteni s behatolni lelkének örvényeibe. Hibái mellett is jólelkű, melegsívű nőnek festi, akinek az volt a szerencsétlensége, hogy «a mómort nagyon szerette», életsomjának nem tudott parancsolni s derekabb férjet adott neki a sors, mint amilyent érdemelt. Ellenben Madách anyjának rajzában mintha valamelyes elfogultság látszanék, mintha nagyon kiélezné ennek az előkelő lelkű nagyasszonynak keménységét és ridegségét. Mintha bizonyos ellenérzésre mutatna az is, hogy többnyire «az öreg hölgy» néven emlegeti. Sajátságos az is, hogy Szontagh Pál, ki a Madách-irodalomban bizonyos luciferi vonásokkal felruházott, metszően gúnyos alakként él, itt szinte nyárspolgárisan melegsívű emberként szerepel.

A szerző lelkiismeretesen áttanulmányozta a rendelkezésére álló anyagot, sőt családi levéltárakból néhány új adattal is gyarapította azt. Alaposan felhasználta Madách munkáit, szónoki beszédeit és levelezését s ezekből bőven idéz is, még pedig betűhűségre törekvő pontossággal. Ezt nem egyszer túlzásba is viszi, pl. mikor Madách

anyjának és feleségének leveleiből szükségtelenül helyesírási hibáikkal idéz. Fráter Erzsínél ezekhez még a fogalmazás hebehurgyasága és kuszasága járul s mindez az olvasóban nagyon kedvezőtlen véleményt kelt Madáchné műveltségére vonatkozólag.

Csak dicsérettel szólhatunk arról a tárgyszeretetről, amellyel a szerző utána járt adatainak. Annál érthetlenebb, hogy Madách halálának leírásában nem tartotta magát azokhoz a hiteles adatokhoz, amelyek közismertek Károlyiné Huszár Anna leveléből, aki a Pesten tanuló Madách Aladárnak számolt be a gyászos eseményről. Ez a levél olvasható Palágyi Menyhért könyvében s Balogh Károlynál is. Ennek adatait fogadta el hitelesnek Voinovich Géza könyve is, így annál érthetlenebb, miért tér el ettől Harsányi Zsolt. Fáy Andrást tévesen mondja a Kisfaludy-Társaság első elnökének, mert ő igazgatója volt a Társaságnak.

Elismerést érdemel az írónak az a törekvése is, hogy megtartsa a tárgyhoz méltó hangot s a kényesebb részeknél kellőképpen vegyítse a fényt és árnyékot. Egyetlen részlete, amelyet vissza érzéssel olvasunk, a Borka-epizód, Madáchnak egy sánta tót parasztasszonnyal, Makovnyik Janóné Gyuros Borkával való viszonya. Kétségtelenül lehangoló adalék Madách alkonyához, de érzésünk szerint kár volt ennyire részletesen beszélni a regénybe, mert nincs jelentősége sem Madách jellemének, sem költészetének megvilágítására. Ahogy a szerző részletezgeti, igen szomorú világot vet Madáchra s azt az érzést kelti bennünk, hogy a költő nagysága több tapintatot, szerencsétlensége több gyöngédséget érdemelt volna. Talán kissé rikítóan éles színekkel van festve Madách végzetes szerelmének csókszomjas érzékisége is. Ha csupán csak az egészséges, kíváncsi nőt sóvárogta volna Fráter Erzsiben, aligha lett volna annyira állhatatos az érte folytatott harcban. Ilyenformának rajzolja egyébként Cserny Mari iránt érzett bátortalan, kissé érzéki lobogású vágyódását is, amelyet így jellemez: «A férfi szabad vágya a fiatal, üde leányért.»

Nem találhatjuk szerencsésnek Madách és Arany szembeállítását az ominózus írói tiszteletdíj-ügyben. Itt a szerző alighanem Palágyi Menyhérttől befolyásoltatta magát, akinek Arany iránt érzett ellenséges indulata közismert. Ez a szembeállítás még csak a történeti igazságnak sem felel meg, ahogyan egészen hibás a két költő leírása is. Teljesen elrajzolja Arany alakját, amikor parasztosan mokány külsejű, nehézkes és darabos modorú embernek rajzolja Madách úri külsejével s előkelő modorával szemben.

A regény egyébként kellemes olvasmány. Azzal a közvetlenséggel, az élénkítő részleteknek olyan gazdagságával, a gyakorlott szín-

padi író kitűnő beszéltető készségével van írva, mintha élőszóval beszélné el a szerző egy művelt társaságban. Magyaros és választékos előadásának egy pár szeplője — amilyen «A Herakles-darabot *imádtá hallgatni*» (II. 13.): «*elpiszkálok* (elpiszmogok?) hol egy versen, hol egyik szindarabon» (II. 177.); *megkongatta* az étkezéshez hívó harangocska *szavát* (III. 95.) — alighanem csak elírás.

Harmadik életrajzi regényéhez tárgyért a multba fordult Harsányi Zsolt s egy mozgalmas kornak mozgalmas életű, felénk az emberi kiválóság legmagasabb csúcsairól tündöklő alakját választotta hőseül. Ismét egy előkelő, nagy lélek, akinek megadott a sors mindent, csak azt a jó szerencsét tagadta meg tőle, amelyet jelmondatában az élet legfőbb tényezőjéül hirdetett. Madách is vallhatta volna jeligéjéül Zrinyit: Sors bona, nihil aliud — az ő élete is keserves tanúbizonyság volt ennek igazsága mellett.

Harsányi Zsolt nem követi elődjének, Jósikának példáját, aki négykötetes «regényes krónikát» írt *Zrinyi, a költőről* (1843), de csak néhány évet «emelt ki» életéből. Olyan eseményt választott ki, amely meglehetősen szabadságot engedett képzeletének: Zrinyi második házasságát s e köré szőtt regényes bonyodalmat és ennek keretében próbálta Zrinyit mint költőt és mint államférfiút is rajzolni, de kevés sikerrel.

Harsányi Zsolt éppen úgy, mint előbbi regényében, egész életpályáján végigkíséri hőstét. Époly elmélyedéssel rajzolja gyermekéveit, mint tevékeny férfikorát. Nyomon követi, miként érik alakítólag az élet nagy benyomásai a fogékony lelket s hogyan hatnak közre fejlődésében. Leírja, mint viszi atyja már négyéves korában hadi vállalkozásra s az embertelen fáradság és szörnyű vérengzés látványa egy súlyos idegrázkódás árán mint edzi meg a katonaéletre. Leírja, mint kapja meg a gyermek lelkét Széchy Máriában a női bűbáj, Pázmány Péterben a lenyűgöző emberi nagyság, II. Ferdinánd király csáktornyai látogatásában a korona varázsa, gráci depositiójában, a humanitás hallgatójává avatásában, a felnőtt kor küszöbére lépés öröme s aztán szintén lelketemelően követik ezeket olaszországi benyomásai, köztük a legmélyesegesebb: kihallgatása VIII. Orbán pápánál, majd a magyarországi mozgalmas események, a dicsőség mámorának s a csalódás keserű poharának váltakozása. Majd eljut életének nagy, tragikus töréséhez, amikor a nádorválasztásra nem jelöli őt a király s ez a gyilkos csalódás ledönti lelke oltáráról a király képét, melyen ő addig szinte vallásos áhítattal csüggött. Zrinyi «a mélyen és fájdalmasan megbántott, élete hatalmas és önzetlen álmaitól megfosztott, imádott urától méltatlanul megrugdosott ember keserűségével» meg-

alázva, meghasonolva és elkeseredve roskad fennvívó reményei sírjára és zuhan abba a kietlen, nagy magánosságba, ahova eljutott Madách is. Abba a lelket fojtogató egyedülvalóságba, amelyet a szerző ezekkel a szép szavakkal jellemez: «Teljesen egyedül, fent a minden-kiben való csalódás bércének hideg, de tiszta tetején. Fent egész magasan, ahonnan ellát életre, sorsra, emberi gyengeségekre, jelszavak hiábavalóságára. Ahol egymaga van, mint őr a toronyban, sötét éjszakában virrasztó őr fajtájának és hazájának sorsa felett. Magyar ember és nem találja méltó nagy társát. Királyhívó, és érzéseknek, kornak, célnak irdatlan távolságában nem látja királyát. Katolikus, és a körötte tomboló esztelen gyűlölködésben nem találja vallását. Egyedül van egészen, a maga erejével. Nem baj, így szép. Van, aki annyival magasabb a többieknél, hogyha körülnéz, el kell tekintenie a fejek felett s nem találhat társi tekintetet, mely az övét megértse.» Magyar tragédia ez, amely a fiatal Zrínyi lelkében felviharzik: a haza, hit és király hármias eszménye olvadt össze szívében szinte áhítatos imádatall és ezeknek szétválása idézi elő lelki meghasonlását s életének katasztrófáját.

Ezt a tartalmas és megrendítően érdekes életsorsot Harsányi Zsolt igen gazdag és változatos korrajzi keretbe foglalta. Alapos tanulmányokat végzett s dús forrásanyagot búvárolt át annak a kornak nemcsak magyar, hanem európai viszonyaira vonatkozólag is. A regény menetébe ennek hatásos élénkítésére sok művelődéstörténeti érdekességű mozzanatot és képet is betűzdel. Ezek közül sok jellemzetes részletet, valamint sok jellegzetes kifejezést merít Takáts Sándor művelődéstörténeti rajzaiból, amelyeket hamar kitetszően nagy szeretettel olvasott. Előadásának is igyekszik jellegzetes, régies színt adni, de ez a törekvése sehol sem vezet sem keresettségre, sem tanulmányainak fitogtatására. Ízléssel, mértéktartással archaizál s mindössze a beszéltetésekben lesz néha egyhangúvá és fárasztóvá ez az archaizálás, főként a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt is *az* alakban használt névelő miatt. Egy pár pontatlanság bizonyára a gyors munka következménye, így pl. Draskovich Euzebia atyjának nevét változtatva írja hol Gáspárnak, hol Farkasnak; Zrínyi Pétert kétízben is említi Miklósnak batyjaként (II. 159., 162.); Listiusról pedig ezt írja: «A Szigeti Veszedelemen fellelkesedve nagy époszt akart írni a mohácsi vészről. Az éposz tervét most a fejjel együtt, amelyben született, leütötte a hóhér» (II. 198.). Ez tévedés, az éposz elkészült s meg is jelent 1653-ban, szerzőjének kivégeztetése pedig csak tíz esztendővel később történt.

Harsányi Zsolt regénye egészében szép könyv és vonzó olvas-

mány. Aligha lesz olyan kapós, mint két első költő-regénye volt, pedig ez is megérdemelné azok népszerűségét. Meggyőző bizonyysága az ő regénye is, hogy Zrínyi élete egyike a legeszméletőbb magyar sorsoknak, lelke lobogó fákllya a sűrűn ismétlődő nagy magyar éjtszakákban s hagyatéka a régi magyar strázsák őrsvát kiáltja felénk: «Szólalj, szólalj, virrasztó!»

Kéky Lajos.

Móra Ferenc önéletrajzi vallomásai.

Móra Ferenc: *Daru-utcától a Móra Ferenc-utcaig* I—II. k. Bpest, Révai-kiadás, 1934. 8r. 272 + 292 l.

Még el sem hervadtak a koszorúk szegény, korán elhunyt Móra Ferenc sírján, már megjelentek két kötetben azok a dolgozatai, melyek életére vonatkoznak s mintegy önéletrajzi vallomásoknak tekinthetők. Nagyon határozatlan megjelölés volna, ha csak azzal jellemeznők ezeket a dolgozatokat, hogy bennük az író önmagáról beszél, mert hisz Móra Ferencnek minden dolgozata líra, mindegyik őróla, magáról szól, ahogyan maga is írja: «Nekem nincs egyéb témám, mint magam... Lírikus vagyok no, ne szépítsük a dolgot.»

A könyv teljesen tájékozatlanul hagy bennünket a kiadás körülményeire vonatkozólag. Nem szeretnénk kegyeletsértést követni el s így kifogásainkat abban a föltevésben tesszük meg, hogy nemcsak a kiadáshoz, hanem az összeállításhoz sincs semmi köze az elhunynak. Ő maga aligha adta volna munkájának az ő szerény egyéniségétől idegenül hangzó címet s aligha bocsátotta volna közre ennyire válogatás nélkül újságkivágásait.

Nagyon magán viseli a könyv annak a nyomát, hogy sebtiben állították össze. Kimaradtak Mórának olyan, önmagára vonatkozó dolgozatai, melyek felejtethetetlenül kedvesen élnek szívünkben, de itt is szívesen olvastuk volna őket; viszont több olyan dolgozat van a közlöttek közt, amelyek nemcsak indokolatlanul kerültek a gyűjteménybe, hanem még jó szolgálatot se tesznek a költő emlékének (több mással együtt el kellett volna hagyni pl. *A jó Isten foltozó szűcse* című dramatizálást). Vannak aktualitásokhoz kapcsolódók, melyeknek semmi keresnivalójuk itt, s vannak, melyek «újságtöltelék»-nek megjárták, de ebből a komolyabb igényű gyűjteményből kirínak. Bizony nem is egy dolgozatból kiérzik, hogy «invita Minerva» készült. Az írónak hetenként meg kellett írnia a maga cikkét s ha nem volt megfelelő tárgya, a semmit kellett felfűjnia valamivé. És főként sok az ismétlés, egy-egy dolgot négyszer-ötször olvasunk s hozzá nem is mindig egyformán.

De ebben a válogatatlanságban is kedves olvasmány ez a két kötet. A képen, mely kialakult Móra Ferencről az irodalmi köztudatban, nem változtat, sőt újabb vonásokkal sem igen gazdagítja, de mégis érdeme, hogy egészében idézi elénk Móra pályáját.

Erről a pályáról maga Móra Ferenc is érzi, hogy szűkös anyag. Egyszer így kezdi: «Nem igen tudok én már olyat mondani magamról, amit az írásaimban el ne mondtam volna.» Az ismétlődések is e mellett bizonyítanak. Egyszerű, csöndes élet volt az övé a szegény származás szomorú emlékeivel, a gyermekkor örömtelen sivárságával, amelyet csak a visszaemlékezés melancholiája tud befuttatni egy kis aranyfüsttel. Mégis szeret rá visszaemlékezni, szeret «hazaszaladni egy kicsit a tegnapok utcájába». Alapjában véve szomorú gyermekkor volt az övé: a szegény, rongyos gyermek indulása az életúton, melynek nincsenek idilli örömei, egyetlen sugara csak a szülők szívjósága. Az efféle humorizálások: «mikor én kis rongyos voltam», «az én apám szegény ember, még pedig utriusque juris, mint szűcs is, mint paraszt is» — mindig rejtenek egy kis keserűséget. Ebből érthető, hogy mindig van egy kis méla bánat Móra Ferenc írásaiban, mindig visszafájnak bennük egy kissé a kiskunfélegyházi Daru-utca s ott leélt gyermekkorának szomorú képei: a szülei ház nyomora, kis testvére halála, a kegyetlen tél szenvedései. Szomorkás humor vonja be emlékezésében a Daru-utcai «nemzet»-nek fel-felbukkanó alakjait is: anyját, a jóságos szívű sütőgetőasszonyt, apját, a szépszemű foltozó szűcsöt, aztán a többi kis rongyos gyermeket és ágrólszakadt szegény embert. A nyomorúságon való mosolygás, az önmagán való humorizálás azonban sohasem torzul nála esetlenné vagy triviálissá. Azt a lelkiállapotot, amellyel a Daru-utcáról ír, talán ezek a szavai jellemzik legtalálóbban: «Fanyarul mosolygok, de a szívem egy pillanatra teleszalad fájdalommal». Ezzel az érzéssel beszél további életéről is, és ebből a kifelé mosolygó, befelé fájdalmas érzésből fakadhat ez a szomorú megjegyzés: «Ez még mind élet, mert fáj».

Az emlékein való humorizáláshoz természet szerint járul a szelid önirónia, mellyel főként versíró koráról s életének egy és más csetléseiről és botlásairól emlékezik. Ezek között azonban visszásanhat az ő «destruktív mordályégető» voltának örökös emlegetése.

Ilyen szelíd öniróniával szól irodalmi munkásságáról is. «Isten látja lelkem, — írja — mindent elkövettem, hogy megmentssem magamtól az irodalmat s nem én vagyok érte a felelős, hogy nem egészen sikerült.» Nagyigényűnek sem tartja ezt a munkásságot: «Egy ember, akit az élet leszoktatott a nagyképűségről, az élet apró bajairól és örömeiről beszélget az élet nyelvén. Ez az egész». Valóban, a

dolgozatok legtöbbje egy kis közvetlen csevegés, egy kis mókázás. Írásmódjáról maga írja: «Én nem szoktam gondolkozni, egyáltalában se, akkor meg különösen nem, mikor írok . . . Én úgy írok, ahogy beszélek és úgy beszélek, ahogy jön.» Hangulatát is maga jellemzi legtalálóbban ezzel a kifejezéssel: játszadozó hangulat, s maga vallja azt, hogy egyformán hasznára akar lenni olvasóinak a mosolykeltéssel is, a könnyfakasztással is, mert «nevetni is jó, sírni is a maga idején».

Egész életére melegszívű, nagy gyermek maradt Móra Ferenc. Maga is ezzel jellemzi önmagát: «Szívében gyermek ősz uracska». Ugyancsak maga teszi azt a vallomást, hogy írásaiban mindig Félegyházán él s mindig a régi kisdíák, Fercsike a Daru-utcából. Ennek a gyermeki léleknek a fénye és melege süt családi vonatkozású írásai-ban is, különösen ha unokáiról szól.

Egyik megindító, fájdalmasan szép benyomása a könyvnek, ahogy egyre szomorkásabbá válik hangulata, a könnyfakasztás föléje kerekedik a mosolykeltésnek, amint megkezdődnek a betegségén mókázó humorizálgatások. Egyre többet olvasunk egészsége megromlásáról. Ő ugyan csak tréfálkozva beszél karlsbadi kúrájáról, de mi érezzük, hogy orvosa már halálhozó kór fészkére talált. Ő maga ilyenformán beszél: «Figuráztam a doktorral», «játékot űztem a betegségemből», — de mi elboruló szívvel már ott látjuk mögötte a halál árnyékát. A nagybeteg költő kálváriájának ezekben a leírásaiban sok szívbemarkoló részlet van. Nem olvashatjuk mélységes megindulás nélkül ezt az omló könnyek közt mosolygó haláltánc-éneket, ezt az anabasisát a halál állomása felé egy embernek, aki a halálnak nemcsak sejtelmével, hanem bizonyosságában mókázik s mi annak a tudatával olvassuk, hogy mindez csakugyan szomorú valósággá vált. Szívbemarkoló, ahogy leírja utolsó útját a deszki ásatásokhoz, ahogy elsíratják egyszerű munkásai s ahogy elsíratja maga-magát és ahogy utoljára visszafordítja tekintetét a búzamezőkre.

A halált Móra Ferenc legtöbbször így fejezi ki: leköszönni az élet hivataláról. Van ebben valami bölcs, resignált belenyugvás a változhatatlanba: megelégni az életet s kívánni a visszavonulást pihenésre. Móra Ferenc még életében elvégezte számvetését az élettel: «Több könnyet nem tékozlok az életért, mint amennyit ér . . . Egyszer azt fejtegette előttem egy tudós barátom, hogy minden ember számára már a születésekor ki van porciózva, hány csókkal tartozik neki az élet. Én a könnyekről hiszem ezt, amikkel mi tartozunk az életnek. Az élet rossz adós, de irgalmatlan hitelező. Egyetlen könnyet el nem enged abból, ami neki jár». Elkészítette életének a mérlegét is. Minden érdemét abban látja, hogy nem bántott senkit, —

embertársának szeretett mindenkit és azt meg is merte mondani, mikor mestersége úgy hozta magával».

És hogyan vélekedett költészete értékéről? Erről ezt írta : «Engem túlbecsülnek, én az irodalomnak csak barkácsoló kismestere vagyok. Én utánam nem maradnak piramisok, sokat kell fűrnöm-faragsálnom. Nem vagyok nagyregiszterű orgona, kolompszó vagyok a magyar mezők felett, de fáradt emberek ezt is szeretik hallgatni néha. Nem vagyok csillag, csak rőzsetűz, de az amíg ég, meleget tud adni egyszerű embereknek. Nincs az én írásaimban okosság, mélység, csak érző, szegény, igazi magyar szív van».

A kolompszó elhangzott, a rőzsefüst elszállt ; de a kedves hang még sokáig visszhangzik Móra Ferenc olvasóinak lelkében, a rőzse parazsa még sok magyar szívet melenget.

k. l.

Egy új levélregény.

Kóbor Noémi: *Mi lett belőlem!* Budapest, Franklin-Társulat, év nélkül. 8r. 169 l.

A levélregény ma már idejét múlta. Akkor volt divatban, amikor az emberek még írtak leveleket. A mai ember csak híreket, értesítéseket, izenetekeket ír — vagy inkább gépel — levélpapírosra, de sebtiben odavetett soraiból nem lesz *levél*. A levél tehát mint regényforma elvesztette hitelét — egyébként is kényes jószág. Ha az író nem tudja éreztetni a szükségességét, pusztá külsőséggé válik — még itt is, a fejlett stílus-érzékű Kóbor Noémi kezében.

Már a regény meséje sem kívánczozott levél-formába. Egy fiatal, művelt és gondolkodó leány nem érzi magát jól Budapesten. Nem elégíti ki családja, a derék, de egyszerű üzletemberek, még kevésbbé a pesti gazdagoknak sivár élete, a zsúrok, a flörtölések, a sport. Elmegy Olaszországba, a művészetek hazájába, komolyabb, tartalmasabb, értékesebb életet élni. Tanul és dolgozik, gyűjti az anyagot megírandó regényéhez. A véletlen egy rokonszenves ifjút vet az útjába. Megszeretik egymást, s mivel a férfi házasságban nem lehet elválni, papi áldás nélkül lesznek egymáséi. Egy év sem pörög le, máris fia születik a leány-asszonynak és az ura megcsalja — erre otthagyja a férfit, s meghozza a legnagyobb áldozatot, amit anya gyermekéért tehet: otthagyja az apjánál, nehogy magával rántsza a szegyenbe, a bizonytalanságba.

Mindezt azokból a levelekből tudjuk meg, amelyeket egy pesti öreg barátjának ír. Ez a barát nem is olyan öreg, csak 40 éves, és szerelmes a leányba: valóban nehezen tudunk beletörődni abba a

gondolatba, hogy ez előtt a szerelmes férfi előtt tárja föl a leány nemcsak minden lelki vívódását, hanem szerelmi életének fordulatait, sőt ismételt megaláztatását is. Nem is adja meg eléggé az író a leveleknek a személyes jelleget, naplójegyzetek inkább, mint levelek, s ez a forma, a napló, jobban is illett volna a történethez.

A mese vékonyka, nincs is benne újság, s nemcsak a megoldása hiányzik, a történet kikerekítése, hanem, úgy érezzük a szerző adósunk maradt az igazi költői föladattal is. Mindaz, ami evvel a jobb sorsra érdemes leánnyal történt, valójában csak előzmény, s képzeletünket éppen az izgatná, ami a függöny legördülte után történt, hogyan küzdött meg a hős a jövőben reá váró nehézségekkel: a mult keserű emlékeivel, gyermektelen anyaságával, az élet gondjaival, a férfiak csábításával.

De ne hánytorgassuk tovább, ami nincs a regényben, méltányoljuk inkább, ami megvan benne. Maga a történet is csak anyagában sablonos; amint az író beállítja és elbeszéli, érdekessé és vonzóvá lesz — művészi kéz munkája. Igaznak érezzük még azt a merész fordulattát is, mikor a leány odaadja magát szerelmesének. (A másik merész fordulattal, a férfi árulásával, nem tudunk megbékülni; sem külsőleg, sem belsőleg nincs kellően indokolva.) De nem a történet fontos az írónak, hanem egyfelől két főalakja, másfelől a miliórájz, s bennünket, olvasókat, is ezekkel köt le. A leány alakja nyilván önarckép, erősen stilizálva, de a stilizálás művészi célból történt és művészi hatású is: élesen kiválik ez az energikus leány mind a pesti, mind az olasz környezetből. Egyén és típus egyben; típus a jellemében, egyén a viselkedésében, így is, úgy is igaz és jellemző. Az ifjú alakja halvány, elmosódott, valójában ő is csak statisztika. *Embernek* nem érdekes, de *olasznak* igen: emberi valóján keresztül csillan fájának sajátos vérmérséklete és a fascismusnak erkölcsi fölfogása.

A regény legvonzóbb eleme mégis a belőle kicsapó olasz levegő. Olaszország ma a magyarság jó részének az álmok, az ábrándok hazája, az a bűvös, napsugaras meseország, amely képzeletünket izgatja, ahova elvagyódunk ködös, gondterhelte világunkból. Ezt a földet kitűnően ismeri az író, s van ereje fölkelteni bennünk azt az illúziót, hogy ott járunk hőisével az ígéret földjén. Ezzel nyert ügye van: Firenze és a kis olasz városok meg az olasz élet megfogják szívünket, s érdeklődéssel, élvezettel olvassuk könyvét.

TINAYRE LOUIS FRANCIA FESTŐMŰVÉSZ VISSZAEMLEKEZÉSEI MAGYARORSZÁGI TARTÓZKODÁSÁRÓL.

(1872—1879.)

Tinayre Louis festőművész Párizsban született, de 1872-től 1879-ig, tizenkét éves korától huszadik évéig Magyarországon tartózkodott. Két éven át Kassán Klimkovics Béla festő és rajztanárnak, aztán három éven át Budapesten az orsz. mintarajztanodán (amelynek mostani címe: Képzőművészeti Főiskola) főleg Székely Bertalannak volt tanítványa s bevégzett festőművészi képzettségével visszatért Franciaországba, hol azt, amit nálunk tanult, szép sikerrel érvényesítette.

Egy félszázadnál hosszabb idő óta van távol Magyarországtól, de hű ragaszkodással és hálás szeretettel mindenkor második hazájának tekintette országunkat s most öreg korában, amikor a boldog ifjúság emlékeit oly jól esik felidézni, rászánta magát s leírta magyarországi élményeit, részletesen és bámulatos hűséggel, a helyi és személyi adatok oly bőségével, hogy a mult század hetvenes éveinek művészeti és társadalmi viszonyairól még számunkra is igen becses kor-képet rajzol meg.

Emlékiratának érdekességét és értékét növeli az, hogy világot látott, számos elismerésben részesült, hírneves művésztől ered s ezért kíváncsot megtudnunk, legalább főbb vonásokban, hogy amióta Magyarországot elhagyta, hosszú pályájának melyek voltak fontosabb eseményei.

A párizsi Szalonban 1881-ben állított ki először s azóta állandóan volt ott képviselve.

A *Monde Illustré* képes újságnak lett művészi munkatársa s az maradt 1904-ig. Ez az újság akkor a legjelentékenyebb és legművészibb volt a hasonló sajtótermékek között.

A szerkesztőség megbízásából Duchesne tábornoknak, a madagaszkári lázadás leverésére küldött haderő parancsnokának oldalán résztvett az összes hadműveletekben s egy képsorozatban megörökítette a hadjárat történetét. 1897-ben ezt a hadjáratot ábrázoló nyolc nagyszabású diorámát állított ki a Société des Artistes Français termeiben.

Az 1900. évi párizsi világkiállítást rendező bizottság kiküldte őt ismét Madagaszkárba s ott nagyon részletes helyszíni vázlatokat készített Tananariva elfoglalásáról, egy 122 méter hosszú és 14 méter magas körképhez, mely teljesen készen az 1900. évi világkiállítással egyszerre nyílt meg. A jury ezért a legnagyobb kitüntetéssel, a «Diplôme d'honneur»-rel jutalmazta s megkapta a becsületrendet is.

Nagyon érdekes művészi munkásságra nyílt hosszú időn át alkalma, 1904-től fogva, amikor őt Albert monacói herceg udvari festőjévé nevezte ki s az óceánok természetvilágának tudományos kutatásai céljából tengeri útjain élete végéig mindig magával vitte. Ennek egyik eredménye Tinayre hatalmas falfestménye a párizsi oceanografikus intézetben.

1923-ban Braziliában járt s műveiből két kiállítást rendezett Rio de Janeiróban és Sao Paolóban.

1927-ben Marokkóban helyszíni tanulmányokat készített a Riff-hadjáratról. Ezek, valamint madagaszkári festményei és rajzai a fényesen sikerült 1932. évi gyarmati kiállításon nagy feltűnést keltettek.

A hetvennegyedik évén túlhaladt kiváló művész erejének és életkedvének teljében van most is és ellenállhatatlan vágyat érez, hogy szeretett második hazáját és még életben levő kedves barátait félszázadnál hosszabb idő után újra meglátogathassa.

Visszaemlékezéseinek első részében részletesen ismerteti azokat a körülményeket, melyek őt, mint tizenhét éves kis fiút, Magyarországra juttatták.

Az 1870—71-i német-francia háború után következett a párizsi commune és a versailles-i kormányhatalom közt a tragikus leszámolás. A véres megtorlás nem ismert könyörületet, a Párizsba bevonult csapatok tábornokai válogatás nélkül agyonlövették mindenkit, akit a legcsekélyebb gyanú

ért. Sokan estek áldozatul ártatlanok is, minden besugásnak hitelt adtak, és sokan használták fel galádul az alkalmat, hogy magánbosszúból másokat bajbakeverjenek.

Tinayre anyja nagyműveltségű nő volt, pedagógiai kiváló képzettsége révén a császárság bukása után a párizsi nőiskolák felügyelője lett. Atyja mint önkéntes résztvett a háborúban, súlyosan megsebesült Champignynál s még gyógyulófélben volt a terror idején. Az irántuk rossz szándékú gonosz házmester volt bizonyosan az okozója annak, hogy Tinayre szülőit elfogták és mindjárt elkülönítették őket egymástól. Utólagosan feltétlenül hiteles értesülések volt arról, hogy atyját kihallgatás nélkül, rögtön kivégezték. Anyjának csodálatosan sikerült megmenekülni, kalandos utakon jutott el Genfbe, ahol őt gyermekével megtelepedett. Nagy műveltsége lehetővé tette, hogy órák adásával ott fenntarthatta magát. Egy genfi ügynökség közvetítette, különösen Oroszország és Magyarország részére, serdülő fiúknak elhelyezését gazdag családoknál, hogy mint játszótársak a hasonló korú gyermekeket francia nyelvre tanítsák. Egy ily ajánlatra nehéz szívvel ugyan, de szorult helyzetében anyja mégis rászánta magát, hogy Louis fiát elküldje Magyarországra, minthogy a kérdéses családról a legjobb értesülést szerezte. Egy derék özvegyasszony utazott ugyanakkor Bécsbe, odáig ő vette gondjaiba a kis fiút, onnan aztán már magában érte el rendeltetése helyét Encsen, Abaújszékben.

Tinayre emlékiratában részletesen és színesen írja le ezt az útját, a messze idegenben, valamint kétéves tartózkodását Encsen, az A... családnál, hol hasonló korú játszótársával boldog napokat töltött s a falusi élet minden gyönyörűségét élvezte. A háziak rendkívül kedvesek és jók voltak hozzá, miről annyi év után még most is a legmelegebb hálával emlékszik meg. Nagy hatással volt reá Porubszky, a házi nevelő. Fínom és előkelő modora elütött a háziak hétköznapiasságától. Nevelői feladatát lelkiismeretesen teljesítette, előadása vonzó és érdekes volt, a francia kultúrának és a francia nagy forradalomnak csodálója volt. A magyar szabadságért rajongó hazafiakhoz tartozott, azokhoz, akik Ausztriával minden közösséget meg akartak tagadni. Valahányszor

lelkes hangsúllyal azt mondta, hogy «az én drága hazám», nem annyira tanítványaiban, mint a kis franciában keltett az meleg visszhangot. Porubszky különös jóindulattal foglalkozott vele. Az ő okos vezetése alatt nyílt meg zsengén fejlődő értelme. Az ő alapos tanításának köszönhetette, hogy azt, amit a zavaros időkben elmulasztott, a kellő mértéken felül pótolhatta. Megkedveltette vele a könyvet, az olvasást és különösen Petőfit, aki gyönyörű költeményeivel nemcsak dicsőítette a hazát és a szabadságot, hanem vérét is ontotta érte.

Az A . . . család háziorvosa és meghitt barátja, Thoman doktor, négy kilométernyire, Homonnán lakott. Úgyszólván az egyedüli, akivel szomszédos viszonyt tartottak fenn és kölcsönösen sűrűn látogatták egymást. Thoman négy gyermeke közül Istvánnal, a későbbi hírneves zongoraművésszel, a vele egykorú Tinayre összebarátkozott.

Tinayre gyakran kapott hosszú, gyöngéd szeretettel telt és remekül fogalmazott levelet Genfből az anyjától, ezeket az A . . . család körében felszokta olvasni, s az így közvetített kölcsönös érdeklődés arra vezetett, hogy A.-né meghívta Encsre Tinayre-nét, aki nemsokára meg is érkezett s néhány hónapig élvezte a derék család vendégszeretetét. Ott sokat hallott Kassáról, az ottani magas műveltségű társadalmi viszonyokról, s azzal a kilátással, hogy a francia nyelv tanításával ott magának és gyermekeinek állandó elhelyezkedést biztosíthat, Louis fiát egyelőre még Encsen hagyta s ő maga Kassára költözött.

Tinayre-nét rövid idő alatt Kassa legelőkelőbb köreiből oly sok óra adására kérték, hogy azok nagy részét már nem vállalhatta, s azért megírta nővérének, Babicknének, aki férjétől elváltan egyedül állt, hogy mily kedvező volna ránézve is, ha a francia nyelv tanítását Kassán megosztanák.

Így települtek meg mindnyájan Magyarországon s Tinayre-né másik négy gyermekével együtt Louis is Kassára került.

Idáig csak kivonatossan közöltük Tinayre visszaemlékezéseinek első részét, — éppen csak annyit, amennyi a második rész bevezetéséül szükségesnek látszott.

Ellenben amit Tinayre visszaemlékezései kassai és későbbi

pesti élményeiről elmondanak, sok érdekes tárgyi és személyi adattal kapcsolódik a múlt század hetvenes éveinek művészeti és társadalmi korrajzába, ezért a következőkben egész terjedelmében közöljük, ha egy-két megállapítása vitás lehet és idejét multa is, de nem hagyunk el belőle semmit, mert elbeszélésének kedves közvetlensége és félszázad óta megőrzött benyomásainak frissesége így érintetlen marad.

S ezzel átadjuk a szót francia művész-barátunknak.

I.

Családunk kedves otthonra talált a Kárpátok alján, Kassán, abban a szép magyar városban, ahol élethivatásom választásának el kellett dőlnie.

A kötelezett két év eltelte után én is elhagytam Encset, egy egész évi járandóságommal, amely kétszáz forintra ment. Szívem összeszorult, mikor elhagytam a szeretetreméltó családot, a jó Porubszkyt és Manót, az én helyes pajtásomat. Az a két év, melyet Magyarországnak ezen a kies pontján töltöttem, még ma is legjobb fiatalkori emlékeimhez tartozik és az A . . .-család iránt hálámat megőrzöm, amíg élek.

Kassán anyámat, Babickné nénit és testvéreimet a Hernádra néző kis lakásban találtam. Csakhamar összehoztak egy Veisz nevű családdal, melynél az egyik fiú, Józsi, felvételi vizsgára készült a gimnáziumba. A francia leckék fejében ebben az előkészítő tanításban én is résztvehettem. A tanárt, aki erre a próbára «hevített» minket, legjobban Porubszkyhoz hasonlíthatnám. Éppen úgy, mint Porubszky, ő is imádta hazáját. Ahányszor a hazáról volt szó a lecke folyamán, mindenkor az «Édes Hazám» hangsúlyával ismételtette meg velem. Érdekes előadásával le tudta kötni figyelmünket, serkentette buzgalmunkat, különösen az enyimet, mert szórakozott és lusta természetű voltam s nehezen szántam rá magamat a tanulásra. Derék mesterünk buzdításának és türelmességének köszönhattük, hogy fényesen sikerült felvételi vizsgánk, amelyre szükség volt, hogy a gimnáziumba járhassunk. A középiskolán végzett nyolcévi tanulás kaput nyitott az egyetemre.

Jóakaró tanácsadók, akikhez derék tanárom is csatlakozott, felvilágosították anyámat, hogy a gimnázium a jogi, az orvosi, a tanári és a közhivatali pályára vezet, amelyre engem, igen bölcs megítéléssel, nem találtak alkalmasnak.

Ellenben a reáliskola az ipar, a kereskedelem, az alkalmazott művészetek felé irányította a fiatalságot; ez könnyebben elérhető célt tűzött az idegen ifjú elé. Családom belátással fogadta ezt az érvelést s beiratkoztam a kassai reáliskolába.

Babickné néném az Encsről hozott holmim között egy csomó vízfestményt szedett elő, virágoknak naiv ábrázolásait, azok indították őt arra, hogy engem különösen a rajz tanulására ösztönözzön. Minden szükséges kelléket megszereztek a festéshez, elém tettek egy színes könyomatot, melyen a nőstény madárka a fészekben költ és a hím a fészek szélén áll, féreggel csőrében. Nagy volt a család meglepetése, mikor a másolattal elkészültem. De még döntőbb volt a következő próba, amikor lefestettem egy vén koldust, aki rendszeresen eljárt ajtónkra néhány krajcárért. Készséggel «ült» nekem néhány órán át. Ezúttal természet után dolgoztam és egyedül a magam ösztönét követtem. Művemet «csodálatraméltó»-nak találták és ez elhatározó volt életpályámra. A jó néni élete végéig megőrizte ezeket az első kísérleteimet, sok mással együtt.

A reáliskolában a rajzot egy érdemes művész tanította, Klimkovics Béla, ki mindjárt észrevette feltűnő hajlamomat és példának állított a többiek elé. De két társam semmiben sem maradt el mögöttem a rajzban: Göbel és Horovitz. Az utóbbi öccse volt a festőnek, aki Lengyel- és Oroszországban lett híressé. Az Eperjesről való Göbel volt hármunk közt kétségtelenül a legtehetségesebb. Mikor a következő évben a reáliskola második osztályába jártam, Klimkovics értékre adta anyámnak, hogy felvesz műtermébe alaposabb kiképzésem végett. Anyám ennek nagyon megörült s azontúl minden időmet a műteremben töltöttem, hol boldog és lelkesült órákat éltem.

Klimkovics egyházi tárgyú képeket festett. Megrendelése leginkább pléhlapra festett Ecce homo képekből állottak. Többnyire az útszéli kápolnák díszítésére, melyek mindenfelé

láthatók Magyarországon. Néha evangéliumi jeleneteket is rendeltek templomok számára.

Az első kép, amelyen ecsetemmel én is próbálkozhattam, egy remetét ábrázolt a barlangjában, térdelve nyers ágakból összerótt fakereszt előtt, mellette halálfejjel. Büszke is voltam, de a mellett féltem is, mikor beledolgozhattam a mester művébe és nagyra voltam vele, hogy a remete összekulcsolt két kezén elég jól vált be rajztudásom. Aztán már megbízást kaptam, hogy fesse meg Krisztust a keresztfán. De nagyon feszélyezett, hogy teljesen járatlan voltam még az anatómiában. Különösen a térdekkal voltam megakadva. A mi Urunk nyomoréku került volna ki kezemből, ha mestere helyre nem igazította volna. Úgy, mint az olasz renaissance-kori és a németalföldi mestereknél, a festéket a műteremben készítették. Ezt a festékörlést és keverést rendszerint nem a művész tanítványa, hanem egy iparosinas végezte, aki többnyire cégfestő fia volt, hogy hozzá szokják a rajz és a festés mesterségéhez és belőle is cégfestő váljék. A kassai üzleteknek itt-ott olyan cégtáblái is akadtak, amelyek kiváló mesterek művei voltak. Nem említve a Klimkovicstól valókat, maga a nagy Benczúr is, a Kassáról kikerült művészek közt a legtündöklőbb, pályája kezdetén gyönyörű cégtáblákat festett. Az egyik, mely egy gyógyszerár dísz volt, felhőn lebegő szárnyas angyal arannyal hímzett párnán hordozta a magyar szent koronát és a koronázási jelvényeket. Egy másikon a szőke Ceres búzakalászkévé karolt át és arany sarlót tartott a másik kezében. A boldog pék, az istennő oltalma alatt, aligha tudott valamit arról, hogy milyen nagyértékű az a szélnek, esőnek kitett festmény. Több más kirakat cégtábláján Hegedűs névalírását láttam, aki egy szerény bádgos fia volt, jó arcképeket festett, beérte azzal az elismeréssel, melyben szülővárosa részesítette, bár tehetsége megérdemelte volna, hogy az ország központjában váljék ismertté. Kis szobájában, amely egyszersmind műterme is volt, láttam csinos életképeit, melyek levegősek és valószerűek voltak. Ismertem Kassán egy öreg művészt, aki visszavonultan élt ősei városában. Fiatal korában Ingres-től tanult Párizsban. Műtermének

falai tele voltak aggatva vázlatokkal s romantikus felfogású, finoman kidolgozott kis képekkel. Régi bútorok, bronzok és kelmék festői elrendezése a francia ízlésű műtermekre emlékeztetett. Büszkén mutogatta tanulmányain a mi hivatalos nagy mesterünk javításának ceruzavonásait.

A kis iparosinas, aki Klimkovicsnál festéket kevert és kiszolgált, tizennégy éves lehetett. Jóeszű, fogékony fiú volt, aki az ecsettel már ügyesen tudott bánni. Irigyeltem biztonságát, amellyel a Krisztus-alakok térdeit meg tudta festeni. Tőle lestem el, hogy' kell ezt a nehéz részletrajzot kezelni.

Néhány profán tárgyú kép is díszítette a mester műtermének falát. Az egyik a *A csikós* című népdalból volt merítve. A hóval borított síkságon a «betyár» lóháton ül, elereszti a kantárszárát, hátradül és nagyot sóhajt bánatában, mert hűtlen lett a szeretője. A lova lehorgasztott fejjel, párolgó lehellel, nyugtalan, mert talán farkast, vagy csendőrt szimatol.

1875-ben Julien testvérem elhagyta a saintgalli kantont s Kassára jött ő is. Jól beszélt a svájci német nyelvet, de nem tudott magyarul, azért egy volt osztrák tiszt járt hozzá, hogy folytassa vele már előrehaladt tanulását. De mennyire más volt ő, mint az én derék magyar tanárain. Durván bánt vele és kíméletlen volt, mert öcsém nagyon nehezen küzdött a matematikával. Két hónap mulva Julien nem akart vele tovább tanulni s inkább valamely mesterségre kívánczozott. Svájból néhány gondosan készített másolatot hozott magával, Calame rajzairól. Minthogy kézügyessége feltűnő volt, a művészi iparra irányították.

Kassának volt akkor egy pecsétvésője, Alexi Ödön, fiatal, előkelő és szeretetreméltó férfiú, akit a maga nemében elsőrendű művésznek ismertek az egész országban. Nemcsak egyszerű pecsétnyomókat, hanem kaméákat és drágakövekre címereket vésett, valódi művészettel. Habár siketnéma volt, könnyen meg tudta értetni magát. Tanítványul fogadta el Julient.

Egy sarokbódéja volt a kis boltok sorában, melyek a székesegyházat körülvették. A két kirakati ablakot temérdek pecsét és címer vörös lenyomata lepte el. Ezek mögött a

mestert lehetett látni, a rézlapot karcolva tűjével. A bódé belseje nagyon festői volt, különböző méretű csigákon járó géppel, melyeket egy lábbal hajtott nagy kerék hozott mozgásba. Ezek a bódék, melyek hozzátapadtak a székesegyház falához, régi keletűek, talán még a középkorból valók lehettek. Gyakran kerestem fel ott öcsémet, aki nemsokára kész vésőművész lett, sokat «társalogtunk» a siketnéma mesterrel, aki kifogyhatatlan beszédű volt a nőhódításairól.

Kassa, vagy Cassovie (németül Kaschau), Abaúj-Torna megye székvárosa, a Hernád partján, mely a Tisza (Theiss) mellékfolyója, akkor még csak 28,844 lakossal (most már 60,000-en felül), rendesen épült, szép város, a nagy magyar síkság és a Kárpátok hegyvidéke közt fekszik, a XV. század végén épült székesegyházzal. Ennyit mond röviden a nagy Larousse. Nem vállalkozhatom visszaemlékezéseim keretében történetének megírására. Csak annyit mondok, hogy a magyar történetnek számos hősie eseményét élte át és számos nagy férfit adott hazájának. Az én ottlétem idején az arisztokrácia neves családjai, köztük a Csákyak tartózkodtak ott, tekintélyes értelmiség, művelt és tevékeny polgárság, a pre-montreiek jóhírű gimnáziuma, kitűnő reáliskola, gazdasági intézet, megyei és városi hatóságok, püspökség, egyházi intézmények s nagyszámú katonaság. A barátságos és vendégszerető lakosság nagyrabecsülte Franciaországot s ez megnyitotta számunkra a főúri ajtókat. Kassának színháza is volt. A tanulóifjúság olcsó belépőjegyeket kaphatott s így gyakran látogathattuk a színházi előadásokat. A városi élet vidám volt. Minden családban jó zenét műveltek, nem voltak ritkák a virtuózok. Minden évszagnak megvoltak a szórakozásai. Nyáron a fiatalság legjobban kedvelte a fürdést a Hernádban. Igen jól épített uszoda férfiaknak és nőknek bő alkalmat adott az üdülésre és sportolásra. Az úszómester különös alakján és mozdulatán sokat mulattunk. Tökéletes képmása volt Ferenc Józsefnek. Különös gondot fordított az állán ugyanúgy kiborotvált szőke szakállára. Olyan volt a termete, a ruganyos tartása és a kézlegyintése, s ő rajta volt, hogy előkelő modorral is fitogtassa a hasonlóságot. Ferenc

Józsefnek szoktuk őt mindig szólítani, ami neki roppantúl hízelgett.

A városi társaság színe-java kirándulást és pikniket szokott nyáron rendezni a környék rengeteg erdővel borított kies völgyeibe. Mi is résztvettünk azokban, s a séták közben a társalgás alkalmat adott anyámnak, hogy rendkívüli műveltségét kitüntesse.

A rendszerint igen szigorú télnek három hónapja alatt a korcsolyázók örömmel élhettek kedvtelésöknak. Az előkelő társaság korcsolyázó klubja a katonai gyakorlóteret jégpályává alakította át, egy zárt és jól fűtött barakk, ruhatárral és buffet-vel, minden kényelmet nyújtott ott a klub tagjainak. A Magyarországon nagyon kedvelt jégsporthoz egyes és páros versennyel üzték, az ügyesség, az elegancia, a figurák művésze díjáért. Kortársaink csoportjában többször megtörtént, hogy én és öcsém nyertük el a serleget. Milyen nagy diadal volt ez nekünk a jó Kassa városában.

Iskolábamenet gyakran találkoztam egy társammal, akit többnyire lánytestvére kísért, mert ő is arra járt iskolába. Ez a fiatal lány karcsú és nyúlánk, eszes és ötletes volt. Csakhamar bizalmas pajtások lettünk. Sokszor találkoztunk, nyáron a Hernád fürdőjében, télen a korcsolyázótéren, ahol magára vonta a nézők figyelmét hajlékony, bájos mozdulataival. Nem találtam éppen szépnek, de arcának szellemes kifejezése és élénksége vonzó volt. Szenvedélyesen szerette a zenét, a költészetet és a színházat. Akkor valamely szavalási tanfolyamon vett részt. Mielőtt Pestre költöztünk, a kassai színpadon lépett fel először. Később értesültem arról, hogy Szigligetinek, egy jelentéktelen színésznek felesége lett, akit elhomályosított az ő tűzrőlpattant tehetsége és elragadó játéka, mellyel mindenkit meghódított. Rohamosan fokozódó első sikerei után fényesebb szereplésre nyílt számára kilátás, s elhagyta Kassát, családját, férjét, elindult a ráváró nagyobb diadalok felé. Újra Pálmay Ilka néven szerepelt, úgy ahogy mi szólítottuk a mi csintalan kis pajtásunkat. A fővárosban rögtön meghódította a közönséget. Blaháné csillaga akkor már lealkonyult, Pálmay Ilka kerekedett felül, folyton ragyogóbban. Messziről követtem tüneményes pályáját. Idő-

közben főrangú hölgy lett, az osztrák legfőbb arisztokrácia egyik tagjának, gróf Kinskynek felesége, — kitől, mint értesülök, utóbb elvált. Vajjon emlékszik-e még a kassai ifjú franciára?

A számos család között, amelyekkel érintkeztünk, a Veiszké különösen rokonszenves volt nekünk. Azon a réven, hogy Veisz Józssival együtt készültem a gimnáziumi felvételi vizsgára, szülőink összebarátkoztak. Veisz egy gépgyárnak volt mérnökigazgatója, melyben több találmánya volt alkalmazásban. Leleményes szerkesztő volt, a legszövevényesebb műveleteket, Inandi módjára fejből és azonnal meg tudta oldani. Felesége igen művelt nő volt, anyámmal és néném-mel nagyon szeretett társalogni. Gyermekük — három fiú és egy leány — meglepően tehetségesek voltak. Nemsokára kitűntek a művészetben. Józsi már tizenkét éves korában virtuóz volt s hangversenyeket adott. Szentpétervárott a Zenekonzervatórium igazgatója lett, mint Rubinstein utóda, kinek tanítványa volt ; később Berlinben egyike volt a legkiválóbb karmestereknek. A fiatalabb, Rezső, a festészetben lett hírnevessé, Berény néven ; a harmadik szintén a Berény névnek szerzett dicsőséget, geniális hegedűjátékával, valamint zeneszerzeményeivel, melyeket a nagy hangversenytermekben adtak elő Európában és Amerikában. A fiatal leánynak gyönyörű szopránhangja volt, az énekművészetben a legnagyobb tökéletességet érte el. Ezzel a képességével a legnehezebb szerepekben is nagy sikere lehetett volna, de kis alakja miatt arról, hogy operában felléphessen, le kellett mondania. Különben, ha énekelt, mindenki megfeledkezett a kicsiségéről és csak a tiszta, kristályos, bámulatosan iskolázott hangjában gyönyörködött. Harminc év múlva viszontláttam Rio de Janeiróban, egy választékos operatársulattal, melynek ő volt az igazgatója. A Veisz-társulat igen népszerű volt mind a két Amerikában.

Mindig fenntartottam az összeköttetést gyermekkori barátaimmal. Józsit viszontláttam Párizsban, amikor az Erard-teremben hangversenyt adott. Ismét találkoztam mind a két Berénnyel: a festővel, aki Munkácsynak párizsi műtermét foglalta el, és a hegedűművésszel, amikor az Egyesült-

Államokba ment körültra feleségével együtt, aki szintén művésznő volt. Utoljára találkoztam Veisz kisasszonnyal Braziliában, 1923-ban.

Thoman barátomat is viszontláttam Kassán. Egyik iskolatársával közös szobában lakott. Homonnát elhagyta, hogy Kassán tanulhasson a gimnáziumban. A szoba nagyrészét egy terjedelmes zongora foglalta el, melyen ő Liszt remek rapszódiait játszotta nekünk. Már akkor jelentkezett a későbbi világhírű virtuóz, a zeneakadémiának tanára Hubay mestertársa.

Összebarátkoztam egy Koch nevű szomszédommal is. Meglepő könnyűséggel rajzolt, mindenféle egyenruhás lovasokkal telítette a papíríveket, a legkülönbözőbb mozdulatokkal, minden törlés, kiigazítás nélkül, csodálatosan biztos vonásokkal. Lompos, rendetlen, elhanyagolt fiú volt, de végtelenül jószívű. Nemrégén láttam Bécsben készült lóversenyképek színes lenyomatát, Koch névjelzéssel. Azt hiszem, nem tévedek, amikor ebben a névjelzésben régi barátomét vélem felismerhetni.

Milyen kitűnőségeket adott Kassa a hazájának . . . Vérzik szívem, ha rágondolok, hogy ezt a szép és annyira magyar várost elszakították anyaföldjétől.

1875. folyamán Caroline nővéremnek letelt a megegyezés szerinti ideje, mely őt egy nyiregyházi családhoz kötötte, hol egészen a családhoz tartozónak tekintették és Kassára jött ő is. Ezúttal együtt voltunk mindannyian. Caroline zongoraórákat vett egy jó öreg mestertől s vele gyors haladást ért el. Tizenhárom éves, erős és magas leány volt. A zongorázás mellett egy leányiskolában végezte tanulmányait.

Anyám és néném csoportokban is egyesítették tanítványaikat s mégsem tudtak vállalni minden jelentkezőt. Hogy a számos kívánságnak megfelelhessünk, Juliennek és nekem is rögtönzött nyelvmesterré kellett lennünk. Tanítványaim felnőtt, szép leányok voltak, kikhez a lakásukra kellett járnom. De nemsokára szabad időmet egészen egy fiatal tanulóknak kellett szánnom, aki a francia nyelvben nagyon hátramaradt. Atyja Abaúj megye közbiztonsági főnöke volt, akit alig láttam, mert állandóan ellenőrző körúton volt távol.

Szellemes és jóságos anyja nagy csodálója volt Franciaországnak és irodalmának. Ő részt vett a francia nyelvgyakorlatokban, gyorsan haladt, ebédre is gyakran megtartott, sőt egészen a házába akart volna fogadni, hogy mennél többet társaloghasson velem. Ezt a kívánságát nem teljesíthettem, mert tanulmányaimat el kellett volna hanyagolnom. De a szünidőt szíves meghívásuk folytán a Kassától nem messzire levő falusi birtokukon töltöttem, százados tölgyerdő közepében. Ebben a tágas otthonban a legkedvesebb fogadtatásban részesültem. Bőség és kényelem mellett a falusi élet minden öröme kínálkozott: kirándulások fogaton és lóháton; jól felszerelt könyvtár is volt a háznál, francia klasszikusokkal. Minthogy Encs nem volt onnan távol, felhoztam a ház úrnője előtt azt az óhajomat, hogy szeretném meglátogatni az A . . . családot, ezt ő helyeselte s fogatot is ajánlott fel. Két órai út után az erdőn keresztül Encsre érkeztem, váratlanul. Nagy volt a meglepetés és meleg a fogadtatás. Nehezemre esett megválni ettől a derék családtól. Minden áron ott akartak volna tartani. Nagyon megihatott hű szeretetök, de nem fogadhattam el ajánlatukat vendéglátóim megbántása nélkül, kiknek megígértem, hogy másnap visszamegyek.

Julien testvéremet pedig a Puky család hívta meg, hol akkor három kis fiú volt, tizennyolc hónappal egymásután következő korban. Puky Gyula törvényszéki bíró volt akkor. Felesége, maga a jóság, a legpéldásabb anya, megkedvelte Julient. Kikérte őt az anyámtól, hogy állandóan házánál maradjon s fiainak barátja, vezetője és tanítója legyen. A mellett, hogy rendszeren tanulta tovább a vésnöki művészetet, ennél a nemes családnál két éven át teljesítette a reá bízott feladatot.

Puky Gyula atyja tekintélyes magyar földesúr volt Mérán, szép birtokán, nem messzire Forró-Encstől. A vakációk alatt Puky Gyuláék is Mérán nyaraltak, ahol Julien boldog napokat élt. Engemet is meghívtak Mérára és azzal a szíves vendégszeretettel fogadtak, mely minden magyar úri háznál szinte közmondásos.

Puky Pál, a nagyatya, a nemes földesúr mintaképe volt. Az egész napot emberei, lovai, kutyái környezetében töltve,

nagy tekintéllyel rendelkezett, maga vezette a gazdálkodást, a lovak és szarvasmarhák tenyésztését. Mindig csizmában járt, nagy vadász és kitartó lovas volt, s az egész környéken köztiszteletben állott. A birtoka kicsiben valósággal feudális ország volt, amelynek ura szabadelvűen mindenkinek javáról gondoskodott. Magas, izmos, sötétbarna volt, telt szakállal, kipödört bajusszal, hajlott orral. Fennhangon beszélt, vendégszerető és bőkezű volt, szóval «tősgyökeres magyar».

Méra közelében, Hidasnémetin gyakran voltunk Dobozynál, Puky Gyula sógoránál, aki széles jókedvű volt, szerette a jólétet és a gondnélküli életet. 1875 nyarán, augusztus havának egyik vasárnapján barátainkkal pikniket rendeztünk Kassa környékén az erdőben. A hőség fullasztó volt. A nagy tölgyek árnya alig enyhítette a levegő forróságát. Siettetünk a hazatérést, mert zivataros felhők tornyosultak. Letörten, átizzadtan értünk haza, valami keveset ettünk és siettünk ágyba feküdni. Tintafekete volt az ég. A szobában is melegházi volt a hőmérsék. Szellő sem mozdult, bár az ablak nyitva volt.

Kinyújtózva, félig takarózva feküdtem az ágyban és mélyen elaludtam . . . De hirtelen földre zuhantam az ijedségtől, rémitő robaj közben és úgy éreztem, hogy itt a világ vége. Szinte nappali világosság lett, a villámok egymást érték, ijesztő mennydörgéssel. A házunk alapjában megrendült; a féktelen szélvihar a szobát is átjárta. Összetört ablaküvegek, ledöntött kémények siketítően recsegték, ropogtak. Összezsugorodtam az ágyamban, anyám eljött értem s magához vett bennünket a szobájába.

Végre reggel felé lecsillapodtak az elemek és felfrissült a levegő. De milyen rémes lett Kassa bájos városképe. Az utcák tele voltak törött üveggel, ablakszárnyakkal, leomlott kéményekkel, elhordott fedelekkkel és mindenféle törmelékekkel. Egy tartós ágyúzás nem okozott volna annyi kárt. Az alagsori lakások megteltek vízzel, s emberélet is esett áldozatul. Egy idős hölgy, aki ritkán hagyta el lakását, éppen akkor kis kiránduláson volt s a vihar hintóját elragadta a mezőre. A premontreiek templomának két tornyáról a szélvész lehordta egy udvarra a két sisakot, házunk fölött, mely

a gimnáziummal szomszédos volt. Lehet, hogy ennek a zuhannásnak robaja riasztott fel engem álmomból. A Hernád partja tragikus volt. Két oldalán a jegenyefákat sorban ledöntötte a vihar. A lakosság szorongva, némán járt-kelt a romok között. Nemsokára megtudtuk, hogy egy soha nem tapasztalt erejű ciklon tombolt végig Európán, mely különösen Toulouse-ban és környékén vitt végbe borzasztó rombolást.

II.

Művészi képzésünknek 1876-ban már magasabb színvonalú környezetre volt szüksége, mint aminőt Kassa nyújthatott. Julien a pecsétvésést már teljesen elsajátította, engem pedig az én derék mesterem, Klinkovics, már mindarra megtanított, ami tőle telt. Maga tanácsolta nekem, hogy menjek oly központba, ahol művészi akadémián képezhetem magamat tovább. Kevéssel előbb alapította az állam Budapesten rajztanárok képezésére az országos mintarajztanodát. Ez az intézet két év óta állott fenn, a rajz, a festészet, a szobrászat, a fametszés, az építészet és a szükséges elméleti tárgyak tanítására. A felvétel a feladott próbarajz sikerétől függött.

Anyám csak az után indult, amiben gyermekeinek érdekét látta s elhatározta, hogy Pestre költözködik két idősebb fiával. Nővére, Babickné, átvette francia leckéit s Kassán maradt három kisebb testvéremmel.

Anyám előbb kellően tájékoztatta magát s meleg ajánlásokkal ellátva, nehéz szívvel hagyta el az északi szép várost, ahol oly sok barátságban és rokonszenvben volt részünk. Csak én kísértem. Egyik tanítványunk rokona fogadott bennünket Pesten a házához s felajánlotta, hogy maradjunk nála, amig máshol berendezkedhetünk.

Ragyogó nyári nappal érkeztünk Pestre, a minket kedvesen fogadó családhoz. A város közepén volt a család lakása, az Eskütér közelében. Jól emlékszem, milyen kellemes érzéssel foglaltuk el a kényelmesen berendezett, tágas szobát, melyet nekünk szántak. Feltűnt nekem mindjárt két ovális alakú arckép a falon, igaz, hogy nem voltak remekművek, de erőteljes, szinte nyers valóságussággal voltak festve.

Égtem a vágtyól, hogy a várossal mielőbb megismerkedjem. Az élénken forgalmas utcákon gyönyörködtem a gazdagon és ízlésesen rendezett kirakatokban. Mialatt a dunaparti korzón végighaladva a Ferenc József-térre értem, elragadtatással néztem a nagyszerű városképet. Erről a térről fogja át a Dunát a hatalmas Lánchíd, melyet mindkét oldalon két oroszlán őriz. A túlsó parton, lépcsőzetesen emelkedő magaslaton uralkodik a királyi palota, nagy történeti emlékek színhelye. A láthatáron feltűnik az erdős János-hegy, mely alatt a Zugliget kies völgye a fővárosi lakosság kedvelt kirándulóhelye. Balra a Gellérthegy sziklaorma zárja le a valóban tündéri szépségű körképet.

A korzón sétálva gyönyörködtem a fényes palotákban, a Duna széles vízárján, melyet megélénkítenek a partok közt járó kis propellerek, a mindenféle nagyságú gőzösök, melyek a magas rakodókhoz sűrűn sorakoznak s szinte tengeri kikötő benyomását keltik.

Ez az első napi benyomás már megadta az előízét annak, hogy mennyi szépséget rejt magában számunkra ez a nagy főváros. Még akkor nem is sejtettem a házak tömegében a látnivalók gazdagságát, hol vannak a múzeumok, a nagy könyvtárak, az épülőben levő opera, a színházak, a pompás fürdők s ezután tapasztaltuk csak a lakosságnak nagy rokonszenvét és szívességét a franciák iránt. Gyakran hallottam magyaroktól azt a mondást, hogy «mindenkinnek van hazája és Franciaországa». A bíróságnak egyik előkelő tagja a francia társalgás közben sohasem mulasztotta el kalapot emelni, ha Franciaországról volt szó. Ez a kedvező hangulat, ajánlóleveleinkkel együtt, minden ajtót megnyitott számunkra. Anyámnak csakhamar annyi tanítványa volt, hogy minden ideje le volt foglalva. Engem is elkértek egy családhoz két fiú mellé. Megegyezés szerint elég időm volt, hogy művészi tanulmányaimat folytassam. Egy évnél hosszabb időn át voltam ennél a családnál, annak ellenére, hogy a két alattomos és döllyfős fiúval sok bajom volt. Gyakran kellett az atyai tekintélyt igénybevennem, de az atyai haragos tekintet és a korholás nem sokat használt a szülőik gazdagságával kérkedő kölyköknek. Nemsokára meg kellett

válnom ettől a családtól, mert egy komoly összetűzés után helyzetem lehetetlenné vált.

Megérkezésünk után néhány héttel Pukyék is Budapestre költöztek, miután Puky Gyula királyi táblai bíró lett. Tudomásom szerint később kúriai bíró, aztán a debreceni királyi tábla elnöke volt s mint ilyen ment nyugdíjba. Még egyszer szerepelt a közéletben, amikor Széll Kálmán miniszterelnök felkérésére elvállalta a szegedi főispánságot. Aztán végleg visszavonult budai családi házába s ott is halt meg. Fiai Pesten folytatták tanulmányaikat. A legidősebb, Pál, és a legfiatalabb, László (akit nem ismertem, mert pesti tartózkodásom után született), a mérnöki, Gyula, az igazságügyi és Endre a közigazgatási élethivatást választotta. Endre fényes életpályáján rövid ideig külügyminiszter volt s most a közigazgatási bíróság elnöke.

Julien testvérem, aki szintén utánunk jött, hogy a mintarajziskolán folytassa művészeti tanulmányait, abban a kedvező helyzetben volt, hogy megmaradhatott a Puky családnál, hol a kedves fiúkra a legjobb hatást gyakorolta.

A mintarajztanodán a felvételi pályázat már októberben nyílt meg. Eléggé felkészülteknek éreztük magunkat, hogy a próbát kiálljuk s az akadémia — mely lényegében az volt, ami ma is — megnyiljk számunkra. Habár nem régen jött létre a mintarajztanoda, már addig is kiváló művészek kerültek ki onnan.

A mintarajztanoda előkelő szép épületben kapott helyet a Sugár-úton (későbbi elnevezése: Andrássy-út). Kitűnő volt a felszerelése, tágas műtermekkel és minden szükséges készlettel. Az igazgatói és kezelési helyiségek a magasföldszinten voltak, úgyszintén a mintázás és a szobrászat tantermei is. Az elsőemeleti összes műtermeket a rajz, a festészet és a fametszet céljára használták. A második emelet műtermeiben kapott helyet az építészet, az iparművészet, a látszattan és a művészettörténet. Az anatómiát a festészeti műteremben adták elő.

Az igazgató, Kelety Gusztáv, jeles tájfestő és nagyműveltségű férfiú volt. Utólagosan tudtam meg, hogy előbb Zichy Mihálynak, a világhírű mesternek, ajánlották fel az

igazgatói állást. Csak sajnálni lehet, hogy ő nem akart megválni az orosz cár udvaránál elfoglalt fényes helyzetétől és hogy ez a markáns művészi egyéniség nem volt hajlandó az ország szolgálatába állítani tehetségét és tapasztalatait, úgy, amint a geniális Liszt Ferenc nem habozott a felkérésnek eleget tenni. Volt alkalmam megismerkedni Zichyvel Párizsban. Engem is elragadott megnyerő modora és szellemes társalgása. Ez 1880-ban volt. Akkor a Quartier Malesherbesben volt a lakása, gazdagon berendezett műtermével. A magyar egyesületnek volt elnöke és ajtaja minden honfitársának nyitva állott. Ilyen minőségben fogadott engem is. Zichy keveset járt a művészek közé. Jobban érezte magát az írók körében, köztük sokakkal benső barátságot kötött, különösen Gauthier Theophile-lal, aki róla és műveiről tanulmányokat írt. Gyakran láttam Zichyt abban a keretben, amelyben dolgozni szeretett, ritka bútorok, értékes dísz tárgyak és mesés keleti szőnyegek halmaza között. Angyali szépségű tanítványa látta el a vendéglátó úrnő szerepét s ez még hozzájárult a társalgás bájához. Ezek a látogatásaim még inkább fokozták sajnálkozásomat, hogy nem az ő igazgatása alatt tanultam a művészetet.

Greguss János tanította a rajzot. Szelíd és nyájas művész volt, aki ritka lelkiismeretességgel oktatott és javított. Tanítványai szerették és beható dolgozást ért el velük.

Székely Bertalan, a festő, az egész intézet művészeti irányítására a legfőbb befolyást gyakorolta. Izig-vérig művész volt, fényes tehetséggel. Nemcsak a festészet technikájában volt a legalaposabban jártas, hanem nagy tudása kiterjedt mindarra, ami elengedhetetlen kelléke a valódi művésznek, az anatómiára, a képszerkesztésre, a nagy mesterek megértésére és kellő méltánylására, a vegytanra, a színek összehangolására is. Figyelemmel kísérte tanítványainak iskolán kívüli, szabadfelfogású munkáit is és nem fukarkodott felvilágosító tanácsaival. Szóval, valódi mester volt, aki a legvégső fokig tudta teljesíteni a tanár feladatát.

Székely Münchenben képezte ki magát, Piloty vezetése alatt. A német iskolától telten, érvényesíteni tudta a germán művészet előnyeit. Festményei jól komponáltak, rajza sza-

batos, ecsetvonása kifejező, de olykor nehézkes az előadása és színpadias a tárgy ábrázolása. Majdnem kivétel nélkül történeti tárgyak festményei, ez is német jellegű. Eszejárásának másik német hatású sajátsága: nagy szeretete Németország iránt. Mindamellett el kell ismernem, hogy sohasem éreztetett velem, a francia növendékkel, valamely hátrányos elfoglaltságot és hogy tanítását, melynek köszönhetem művészi kiforrásomat, teljes mértékben pazarolta reám. Ezt hangsúlyozni óhajtom és legnagyobb hálámmal adózok itt neki. Székely erőszakos férfiú volt, széles, lapos arccal, melyet sárgásszürke és átható tekintetű szemek élénkítettek, homlokát mindig ráncokba vonta össze. Székely sohasem nevetett, még csak nem is mosolygott. Széles és erős keze saját-szerűen megelevenedett, ha rajzolt vagy festett. Ha magyarázott, keze szinte beszédes volt.

Az építészeti és díszítési tanszakot Rauscher vezette. Elegáns megjelenésű, hosszú, gondozott szőke szakállas férfiú volt. Nem szólhatok róla bővebben, mert nem voltam tanítványa. A rézkarcolásban és vízfestésben kiváló volt. Tanítványai nagyrabecsülték.

A szobrászat és a mintázás tanára Huszár Adolf volt, vállas, tagbaszakadt, alacsonytermetű férfiú. Jó mester volt, de kissé nyersmodorú, szobrászhoz illően keveset beszélt, többnyire hallgatott, még akkor is, amikor javított a tanulói munkán. A mintázópálcikát meglepő ügyességgel és biztossággal kezelte. Vezetése alatt gyorsan haladtam az agyag mintázásában és örömmel vártam a mintázóórára. Iskolatársaim közül többen köszönhetik szobrászi hivatásuknak felismerését Huszárnak, többek közt Zala is, aki velem együtt vett részt a felvételi vizsgán. Végül Morelli tanította a fametszést, mely a mintarajziskola alapítása előtt nem fejlődött még magasabb színvonalra Magyarországon.

A felvételi vizsga, melyre én és Julien jelentkeztünk, a harmadik volt az iskola alapítása óta. Majdnem valamennyien, akikkel együtt versenyeztünk, a rajztanári pályára készültek; négyen — köztük egy francia — a festői, ketten — az öcsémmel — fametszési, egy az építészeti szakot választotta. A szobrászatra senki sem jelentkezett.

A felvételi feladat általában egy másolatból és egy gipszminta utáni rajzból állott. Akik a festői és a fametszői szakra jelentkeztek, azoktól mást nem kívántak. Akik rajztanári pályára készültek, azoknak még elméleti tárgyakból is kellett vizsgát tenni.

A meghatározott napon mintegy húsz ifjú gyűlt össze a rajzteremben az első feladatra. Mindnyájan idősebbek voltak énnálam. Ugyanazok a vágyak és gondolatok ösztönöztek bennünket. Az első naptól kezdve a kölcsönös rokonszenv hozott össze maradandóan minket.

Az első próba után a gipszminták lerajzolásához kerültem. Bizonyos számú antik és modern mellszobor között szabad volt a választás. Én Goethét választottam. Vajjon mi vezetett rá? Vonásainak finomsága? Műveinek hatalma? Szellemes kifejezése? Vagy magának a mellszobornak művészi szépsége? Talán mindez együtt indított erre a választásra. Két napunk volt erre a döntő próbára. Elég jól álltam ki a próbát és boldog voltam, hogy rendes növendéknek vettek fel a festészeti osztályba. Julien a fametszési szakon kapott helyet.

El kell e helyütt mondanom nézetemet ennek az iskolának értéke felől, mely becsületére válik azoknak, akik szervezték. Úgy hiszem, hogy Székelynek nagy része lehetett kidolgozásában. Nem kímélték a költséget sem, hogy a maga nemében mintaintézetet létesítsenek. Az épületnek előkelő szépségét mindenki megcsodálta. A belső berendezés tágas és célszerű műtermeivel, a taneszközök bőségével, az európai nagy múzeumokból kiválogatott remekművek öntvényeivel minden igénynek megfelelt. A görög szépség, a római nagyszerűség, a renaissance művészet dús kivirágzása tárult fel előttem a Louvre-ból, Bécsből, Berlinből és Olaszországból szerzett gipszmásolatok sorozatán. Az egymást követő korszakokat jellemző remekműveken lehetett végigtekinteni, a művészet fejlődésének legfelsőbb színvonaláig. Ebben a légkörben formálódtam kiváló mesterek biztos és odaadó vezetése alatt.

A fegyelem szigorú volt, nem engedett teret a szeszélyes képzeteknek, kitartó munkára serkentett és kedvezett a

haladóknak. Ha ezeket a szigorú szabályokat összehasonlítom a lanyhasággal, a szabadsággal űzött visszaéléssel, amelyet szinte hanyagságnak lehetne mondani, amely a mi párizsi École nationale des beaux-arts intézetünket jellemzi, szinte zavarban vagyok s meglepőnek találom, hogy' tudott mégis annyi művészt képezni, aki dicsőségére válik hazánkknak. Nem mintha a szervezetben a képzéshez szükséges eszközökben volna hiány. De két tényező van a mi kiváló intézetünknek kárára : egyrészt a szabályok csak papiroson maradnak, mert nincs olyan erős kéz, mely azoknak érvényt szerezne ; másrészt hátrányos a tanároknak és az igazgatónak szabad választása. Ezek a címek nagynevű művészek pályájának megkoronázására szolgálnak, sovány jutalmazással, de a gyakorlati tanári hivatás szempontjából sokszor semmit sem jelentenek. Mindamellet az École szervezetének ez a hiánya nem gátolta meg azt, hogy voltak egyes nagy mesterei, kik részben azért, mert saját vagyonuk azt megengedte, részben a művészet szeretetéből egészen tanítványaiknak szentelték magokat, így : Couder, Ingres, Chenavard, Pils, Cabanel, Bonnat, Gérôme, hogy csak néhányat említsek. De hányan voltak, akik semmiféle módon sem tanítottak. Ez magyarázza meg a magániskolák nagy számát és sikerét Párizsban.

Pesten az eset egészen más : az igazgató igazgat ; a tanárok feltétlenül felelősek és szigorú tanítási rendet tartoznak követni ; igen tisztességes fizetésök van, mely lehetővé teszi, hogy a szükséges időt egészen tanítványaiknak szenteljék. Éppen olyan szigorú szabályok kötelezik a növendékeket is. Jelenlétöket ellenőrzik, munkájokat felügyelet alatt végzik és minden mulasztás vagy kihágás súlyos következményekkel jár. Így például : az első elkésést megróják ; másodszor az illető zárt ajtót talál. Harmadszorra már el kell hagynia az intézetet. Hol vagyunk mi ettől Párizsban az École des beaux-arts-on?

Ez a rövid párhuzam eléggé megmagyarázza a szép eredményeket, melyeket ez a példás intézet elért. Három évig tartott a tanulás, miután ennyi időt elegendőnek találtak a rajz és a festés technikájának elsajátítására. Az iskola egészen tandíjmentes volt. Az első évben minták utáni rajz

volt a feladat ; a másodikban rajz élő modell és festés gipszminták után ; a harmadik évben az akt-festés és a kompozíció volt a képzés tárgya.

Bizonyíthatom, hogy e három évi beható munka után a növendék alaposan megtanulta mesterségét. Így felkészülve, nem volt egyéb hátra, mint hogy kiformálja művészi egyéniségét és erősítse kifejezőképességét.

Valamennyi társammal a legjobb baráti viszonyban voltam, mely azóta sem szűnt meg. Különböző fokra emelkedtek ; többen nagy mesterek lettek. Legyen szabad fel-
említenem néhányat, akiknek hírneve a magyar határon túl is elterjedt ; a többek közt velem voltak : Révész, Roskovics, akit bizalmas körben Nácinak neveztünk, Zala, Szirmai, Kéméndy, Innocent, Linek, a geniális karikatúra-rajzoló, Balló, Pap, Demjén és annyi más. Lányi, az én kedves barátom, aki elhagyta a szabad festői pályát és rajztanár lett, Margitay, Karlovsky, Gyárfás, Vágó, Kiss, akikkel később Münchenben barátkoztam össze. Mennyi tehetség. Közülök hányan haltak meg azóta ! Az a három év, melyet ennek a környezetnek légkörében töltöttem, ifjúságomnak legboldogabb ideje volt.

A Műcsarnokban, a mintarajziskola szomszédságában, időszak kiállításokat rendeztek. Minden nemzetközi művészeti iránynak adtak ott helyet, ezzel tájékoztatták nemzedékünket a különböző törekvésekről. Hányszor időztünk ott órákhosszat a mesterek művei előtt, gyakran bírálgatva, de elsőrendű okulást is merítettünk belőlük. Láttam ott Zichynek nagy festményét, *A démon fegyvereit*, Siemiradzkitól a *Nero égő fákljait*, Munkácsy festményeit, francia, német, osztrák, orosz, olasz stb. művészek alkotásait.

Néhány növendéktársam iránt, akiknek lelkülete és célkitűzése rokon volt az enyémmel, szorosabb vonzalmat éreztem. Különösen az egyikkel mindjárt benső barátságot kötöttem ; ő is, velem együtt, csak festeni tanult. Alacsonytermetű volt, arckifejezése nem volt barátságos, de csak olyannak látszott, vonásai finomrajzúak voltak s némileg Beethovenre emlékeztettek. Eszes volt és örökké nyugtalan, agya folyton forralt valamit.

Csebray Imre (később a Révész nevet vette föl) színmagyar vidékről származott. Anyja fiatalon jutott özvegy-ségre, szűkös viszonyok közt egészen fiának szentelte magát. Révész igen korán mutatott kivételes hajlamot és ellenállhatatlan vágyat a grafikai művészet iránt. Anyja távolról sem gátolta őt ebben, sőt minden áldozatot meghozott, hogy elérhesse hivatását. Úgy jutott el Pestre, már némi felkészültséggel és nagy tehetséggel, de mennél kevesebb pénzzel. Bizalmas órákban gyakran elmondta nekem, hogy csodálatra-méltó anyja milyen nélkülözéssel tudja csak megadni neki azt, ami okvetlenül szükséges. Mindig megindulással beszélt róla, valósággal imádtá.

Úgy, ahogy Petőfi, ő is eltelt a pusztá költészetétől, szerette szülőföldjét, az egyszerű népet és otthoni életét. Vázlatkönyvei tele voltak falusi alakok és jelenetek vázla-taival, melyekből egykor képeket szándékozott festeni. S aztán meg is tette.

Anyám, aki mindig kész volt másokat segíteni, meg tudta nyerni néhány főrangú hölgynek jótékonyását elvál-hatatlan barátom javára.

Révésszel, Szirmaival, Ballóval, Zalával és Lányival egy rokonérzésű csoportot alkottunk. Minthogy minden törekvésünk megegyezett, kölcsönösen buzdítottuk egy-mást. Révész uralkodott fölöttünk tehetségével. Fanyar modora néha élénk vitákra adott okot, de kipróbált barát-ságunk csakhamar meghozta a kibékülést. Hónapok, évek múltak el ily kedélyes bizalmasságban. S aztán egy csapásra szétválasztott bennünket az élet. Én Párizsba költöztem, kevéssel utánam jött testvérem Julien is, társaim közül néhányan tanárok lettek, egyesek nehezen küzdöttek, szanaszét szóródtunk. Lassankint abbamaradt a levelezés útján történő érintkezés is. Hová lettek az én kedves jó társaim?

Révészt viszontláttam Párizsban, bájos bécsi feleségével, valamint Karlovskyt is, mind a ketten a Munkácsy-pályadíj nyertesei voltak. Vágóval is voltam, mialatt Párizsban időzött. Váratlanul találkoztam egyszer Zalával és Szirmaival a Boulevard-on. Nem régen értesültem a jó Roskovics,

Margitay, Boross és kedves pajtásom, Lányi haláláról. Fiát, ki már rajztanár volt, szintén megszállta a művészet démona, ő is Párizsba jött, hogy itt képezze magát. Három éven át rá fordítottam azt a szeretetet, melyet atyja iránt éreztem, segitettem és bátorítottam, ahogy tudtam. Tartalékos hadnagy volt a magyar hadseregben, őt is mozgósították és hősi halált szenvedett a Szan partján. Atyja bánatában halt meg utána. Megtudtam, hogy Révész és Balló a Képzőművészeti Főiskola tanárai lettek. Őket és a többieket, akik még élnek, viszontláthatom-e? Addig is visszaemlékezéseimben üdvözlöm őket azzal a szeretettel, melyet számukra megőriztem.

A mintarajziskolát, amikor az első évben jártam oda, Ferenc József császár és király meglátogatta. A mintázóteremben voltam és mély benyomást tett rám a fényes bevonulás. Elöl jött az uralkodó tábornoki egyenruhában, főurak követték díszben, kardosan, drága mentekötő ékszerrel, bogláros kalppaggal. Kelety, az igazgató, volt vezetőjük s mi növendékek katonásan álltunk állványaink mellett. Az uralkodó meg-megállt egy növendék agyagból készülő munkája mellett, melyhez tanárunk, Huszár Adolf adott magyarázatot. Utolsó voltam a sorban, egy oroszlánfejem volt már majdnem készen. Vajjon az állatok királya vont-e magára a király figyelmét, vagy távozása előtt meg akarta szólítani az egyik növendéket, az történt, hogy az én állványom mellett megállt, lehajolt, megszemlélgette az oroszlánfejet, állán kiborotvált szőke szakállá majdnem megérintett s aztán megkérdezett: «Nehéz mesterség-e a mintázás?» «Nem, Felség, ha a minta érdekkel.» «Csinos, csinos.» — mondta háromszor is és távozott kíséretével, a kardok és sarkantyúk pengése közben.

S megtudtam, hogy a fametsző-osztályban testvérem, Julien, volt szintén az egyedüli, akit megszólított. Őt is megérintette a felséges úr karja, amikor a metszés alatt levő fadúcot kezébe vette. S úgy volt, hogy a császár és király ez alkalmi látogatásakor senki mást meg nem szólított a növendékek közül, csak a két franciát. Nem tudom elhinni, hogy figyelmét külön felhívták volna reánk és mint franciákat

tüntetett volna ki bennünket. Véletlen volt ez, mint annyi minden az életben.

Nem hagyhatom el Ferenc Józsefet a nélkül, hogy meg ne emlékezzem diadalmas bevonulásáról Budapesten, a királynéval együtt, a Bécsben lefolyt jubileumi nagy ünnepély után, amely alkalommal Makart rendezte a pompás történeti felvonulást.

A király és királyné az évnek egy részét rendszerint a budai és a gödöllői palotában töltötte, hogy a magyarok kívánságát kielégítse. Ebben a jubiláris évben fogadása rendkívüli volt. Az egész város fel volt lobogózva. Az udvari fogatok útján mindenütt zászlókkal, virágokkal, szőnyegekkel díszítették a házakat. A közönség rengeteg tömege állt sort végig az utcákon. A király és a királyné láthatóan meg volt hatva a lelkesült fogadástól és derült mosollyal köszöntek jobbra, balra. Hat fehér ló volt a hintó elé fogva, à la Daumont. Díszruhás urak fényes lovasbandériuma előzte és követte a királyi fogatot.

Először láttam a királynét. Nagyon szépnek tűnt fel előttem. Finom arcvonásait sötétszínű dús haja környezte. Gyönyörűen ívelt szemöldökei, megható tekintete, elbájolóan fenséges megjelenése valóban királyi volt. Mindig szomorúnak, magabazárkózottnak mondták, ezen a napon mosolygó és ragyogó volt kifejezése. Szemlátomást jól esett neki a tömeg lelkesült hódolata. A magyarok tudták, hogy szeretettel van irántok, ő maga is mondta, hogy körükben jól érzi magát.

A mintarajziskolán három havonként kompozíció-versenyt rendeztek, amelynek tárgyát egy hónappal előbb tették közzé. Elég tekintélyes összeg volt a díj a nyertes számára. A második év végén az én kompozíciómát ítélték legjobbnak. Képzelné lehet, milyen nagy volt az örömöm, nemcsak a dicsőségért, hanem a csengő aranyban kapott szép összegért is.

A Múcsarnokon kívül az akkori Pestnek két nyilvános képtára volt. Az egyik újkori, főleg magyar festményeket tartalmazott, a Nemzeti Múzeumban. A legfeltűnőbb volt ott Pilotynak óriási festménye: *Nero sétája a leégett Róma*

romjai között. A német művészetnek minden kiválósága és minden fogyatkozása egyesült ebben a nagyszerű műben : a kifogástalan rajz, a technika biztossága, a korhűség, a ruházat stílusa. Mindenben meglátszott a mester magasfokú képzettsége és erős tehetsége. De a császár oly színpadiasan lépked lictoraival a még füstölő omladékok és az emberi hullák közt, hogy a helyzet tragikuma nem érvényesül.

Székely több képével volt ott képviselve. Az egyikben különösen remekel tehetségének minden sajátsága. A mohácsi vész utáni jelenetet ábrázolja, amikor néhány harcos II. Lajos tetemét megtalálja s az iszapos földből kiemeli. A kép kompozíciója, festői kezelése kiváló. A harcosok csoportján a király és az ország vesztének lesújtó hatása látszik. De az iszapba süllyedt király arca és a teste mégis tiszta maradt s mintha csak aludnék, — a felfogás kissé németes. Azóta kialakult művészettörténeti megállapítás szerint később Székely teljesen felszabadult a német befolyás alól s mesteri nagysága különösen a monumentális falfestésben lett egyénivé : Deák Ferenc mauzoleumában, a pécsi székesegyházban, Vajdahunyadon és a budavári koronázó-templomban. Benczúr-nak is volt ott két festménye, amelyeket mindig újra megcsodáltam. Az egyik (*Szent István megkeresztelése*) nagyméretű remekmű, amelyen a kék szín az arannyal pompás összhangba vegyül, Tiepolóra emlékeztet ; a másik *Hunyadi László búcsúja*, mielőtt a vesztőhelyre vezetik. A *Szt. István keresztelése* ellen felhozták a ruháknak túlságos gazdagságát. De a II. Sylvester pápa által küldött püspöknek az ezredik évben bizonyosan nagyon díszes palástja, mitrája és pásztorbotja volt. A kidolgozás szépsége, a színek pompás összhangja becsületére válik Benczúr Gyula mesternek. Az 1875-i nemzetközi kiállításon Párizsban a művészek egyhangú elismeréssel és a legnagyobb díjjal tüntették ki ezt a festményt. Sajátságos erő és élet buzog ebben a műben, azt bizonyítja, hogy Benczúr meg tudta tartani önálló felfogását a müncheni környezetben is, ahol dolgozott. Zichynek egy nagy festménye, mely minden szépsége mellett sem tartozik jobb műveihez, azt a jelenetet ábrázolja, amikor Erzsébet királyné koszorút helyez Deák Ferenc ravatalára. Felemlítem még

Greguss és Bruck Lajos műveit, Madarász Viktor több, értelmes felfogású festményét, melyek kevés híján mester-művek volnának. Hibája volt, hogy túlságosan sok mondani-valót követelt a festészettől. A csatamezőn haldokló Petőfi je, amint a homokba vérével ezt a szót írja : «Hazám», nagyon is romantikus ; ilyen szép tárgy remek alkotásra lett volna méltó. Sokkal inkább szeretem *Szilágyi Erzsébet és Gara Mária Hunyadi László ravatalánál* című festményét. Drámai igaz-sága megragadó hatású. Mészöly szép tájképei, a jó öreg Barabásnak kissé avult modorú képei jutnak még eszembe. Némi keserűséggel vettem észre, hogy a Nemzeti Múzeum-ban Klimkovics Bélának egyetlen művét sem láttam, aki nemcsak az én első mesterem volt, hanem a Benczúré is. Talán már helyrehozták ezt a mulasztást.

Sokszor voltam Madarász műtermében a Városliget közelében. Igazi párizsi volt, a boulevard szójárásával és gúnyolódó szellemességével. Mindig tudott valami furcsa történetet, vagy atelier-tréfát előadni. Sok évet töltött Párizsban, ahol az akadémiákon képezte magát és Bonnat-val volt benső barátságban. Az akkori piktorok élénken emlé-keznek reá. A csinos nők homlottak a hódító magyar után. Az első felesége is egy nagyon szép francia nő volt, aki fiatalon halt meg s Madarász évekig mélyen gyászolta.

A volt tulajdonosáról, Esterházyról nevezett második képtárban, melyet az állam megvásárolt, a művészetnek min-den korszaka, minden nemzet iskolája igen gazdagon és magas színvonalon volt képviselve. Az 1790-ben meghalt herceg Esterházy Miklósnak nagyúri előkelő ízléséről, mecénási hozzáértéséről fényes tanúságot tesz ez az elsőrangú képgyűj-temény. Fejedelmi vagyona megengedte neki, hogy zenekart tartott fenn, amelynek a nagy Haydn volt karmestere.

Hányszor maradtam állva Goyának két vázlatos fest-ménye előtt, erőteljes kezelésén és színgazdagságán kezdtem megérteni a spanyol művészetet. A németalföldi nagy- és kismesterek új láthatárt nyitottak nekem, különösen Frans Hals, Rubens, Rembrandt, az olasz renaissance remekművei, a rendkívül gazdag spanyol osztály s annyi más látnivaló volt, amiben ott gyönyörködhettem.

Egy politikai menekült, Rogeard Auguste, igen jeles író, a magyarrá lett Degerando-család biztatására Pestre jött s itt pártfogásuk mellett járatos volt a főváros irodalmi és előkelő társadalmi köreibben. Tanári képesítéssel francia vidéki középiskolákon tanított. Nagyon szabadelvű, sőt forradalmi szellemű előadásai miatt többször áthelyezték. Akkor történt, hogy *Propos de Labienus* ártatlan címe alatt egy féktelenül lázító pamflettet tett közzé a császárság ellen. Ez a mérges kirohanás okozta első száműzetését. A császárság bukása után Rogeard visszatért Franciaországba és Rochefortnak, a *Lanterne* szerkesztőjének, munkatársa lett. Ebben a hírlapban a Rogeard cikkei nagy feltűnést keltettek. Megválasztották a commune tagjának, amelynek ülésein részt vett ugyan, de nem sokat szerepelt, mert nem értett mindenben egyet a bizottságokkal. A commune leverésekor nagyon hajszolták, de sikerült Svájcba menekülnie s onnan került Magyarországra. Pesten irodalmi órákat adott és maró cikkeket írt a hírlapokba. A nagy műveltségű Degerando Antonia francia irodalmi előadássorozatot rendezett szalonjában, amely alkalmat adott Rogeardnak arra, hogy remek ékesszólását, vérbeli francia szellemét és kiművelt kritikai tudós képességét ragyogtassa. Ezeknek az előadásoknak nagy sikereik voltak. A politikai és irodalmi élet legkiválóbb képviselői adtak ott találkozót, a szép hölgyekről nem is szólva, akik a legnagyobb érdeklődéssel gyülekeztek Degerandóék szalonjában. Liszt egyike volt a leghívebb hallgatóknak. Ily alkalommal bemutattak neki. Abban a nagy megtiszteltetésben részesültem, hogy kezet szoríthattam ezzel a geniális, arany szívű férfiúval, akinek a két keze egy fél évszázadnál hosszabb időn át lázban tartotta és elbűvölte egész Európát. A legtisztább francia nyelven szeretett elbeszélgetni ifjú koráról, benső barátságáról Baudelaire-rel, a romantikus korszak csillagaival: Georges Sand-dal, Delacroix-val, Lamennais-val, Lamartine-nal, Berlioz-val stb. Kifogyhatatlan volt, ha Párizsról vagy Rómáról beszélt és még inkább Weimarról. Az előadások befejezése után, amikor Pulszkyval, Jókaival és gróf Zichy Gézával is találkozhattam, eleven társalgás következett, melynek folyamán a csillogó «causeur» felhevít

tette Lisztet is, aki nem maradt alul szellemességben. A nagy politikusok is nagy érdeklődéssel vettek részt ezekben az előadás utáni eszmecserékben.

Egy országgyűlési képviselő, Szomjas Gusztáv, meghívott, hogy nálam fiatalabb két fiának legyek mentora. Csakhamar szerencsésnek éreztem magamat ennek a művelt, nemes gondolkozású, finom tapintatú családnak körében. Szomjas Gusztáv nagybirtokos, volt főispán s aztán képviselő, a kormány pártjában foglalt helyet. Magastermetű, kissé kövéres férfiú volt, szürkülő szakállal és pödört bajusszal, tartása és hangsúlyos beszéde az előkelő magyar úr jellegét adta neki. Négy fia közül a legidősebb, huszonöt éves volt, atyjának szabolcsi birtokán vezette a gazdálkodást; a második az egyetemet végezte s a közigazgatási pályára készült. A két kisebb fiú gimnáziumba járt. Szomjasné alacsony volt, nem szép, erélyes és parancsoló, a házi rendről gondoskodott. A cselédséget rövid, száraz szóval tartotta és nem tűrt ellenmondást. Mind a két rámbízott fiú, Ferenc és Lajos, igen értelmes volt, különösen a második, s hamar megkedveltek engem. Vasárnap és a szabadnapokon Szomjasné két forintot adott át nekem, hogy a kis költségeket, némi nyalánkságért, abból fedezzem. Kóborlásaink alatt, szanaszét a városban, a Városligetben, vagy a Zugligetben, járás-kelés közben franciául társalogtunk. Megbecsültem tanítványaimnak józan esztét és szilárd jellemét. Más hasonlókorú fiúkkal szemben ők csak a komolyabb szórakozásokat szerették és az erős testgyakorlást. Különösen rokonszenves volt bennök a finom tapintat s a gyöngéd figyelem. Velök megismerkedtem Pest és Buda egész környékével. Szorgalmasan jártunk a hévizes fürdőkbe, a Császárfürdő nagy uszodáját a vízi sportot űzők különösen kedvelték. Pest és Buda gyógyforrásokban nagyon gazdag, a Hunyadi Jánosról nevezett keserűvizet palackokban terjesztik világszerte, sajnos, a legtöbb francia csak erről ismeri a keresztény hős nevét.

Szomjaséknál étkeztem s minden szabad időmet nálók töltöttem. Szép lakásuk a Dunára nézett. Az ablakokból Budára és a Gellérthegyre nyílt kilátás. Hogy odajussak, mindennap a Nemzeti Múzeum közeléből, ahol laktunk, át

kellett haladnom a festői Haltéren s ott láttam óriási harcsákat, melyeket a Dunából fogtak. De ennek az utamnak érdekessége az volt, hogy rendszerint találkoztam Liszttel, aki majdnem mindennap szintén arra haladt. Örömöm telt abban, hogy megfigyelhettem nemes alakját, aggkora mellett is egyenes és elegáns tartását. Egy sor gombos, hosszú fekete szalonkabátja térdén alul ért, fesztelen lépéssel haladt, időnkint hirtelen megállt, látható ok nélkül, hacsak elméjében nem forgatott valamely szimfoniához, vagy oratoriumhoz készülő motivumot. Nem igen látta azokat, akik vele szembe mentek, tekintete befelé irányult. Tartózkodtam attól, hogy köszöntésemmel megzavarjam önfeledt geniális szellemét. Örültem, hogy elhaladhattam mellette s megfigyelhettem.

A nyárral megjött a vakáció. Szomjasék falusi birtokukra költöztek, Szabolcs megyébe, Nyíregyházától nem messzire. Elfogadtam meghívásukat, örültem, hogy megismerem a «pusztát» és a Tisza partját. Éppen befejeztem a harmadik évet a mintarajziskolán s ezzel véget is ért művészi képzésem ideje. Megjött az ideje annak, hogy mint kész művész Párizsba menjek, testvéremmel, Juliennel együtt, aki szintén elvégezte fametszési tanulmányait. De Szomjasék meghívása miatt elhalasztottam utazásomat, Julien pár hónappal megelőzött Párizsban.

Szomjasék birtoka a nagy alföldi síkságon terült el, amelyet Petőfi oly gyönyörűen megénekelt. Búza és tengeri volt a fővetemény. De azonkívül nagy darabon termett szőlő, dinnye, burgonya is. Néhány akác és eperfa csoportján kívül nem volt semmi erdő, amely eltakarta volna a rónaság fenségét, amely délre a végtelenbe veszett, északra Nyíregyháza felé, melynek házait és tornyait látni lehetett, a távolban halványan feltűntek a Kárpátok végső nyúlványai, különösen a tokaji hegy is.

Az ilyen magyar úri birtokon az élet bőséges és a falusi nyaralás minden élvezete kínálkozik. Voltaképpen falu nem is volt ottan, csak néhány ház a kastély körül, a házi és gazdasági cselédek lakásai.

Ottani tartózkodásom alatt két esemény érdekelt leginkább : az országgyűlési képviselőválasztás és egy nagy

bál Nyiregyházán Lónyayéknál, Szomjasék közeli rokonainál.

Mindjárt érkezésem után a család minden tagja tevékeny részt vett Szomjas választásának előkészítésében, hogy mandátumát újra megszerezhesse. A szalonban szünet nélkül zakatolt a varrógép, Szomjasné szobalánya segítségével a felhalmozott veres, fehér, zöld kelmékből kiszabta és összevarrta a sok zászlót, s átadták azokat a korteseknek, akik Szomjast kísérték körútján a választókerületben. A hozzávaló rudakat a férfiak a csűrben faragták, kékre festették és zöld tollakból csokrokat készítettek, mindegyikre nyomtatott «Éljen Szomjas» felírással. Az ellenzék jelöltje sem volt rest. A veres toll volt jelvénye. Mint más országokban is, a választási szokás szerint itt is falragaszok, nyilatkozatok, ígéretek, ráfogások és sértegetések voltak a versengésnek nem éppen kifogástalan harci eszközei. Ugyanígy zajlottak le a választói gyűlések, szenvedélyes szóváltással, olykor tettelegességgel s nem egyszer súlyos sebesülésekkel. A küzdelem a választás napja előtt lett a leghevesebb. El nem lehet festőibb látványt képzelni, mint amikor a kocsik hosszú sora, mindegyik felzászlózva, virágfüzerekkel felcifrázva, néhány sallangos négylovas fogattal, vonult el gyors iramban, bennök tíz-tíz derék legény szorongott félrecsapott kalapjuk mellé tűzött zöld tollakkal, és végig parádézta a falukon, fennhangon éljenezve jelöltjüket. A választás nagy többséggel Szomjas javára végződött.

A választás alkalmából Lónyayék nagy bált adtak nyiregyházai tágas villájokban. Már gyakrabban voltunk azelőtt is ebéden náluk, Szomjasékkal való közeli rokonságuk révén. A rokonságból való volt az is, akit csak piktornak neveztek. Ugyanis Párizsban tanulta a festészetet Bonnat műtermében. Amikor a bálterem megnyílt, gyorsan megtelt előkelő társasággal s feltűntek a szép magyar hölgyek, mélyen kívárgott világos ruhákban. Nekem új volt az ilyen fényes úri mulatóság. Kissé megfélemlülten arra szorítkoztam, hogy egy sarokból gyönyörködtem az egymásba font párok keringőjében. A piktorhoz szegődtem, aki párizsi élményeiről beszélt nekem. De röviden elhagyott engem, őt is magával ragadta

a keringő forgataga. Még akkor is magamra maradtam volna, mikor a cigányok rákezdtek a tüzes csárdást is, ha egy csinos cousine nem jött volna értem, hogy a táncolók közé vegyüljek. Csak a kezdet nehéz. Bár Terpsichore művészetéről halvány fogalmam sem volt, úgy nekilendültem, hogy reggeli négy óráig meg sem álltam. Kimerülten, letörten, félig aléltan, némileg a champagne-itól is, egy mellékszobába mentem, hol az egyik vendég már horkolt, s a kanapén mélyen elaludtam.

Szomjasék viszonzásul egy falusi ünnepélyt rendeztek, amely nagyon emlékeztetett a németalföldi festők Kermessképeire. Az udvarra helyezett boroshordókból a környékbeli falusi népek szabadon csapolhatták a jó bort. A tüzes italtól és a fárasztóhatatlan cigányok eszeveszett csárdásától a jó falusi nép hamar megrészedett.

Estére a féktelenség általános lett. A hetyke legények ölegették a tánctól és bortól mámoros leányokat, ők nem álltak ellen a csóknak és nagyot kacagtak. Ezek az örömök jó soká tartottak az éjszakán. Aztán hazament mindenki, dalolva s kicsit tántorogva.

Ez a pusztai tartózkodás előzte meg elutazásomat Párizsba, ahol meg kellett ismerkednem a pályakezdet nehézségeivel és az életért való kemény küzdéssel. De ebben a pillanatban még tele voltam reménnyel és illúzióval, mindent rózsásan láttam.

A mi pesti lakásunkkal szomszédos házban egy Székely nevű család lakott. Leányuknak, a 18 éves Kornéliának, elbájoló rendkívüli szépségét az egész városrész ismerte és csodálta. Bár soká ellenkezett, rávették, hogy vegyen részt a pesti első szépségversenyen. Mihelyt a dobogón megjelent, rögtön és egyhangúlag neki szavazták meg az első díjat, bár sok szép magyar leány vett részt a versenyen. A díj gyémántokkal ékesített aranykarperec volt. Szerencsét hozott neki, mert nemsokára gazdagon ment férjhez.

Mihelyt Pestre érkeztem, felkészültem az elutazásra és búcsúlátogatásokat tettem barátaimnál és tanáraimnál. Derék társaim elutazásom előtt rokonszenvüket akarták irántam nyilvánítani s bizalmaskörű lakomával tiszteltek meg. Az asztalbontás előtt a jó Náci meleg szavakban fejezte

ki sajnálkozásukat távozásom felett. De hozzátette, hogy változatlan szeretetük és jókívánságaik elkísérnek engem, bárhol leszek. Mélyen meg voltam hatva, de pár szóval mégis el tudtam mondani, hogy milyen szívszorongva hagyom el második hazámat.

Tény az, hogy bármennyire örültem Franciaország viszontlátásának, sajnó fájdalmat éreztem a fölött, hogy el kellett hagynom a kedves Magyarországot, ahol hét boldog évet töltöttem.

Két napig tartózkodtam Bécsben, végignéztem a múzeumokat s aztán Münchenbe utaztam, Németország művészeti központjába, ahol hosszabban akartam időzni. Két hónapon át maradtam ott, a különféle nemzetek művészcsemetei között s én is tapasztaltam az ottani légkör fejlesztő hatását. Én voltam az egyedüli francia, de a kis magyar kolónia, mely tárt karokkal fogadott, nem akarta azt elismerni, mert hogy én is szintisza magyar vagyok.

II. Lajos király pazarló rajongása a művészetért kihatott arra, hogy az egész város a művészetben élt. Wagner dicsőségének tetőfokán volt. A tetralógiát sorozatosan ismételték, a nélkül, hogy a közönség lelkesedése ellankadt volna.

A képzőművészeti akadémiának Piloty volt az igazgatója s egyes osztályait nagy mesterek vezették. Vágó és Gyárfás biztatására én is beálltam hozzájuk Dietzhez. Ez volt akkor a legkeresettebb műterem, nemcsak magas színvonalánál fogva, hanem magáért a mesterért is. Dietz elsőrendű állatfestő volt, a lovaknak nagy szerepe volt képein. Bámulatos lóvásári képeket festett s néha ördögösen lendületes lovascsatákat.

Vágóval együtt néztem meg a két Pinakothekát. A régi-ben a német iskolán kívül külön termet foglalnak el Van Dyck arcképei, remek Rubensek s a németalföldi kis mesterektől való képek tűntek fel ottan. Az újabb Pinakothekában van a modern képtár, ahol szép festményeket láttam Dietztől, Székelytől és Liezen-Mayertől, ez utóbbi kiváló magyar művész, az akadémiának tanára volt. Érdekelt egy másik múzeumnak sok régi bútora, fegyvere, a falakat festmények

borították, a többek közt Székelytől, Liezen-Mayertől és Benczúrtól.

A művészetet kedvelő II. Lajos király befolyása alatt minden adott alkalommal jelmezes ünnepeket rendeztek, melyekben a művészifjúságnak jutott a főszerep.

Én is résztvettem egy ily «Waldfest»-ben, mely a várost környező erdőben folyt le. Az ünnepi játék tárgyainak azt választották, hogy a hűbér-úr várát megostromolják a felázadt jobbágyok. A király adta hozzá a jelmezeket és fegyvereket, a költséget pedig a gazdag kereskedők.

Már kora reggel lompos, sokféle ruhákba öltözött paraszt sereg, lovagok elhasznált sisakjaival, szekercével és doronggal felfegyverkezve, hosszú sorokban vonult ki a városból, ökröktől vont, ponyvával fedett szekereken követték az asszonyok élelmiszerekkel. A dobpergéssel és sípolással haladó tömeg nagy lármával szidta és fenyegette az urakat, s az erdő közepében II. Lajos király egyik középkori várához ért. A vár hölgyei a kapun bemenekülnek, az őrség felhúzza a vonóhidat s várja a támadást. A vár hölgyei a tornyok oromzatán megjelennek, csúcsos, fátyolos fejdíszükkel; — kétségbeesetten jajveszékelnék, mialatt a tömeg hozzálát az ostromhoz, létrákat feszítenek a falakhoz s már a fegyverek is összecsapnak. A vár nem állhat sokáig ellent. Ebben a végzetes pillanatban lódobogás hangzik az erdőben, s vágatva törnek elő a vértezett lovagok, lobogó forgókkal díszített, leeresztett sisakkal, s szétkergetik az ostromlókat. A szép hölgyek és a felmentő lovagok egymás nyakába borulnak.

München lakossága tömegesen vonult ki az erdőbe, hogy végignézze az ünnepi játékot s amikor véget ért ez, a szereplőkkel együtt mulatott, táncolt, sörözött reggelig.

Az erdőben ismerkedtem meg Benczúrral. Másnap műtermében fogadott és sokat beszélgettünk Kassáról, ahol ő is töltötte fiatalkori éveit.

Két hónapig tartott müncheni időzésem, mellyel művészi fejlődésem nagyon gyarapodott, ezzel véget ért. De nem volt többé maradásom, mert a pénzem is fogytán volt, el kellett hagynom Münchent és kedves magyar barátaimat, akik mindenféle ürügyet kieszeltek, hogy visszatartsanak.

III.

Legyen szabad ezek után egy franciának, egy tisztaveretű párizsinak, akit szerencsecsillaga Magyarországba vezérelt, ahol gyermekkorát s ifjúságának egy részét eltöltötte, ahol lelkében megfogamzott a művészet, ahol kifejlődött ennek a tősgyökeres, nemes és lelkes népnek környezetében, legyen szabad véleményt mondania az oktalan trianoni béke fölött.

Nem vállalkozom arra, hogy jogi szempontból tárgyaljam ennek a nemes nemzetnek kegyetlen és igazságtalan megcsonkítását, melynek történeti és területi egysége olyan csodálatos. Megtették ezt már mások, nagyobb képességgel és illetékességgel. Vannak, akik Magyarországra nézve idegenek, úgy mint Gordon Gabriel, Danielou Charles, Lord Rothermere és Georges Desbons, aki egy történeti, jogi és lélektani remek tanulmányban alapjában kimutatta a trianoni szörnyű tévedést. Csak azok fölött akarok felháborodásomnak kifejezést adni, akiknek tendenciózus előadása gyakorolt befolyást a meghatalmazottak felfogására, és arra indította őket, hogy rákényszerítsék a szegény Magyarországra új határait.

A magyar kiküldöttek érveire semmit sem adtak s alá kellett írniok a nélkülök megírt szerződést, mely hazájokat területének kétharmadától fosztotta meg.

A két legfőbb ürgy, amellyel a «kisantant» rá tudta venni a francia politikusokat, hogy javukra szétदारabolják Magyarországot, a következő :

1. Magyarország felelős a háborúért.

2. A levert Magyarország Németország felé húz. Hét teljes évet töltöttem a nemes magyar nép körében, nyelvét teljesen elsajátítottam, szívének mélyébe tekintettem, minden dobbanását megéreztem. Azonosítottam magamat érzelmeivel, vágyaival, fajának géniusza volt a nevelóm, osztoztam küzdelmeiben és szenvedéseiben. Nos, ismerve a körülményeket, teljes meggyőződéssel mondhatom, hogy ha Magyarország a saját helyzetének ura lett volna, sohasem viselt volna háborút Franciaország ellen.

Lehet igazságosan ráfogni Magyarországra, hogy akarta a háborút? Az Ausztriához láncolt Magyarországot nem lehet felelőssé tenni azért, hogy a Ballplatz fegyverrel kívánta elintézni Szerbiával a köztük felmerült ellentétet, mert Tisza, a magyar miniszterelnök, a végső pillanatig a békés meg-egyezés mellett volt. Ez a vád magától elesik. Különben is hogy' lehet azt összeegyeztetni a versailles-i szerződéssel, mely kimondja, hogy a háborúért Németország egyedül felelős?

Ami a másik vádat illeti, hogy Magyarország Németország felé húz, — lehet-e azon nagyon csodálkozni?

A trianoni békeszerződés levágta karjait és lábait, csak feje és szíve maradt meg. A szíve vérzik ugyan, de a feje büszkén és világosan eszmél. Nem rimánkodik könnyületért, hanem igazságot követel.

Ebben a válságos helyzetben mit tehet? Erőforrásaitól, gazdagságától megfosztva, végleg megalázza magát? Fordulhat-e azokhoz az országokhoz, melyek megrabolták? Azok sohasem fognak zsákmányukból egy morzsát sem visszaadni. Kétségen kívül Magyarország hisz abban, hogy Franciaország igazságérzete fel fog ébredni mihelyt felismeri a nagy tévedést. És akkor...

Bízzatok, kedves barátaim, jövőtökben és igazságtokban. Sok franciának lelkiismeretét máris felháborítja hazátnak önkényes feldarabolása. Az igazság útban van, semmi sem fogja feltartóztatni.

Sok szív dobog már együtt a tietekkel. Közel van a felújítás. De hangoztassátok folyton a ti harci riadótokat: «Nem, nem, soha!»

Franciából,

SZMRACSÁNYI MIKLÓS.

KOSSUTH LAJOS TITKOS LEVELEI A TURINI ÁLLAMI LEVÉLTÁRBAN.

Berzeviczy Albert történetíróink közül az első, ki *Az abszolutizmus kora Magyarországon* című nagy munkájában az 1848—49-i magyar szabadságharc leveretése után külföldre menekült emigráció történetének összefoglaló képét adta: megállapításai s mind a jelenségekről, mind az egyénekről adott ítéletei a későbbi kutatások által nemcsak igazoltattak, hanem azoknak legalkalmasabb kiindulási pontul szolgálnak. Már ő jelezte fentidézett munkája I. kötetének V. részében, hogy «Kossuth élénk levelezése 1851-ben Kutahiából kiterjedt Konstantinápolyra és Belgrádra is, ahol a török hadügyminiszterrel, illetve egy olasz ügynökkel volt érintkezésben» (366. l.).

Midőn a Magyar Történelmi Társulat *Magyarország újabb történetének forrásai* című kiadványsorozatában a Kossuth-emigráció anyagának feldolgozását munkába vette, Hajnal István történészünk adta ki elsőnek *A Kossuth-emigráció Törökországban* címmel tervezett terjedelmes művének első kötetét (1927). A munka nemcsak kül- és belföldi levéltárakban végzett gondos gyűjtés alapján készült, hanem kitűnően is van megírva, s kívánatos volna, hogy folytatása is mielőbb megjelenhetnék és gazdagíthatná politikai irodalmunkat. Hajnal e könyvben már részletesen szól arról az olasz ügynökről, ki a hazáját vesztett Kossuthnak úgyszólva első külpolitikai összeköttetéséül ajánlkozott. Hajnal megállapította azt, hogy Carosini Giovanni-ról van szó, ki a szardíniai kormánynak volt belgrádi ágense s már a szabadságharc idejében is levelezésben állott a forradalmi külügyminisztériummal. Amint Hajnal írja (I. kötet, 52. l.), «főljegyzések mutatják, hogy Carosini érkezte után élénk

eszmecsere támadt az európai népek álláspontjáról a magyar ügygel szemben» s «ismét új aktivitásra látszott ébredni Kossuth». A mű további folyamán Hajnal kideríti, hogy «Carosini elbeszélése a szerb politikusok baráti érzelmeiről élénk hatást tett Kossuthra», «Kossuth előtt égi sugárnak tűnt föl az esemény. Batthyányval és Carosinival együtt napokig tárgyaltak az alkalom felhasználásáról, ezek alapján aztán Kossuth hosszú utasításban szövegezte meg Carosini számára a szerbekkel való együttműködés feltételeit». Amint ebből látható, egy magyar-szerb vállalkozásról, forradalmi összeesküvésről van szó, esetleg olasz patronátus alatt.

Ugyancsak Hajnal közli velünk azt is, hogy midőn Kossuthot előbb Sumlába, majd az anatóliai fennsíkra, Kutahiába hurcolták el, állandó levelezés folyt közte és Carosini között s az mind egy ily kezdetleges összeesküvés szálait szövögette, mely annál inkább időszerűnek látszott, mivel a nemzetközi helyzet feszültsége Törökország irányában hónapról-hónapra nőtt és később a krími háborúban robbant ki. Kossuth Lajosnak ez első nemzetközi összeesküvésben való részvétele tehát minden tekintetben igen érdekes, és nemcsak Kossuth egyénisége szempontjából szükséges azzal foglalkozni, hanem az Ausztria által levert Magyarország külpolitikai feltámadásának szemszögéből is.

Hajnal az általa közzétett diplomáciai anyagban 104. szám alatt közli Kossuth és Batthyány hivatalos megbízólevelét Carosini számára Garasaninhoz, Szerbia belügyminiszteréhez, ki a készülődésnek központjában állt; viszont 111. szám alatt közlést tesz a belgrádi ügynöknek adott «instrukciót», amelyet Kossuth és Batthyány együtt dolgoztak ki s amelynek így hangzó címében: «Instruction für Herrn Carosini ungarischen Agenten zu Belgrad» — már ki van fejezve az, amit az általam alább ismertetendő levelek föltárnak, hogy tudniillik Carosini Kossuth ügynökévé szerződött és rendes fizetést fogadott el tőle az egész idő alatt, míg a magyar emigráció török földön tartózkodott.

Hajnalnak most említett könyvéből azonban hiányoztak maguk a Kossuth és Carosini közt váltott levelek, már

azért is, mert azok a későbbi, kutahiai időből származnak; csupán annyi volt megállapítható, hogy, kétségtelenül az osztrák kémek rendkívüli ébersége folytán, az egész levelezés titkos utakon és titkosjelű levelekben történhetett. Hogy igen kiterjedt és részletesen kidolgozott titkosjelű érintkezésről lehetett szó, annak messzeszóló bizonyítékaul jelentkezett a Nemzeti Múzeum levéltárának 2479—2527. és 2528. számú iratcsomója, amelyekben ráakadhatunk Kossuth titkos írásának kulcskönyvére. Két, nagyterjedelmű, kékes-szürke füzet ez, az egyik «Chiffrant», a másik «Déchiffrant» nevet visel és mindegyik tízezer jelszámot foglal magában. A Nemzeti Múzeum iratai közt azután van csakugyan Kossuthnak ehhez a Carosinihez intézett egyetlen levele. A kérdés most már az volt, hogy hol lehet a többi titkosjelű levél és mi van azokban.

A kutatók közismert szerencséje nekem is segítségemre jött, amennyiben, midőn Kastner Jenőnek, a pécsi egyetem tanárának *Mazzini e Kossuth* című forrásművét Rómában kiadták, Alessandro Luzio, a turini állami levéltár akkori igazgatója, a milanói *Corriere della sera* 1929. május 29-i számában bírálatot adott ki, melyben érdeme szerint méltatja Kastner könyvét és bejelenti, hogy a turini levéltárban vannak Kossuthnak Carosinivel váltott titkos írásai, amelyeket azonban eddig nem fejtett meg senki, azért, mert a chiffre-kulcs hiányzik. Ilyen előzmények után, ez év tavaszán az Országos Levéltár igazgatósága lekötelező módon idekölsönözte nekem az 1850-beli két chiffre-könyvet s azokkal megjelentem Turinban, ahol az Archivio del Stato mostani kiváló igazgatója, gróf Burragi, lekötelező szívességgel bocsátotta rendelkezésemre levéltárunk Kossuth-anyagát. Ezek ismertetését tartalmazza e szerény dolgozatom.

A Turinban található anyag négy iratcsomót foglal magában. Ezek közül az első Kossuth Lajosnak a Carosini-összeesküvésre vonatkozó tíz levele, amelyek közül nyolc jelbetűkkel van írva. A második iratcsomó gróf Batthyány Kázmér forradalmi külügyminiszternek az olasz ágenssel való levelezését tartalmazza, már 1849 derekától kezdve. A harmadikban gróf Batthyány külügyminiszternek diplo-

máciai körlevelei találhatók, amelyek legnagyobb részét minden magyar történetbúvár már ismeri. Végül a negyedik és legvastagabb iratcsomó nem más, mint magának Carosini-nak egész diplomáciai irattára, igen vegyes és összedobált anyag, amelyben azonban van néhány magyar vonatkozású irat is. Ránk nézve mindenesetre az első csomónak a tartalma a legérdekesebb, azért, mert teljesen fölfedi amaz első összeküvésnek egész szövedékét, élesen megvilágítva azt a helyzetet, melybe Kossuth Lajos, mint a magyar emigráció feje, a külföldi diplomáciai felfogás szerint belekerült. Ezek rövid ismertetésére térek tehát most rá.

A turini állami levéltár első dossier-ja ezt a fölírást viseli: «Lettere autografe di Luigi Kossuth, Governatore dell'Ungheria» s tartalma egy «pro memoria», mely Viddinből kelt 1849 augusztusában, s továbbá tíz levél, melyek közül nyolc chiffré-írású. Mindezek francia nyelven, Kossuth Lajos saját kezétől. A pro memoria rendkívül érdekes azért, mert mutatja azt a teljes zavart, amelyben Kossuthék a világosi fegyverletétel, illetőleg a Törökországba való menekülés után jutottak. Az olvasó az összehasonlításból észreveheti, hogy az utána következő levelekben Kossuth már nemcsak egészen másképp ítéli meg a helyzetet és határozott tervek terére lép, hanem a török benyomások hatása alá kerül, vagyis teljesen oroszellenes álláspontot foglal el, ami a viddini pro memoriában még nem látszik. Csak midőn amaz ismeretes «viddini levelet», melyben Görgeit árulónak nevezi, írja meg, szeptember 12-én, akkor jelentkezik először ez a nagy fordulat fölfogásában, melynek azután, mint tudjuk, igen messzemenő következményei voltak.

Magá a pro memoria szövege a következő:

1. Adjon fel egy levelet Zimonyban a postára.
2. Értesítse az angol konzult, hogy juttassa el Önhöz mindazokat a leveleket, melyek az Ön címére vannak címezve s közölje Önnel az összes osztrák rendeleteket és kiáltványokat, valamint a Magyarországra vonatkozó híreket.
3. Míg Önt nem értesítettem arról, hogy ismét elutaztunk, minden értesítés Viddinbe küldendő.
4. Különösen figyelmebe ajánlom, hogy az én részemre érkező leveleket mindjárt továbbítsa megérkezésük után.

5. Küldjön Ön teljesen megbízható ügynököket Magyarországba, megtudni, hogy mi történik ott s írjon nekem oly gyakran, amint csak teheti.

6. Igyekezzék Ön összeköttetésbe jutni Pétervárad és Komárom várak parancsnokaival, átadván nekik hitelesség okából az én aláírástomat és tudassa velük, hogy föltétlenül szükséges, hogy ők tartásuk magukat mindaddig, míg az angol diplomatiának sikerül valamit tennie, hogy Magyarország számára megmentse a megélhetés némely elemeit. (Pour conserver quelques éléments de la vie pour la Hongrie.)

Ha nagyon sürgős, a várparancsnok kérheti Anglia közvetítését, de a várakat az oroszoknak oly föltétel alatt adhatják át, hogy Lauchtenbergi herceg elfogadja a magyar koronát.

7. Igyekezzék azon, hogy az angol konzul a kormánynál támogassa a brit közvetítésnek ezt a gondolatát s az angol kormány jelentse ki Ausztriának, valamint Törökországnak is, hogy védelem alá veszi a kimenekült magyarokat és lépjen közbe diplomatiailag, hogy a kimenekültek családjai (ezek közt az enyém is) ne üldöztessenek.

8. Tudassa velem, hogy Ausztria miként intézkedett a magyar bankjegyek tekintetében.

9. A szerbeket és horvátokat biztassa, hogy az osztrák kormánnyal szemben tartsák fenn régi követeléseiket.

10. Különösen igyekezzék Ön információkat szerezni a magyar nemzet kedélye állapotáról, emelje ki azokat az egyéniségeket, kik nemzeti érzésük által tüntetik ki magukat.

A most következő chiffrírozott levelek mind egységes hangulatot és törekvést tükröznek vissza, Kossuth kutahiai fogságából s 1850 május 4-től 1851 augusztus 23-ig terjedő időből származnak. A levelek érdekesebb szövegét szószerint közlöm (a dőlt betűkkel nyomott szöveg a chiffrírozott szavakat jelenti).

1. Kossuth Lajos levele Carosinihoz Kutahiából, 1850 május 4.-én.

Megkaptam az Ön három sürgönyét. Az első, amelyben egyszerűen megérkezését közli, a második, amelyben azt válaszolja, hogy *Garasanin úr megígérte Önnek*, hogy foglalkozni fog az *együttes működés tervével* (de-s'occuper avec un projet d'agir de concert). A harmadik sürgöny, ahol Ön megjegyzi igen bizonytalan kifejezésekben, hogy H. I. és S. valamit csinálnak. Ez számunkra nem jelent semmit. Mindig részletes válaszra van szükségünk, miután énnekem kell azt megítélni tudnom, hogy mi felel meg és mik annak eszközei. Ami *Garasanin-t* illeti, sajnálattal látom, hogy az Ön küldetése nem sikerült; maga a késelem is ezt bizonyítja. Ami az én szegény *Magyarországomat* illeti, Ön nem ír semmit arról, hogy volt-e magyarországiakkal össze-

köttetésben, igen vagy nem. Pedig ez a fődolog. Ön azt mondta nekem Sumlában, hogy baráti lábon áll az orosz konzullal s ezt én helyeselttem. de ama híresztelések folytán, amelyek e tekintetben Konstantinápolyban elterjedtek, arra kérem Önt, hogy *ügyeljen magára, mert ez kezdi megbotránkoztatni barátainkat és Önt zavarba hozhatja, mert nem ok nélkül bizalmatlankodnak az orosz diplomáciával szemben. Türelmetlenül várom híreit. Kossuth.*

2. Kossuth levele Carosinihez Kutahiából, 1850. május 24-én.

Május 3-i levelét csak ma kaptam meg. Köszönöm híreit, amelyek elég fontosak, ha megfelelő alapjuk van. Ami azon tanácsát illeti, hogy *Palmerston-t* illetőleg írjak, azt hiszem, helyesebb, ha az *Londonból történik*. Ez meg is történt. *Garasanin-nak* az a halasztása, amelyet Ön kért s ő megadott az összes menekült tisztek költségei tekintetében, levele szerint igen fontos. Fogadja ezért őszinte köszönetemet és közölje ezt *Garasanin* úrral is. De hogy ebből hasznunk legyen, ahhoz szükséges, hogy 1. ez a *rendszabály* minden táborban *egyenlően* keresztülvitessék, hogy eredménye legyen. 2. igyekezzék a *miniszter urat* rávenni arra, hogy hasonló *nyilatkozatot tegyen a török Portával szemben is a Törökországban levő emigránsok tekintetében*. Ez annál inkább kívánatos, miután ma kapom az igen bántó hírt, hogy az *emigránsokat* teljesen cserbenhagyják. *Sumlában járnak el velük szemben a legkegyetlenebbül, tetszés szerint elmehetnek vagy maradhatnak, de ezután nem kapnak sem zsoldot, sem útiköltséget és senkit sem fogadnak be török szolgálatba, ha csak nem hagyják ott vallásukat*. Ebből láthatja Ön, hogy itt *veszély van* abban a tekintetben, hogy örökre elveszítjük ezt a keretet (*noyau*) és mindent meg kell próbálnunk, hogy megmentjük őket és hogy nincs veszteni való időnk.

... Ezért Önnek különösen levelem második pontját ajánlom figyelmébe. *Én már tettem lépéseket Konstantinápolyban embereim által. Figyelmeztetem Önt arra, hogy mindenki, aki hozzám Belgrádból vagy Konstantinápolyból jön, Önt beárulja előttem az orosz konzullal való barátkozása miatt, és Önt oly borzasztó színekben ecsetelik, hogy borzasztó arra gondolni is. Ez a levelem bizonyítéka annak, hogy ezek a híresztelések engem semmit sem bántottak és nem befolyásoltak, de mégis kívánnom kell az Ön magyarázatait, és megismételelem azt, amit e tekintetben mult levelemben írtam. K. (Chiffre : 1848.)*

3. Kossuth harmadik levele Carosinihez Kutahiából 1850 június 1-én kelt és röviden csak azt jelzi, hogy nem kapott választ még a május 24-i levélre, egy magánlevelet küld azzal, hogy azt Carosini továbbítsa Pestre és kérdést tesz (ez utóbbit chiffre-ben) a Szerbiában maradt magyarok állapota iránt.

4. Az 1850 május 14-én kelt levélben Kossuth azt írja, hogy ő egész nap a kertben dolgozik s Carosini útján azt akarja megtudni, hogy háború esetén Törökország az oroszok ellen számíthat-e a szerbekre és hogy vannak-e közegek, kik felvilágosítsák a szerbeket a magyar barátság hasznáról. Carosinit felszólítja, hogy szerezzen értesüléseket Magyarországról abban a tekintetben, hogy készülnek-e ott felkelésre és kik otthon a nemzet vezérei az ellentállásban. A levél végén arról szól, hogy ő ezer aranyat hozott el, mikor Magyarországot elhagyta s annak háromnegyedrészt már elköltötte diplomáciai munkára. Most küld Carosininek ezer piaszttert és minden hónap közepén ötszáz piaszttert fog neki küldeni.

5. Az 1850 augusztus 30-án Carosinihez írt levélben azt írja Kossuth Carosininek, hogy megkapta nevezettnek június 14-én, június 28-án és július 5-én kelt sorait, s a levelet rendes írással írja, miután abban az eredeti instrukcióban kifejtett álláspontjára hivatkozik. (L. Hajnal István 671. oldal, 111. számú irat.) Kossuth ragaszkodik ahhoz, hogy a szerb kormánytól vagy írott megállapodást kér, vagy megbízható ember kiküldését hozzá. Erre szüksége van Pápfy árulása folytán, aki Kossuthtól írásbeli megbízatást kért és kapott, ezt Belgrádban rögtön eladta az osztrák konzulnak, mint osztrák kém jelent meg Magyarországon, ahol kisült, hogy börtönből megszökött gyilkos. Kossuth tehát azt kívánja, hogy komolyan tárgyaljanak vele és ne kompromittálják. Így teszi azt a nevezetes kijelentését a szerb kormánnyal szemben, amely a szövetség egyik föltételéül azt kívánná elérni, hogy az egyesült szerb-magyar betörés után Magyarország szerb területeiből is juttassanak Szerbiának, hogy «szeretett hazájának széttagolásáról még beszélni sem lehet. Ah, Istenem, hiszen a Habsburgok sem akarnak mást, mint a szegény Magyarország szétdarabolását».

6. 1850 november 13-án Carosinivel azt tudatja, hogy «A vándorló hírhedt osztrák kém, a magyar emigráció rossz démona», amerikai útlevelet szerzett s Belgrádba megy, hogy megakadályozza ezt a levelezést köztük, s kéri, hogy erről Garasanint is értesítse.

Megtudjuk azt is, hogy 23 társából már csak ötöt hagytak meg körötte ; úgy érzi magát, mint Napoleon Szent Ilona szigetén. «Jelenleg úgyszólván egyedül vagyok. Az osztrák gyilkosok számítanak erre a magányra, ám jó, nagyon sokba fog kerülni nekik e mulatság, esküszöm. Bármilyen történjék is, mindig meg fogom tenni kötelességemet.»

7. Kossuth levele Kutahiából Carosinihez 1851 április 30-án. A hosszú levélnek csak második része tartalmaz érdekes és jórészt jelszámokkal írt részleteket. Ennek szövege a következő :

«Egyik levelemben a legszigorúbb diszkréciót kértem Öntől *Fontblanc* (belgrádi angol főkonzul) irányában. Önt ez meglepte. Szükséges, hogy a maga egészében megismételvén ezt az utasításmat. Ön előtt ezt kimagyarázzam. Biztosítom Önt, hogy a legkisebb kételyeim sincsenek *Fontblanc* úrnak egyéni jellemét illetőleg. Igen sokra becsülöm őt, tiszteletreméltó és lovagias jellemnek tartom. De másról van szó. *Fontblanc* *Lord Palmerston* közege. *A Lord nagyon veszélyes ráknézve ; inkább ellenség, mint barát.* Ezt egészen világossá tették a ráknvonatkozó diplomáciai közvételek. Ön mint tisztességes ember, igen jól érzi azt, hogy irántam való helyzete kötelezi arra, hogy mindent közöljön velem, amit megfigyel. Ugyanez pontosan a helyzete és kötelessége *Monsieur Fontblancnak* *Lord Palmerstonnal* szemben, másképp nem lenne *tisztességes* ember és *Fontblanc*. Ebből az következik, hogy ha *Fontblanc* ismeri a mi közös titkunkat, akkor azt *Lord Palmerston* is meg fogja tudni és *így titkaink az ellenség kezébe jutnak.* Amint az ügyek előhaladnak és a cselekvés közeledik, az ilyen értesülés napról-napra mindjobban életbevágóbbá válik.

Nyugtázom március 7., 17. és 28-án kelt sürgönyeit s köszönöm azokat. Néhány nap előtt 500 piaszttert küldtem M. (Miglionati) barátunknak április hónapra. Legközelebbi alkalommal Önnek fogok ezer piaszttert küldeni rendkívüli kiadásai fedezésére. Ami március 17-i levelét illeti, *Garasanin* úrnak nézete nagyon helyes. Igen nagy szerencsétlenség a *Dömötör* ügye. Már mindent előkészítettem, és kénytelen voltam nyomtatás végett az anyagot így külföldre küldeni. (Ez a *Dömötör* küldeményével az osztrákok kezébe jutott.) «Mert nem bízhatok a belgrádi nyomdában, amint értesültem. Tele van kémekkel. Egy hónapon belül lesz nyomda a rendelkezésünkre. Külön-külön kell elkészíteni a szerb, a horvát és a románnyelvű felhívást. Vannak Önnek megbízható fordítói ? A földolog a horvát-szlavon határőrvidék. Ezeknek jó horvát nyelven kell írni és teljes függetlenséget ígérni nekik. Ez az, amit a többieknek nem ajánlhatunk fel. Mindenesetre (*Garasanin*) nézete helyes volt s a szerint fogok cselekedni. Várakozva én küldök Önnek külön néhány sort, melyeket két csillaggal jelöltem meg. Ezek, amik

a szerbeknek és a románoknak szólnak. *Igyekezék ezeket lefordíttatni, kinyomatni és titokban elterjesztetni. Senki, de senki ne sejttesse azt, hogy tőlem származnak. A legkisebb indiszkrétció meghosszabbítaná az én fogságom idejét. Ön legyen biztos a felől, hogy én dolgozom. A közelgő óra készen fog találkozni engem. Velics megérkezett Konstantinápolyba s ott pihen, a nélkül, hogy nekem egy szót szólna. Ebből úgy látszik, hogy nem kapott megbízást Kutahia számára. Megismétlem az Önben való teljes bizodalمامat és szívélyesen szorítom meg az Ön kezét. (Kossuth.)*»

Az utóiratban a levél azt tudatja, hogy az amerikai fregatt, a Mississippi, közeledik, de Kossuth nem hajlandó a jövőre nézve bármiféle ígérettel is előre lekötöni kezeit.

8. Kossuth levele Carosinihez Kutahiából 1851 augusztus 7-én :

•Kedves Carosini ! Ma megkaptam július 29-i és augusztus 5-i leveleit és rendkívül aggaszt annak tudata, hogy Ön még nem kapta meg az én július 17-i soraimat. Pedig azokat *biztos küldőnccel* küldöttem és már július 31-én azt kaptam válaszul, hogy ama bizonyos levél Önnek kézbesítettett. Nagyon izgatott vagyok, mert annak a levélnek *igen nagy volt a jelentősége*. Sajnos, a posta elindulásáig nem volt idő, hogy chiffre-be írjam át s így a postára nem bízhattam. Miután nincsen más módom a kézbesítésre, nem tehetek mást, mint arra kérem, hogy a címzettnek mielőbb adja át a borítékot. Ezáltal Ön viszont megkaphatja magát a levelet tőle, ha még eddig nem jutott birtokába. Az is bánt, amit Ön *Montiról* ír. (A magyarországi olasz légio vezetője.) Kérem, írjon neki rögtön és tudassa vele, hogy egy *igen nagyfontosságú* levelet küldtem neki bizalmas úton július 1-én, ámbar én egész ittlétem alatt csak egyetlen levelet kaptam tőle. Abból a levelemből láthatta volna, hogy nemcsak hogy az *olaszországi* teendőket nem bíztam semmi más *személyiségre*, de hogy egyáltalában senkire sem bíztam *fontosabb és kiterjedtebb feladatokat, mint őrá, aki* bátor, lovagias, diszkrét ember és annyira becsülöm, hogy senkit nála jobban. Rendkívül nagy szerencsétlenség volna, ha nem kapta volna meg azt a levelet, mert akkor nem tudom, kire bízam magam, mindaddig, míg csak ki nem szabadultam ebből a szerencsétlen országból. Mondja meg *Montinak*, hogy az az illető, akiről ő azt hiszi, hogy *teljhatalmú* megbízást adtam neki, csak arra kapott részemről felhatalmazást, hogy biztos információkat szerezzen a *pártok állásáról, mert biztos támasztékot keresek*. Jelenleg igen pontosan vagyok értesülve és ez megbecsülhetetlen előny. Türelem és bizalom!

Önnek, kedves barátom, újra azt a tanácsot adom, amit *Monsieur Fontblancra* nézve adtam s ezt megismétlem az *összes diplomatákkal szemben*, bárkik legyenek is ; bármily tiszteletreméltók legyenek is személyüket illetőleg, *diplomáciai kötelességük* oly természetű, hogy

rendkívül veszedelmes a velük szemben való *bizalmaskodás az én ügyeimért és összeköttetéseimért illetőleg. Miglioneti* úr számára itt küldök 500 piasztért és várom az Ön válaszát. Isten vele. *K.*

9. Kossut hlevele Carosinihez Kutahiából 1851 augusztus 23-án. Kossuth Carosininek szemrehányást tesz, hogy nagyon sok chiffre-t használ, amit nagyon fáradságos kibetűzni, aztán így folytatja :

«Augusztus 19-i levelében például elég lett volna a következő szavakat tenni titkos írásba : *Monti, tábornok, Piemont, kormányzó, Szardínia, visszatérve Belgrádba, kereskedés, Génua. T.* (báró Tecco) *hadügyminiszter* és mindazt, amit Ön az *osztrákok* gonosz szándékairól megtudott. Önt az a remény kecsegteti, hogy a *szardíniai kormány* Önnek megengedi, hogy visszatérhet Belgrádba. De uram Isten, még mindig ilyen kevésbé ismeri ezeket? Ne ringassa magát illúziókban, se a *szardíniai, se semmi más kormány tekintetében.* Az az eszméje, hogy *kereskedés ürügye* alatt fog működni, semmire sem fog vezetni. Ennek ezer és egy oka van. Ezen okok közé nem is sorolom *Tecco bárót* (a *szardíniai kormány* konstantinápolyi követét), aki rájönne az Ön dolgára, és miután tisztességes ember, mint Ön, s éppen azért, mert tisztességes, azonnal tudomására hozná *kormányának*, mert minden *diplomáciai közegeknek, bármilyen rangja legyen is, kötelessége mindent tudatni főnökével.* De ettől eltekintve, az Ön eszméje sose tudna bátorságot verni azokba a gyöngé és kislelkű emberekbe, kik megengedték, hogy Ön *kiszökjék Belgrádból és nem haboznak soha a félelemnek föláldozni függelenségüket.* Ami a (szerb) *hadügyminiszter* úrnak azt a kívánságát illeti, hogy Önnel találkozni akar, természetesen, hogy Önnek élnie kell ezzel az alkalommal. De én ismerem ezeket az urakat és előre tudom, hogy ebből semmi sem lesz, udvariasságon kívül. A legfontosabb az Ön levelében az, amit Ön az *osztrákokról* mond. Mindenki tudja, hogy mi jár az *osztrákoknak* a fejében.

Áttérek az Ön augusztus 13-i levelére : 1. Ön azt mondja, hogy a mi közös érdekünk azt kívánja, hogy Ön *ne szakítson a szardíniai kormánnyal.* De vajjon mit szakítsunk ? Én nem tudok semmi szakítani valót. *Ügylátszik, hogy D'Aseglío úr* nagyon siet, hogy azt az egy gyöngé szálát is elszakítsa, amely közöttünk volt, az Ön *belgrádi szerepét.* Mi van ezenkívül még megszakítani való? . . . Csak én tudom megítélni, hogy a *mi ügyeinkre nézve* mi a fontos. De hogy ne tévedhesek, ahhoz mindenesetre is szükséges, hogy *ügynökei egy percig se hagyjanak információk nélkül.*

2. Ami *Tecco bárót* illeti, az ő viselkedése *D'Aseglío miniszter úrtól* függ.

3. Miután Carosini Boszniában kívánt volna politikailag működni, Kossuth ezt feleli : «*Ennek a javaslatnak a sarkalatos pontja az, hogy Horvátországgal kell összeköttetéseket szerezni.* Erre adok Önnek

hat hetet, de nem többet; de tudnia kell, hogy az igazi főemberekkel és nem súlynélküli alakokkal kell érintkeznie. Nekem e tekintetben teljesen mindegy, hogy Ön horvátországi ügynökökkel, vagy Zárából éri-e el ezt a célt, vagy ha *Belgrádba, avagy Boszniába* megy. De nekem határozott, rögtönös és sikerteljes lépések kellenek, miután egyetlen napot sem veszíthetek. Ön azt mondja, hogy szükség esetén vissza is tud térni *Belgrádba*. De Istenem, kedves barátom, tegye ezt, tegye ezt!

Carosini azon tudósítására, hogy ismerősük, Kovacevics, a szerb hadügyminisztériumban kapott alkalmazást, Kossuth felszólítja, hogy írjon annak és így végzi: «Minden oldalról sietnünk kell, ez ne akadályozza Önt abban, hogy az összes többi összeköttetéseket is mozgásba hozza».

Úgy gondolom, hogy ez ismertetéssel kimerítettem a Kossuth és Carosini között lefolyt és eredetileg Carosini és Garasanin szerb belügyminiszter által tervezett összeesküvésnek, amelynek közvetlen célja szerb-magyar fegyveres betörés lett volna Ausztriába, a levélbeli anyagát. A turini állami levéltár második, harmadik és negyedik dossier-jéből erre a kérdésre nézve még azt a felvilágosítást meríthetjük, hogy miután Kossuthnak és gróf Batthyány Kázmér külügyminiszternek saját névaláírásukkal és állami pecséttel ellátott az a politikai instrukciója, amelyet Carosininek 1850 január 19-én Sumlában átadtak, eredeti példányában ott van a turini iratok között (szövege Hajnal István könyvében 111. szám alatt közzététetett): ennél fogva ez az irat nem juthatott el Garasanin és a szerb kormány kezébe, valószínűleg azért, mert maga a fejedelem nem volt részese ezeknek a tárgyalásoknak. Viszont a Turinban előállott miniszterválság folytán Carosini ügylátszik elvesztette támaszát Piemontban s erre vonatkozik Kossuth utolsó levele, melyből kiviláglik, hogy akkor az olasz ügynököknek már el kellett hagynia Belgrádot és más címen akart megmaradni Kossuth diplomáciai szolgálatában. E tekintetben az utolsó adat, amelyet a turini levéltárból meríthetünk, a negyedik iratcsomóban (Carte autografe del Governo Ungherese) található, amelyben a többször idézett Fontblanc angol főkonzul, ki különben a magyaroknak és az emigránsoknak nagy barátja volt (anyanyira, hogy az osztrákok ismételten panaszt is tettek ellene

Londonban), egy Konstantinápolyba Carosinihez intézett levélben ezt írja : «Ön igen helyesen teszi, ha megszünteti összeköttetését Kossuthal, de kétségem van aziránt, hogy vajjon Kossuth hajlandó lesz-e ezen összeköttetésnek méltányos módon véget vetni.»

Ezekben tártam az olvasó elé a Kossuth-Carosini összeküvés nyersanyagát. Annak politikai méltatását és mind a magyar, mind az olasz tervekkel való kapcsolatát *Kossuth Lajos, legendák hőse* című könyvemben kívánám bemutatni.

HEGEDÜS LORÁNT.

FESTÉSZETÜNK FEJLŐDÉSMENETÉHEZ A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN.¹

A XIX. század első felének az volt a hivatása, hogy újra megindítsa a századok óta szunnyadó művészi életet; a század második felének aztán az a feladat jutott, hogy a magyar művészetet kiszabadítsa a provincializmus szűk köréből és európai magaslatra fejlessze.

Melyek ennek a korszaknak legfőbb jellemvonásai? Az első az, hogy olyan művészek lépnek fel, akiknek tehetsége messze felülmúlja az előbbi idők mértékét. A második, hogy művészetünk fokról fokra önállóbbá és magyarabbá lesz. A század első felében Bécs és Róma hatása alatt állott. A század második felében sem szabadul fel mindjárt, a magyar művészek München, majd Párizs felé tekintenek, sokan külföldön tanulnak és egyesek, köztük a legnagyobbak is, soká vagy éppen egész életükben külföldön élnek. De az önállósulás folyamata megindul és a század vége felé kibontakoznak az önálló magyar festői iskola körvonalai.

A provincializmus köréből Zichy Mihály (1827—1906) emelkedett ki először. Ő még a 40-es években lép fel, de működésének java a század második felére esik. A bécsi Waldmüller iskolájából került ki, de szenvedélyes és szabad szellemével inkább a francia romantikusokkal mutat rokonságot. A szerelem, a szenvedélyek, az élet mámorának festője. Szellemes fő és fölényes tudású, biztoskezü rajzoló. Szereti az irodalmi reflexiókat, ostromozza a zsarnokságot és az elő-

¹ Részletek a szerzőnek az újabb magyar művészetről a *Samtida Konst* nevű sorozatban ez évben svéd nyelven megjelent könyvéből (egyres, csupán az idegen közönség tájékoztatására szánt helyek elhagyásával).

ítéleteket. Amilyen tüzes és temperamentumos érzéseiben, épp olyan fegyelmezett és biztos azok kifejezésében. Az ilyen egyéniségnek legtermészetesebb területe a rajz, s Zichy működésének csakugyan a rajzművészet volt a legjellemzőbb ága. A magyar és orosz költőknek egész sorát illusztrálta, így egyebek közt Arany János balladáit és az *Az ember tragédiáját*. Részletekben gazdag, realisztikus és szabatos képekbe ültette át a költők képzeletének látomásait. Illusztrációi a konkrét látás realizmusát képviselik és mint ilyenek, kitűnőek. Aranyhoz, a nagy megfigyelőhöz, a részletes és reális leírás mesteréhez közelebb jutott, mint Madáchhoz, aki nagy tagolásban, egyszerű körvonalakban látja az ember sorsát. Madách nagyvonalú látásával és monumentális egyszerűségével szemben Zichy olykor genre-szerűnek mutatkozik és néha arra kell gondolnunk, hogy a költő látnok volt, holott a festő csak kitűnően látott. A magyar művészet fejlődésére Zichy nem volt hatással, elszigetelt egyéni jelenség maradt, mert már fiatalon külföldre került. Párizs, London, Szentpétervár voltak életének főállomásai és úgy halt meg mint az orosz cár udvari festője.

Zichy Mihályban a képzőművészetnek is támadt olyan képviselője, aki nem volt méltatlan az irodalom akkori nagyjaihoz, Petőfihez és Arany Jánoshoz. Azonban az az új és magas hang, melyet megütött, csakhamar beleveszett a 48-i szabadságharc zajába. Miután Ausztriának sikerült a behívott orosz segítséggel az országot újra leigázni, a katasztrofa első hatása minden életet elnémított. Az írók elbujdostak vagy börtönben ültek és a jobb művészek most még inkább igyekeztek külföldre, mint előbb. A közönség a mult emlékeiben élt. A fájdalom és aggodalom ideje volt ez, amely legkevésbé sem kedvezett a művészetnek. Azonban a fásultság lassanként oszlott, a nemzet kezdett ráeszmélni, hogy szellemi életén kettőzött erővel kell munkálkodnia, ha az idegen és ellenséges politikai hatalommal szemben meg akarja tartani nemzeti egyéniségét. Az irodalom egyik vezérfőia (Toldy Ferenc) a következőképpen formulázta a programot: «Minden egyéb fensőség ingatag, csak a szellemi biztos és maradandó. Ezt kell minden népfelkezeleteink közt

fenntartanunk, ezt egész erővel növelnünk és biztosítanunk. Ebben van nemzetünk jövője és semmiben egyébben.»

Az irodalom most is előljárt, azonban az 50-es évek vége felé a festészet is nyomába lépett. Ám jelleme egészen megváltozott. Új idők jöttek új eszményekkel. A március előtti idő érzelmes, langyos romantikája, amely Bécsből áramlott át hozzánk, egészen elvesztette értelmét és talaját. Komolyabb, emelkedettebb, magasabbrendű eszmények léptek fel. A nemzeti mult lett a festészet főtárgya, a romanticizmus a polgári érzelmességből a történeti páthosz hangjába csapott át. Ez a történeti festészet, amelyet akkor Európában másutt is műveltek, Magyarországon sajátos jelleget öltött és szervesen összenőtt a politikai viszonyokkal, a nemzet fájdalomával és reményeivel. Nem arról volt szó, hogy történeti tableau-kat fessenek, díszes kosztümökbe öltöztetett, színpadiasan beállított alakokkal. A festők képeikben a mult tragikus eseményeivel a jelen szerencsétlenségére céloztak, a mult felemelő, dicsőséges mozzanataival bátorítást és vigaszt akartak adni a leigázott nemzetnek. Ez az összefonódása a művészetnek a nemzeti hangulattal bensővé és szervessé tette a kor festészetét és meggyőződést oltott az alkotásokba. A nemzet szerencsétlensége a magyar történeti festészetnek szerencsésjévé vált. Azonban nemcsak ez, hanem az is, hogy kiváló tehetségek állottak szolgálatában. Különösen két művész emelkedik ki közülök. Az egyik Madarász Viktor (1830—1917), a francia Cogniet tanítványa, a nemzeti tragédiák festője. Az ő korai képei a legjobban festett történeti képek Magyarországon. Széles, nagy, komoly vonás húzódik át művein. A tisztán festői értékek : az előadás bátorsága, a jellemzés ereje egyenlőrangú tényezők az ábrázolás történeti érdekességével. Igen erőteljes, drámai izgalomtól fűtött főműve a *Hunyadi László siratása* (1859). Hunyadi Lászlót Corvin Mátyás bátyját, akit V. László király megöletett, anyja és menyasszonya siratják, s az utóbbi remegő kézzel koszorút helyez a fehér lepellel borított halottra. Ez a kép, melyet Berzeviczy Albert «magyar Pietá»-nak nevezett, telve van komor érzéssel, de egyuttal festői erővel.

A másik nagy művész, akinek működése hosszú időn át

betöltötte a magyar festészetet, Székely Bertalan (1835—1910) volt. A müncheni akadémiáról került ki, amely innen kezdve egészen a 80-as évekig legtöbb művészüket nevelte. Ő is a magyar történet multjából merítette főműveinek tárgyát, ő is meleg, hazafias hangot üt meg, őt is a történetnek nem ünnepnapjai, hanem zivataros és komor eseményei vonzották, amint ez a kor hangulatához illett. E széles, epikai stílusban előadott, szigorúan felépített, de éppen kiszámítottságuknál fogva kissé akadémikus kompozíciók mellett a festészetnek csaknem valamennyi ágában kísérletezett s különösen kisebb figurális vázlataiban, képmásaiban és tájképeiben nagy értékeket alkotott. Ezekben a képeiben, amelyekben erős festői ösztönére bízta magát, már egy új időnek törekvései ütök fel fejüket, friss, impresszionista látás, szabad és könnyed előadás mutatkozik. Egyike ő azoknak a sajátosan kettős arcú jelenségeknek, akikben a mult és a jövő harcol egymással, akikben a romantika kihangzik és a realizmus beköszönt és akikben még az akadémikus hagyományok tisztelete, a szinte tudományosan megállapított szerkesztési és technikai szabályok uralkodnak, de uralmukat már kikezdte az új természet-szemlélet ébredező áramlata. Élete utolsó szakában a monumentális falfestészet foglalkoztatta leginkább. Ebben a legégyénibb és legkomolyabb értékeket alkotta és egy magyar szellemű díszítőstílust indított meg, amelynek, sajnos, nem lett folytatása. Mindent összevéve, igen érdekes művész volt, tudós, kísérletező, őszintén küzdő szellem, tehetségének és erkölcsi komolyságának nagyságával büszkesége nemzetének. A történeti fejlődés rendjében ő jelenti a természetes átmenetet, mint olyan művész, akiben a mult és jelen mintegy ölelkezik.

A nemzeti elnyomatás korszakának 1867-ben az Ausztriával való kiegyezés vetett véget, amely helyreállította az alkotmányos rendet és egy jobb korszak kezdetét jelentette a képzőművészet világában is. Az erkölcsi légkör derültebb lett, a nemzeti lélek optimizmussal telt meg, a nép rég elnyomott életöszöne szabadabban működhetett, a társadalmi élet megélénkült, a polgári jóllét emelkedett. Az állam, mely eddig semmit sem tett a művészetért, kezdett rendszeresen

foglalkozni a művészet sorsával, s igyekezett pótolni azt is, amit másutt az uralkodói támogatás végez el. A művészi tevékenység ebben az új korszakban fokozódott, egyúttal azonban jelleme is megváltozott. A történeti festészet még az új időkben is él egy darabig, de mennyire más lett a képe! Nem a nemzeti szenvedés és küzdelem többé az, amely a művészeket vonzza. Madarász és Székely lélekkel teljes, drámai képei nem illenek jól a megváltozott világba. Ennek az időnek Benczúr Gyula, Piloty kiváló tanítványa (1844—1920), lesz jellemző és népszerű történeti festője, aki 1883-ig a müncheni akadémia tanára volt és akit innen szólítottak haza egy festői mesteriskola élére. Az ő ifjúsága is az elnyomatás korszakába esett. Ő is a nemzeti mult sötét eseményeivel kezdi, azonban csakhamar áttör művészetében a derűnek, a ragyogásnak és pompának az a kultusza, amely nevével szinte össze van nőve. Legjelentősebb műve, az, amely szent Istvánnak megkeresztelését ábrázolja, legjobban összefoglalja törekvéseit és hirdeti azt, ami szellemének lényege: harsogó életörömet, s ami festészetének főerénye: rendkívüli tudását az élő s még inkább az élettelen dolgok, a selymek, brokátok, a márvány s minden pompás és díszes anyag ábrázolásában. Ez a vonzalma a pompához vitte el őt Madame Dubarry szalonjába is, amely éppen úgy izgatta az ő festői fantáziáját, mint a francia udvar fénye II. Lajos bajor király uralkodói becsvágyát. Később a genre és arcképfestészetet művelte első sorban. Hatásos arcképeiben is hű marad a dísz kultuszához és az anyagok mesteri festéséhez, de már egy kiváló egykorú bírálója, Pasteiner, megjegyezte, hogy az egyéni elemet alárendeli a dísznek és a hasonlóságot eléri ugyan, de nem egyszersmind a megkapóbb egyéni jellemzetességet. (Budapesti Szemle, 56. kötet, 147. l.) Mint tanár igen tartós hatással volt a mult század végének és e század elejének festőnemzedékére, amelybe továbbította a müncheni akadémiáról hozott módszerét és szellemét. Vele együtt Münchenben Pilotynak tanítványai, majd később az Akadémiának tanárai voltak Liezen-Mayer Sándor (1839—1898) és Wagner Sándor (1838—1919). Magyar származásukon és magyartárgyú történeti képeiken kívül mind a

ketten azzal is belekapcsolódtak művészetünk történetébe, hogy sok fiatal magyar festő náluk végezte első tanulmányait.

Benczúr mellett Lotz Károly (1833—1904) az a másik művész, akinek különösen nagy szerep jutott kiegyezés utáni művészetünkben. Az ő ifjúsága még az 50-es és 60-as évekre esett, amikor az elsők egyikeként fedezte fel képein a magyar pusztá költészetét. Igazán elemében azonban akkor volt, amikor az ujjaéledt ország fővárosának, Budapestnek fellendülése, kiépítése, csinosítása megindult. Ő a bécsi Rahl iskolájából került ki, de mesterét jóval felülmúlta tehetségének méreteivel és idővel mindjobban fel is szabadította magát befolyásától. Főterülete a freskófestés volt. A feladatok, amelyeket az emelkedő Budapest ezen a téren szolgáltatott, legnagyobbbrészt ő oldotta meg. Művészete a kir. Operaház díszítésében tetőzött. E mellett végtelen sorát festette a kisebb-nagyobb aktkompozícióknak. A klasszikus formakészleten korlátlan fölényrel uralkodó művész volt ő, aki a termelés rendkívüli könnyűségében és bőségében a régi nagy dekoráló festőkre emlékeztet. Egész művészetét tavaszi derű hatja át, boldog, olympusi derű, mely rózsás női testekből, kecses mozdulatokból, világos, vidám színeinek mosolyából szövődik össze. Kétely nélküli termékenységében, mely olyan könnyen és természetesen ontotta műveit, mint ahogyan a fa levelet hajt vagy gyümölcsöt terem, éles ellentéte a töprengő és filozofáló Székelynek, akit mélységben nem ért utól, de éppen ezért felülmúlt népszerűségben. A fejlődő és magában bízó új Magyarország nem is találhatott volna művészt, aki jobban felelt volna meg a kor szellemének, mint a szeretetreméltó, szinte önfeledt könnyűséggel alkotó Lotz Károly.

A középületek díszítésével járó feladatokban többször osztozott vele Rahnak egy másik kiváló tanítványa, Than Mór (1828—1899), egyúttal a magyar történetnek és népiéletnek komolytudású ábrázolója, aki Rahl élettelen mythológiai csoportjait magyar étellel és érzéssel igyekezett megtölteni.

Mialatt otthon, Budapesten, Lotz és Benczúr csillaga fénylett, távol a hazától bontotta ki szárnyait a legnagyobb

festőtehetség, akivel a sors Magyarországot megajándékozta : Munkácsy Mihály (1844—1900). Ő a 70-es és 80-as években világhírré tett szert, s hódolva hajolt meg előtte az európai közvélemény. Azonban a kritika később erősen kikezdte dicsőségét. Éppen Németországban bírálták a legszigorúbban. Tehetségét ugyan nem tagadták, de szerették őt úgy feltüntetni, mint aki rosszra használta fel tehetségét, teatrális, nagy vásznakat festett, amelyeket aztán a műkereskedői élelmesség mértéktelenül reklámozott. Ez a felfogás azonban igen igazságtalan. Még ha belenyugodnánk is abba, hogy a hánytorgatott nagy vásznak, a *Milton*, a *Mozart halála* és a *Krisztus-trilógia* megérdemlik a rájuk szórt vádakat, még akkor sem lehetne a Munkácsy-kérdést ezzel elintézni, mert hiszen ezek a képek nem jelentik Munkácsy egész munkásságát. Midőn ezeknek a képeknek elsejét, a *Milont* festette (1876), már többévi munkásság volt mögötte. S éppen ezekben a korai években, a 70-es évek első felében festette festői értékben leg súlyosabb, legnemesebb műveit. Kezdve a *Siralomházon* (1869), egész sorát ismerjük ebből az időből a kitűnő műveknek, amelyekből egy genie-nek merészsége és ereje szól hozzánk. Szabad-e megfeledkezni ezekről? A realizmus korának egyik legkiválóbb jelensége volt ő, mestere a sötét, nemes tónusnak, az energikus, széles előadásnak, mely sohasem fajul bántó technikai bravurrá, a jellemzés pszichológiai mélységének. S mindezt egy szenvedélyes temperamentum heve fűti át, amelynek határozottan érezzük a magyarságát. Ez a temperamentum az, amely összefűzi őt a multtal, különösen Madarász Viktorral, akinek *Hunyadi László siratásában* mintha már megpezsüdne Munkácsy vére, s másrészt összekapcsolja a jelennel is, amelynek művészetében a magyar jellem és temperamentum mindinkább erősödik. De vajjon a sokat kifogásolt nagy vásznakat is szabad-e úgy felfogni, mint teatrális kosztümképeket? Leszámítva betegen festett utolsó ilyen képeit, azt hisszük, hogy ezekben a képekben is, különösen a *Miltonban* és *Krisztus Pilátus előttben* a nagyszerű festői tulajdonságok, a ragyogó színezés, a jellemzés drámaisága, a csoportosítás világossága messze felülmúlják ennek a korszaknak hasonló célzatú alkotásait. Csak az

impresszionizmus elvein nevelkedett kritika kicsinyelhetette az ő erényeit. A történet ítéletének jóvá kell tennie ezt és ma már elérkezett az ideje, hogy igazságos és gyökeres revíziónak vessük alá a Munkácsy-kérdést.

A tájképfestésben Munkácsy sokszor érintkezik kortársával és barátjával, a korán elhunyt Paál Lászlóval (1848—1879), aki Bécsen, Münchenen és Düsseldorfon át Párizsba került, s leginkább Barbizonban dolgozott, amelynek művészeihez szellemi rokonság fűzte. Csak tájképeket festett. Különösen vonzotta a borulás, a szürke ég, a természet csöndje és elhagyatottsága, vagy a zivatar száguldása. Legjobban értette azonban az erdő titokzatos költészetét. Nemes költészet és magasrendű festői kultúra van képeiben. Bár művészete a barbizoni iskolának légkörében alakult ki, határozott egyéniségű, kitűnő művész volt, s megérdemelné, hogy a világ jobban megismerje.

*

Mint tőlünk nyugatra, úgy nálunk is a tájkép volt az a vehiculum, amelyen a modern festészet haladtában előregördült. Székely Bertalan, Munkácsy és Paál László tájképeiben szabadul fel először festészetünk a műtermi színezéstől, a kiszámított elrendezéstől. Közvetlenség és kötetlenség, a természetlátás igazsága, a festői előadás szélessége és bátorsága itt kezd jelentkezni. Az ő képeikben azonban még mindig átrezeg valami a mult hagyományaiból, színlátásukban van valami a hollandi festőkéből, a szürke és a barna még megtartja tónusadó jelentőségét, az eget és a tájképet összehangolják, szóval még mindig képeket festenek kissé, nem pedig természetet. A természetlátás közvetlenségében és egyszerűségében tovább megy egy lépéssel Mészöly Géza (1844—1887), a Balaton tavának, «a magyar tengernek» festője, a világosság és levegősség felé haladó törekvések egyik úttörője. Az a festő azonban, aki először nézett a természetbe teljesen elfogulatlan szemmel s bátor kézzel vetette vászonra, amit látott: Szinyei Merse Pál (1845—1920) volt. Piloty müncheni iskolájából került ki, de a távolság, mely Pilotytól elválasztja, nagyobb annál, amely Couture és Manet között terül el.

Szinyei már a 60-as évek végén a franciáktól függetlenül olyan képeket fest, amelyek a levegőt és a fényt az impresszionizmus szellemében ábrázolják. Már 1869-ben festett egyes képei (*Hinta, Ruhaszárítók*, stb.) azt mutatják, hogy színezésének merészségében és világosságában egyedül állott akkor müncheni pályatársai között. Törekvéseinek eredményeit legteljesebben *Majális* című képén foglalta össze, mely mindvégig főműve maradt. Ez a kép 1873-ban készült és a természet szépségének és az élet örömeinek elragadó himnusza, a 28 éves mester optimista életfelfogásának bátor és ragyogó kifejezése. Ami pedig színeinek teltségét és világítóerejét, a látásnak szabadságát, frissességét illeti, olyan egyéni és merész alkotás, amely Párizstól keletre páratlanul áll abban az időben.

Szinyei arra lett volna hivatva, hogy — úgy, mint a nagy francia impresszionisták a maguk hazájában — új fejezetet nyisson meg a magyar festészet életében. Sajnos, ez nem következett be. A nagy francia úttörőknek, Manetnak, Claude Monet-nak sem volt sok híve, de körülvette őket a rokontörekvésű festőknek kis csapata, voltak lelkes irodalmi bajtársaik, fellépésük mozgalmat, harcot indított meg és hatásában átalakította a festészetet. Szinyeinek, ha egyesek méltányolták is tehetségét, nem akadtak sem rokonszellemű társai festőink között, sem olyan bírálói, akik tisztában lettek volna egész jelentőségével.

A *Majális*t, mely ma büszkesége a Szépművészeti Múzeum modern képtárának, hűvösen fogadták s ez Szinyeit elkedvetlenítette. Dacosan visszavonult falusi birtokára és sokáig alig-alig festett valamit. Jóformán nevét is elfeledték. Csak 1896 táján fedezték fel újra, — felfedezték és ünnepelték, s az elismerés melege újra virágzásba indította művészetét. Újra festeni kezdett. Képei azonban nem érték utól többé ifjúkori műveinek lendületét. Képzelete szárnyaszegett lett és egykori szabad és merész alkotásmódja helyébe tárgyilagossabb és utánzóbb jellegű naturalizmus lépett. Míg azelőtt emlékezetből és képzeletből dolgozott, most már csak természet után fest, még pedig majdnem kizáróan tájképeket. Egész sorát festette így a vonzó és értékes tájképeknek,

melyek a magyar Felvidék szépségét viruló, zengő színekben hirdetik. Ha az ifjúkor merész szárnyalása hiányzik is ebben a korszakában, tudása és kedélyének melegsége még mindig messze felébe emelik a naturalista tájképfestők átlagának.

Szinyeit első sorban nem a kritikusok fedezték fel, hanem a művészek. Akik legjobban lelkesedtek érte és leginkább terjesztették hírét, azok egy festőkolóniának tagjai voltak, amelynek nagy szerep jutott a modern magyar festészet kialakulásában. A nagybányai festőkolónia ez. «Nagybánya kicsiny vidéki város volt az ország keleti szélén, ócska, középkori házakkal, szép, szelíd hegyvidék, a föld felett zamatos, híres gyümölcsöt, a föld alatt aranyat termő», — írja róla Réti István festő, a kolónia tagja. Ma nem tartozik már Magyarországhoz. Alapítója ennek a kolóniának Hollósy Simon (1857—1917) volt, aki Münchenben tanult és aztán ugyanott egy látogatott festőiskolát vezetett. A festészetben a puritán naturalizmus képviselője volt és, bár Párizsban sohasem járt, Bastien-Lepage volt szellemi atyja, de Leibltől is erős ösztönzést kapott. Tanítómesternek született, mert rendkívül lelkiismeretes volt művészetében és sugalmazó hatású egyéniségében. Az ifjak rajongtak érte és áhitattal hallgatták tanítását, hogy «a művészetnek nincs más kánonja, mint a természet, s az embernek nincs más törvényhozója, mint a szív.» (Réti.) Képeinek tárgyát leginkább a magyar nép életéből merítette, hasonlóan külföldön működő kortársaihoz, akik rendszeren hívek maradtak a magyar témához; azonban ő többet tett ezeknél a festészet megmagyarosítására azzal, hogy megalapította az első magyar festőkolóniát.

1896-ban vitte először Hollósy nyári kirándulásra Nagybányára müncheni iskoláját. Vele ment néhány ifjabb festőbarátja, Ferenczy Károly, Grünwald Béla, Réti István, Thorma János, — a kirándulást évenként megismételték, s később mások is csatlakoztak hozzájuk, így Csók István és Glatz Oszkár. Ebből alakult ki a nagybányai festőkolónia, amely a modern naturalizmus legerősebb vára lett Magyarországon. Nem mintha már előbb is nem lettek volna úttörői a naturalizmus és impresszionizmus áramlatának. Voltak,

sőt kitűnő festők is akadtak köztük. Így pl. Deák-Ébner Lajos (1850—1934), aki már a 70-es években finom és gyöngéd plein-air képeket festett, egységes, világos tónusban, a szalonképesség határán maradó mérséklettel, de sok festői bájjal. Báró Mednyánszky László (1852—1919) a légköri hatások ábrázolásában volt az impresszionizmus magyar úttörője, ebben a témakörben némileg Claude Monet-ra emlékeztető jelenség, csakhogy ő lilásbarna tónusba ültette át Monet gazdagabb és változatosabb koloritját. (Igen érdekes és egyéni oldalról mutatkozik művészete a figurális témákban. Ezekben festése erélyesebb, jellemző ereje pedig olyan fokot ér el, hogy a modern expresszionista felfogás előízét érezzük képeiben.) Aggházy Gyula (1850—1919), Roskovics Ignác (1854—1915), Vágó Pál (1854—1928) és mások már a 80-as években a «levegős» festés (plein-air) szellemében kezelik a magyar népeletből merített képeiket és Hollósyval művészi célzataiban igen rokon volt a kiváló Karcsay Lajos (1860—1932). Azonban ezek a művészek meglehetősen elszigetelten maradtak, részben külföldön éltek. A nagybányai festőknek rokonlelkű csoportja szervezetten, mint zárt csoport lépett fel, s ebben volt ereje és hatásának jelentősége. Egyszersmind azzal, hogy itthon telepedtek le, s festészetüknek tárgyát a hazai természet, erkölcsi légkörét a hazai környezet szolgáltatta, sokkal járultak hozzá festészetünk magyar jellemvonásainak kifejlesztéséhez, melyek eddig csak egyes kiváló egyéniségekben villantak fel, de nem adták ki egy általánosabb, nemzeti festészet képét.

A nagybányai csoport különböző egyéniségű művészekből állott, de összefűzte őket a természetbe való áhítatos elmélyedés, a művészi szabadságnak, az egyéni művészi érzésnek tisztelete. Nemcsak művészi eredményeikkel szereztek érdemet, hanem azzal az erkölcsi hatással is, amelyet a magyar művészi életre tettek. Felszabadító, bátorító példájukkal ők járultak hozzá legtöbbször ahhoz, hogy a magyar festészet képe a modern naturalizmus szellemében alakult át és hogy a novellisztikus ízű témafestéssel szemben a tiszta festői értékek emelkedtek uralkodó jelentőségre.

A kolónia tagjai, mint mondtuk, meglehetősen különböző

egyéniségek voltak egyébként. Thorma János (sz. 1870) nagy kompozíciókat is fest, amelyeknek tárgyát az 1848-i magyar nemzeti szabadságharcból meríti, de ezekben is hű marad a realizmus szelleméhez. Ezekben is, a népéletből merített témáiban és tájképeiben is erős temperamentum és a mély és gazdag kolorisztikus hatások szeretete jellemzi őt. Kiválóan magyar jelenség s némi rokonságot mutat ebben Munkácsyval. Réti István (sz. 1872) a meghitt, csöndes otthonnak költője lelkű dalnoka, az aranyos, meleg tónus festője. Képmásaiban azonban éles megfigyelő és kiváló jellemábrázoló egyszersmind. Legnagyobb hatása volt a kolónia tagjai közül Ferenczy Károlynak (1862—1917), aki legjelentősebb művésze volt nemcsak a kolóniának, hanem a Szinyeire következő nemzedéknek általában. Ő is a Bastien-Lepage-féle szigorú naturalizmus jegyében indult el, de már korán mutatkoztak egyéni jellemvonásai. Mély költői érzése a kedély zománcával vont be az ő naturalizmusát, a szigorú természethűség részletező előadásmódjától sommásabb és szélesebb modorra tért át és a művészi szintézis magasabb igazságához emelkedett fel. Átalakulása igen szerves és következetes fejlődés folyamán ment végbe, melynek főállomásai voltak: ifjúságának érzéssel telt, lírai korszaka, férfikorának egyszerűsítő és dekoratív naturalizmusa, amelyre életének utolsó tizedében absztrakcióra való hajlam és erősödő stiláris törekvések következtek. Ami művészetének tárgyát illeti, igen sokoldalú volt: egyaránt festett bibliai kompozíciókat, tájat, arcképet, csendéletet és aktokat, s minden munkájában nagy erkölcsi komolyságot tanusított. A nagybányai időben legközelebb Grünwald Béla (szül. 1867) állott hozzá, a gazdag kedélyű, gyöngéd lírikus, aki később más utakra tért.

A magyar Alföld szívében, Szolnokon is alakult egy festőtelep. Alakulása már a XX. század első éveire esik, de itt szólunk róla, mert tagjainak művészete még a mult század végének szellemében gyökerezik. Naturalista törekvésű művészek egyesültek Szolnokon, hogy a magyar föld és élet festői értékeit kiaknázzák. Olgyay Ferenc, Szlányi Lajos, Mihalik Dániel, Zombory Lajos, Fényes Adolf voltak az alapítók nevezetesebbjei. Tehetségre és jelentőségre külön-

bőző férfiak, akik inkább geográfiai, mint szellemi értelemben tartoztak össze. Egyesek közülök jeles műveket festettek, azonban együttes működésüknek nem volt olyan jelentősége, mint a nagybányai csoportnak. Ez már azért sem lehetett, mert ők akkor léptek fel, mikor a modern naturalizmus nagy harca lezajlóban volt, s így rájuk nem annyira küzdelem várt, mint inkább csöndes munka a már feltört talajon.

*

A naturalizmustól az új törekvésekhez első sorban Rippl-Rónai József (1861—1927) művészete vert hidat. Az ő művészete Párizsban a posztimpresszionista festők (Bonnard, Vuillard, Maurice Denis) körében fejlődött ki, akikkel részint személyes, részint szellemi érintkezésben állott. Aristide Maillol-hoz is baráti és szellemi kötelékek fűzték. Művészete azonban merőben egyéni volt. Élesszemű megfigyelője volt a természetnek, aki finom, szellemes, delikát színezésű feljegyzéseket készített a környező világról. Másrészt azonban, különösen korai párizsi idejében, komoly, egyszerű, nyugal-mukban a stílus magaslatára emelkedő képeket festett, melyekben már egy új időnek szintétikus hajlamai jelentkez-nek. 1900-ban hazatért Párizsból s nagy hatással volt a természettől magát felszabadító, azt tudatosan átalakító művészi reakcióra, amely az impresszionizmus és naturalizmus hosszú uralmát felváltotta. Munkáiban, melyekben az impresz-szionista felfogás mellett mindig erős stilizáló hajlamok is mutatkoztak, fokról-fokra erősödött a dekoratív célzat és nagy körvonalakkal körülzárt, határozottan szerkesztett csoportok tették ki ebben a korszakban képeinek zömét. Az ifjabbak őt mintegy szellemi atyjukként tisztelték és harcaikba is bevonták.

Noha keletkezése már a XX. század első tizedére esik, azokkal az első tünetekkel kapcsolatban, amelyek a natura-lizmussal szemben visszahatást jelentettek, itt kell meg-említenünk a gödöllői kolóniát is. Ennek a körnek művészeti hitvallására Ruskin és az angol prerafaeliták voltak nagy hatással. A nagy és szabad művészi alkotásokat és a minden-napi szükségletek kielégítésére szánt iparművészeti munká-

kat egyaránt felölelő, az egész életet átfogó művészet volt eszményük. Nagy szeretettel fordultak a magyar, különösen az erdélyi népművészethez, amelyben a modern művészetnek termékenyítő és ifjító forrását látták. A régi magyar nyomokat keresték és képzeletük örömet kalandozott Attila hún király udvarában és a magyar ősidőkben. A legkülönbözőbb feladatokkal foglalkoztak. A kolónia legjelentősebb tagja Körösfői-Kriesch Aladár (1863—1920), aki egyúttal irodalmi propagálója is volt a kolónia törekvéseinek, mondai és szimbolikus tárgyú freskókkal díszít épületeket, de egyszersmind szönyeget, bútort, mozaikokat tervez. Nagy Sándor (sz. 1869), a csoport másik jellegzetes alakja, főképpen az üvegfestés és a grafika terén jeleskedik. Jóformán mindenféle technikának akadt művelője. Szövőiskolát is alapítottak, mely művészi tervek alapján dolgozott és felújította a régi, nemes technikákat. Mindebben határozott program volt, s volt sok meggyőződés és tiszta igyekezet. Ha az eredmény — amibe ilyen természetű munkamódszernél szervezkedési és gazdasági szempontok is beleszólnak — nem is volt mindig arányban a szándék jóságával, a gödöllői telep tiszta sziget volt, amelynek megvolt saját levegője és növényzete. Ami a népművészet kiaknázását illeti, úttörő kezdésről lehet beszélni, amely hasonló Bartóknak és Kodálynak az eredeti magyar népzene nézve végzett munkájához. Kár, hogy a telep vezető egyéniségének, Körösfői-Kriesch Aladárnak korai halála, s még inkább a szerencsétlen gazdasági viszonyok félbeszakították a munkát, mielőtt még igazi gyümölcseit megteremhette volna.

PETROVICS ELEK.

MÓRA FERENC, AZ ELBESZÉLŐ.

Móra Ferenc mindig nagy szerénységgel beszélt írói munkásságáról. «Célszerű szegény embere» ő — úgymond — a magyar irodalomnak, és «barkácsoló kismestere». Csak édesapjának, a szűcsnek folytatja a mesterségét : tollal hímez virágokat, rozmaringot és tulipánokat. «Nem vagyok én több, mint kolompszó a gyepes dűlőkön, könnyű rőzsefűst a magyar mezők felett, s a kolompszó elhangzik, a fűst elszáll velem együtt». «Fodormentaszerű, együgyű írásai» szerint csak szűkre határolt világának «apró-cseprő, földszagú, életizű haszontalanságairól» szólnak.

Írásainak ebben a szerény kicsinylésében nem adhatunk neki igazat, hanem abban igen, hogy főereje a «kismesterségben» van. A *Georgicon*, *Véreim*, *Nádihegedű*, *Sokféle*, *Beszélgetés a ferdetoronnyal* s más című köteteiben összegyűjtött kis elbeszéléseiben és tárcarajzaiban bontakozik ki legjobban eredeti tehetsége.

Nagy művésze először is a kis, anekdotaszerű, humoros történeti elbeszélésnek és az adomának.

A humoros történeti elbeszélésnek irodalmunkban első mestere Jókai Mór volt. A történelmi multnak a humor szemüvegén át való látását, az adomát vagy népmesét mondónak jóízű kedélyességével, kissé könnyelmű, de kedves optimizmusával való elbeszélését ő honosította meg a múlt század ötvenes éveinek elején. Sok tanítványa közül Mikszáth Kálmán volt a legkiválóbb. Hatásuk minden későbbi írónk ilyenféle munkáin meglátszik, a Móráéin is. A «Hóbajárt» (Hobiárt) szegedi béghez fűződő esetek, a Mátyás-, Mária Terézia-, Rákóczi-adomák, s a világtörténelmi tárgyúak pompásan elbeszélte apróságok, méltók mestereinek munkáihoz. Talán

legszebb közülök a *Bujdosók*, ez a bájos és meghatóan hangulatos kis történet az előregedett rodostói urakról s a hű Mikes Kelemenről.

Sokszor hangoztatják, hogy az adomának nálunk Mikszáth adott irodalmi formát, s elfelejtik, hogy ebben Vas Gereben s főként Jókai már megelőzte. Ő csak tömörebbé, irónikusan elmésebbé és csattanósabbá tette ezt a formát. Móra hozzájuk hasonlóan kitűnő adomázó. A *Gergely-napi harangszót*, melyben szegedi anekdotákat mond el a nagy árvíz idejéből, vagy *A honti igriceket*, mely a hontmegyei kanászok nagy dalnokversenyének kacagtató története, Mikszáth sem írhatta volna meg jobban.

Móra tanult Mikszáthtól, — hiszen minden elbeszélő tanul valamit elődeitől, ha öntudatlanul is — de hiba volna őt, mint némelyek szeretnék, egyszerűen Mikszáth követői, sőt utánczói közé soroznunk. Móra született humorista volt, s így humorát éppen úgy nem kellett Mikszáthtól tanulnia, mint annak a magáét Jókaitól, vagy Jókainak a magáét Dickenstől. Talán csak azt a kissé felszínes tréfálkozást, enyhe cinizmust tanulta tőle, mellyel néha komoly dolgokról szól s amely különben egyéniségétől idegen. Például mikor azt írja, hogyha majd a másvilágon számonkérjük csetlésünket-botlásunkat, «azt mondhatjuk, hogy mi nem ígértünk semmit, álljanak elő a kezesek», t. i. a keresztszülők, vagy hogy a koldus «rábízza a jó Istenre, hogy könyveltesse el ezt az irgalmassági művelkedést a mennyei számszékkal és írasson le érte megfelelő porciót a purgatóriumból».

Nem Mikszáth találta ki s honosította meg irodalmunkban, de ő használta feltűnő sokszor s tette szinte rendszeressé az elbeszélésbe szőtt zárjeles megjegyzéseknek stílus-fordulatát. Ezt Móra is szívesen és gyakran alkalmazza. Pl. elmondja, hogy faluban senki sem akarja a bíróságot vállalni. «Ez volt az első eset Magyarországon, — jegyzi meg zárjelben — mikor senki se akart hivatalt vállalni». Ilyen a következő is: «Szent Lukács evangélista az írásába néző ökörrrel úgyse egészen stilszerű, mióta a cenzura eltöröltetett».

Kiváló mestere azután a paraszt-ábrázolásnak, a népies életképnek. Mivel leginkább a szegedvidéki népről írt, szere-

tik Tömörkény István követőjeként is emlegetni. Tömörkény, a szegedvidéki nép kiváló krónikása, tömérdek, ma már elfakult szint és elhalt hangot örökített meg népéletünkéből. Főcélja volt, hogy lerajzolja az eredeti népies alakokat s életük eredeti mozzanatait, még pedig tárgyilagosan, néprajzi pontossággal. Mórának nem fontos az etnografikum, a tárgyilagosság és pontosság, őt csak a parasztember lelke és sorsa érdekli, melyet a maga szubjektivitásának szemüvegén át néz és nagy szeretettel s a Tömörkényénél erősebb szociális érzéssel rajzol. Így népies életképei mások, mint az övéi.

A harmadik osztály utasai, a politizáló tanyaiak, kiknek véleménye ebben az orákulumszerű mondásban csúcsosodik ki: «abszurdum az óvilágnak», a szegény «földigénylő», aki visszaadja két hold földjét, mert a nagybirtokosoktól nem kap munkát, az öreg házaspár, amely örökbe akarja fogadni a királyfit, a paraszt szerelmi háromszög a bíróság előtt, hogy csak néhányat említsünk, mind pompás néplélektani tanulmány. Érdekes az is, amit egy helyen mond, hogy az ő alakjai «hiába szegediek, azok valóban félegyháziak». Ennek a paradoxonnak egyszerű a magyarázata. Gyermekkori benyomásaink igen erősek lévén, Móra sem tud a szülőföldjén szerettektől szabadulni. Ott ismerte meg az alföldi parasztember különféle típusait, s mivel ő mindig az ősparaszt lelkét vizsgálta, mely mindig és mindenütt ugyanaz, bátran összeolvashatta képzeletében a kétféle fajtának azonos alapvonásait.

Az eddig említettek azonban tárgyainak csak kisebbik részét teszik. Érdeklődésének köre szinte határtalan. «Az én bűnöm — úgymond — az a hallatlan szomszédosság volt és az a határt nem ismerő mohóság, amellyel nem tudtam egy kútnál megállapodni, hanem mindig másik után rohantam». A filozófia, nyelvtudomány, magyar és világirodalomtörténet, a művészettörténet, földrajz, természetrajz, csillagászat, néprajz, bibliografia, történelem és archaeológia kútjaiból valóban a műkedvelőénél nagyobb tudást merített, sőt a legutóbbinak kiváló szakemberévé is vált. Így nem csodálhatjuk, hogy a Mars-bolygóval való üzenetváltás éppen úgy érdekli, mint az állítólagos majomnyelv, hogy régi könyv-

ritkaságokról, nyelvi kérdésekről épp olyan szívesen ír, mint a Jókai-szótár szükséges voltáról, a természet csodáiról, vagy arról a fogas neveléstani kérdésről, hogy vajjon okvetetlenül szükséges-e a kis elemistáknak az «ajakhangok» ismerete.

Nem szabad azt sem felednünk, hogy Móra évtizedekig újságíró volt, s ez a mestersége is fokozta, sőt elengedhetlenné tette érdeklődését minden helyi, országos és külföldi aktualitás iránt. Az újságíró azonban sohasem nyomta el benne az író, a riporter a magykultúrájú kutatót. Igazán modern ember volt, — ebben is különbözik sok elődjétől — ki benne élt az élet sodrában, hiába volt régész és hiába ült sokat a múzeum falai között. Minden újról tudomást vevő, mindenre hirtelen reagáló, mozgékony szellem volt, kiben minden esemény vagy jelenség valami érzést, hangulatot, komoly gondolatot vagy tréfás ötletet keltett. Innen ered az ő «destruktívsga» is, amit igen szeret emlegetni. Ez nem rokon Anatole France-nak az elmésség ragyogó köntösébe öltöztetett erkölcsi nihilizmusával, hanem abban mutatkozik, hogy folytonosan fejlődő szelleme és ép erkölcsi érzése nem egyszer szembeszállt a nemes konzervatívság cégjelzése alatt garázdálkodó maradisággal. Az újságírás nélkül talán nagyobb művekre összpontosította volna figyelmét, talán kevésbé pazarolta volna erejét és tehetségét, de ha sokat el is forgácsolt belőle, minden kis forgácsán meglátszik, hogy mester gyaluja alól hullott.

Ebben a mindenhez hozzászólásban a nagytudású Tóth Bélával rokon, aki tárcáiban s egykor híres *Esti leveleiben* száz és százféle aktuális kérdésről írt a legszubjektívebb, legégyénibb módon. Gyulai Pál szemére is vetette, hogy mindig magáról ír, mire Tóth Béla azzal válaszolt, hogy ha van «alanyi» költészet, miért ne lehetne «alanyi» újságírás is. Mórának ugyanezt vetették szemére, s ő nem is tagadta, hogy neki nincs egyéb témája, mint önmaga. Az az ember ő, — úgy mond — akit «az élet leszoktatott a nagyképűségről», s aki «az élet apró bajairól és örömeiről beszélget az emberekkel az élet nyelvén». Tóth Béla ész-ember volt s harciasan vitatkozó természet, aki sokszor csalhatatlannak vélt tudásával le akarta gyűrti ellenfeleit, vagy különvéleményét kinyilat-

koztatni. Móra a szív embere, aki nem gyűlöl senkit s «nem szeret mást a maga hitéből kiverni», s akinek nem az a fontos, hogy megdönthetetlen igazságokat mondjon, hanem csak az, hogy megírja a lelkében önként felrajzó gondolatokat és érzéseket. Ő a leglíraibb magyar elbeszélő, aki nem tud valamiről a nélkül írni, hogy magából is ne adna bele valamit. Így nála nem is annyira a tárgy a fontos, amiről beszél, hanem érdekes, egyéni előadása, ahogyan tárgyról beszél. «Lírikus vagyok, — mondja tréfásan — különösen mióta nem írok verset».

A *Göröngykeresés* című kis rajza, melyet a Kisfaludy-Társaságban olvasott fel székfoglalóul, mintája ennek az egyéni előadásnak, s azért is jó példa, mert benne van minden, ami Móra elbeszéléseinek jellemző tárgya: adoma, aktualitás, paraszt-alak, a maga személye és a család, melyet itt kis unokája képvisel.

Azzal kezdi, hogy öt esztendeje keres egy göröngyöt, még pedig Szántai Vecsernyés Pál, a deszki kubikos számára. Pál uram egykoron a földosztás mellett kardoskodván, börtönbe került, majd külföldre vándorolt s Ausztráliában tehető földbirtokos lett. Hazáját, amely száműzte, nem tudta elfeledni, s halála előtt azt kívánta, hogy szerezzenek egy kis magyar földet a sírjába. Leánya azért írt Mórának, hogy küldjön a mellékelt papírzacskóban «egy boldog magyar göröngyöt az óhazából», hogy nyugodt legyen az apja álma. Mármost hol talál ő boldog göröngyöt ezen a mai boldogtalan magyar földön? Hiába keresi már öt esztendeje. Ekkor jelenti neki bizonyos Ugró Mátyás Deszkről, hogy a földjén «hullámot», vagyis csontvázat talált. Kimegy ásatni, hátha a boldog göröngyöt is megtalálja, de hiába vallatja Mátyást, az csak a kormányválságról beszél, amelyet szerinte a «Lócsild» okozott, és szidja a bankokat, amelyek mindenét elviszik. A boldog göröngy helyett szobrász barátja kitűnő mintázó-agyagot talál. Ez a szobrász már régóta meg akarja mintázni a szobrát, de ő nem áll kötélnek, bár lírikus korában gondolt olyasfélére, hogy valamikor a szobra ott fog állani a piactéren «városunk szülötte» fölirattal. Végre barátja ráijeszt, hogy a múzeumigazgatók úgy körülbelül az

ő korában szoktak meghalni, aztán meg neki unokái vannak. Kénytelen megadni magát. Most a mintázás mulatságos története következik. Az agyagmintát lakására csempészik nagy titokban, mert a szobor meglepetésnek készül. Mire a hivatalból hazaér, unokája, ifjú Ferenc már szétszedte kis pajtásaival, s most a sáros agyagból a szőnyegen építkeznek. «Látod, apapa, — mondja — felépítettük Magyarországot. A tanító úr mondta, hogy elpusztult, csináltunk helyette újat. Ugy-e szép?» Az apróságok be sem eresztik a szobájába, mert ez az ő Magyarorszáruk, ide neki nem szabad belépnie. Belenyugszik. Csak építsék fel a gyerekek az új, boldog Magyarországot, s legyen az az övék. Ebből küldött aztán göröngyöt Vecsery Pál sírjára. Így beszél el Móra bármi mást is. Mindent egyéniségébe olvaszt és egyénivé színez. Kis vázlatunk természetesen nem adhat fogalmat előadásának páratlanul kedves közvetlenségéről, elmésségéről és főként legjellemzőbb vonásáról: humoráról.

Humora nem a Jókai derült, verőfényes őshumora, sem a Mikszáthé, mely hol vígan adomázó, hol fölényes, hol keserényesen ironikus, hanem a maga életének tapasztalataiból, a maga lelki adottságaiból fakadt. Gyermekkorában sokat nyomorgott, ifjúkorában sokat nélkülözött. Kevés írónk hatolt le annyira az élet mélységeibe, mint ő, ki nemcsak ismerte, hanem át is élte az igen szegény emberek életét. Egész életében keményen kellett dolgoznia s gyakran olyan munkát végeznie, amely fárasztó robotolásszámba ment, de azért az élet sok szépséget és boldogságot is tartogatott számára. Szerető hű neje, kedves gyermeke és unokái boldoggá tették, a természet, a tudomány és művészet gazdag kincstára tárva állt előtte, s része volt az alkotásnak semmivel sem pótolható örömeiben. Lelki alkata érzelmes, gyöngéd volt. Súlyos élettapasztalatai, ha néha elkésérítették is, de a szeretetet, a megértő jóindulatot meg nem ingathatták benne. Maga mondja, hogy sohase bántott senkit, s «embertársának szeretett mindenkit». Hozzátehetjük, hogy első sorban a szegényeket szerette. Sorsukat mindig szívén viselte, minden bajukban, örömükben mellük állt, és igazi barátait szívébe fogadta. Tót Antaltól, aki tönkrement, mert

mindenét a szegényeknek adogatta apránként, csak meghatottsággal tud írni. Isten ő szerinte csak a jó szívet nézi, csak a jószívűek előtt nyitja meg a mennyek országát, mint az előtt a furcsa öreg pap előtt, aki csizmáit a csikorgó téli hajnalon neki adta, a mezítlábas ministránsgyereknek, maga pedig rongyos papucsban misézett. Halála után «a jó Isten fele úton elejibe szalajtja a legkedvesebb angyalkáit, hogy papucsban kattogó öreg lábai elé a legpuhább felhőcskéket terítsék szőnyegül».

Az emberek rosszaságát, tudatlanságát, sok hiú és bűnös csetlését-botlását nem az erkölcsbíró szigorúságával, hanem ironikus mosollyal, s a maga gyarlóságát átérzőnek megértésével nézte.

Az elmúlásnak gondolata állandóan foglalkoztatta. Ő is a «halál rokona» volt, mint Ady. Mikor a természetnek, az emberi szellemnek s az életnek napfényes szépségeit élvezte, gyakran átsuhant lelkén a halál árnyéka. Mélabú fogta el, ha életének rövidségét, tévelygéseit, írói működésének befejezetlenségét látta. Mélyen átérezte — mint minden igazi alkotó — élete alkonyán Arany János fájdalmas felsóhajtását: «Mily temérdek munka várt még! — Mily kevés, amit beválték!»

Kereste az Istent. «Néha fiúi bizalommal, — úgymond — néha hitetlen keserűséggel. Van, amikor úgy érzem, hogy fogja a kezem, máskor a csillagokig kapaszkodva is csak az ürességet érem el.» De azért érzi, hogy Istennek, a nagy Órásnak «boltjában nagy zűrzavar van és össze-vissza vernek az órák, de abból a magasságból, ahol ő ül, megérik a harmónia mindenben». Megírja a *Himnusz*t a búzamezőn, ezt a gyönyörű prózai költeményt a mindenek alkotójáról és bizakodó kis gyermekként nyugszik meg «Isten térdein» élete végén a halálba indulónak ijesztő egyedülvalóságában.

Modern ember volt, ki ezeket a mély érzéseket és gondolatokat sokszor könnyed tréfával vagy kételkedő iróniával leplezte, de azért mindvégig lelke mélyén hordozta őket.

Ilyen forrásokból táplálkozik humora, mely ezért sokszínű, mint a szivárvány: hol derülten kedélyes, kacagtató, hol keserű, hol mélabús, hol annyira komoly, hogy humornak szinte már alig nevezhető. Ha nincs is meg benne mindig

egy magasabb világnézet harmóniája, de megvan egy szerető, jó szívé s egy széles látkörű elméé.

Lírikus természetéből s humorista voltából következik, hogy igen gyakran a maga személyét választja tárgyaúl, mint előbbi példánkból is láttuk. Elbeszélőink közül ő tette először önmagát írásainak központi témájává.

Bájos közvetlenséggel beszél természetrajzi tankönyvről, ásatásairól, apró szórakozásairól, szokásairól, betegségeiről, legkülönbélebb élményeiről és hangulatairól. *Beszélgetés a ferde toronnyal* című kötetében északolaszországi útjáról mesél, de nem nagyképűsködő s Olaszországot naivul fölfedező útirajz formájában, hanem azt írja meg, hogy hogyan tartott Rapallóban konferenciát két utcaseprővel s egy vargával, mit talált egy antikvárius-boltban, hogyan beszélgetett egy kováccsal a fascizmusról, hogyan képzelte el a Riviera tavaszi pompájában az otthoni, az egyénien magyar tavaszt. Száz kedves apróság, tréfa, eredeti megfigyelés, melyekből nem Olaszország képe bontakozik ki előttünk, hanem magáé az elbeszélőé. Nemrégien megjelent kétkötetes gyűjteménye: *A Daru-utcától a Móra Ferenc-utcaig*, csupa önéletrajz. Megismerjük belőle Mórát a filozoptert, a tanárt, az újságíró, naptárszerkesztőt, múzeumi igazgatót, operett-librettistát, a félegyházi díszpolgárt s a díszdoktort.

Mindennél kedvesebb tárgya azonban családja: a szülői ház s a maga otthona. Kevés elbeszélőnk van, akiben olyan mély gyökeret vert volna a családi érzés, és aki ezt az érzést annyiszor és olyan költői erővel tudta volna kifejezni, mint ő.

A daru-utcai kis házacska, mely ma már nincs meg, újra fölépül bájos kis elbeszéléseiben. Látjuk avult bútorait s szegény, nem egyszer a nyomorúsággal küzdő lakóit, a foltozó-szücsöt s a kenyérsütő asszonyt, a drága jó apát és anyát. Látjuk mindennapi életüket, gondjaikat és örömeiket. Látjuk, mikor kis leányukat a koporsóba teszik, amikor az anya visszaimádkozza kis fiát, ki már a mennyországban jár lázas önkívületében. És látjuk magukat is a koporsóban, a negyvennyolcas, régimódi magyart a fia által szívére tett Kossuth-bankóval, s az anyát azzal a selyemkendővel, melyet egész életében őrzött halála napjára. Talán legszebben

A jó Isten foltozó szűcse című kis egyfelvonásos «meséjében» örökítette meg őket, amint mennyországi kis házikójukban éldegélnek és onnan is levágyódnak szeretteikhez. Humora, népies realizmusa ellenére sincs benne semmi kegyeletsértő. Meleg szeretet és színtiszta költészet az egész.

A maga gyermekalakja is megelevenedik elbeszéléseiben, amint legnagyobb kincsét, a ragyogó üvegcserepet az oltárra téve, Istennek ajándékozza, amint a «körtemuzsikával» krajcárokat keres, amint az apjától kapott kis darabka földön nagyon kevés eredménnyel gazdálkodik. Jóbarátunk lesz a jéghideg templomban didergő ministránsgyerek s a kis ünnepi szavaló, kinek a karácsonyi ünnepélyen odafagy a lábacska a templom kövéhez a talpatlan csizmában. Átérezzük kimondhatatlan szívbeli keservét, mikor nem tudja érte kifizetni a rettentő nagy tandíjat, a 6 forint 53 krajcárt, s így nem mehet iskolába. Négykézláb mászik titokban a tanteremig s úgy hallgatja a tanítást a nyitott ajtón át.

A maga családját, nejének, leányának s unokáinak alakjait is elárasztja forró szeretetével és humorának legverőfényesebb sugaraival, ezeknek melegében a jelentékteleneknek tetsző családi dolgok színes kis irodalmi remekek formálódhatnak.

Családi képei és történetkéi olyan finomak, egyéni bájjuk, hogy bármily gyöngéd kézzel nyúl is hozzájuk az ember, színüket vesztik, porrá omlanak. Ezekben, Mórának talán legértékesebb, művészileg legtökéletesebb kis műveiben, csak gyönyörködni lehet, de elemzéssel, kritikával megközelíteni őket igen nehéz.

Hogy mennyire szerette a gyermekeket s mennyire bele tudta magát élni a gyermeklélekbe, nemcsak ezekből látjuk, hanem kitűnő gyermekmeséiből és ifjúsági elbeszéléseiből is. Ezeknek egyik legnagyobb mestere nálunk. Meséi, melyek tömördek új meseötlettel, pompás humorról és színes képzelettel vannak írva, igazi magyar mesék, telve a magyar népképzelet kincseivel, a magyar föld eredeti zamatával. Ugyanezt mondhatjuk ifjúsági elbeszéléseiről, melyek közül a legkedveltebb a *Rab ember fia* című, Apafi Mihály korában játszó kedves gyermekregénye.

Hogy felnőtteknek is írjon regényt, arra nem igen gon-

dolt, míg egy pesti kiadó fel nem szólította reá. Sokáig küszködött különféle témákkal, míg végre azt gondolta: «Ha én megírnám, hogy mennyit kínlódtam ezzel a regénnyel, akkor meglenne a regény». Így született meg *A festő halála*, melynek második kiadása *Négy apának egy leánya* címmel jelent meg. Maga azt mondta róla tréfásan, hogy nem is regény, hanem a regényírás kézikönyve, meg lehet belőle tanulni, hogyan lesz az emberből regényíró. Varga Márton archaeológus hall egy bűnügyi történetet: egy festőt meggyilkoltak falun. Ezt választja tárgyául s ásatás ürügye alatt kimegy a helyszínére, hogy titkon adatokat gyűjtsön regényéhez. Megbarátkozik a rusztikus falusi pappal, a jegyzővel s a különöc vén doktorral, kik mind tanúi voltak az esetnek. Megismerkedik magának a történetnek szereplőivel, főként a szép parasztasszonnyal, ki a festő modellje volt. Mindig több adatot tud meg s ezeket lélekrajzi kapcsolatba hozva, írja könyvét. Közben a postáskisasszonnyal szövődik ártatlan, kissé Gárdonyi-ízű szerelmi regénye. Feleségül akarja venni, mikor kiderül, hogy az a segédjegyzőt szereti. Mint lélekbúvár is megbukik, mert egészen más volt a gyilkos, mint akit ő annak hitt.

Ennek a képzelt történetnek keretébe foglalja a maga egyéni tapasztalatait, önmegfigyeléseit és önvallomásait. Szóval ezúttal nem aprózza el kis rajzokká, hanem regénnyé foglalja őket össze. Azért ez a legegényibb regénye, mert ebben ad legtöbbet magából. Főértéke a falusi környezetnek és embereknek pompás rajzán kívül az a nagyszerű humor, mellyel történetét elmondja s melynek verőfényes magasságából félszeg hősét s egyszersmind önmagát is tekinti. Önmagának, az igazi regényírónak s képzelt regényíró hősének ez a humoros összeolvasztása lélekrajzi szempontból rendkívül eredeti és újszerű.

A humorista szubjektív regénytréfája után már nagyszabású, epikus tárgyilagosságú, igazi regényt írt, ez az *Ének a búzamezőkről*, melyben maga az «igazgató úr» már csak mellékalak. Kimegy a tanyára, megbarátkozik a szereplőkkel, némi részt vesz a cselekvényben s lírai utóhangot ír a történethez.

A háború utáni tanyai élet kellős közepébe kerülünk mindjárt a mese elején. Megismerjük a vén, jóhumorú, ravasz és bölcs Mátvás gazdát, feleségét, Rozát, a jószívű, de zsémbes «szülét» (a magyar elbeszélő irodalomnak szinte tökéletes két paraszt-típusát), menyüket, a szép és tisztakeresű Etelt, kinek ura, Rókus, eltűnt a háborúban, majd a hadifogság után Amerikát is megjárt, modern falusi gazdát, Ferencet. Ez a négy főszemélye van a regénynek, mely az ő történetükből szövődik. Az öregek összebörönglik a két fiatal özvegyet, legfőképpen anyagi okokból, de azok amúgy is összevalók. Etel valósággal imádja urát, aki áldott jó ember, csak egy kicsit hidegforma. A lelkét nagyon mardossa valami : a Rókus halála. Együtt szöktek Szibériából, az éhség leverte Rókust a lábáról, haldokolva kérte Ferencet, hogy adja oda neki utolsó darab kenyerét, de Ferenc nem adta, s Rókus meghalt. Így talán ő volt a gyilkosa. Mikor Etelnek elbeszéli ezt a történetet, az eliszonyodik tőle, csendes őrült lesz, majd vallási téboly lepi meg s a tóba vész. Közben megkerül Rókus, aki mégsem halt meg s most egy gazdag tatár-menyecskénél raboskodik. Ferenc megszabadul lelkifurdalásától, de most meg az ő lelke zavarodik meg. Most kezdi igazán szeretni meghalt feleségét, ki álmában folyton megjelenik neki. Végre öngyilkossá lesz. Etel és Ferenc kettős lelki történetét, noha nagy elemzőművészettel van megírva, a tanya józan világában kivételesnek érezzük. Ennek a két parasztembernek lelki meghibbanása mintha nem volna harmóniában a rendkívül reális környezetrajzzal. Ez azonban alig von le valamit a regény értékéből, mert milieu-regény lévén, a mese nem olyan fontos benne. Ami fontos és nagyértékű, az a tanyai életnek gazdagon színezett és árnyalt monumentális képe. Elénk tárulnak ezen a képen a háború utáni aktualitások : az orosz hadifogoly élete nálunk, a kommunizmusnak s az utána következő visszahatásnak a tanyán nem nagy hullámokat verő eseményei, a parasztság rövid gazdasági föllendülése, majd lehanyatlása. De elénk tárul legfőképpen a tanyaiak élete mindenféle vonatkozásában, s maga a parasztnép a maga földimádatával, babonákkal vegyült vallássosságával, furcsa, ferde vélekedéseivel, de egyszersmind

természetes, ősi bölcseségével s elpusztíthatatlan életerejével. S mindebben nincs semmi etnográfia, semmi stilizálás, semmi idealizálás régi népszínműi modorban fölfelé, vagy a durvaság irányában lefelé. Csupa tiszta költészet az egész: jellemző erő és lélekábrázolás, megkapó tájhangulat, tragikum és komikum a jelenetekben, eredeti magyar zamat a párbeszédekben. Minden sorából üde, falusi, földszagú levegő, az író és a nép lelkének csodás magyar fluiduma árad felénk és az örökkévaló anyaföld varázsa.

Az öreg Mátyás, ez az elpusztíthatatlan ősparaszt, kit az életnek semmiféle változása nem tud megváltoztatni, nem váltja ki fiát a fogságból, mert akkor el kellene adni a földjét. Így megmarad szépen serdülő unokáinak, kik folytatják szüleiknek megszakadt életét. Mert a föld — mondja bölcsen — a leghatalmasabb. «Az apámat is megötte, mög annak az apját is. Engöm is nemsokára mögösz. A föld mindönkit mögöszik... De új állja helyünköt és a föld nekik marad».

Nem annyira a történeti regénynek háború utáni divatja, mint régészeti és történelmi tanulmányai magyarázzák meg, hogy midőn harmadízben fog nagyobb munkába, történeti tárgyat választ, Diocletianus római császár korát. Ezt eleveníti meg az *Aranykoporsóban*. Mint az apró megfigyelések mesterének, itt a korrajz sikerül a legjobban. A mesének változó színhelyei: Antiochia, Alexandria, Bajae, Róma, Nikomedia és Salona már maguk is éreztetik az olvasóval a római világbirodalom óriási méreteit, a bennük forrongó ezerszínű életnek jellemző részletekben szinte káprázatos gazdagságú rajza pedig a szigorúan pontos történeti adatoknak s a fantázia képeinek monumentális egységévé alakul.

A korrajznak legkiemelkedőbb mozzanata a pogány és keresztény szellem utolsó nagy küzdelme, mely a mesének is jelentős része, mert döntő hatással van a császárnak és a regény két szerelmes hősének sorsára. A világesemények dübörgését ugyanis gyakran váltja fel benne a szerelem idillikus csöndje. A császár titokban nevelt fia s Galerius caesar leánya szeretik egymást. A fiú, ki csak a császár rabszolgájának tartja magát, áhítatos imádatlalt, a bájos, kissé romlott,

bátor és szeszélyes leányka már érzékibb vággyal fordul kedvese felé. A tragikusan végződő szerelmi történet a lelki finomságok gazdagságában méltó párja a korrajznak s Móra egyik legköltoőbb alkotása.

Regénytechnika tekintetében három regénye közül ez a legtökéletesebb, de nem annyira egyéni alkotás, mint az *Ének a búzamezőkről*. Mindenesetre egyik legjobb modern történeti regényünk.

*

Végigtekintettünk Móra Ferenc elbeszélő munkáin, de csak futó pillantást vethettünk rájuk s csak néhány pillanatra állhattunk meg közülük egyik vagy másik előtt.

Külön tanulmányra volna méltó a magyar népnyelv talajában gyökeredző és stíluskincseit felhasználó nyelve, Gárdonyi óta a legizesebb, legzamatosabb, eredeti, új stílusfordulatokban igen gazdag s legegényibb bájjal ömlő, színmagyar nyelv. Ő is annak az igen kevés írónknak klasszikus társaságába tartozik immár, akiktől minden idők író-nemzedéke jó magyarságot tanulhat.

Keserűen írta egy helyen, hogy élete céltalan volt: «járás lépcsőkön, melyek sehová sem vittek és utazás vonatokon, amelyek sohasem érkeztek meg».

Mi nem így látjuk az ő munkás életét. Lépcsői igenis a magyar szellem magaslataira vezettek, vonatai pedig megérkeztek az írói hírnév utolsó állomására.

Gyermekkorában a jégvirágos ablakon tanulta az írást, és mégis sok százezer betűjéből a legnagyobb melegség árad felénk: a magyar nép szeretetének, a humornak s a családi érzésnek melege. Ez a nemes, humanus és jó szívből fakadó meleg tette őt a magyar néplélek s a családi képek jeles rajzolójává, egyik legkitűnőbb humoristánkká s a legkedvesebb magyar causeurré, csevegő-művésszé, a «kismesterség» nagymesterévé.

Sajnos, korán távozott el közülünk. Nagy szíve megszünt dobogni, «nádihegedűje» nem szól többé, «éneke» elszállott a búzamezők fölött, de emlékezetét mindig meg fogja őrizni a nemzet szívének «aranykoporsója».

SZINNYEI FERENC.

FIRDÚSZI.

— Születésének ezredik évfordulója alkalmából. —

«Az irodalom ismer ugyan nemzeteket, de nem ismer határokat.» Ezek a szavak állnak élén azoknak a John Galsworthy szerkesztette alapszabályoknak, melyek három évvel a háború után harminc nemzet írói világát egyesítették egy, a *Pen* gyűjtőnév alá foglalt nemzetközi szövetséggé. E szavak feleslegeseznek látszhattak a háború előtt. Fájdalom azonban, nagyon szükséges kijelentést tartalmaztak a háború utáni időkben, és kétszeres fontosságúak ránk magyarokra nézve, akik mély felháborodással látjuk még ma is, hogy a magyar könyvet egyes határokon igenis feltartóztatják. Mi magyarok mindig ez elvnek megfelelőleg jártunk el és nemcsak kaput nyitottunk a külföldi irodalom nagyjainak, hanem mindig részt is vettünk azokban az irodalmi ünnepekben, melyekkel idegen országok felújítják emlékezetét letűnt nagyjaiknak. Hogy csak a közelmultra utaljak, tavaly Olaszországgal együtt mi is megünnepeltük Ariosto halálának négyszázadik évfordulóját, úgy, ahogy ma is örömmel gondolunk egy másik, tőlünk nagyon távoleső nemzet legnagyobb költőjére, a perzsa Firdúszira, akit hazája most ünnepel, abból az alkalomból, hogy ezer esztendeje látta meg a napvilágot.

A véletlen úgy akarta, hogy tavaly, mint Ariosto nagy époszának magyar tolmácsa, én lehettem hirdetője a Kisfaludy-társaságban a nagy olasz epikus dicsőségének, és az idén is rám hárult az a feladat, hogy mint Firdúszinak is magyarítója, legalább képzeletben én is koszorút helyezzek arra a szoborra, melyet nemzete emel a költőnek Tűsz városában. És ugyancsak a véletlen hozta magával, hogy ezt a mai megemlékezést épp úgy, mint a tavalyit, a mi legnagyobb epikusunk nevéhez fűzhetem : Arany János nevéhez, aki ismerte és szerette

Firdúsi remekművét, a *Sahnámét*, magyarul a *Királyok könyvét*. 1854-ben ismerkedett meg vele, egyelőre csak egy német gyűjteményben közölt fordítási mutatvány útján. Elragadtatásában ezt írja ekkor Szilágyi Istvánnak: «Én a zsidó lírát inkább csak bámulom: szeretetemet Firdúsi époszai és némely hindu darabok bírják.» Különösen csodálja Firdúsziban a «nibelungi kompozíciót» és bánatosan felsóhajt: «Mikor lesz nekünk oly epikusunk, aki komponálni is tudjon!» De már itt is szomorúan látja át, hogy a perzsa költőnek mennyivel könnyebb volt a helyzete, mint aminő a magyar epikusé; a mesét, úgymond, a nép fantáziája alkotja csupán, s a költő csak «a készből csinálhat valamit!» A mi történeti époszaink, vagy ahogy Arany mondja, a mi «Árpádiásaink és Lászlódiásaink» semmi népi alapra nem támaszkodhatnak, és szerkezetük ezért «oly iszonyúan szegény». Később Arany egy nagyobb kiadásból is megösmerte Firdúszit, Tompa Mihálytól kapva meg a példányt. Neki írja 1855-ben, hogy a hún regékből «egy magyar Sahnámét kell dolgoznia»; de már két esztendő múlva csüggetegen írja ugyanannak, hogy nekünk mennyire nincsenek «erőteljes néppoezis-maradványaink a messze hajdanból»; nekünk mindent «csinálni kell»: mythológiát «csinálni kell», régies époszt «csinálni kell!» Arany a *Naiv époszunk* című értekezésében is azon kesereg, hogy a mi népünk oly kevés hajlamot mutat a mondai és történeti költemény iránt, hogy Mátyás előtti királyait, vezéreit elfeledte a magyar, hogy bejárhatni a hazát a nélkül, hogy oly éneket hallanánk, mely a nemzet multjára vonatkoznék, «mintha népünket nem érdekelné sorsa a nemzetnek»!

Ezért nem írhatott Arany János «magyar Sahnámét», bár ez volt az ideálja, és tán a *Buda halála* első lépése volt az ideál felé; s mert a perzsa nép századokon át megőrizte mondaiban, szájról-szájra szálló regéiben multja viszontagságait és örömeit, ezért tudott Firdúsi olyan nemzeti époszt alkotni, amelyhez hasonlóval egyetlen nép sem dicsekedhetik.

Arany, aki Ariostóból fordítási mutatványt is készített, Firdúsi átültetésével nem próbálkozott. Erre kénytelen-ségből a magyar műfordítás nagy mestere, Szász Károly vállalkozott csak, aki már 1865-ben felolvasást tartott a Kisfaludy-

Társaságban a perzsa hőskölteményről, s aki aztán *A világ-irodalom nagy époszai* c. rendkívül értékes munkájában éppúgy, mint a többi nagy époszból, ebből is mutatványokat kívánt adni. És mivel ilyenek akkor irodalmunkban még nem voltak, kivéve Szilády Áron egy nem nagyon szerencsés rövid kísérletét, kénytelen volt eltekinteni attól az elvtől, amelyet egyéb műfordításaiban szem előtt tartott, hogy t. i. csak eredetiből fordítsunk, soha másodkézből. Szász Károly, noha az ő Firdúsi-szemelvényeiről olyan rendkívüli szerénységgel nyilatkozik, hogy azokat még «műfordítás számba sem akarja vétetni», így is kitűnő fogalmat ad az eredeti szépségeiről. Amiben nem fedi teljesen az eredetit, nem az ő, hanem Schack rovására írandó, akinek német átültetése volt előtte, melyben elhalványult a *Sahnámé* stílusának egyik fővarázsa, népies zamata.¹ Mert a *Királyok könyve*, mint azt Arany János éles szeme rögtön felismerte, tősgyökeres népies éposz: a nép száján élő hagyományok, mythosok, regék, mondák költői feldolgozása, ahogy Ariosto éposza is a lovagkori regék és mondák szövevénye.

De a két éposz közti párhuzamban csak ez az igen lényeg-

¹ Szász Károly fordítása ugyanabban a versformában készült, amelyben Schack tolmácsolta a perzsa költőt: párrímes ötös és hatodfeles jambusban. Ebben is eltért ő, máskülönben szigorúan megszabott elveitől, hogy t. i. az eredetinek nemcsak tartalmát, hanem versformáját is híven kell követni. Bizonyára azért lett hűtlen e törvényhez, mert a perzsa versmérték, a *mutakarib* a magyarban nemcsak cammogó menetű (amiennyiben három bacchikus és egy jambuslábból áll), hanem épp a ◡ — — formájú versláb természeténél fogva kizárja a versből a magyar nyelvnek óriási tömegű szókincsét: egybek között mindazokat a szavakat, melyekben két rövid szótag van egymásután. Egy királyokról és harcokról szóló munkában a magyar fordító tehát nem használhatja a *korona*, *csatatér* szokat, sőt az éposz főhősének, Rusztemnek sokat emlegetett *elefánterejéről* sem lehet a magyar versben beszélni, mert az *elefánt* szó sem fér bele a *mutakaribba*. Azok a magyar fordítók tehát, akik, mint Szilády Áron *Zál és Rudabé* egy rövid részletében, mint Flók Károly a *Rusztem és Szóráb*-ban, Londesz Elek a *Dahák*-epizódban, az eredeti versmérték megtartásával akartak fordítani, abból minduntalan kikölkentek, kénytelenek lévén oly szavakat is beleszőni soraikba, melyek mértékük-nél fogva azokba sehogysem illenek bele.

ges pont az egyező rész. Az olasz, bár különböző cselekvényekből szövi a szálakat, és bár egészen önálló kis epizódok is vannak benne, mégis úgy van szerkesztve, hogy a főszemélyek elejétől végig szerepelnek benne, helyel-közzel átadják helyüket más szereplőknek, de aztán újból és újból előkerülnek. A perzsa hősköltemény, melyről maga a költő azt mondja, hogy régi krónikák nyomán írta meg, bizonyos történeti rendet követ: az egyes királyok uralkodása alatt folynak az események, melyek nincsenek félbeszakításokkal elmondva, melyekbe nincsenek mellékesemények közbeiktatva, hanem melyek végig vannak mesélve kezdettől az utolsó kifejlésig.

Mert a *Királyok könyve*, mint erre már a címe is utal, nem egyetlen cselekvény epikai feldolgozása, mint pl. a trójai harcé Homér *Iliásában*, vagy Szigetvár eleste Zrínyi époszában; a *Sahnámé* az iráni birodalom összefüggő történetét adja elő az ősidők homályától az arabok által való bukásáig. Ötven fejedelem uralkodására van felosztva, de az egyes szakaszok terjedelme éppen nincs arányban egy-egy uralkodás tartamával. Abban is hasonlít az éposz a történeti munkák szerkezetéhez, hogy az egyes királyok neve után a szakaszok címeiben mindig odateszi a költő, hogy hány évig uralkodtak. Mindamellet van a nagy költeménynek bizonyos egysége: az irániak évszázadokig tartó küzdelme a turániak ellen, akik alatt Ázsia északi részének lakóit kell érteni, főleg a törököket és tatárokat. Az irániak szemében ennek a küzdelemnek a turániak és az ezek pártján lévő rosz szellemek, a *dívek* ellen nagy, szimbolikus jelentősége volt: jelentette az örök harcot a jó és rossz között, amely harcban erkölcsi kötelességből is minden élő embernek részt kell vennie. A rossz ellen azonban nemcsak jámbor cselekedetekkel lehet küzdeni, hanem egyúttal fegyverrel is, és Irán hősei, midőn kiszállnak a síkmezőre a turániak és a *dívek* ellen, ennek a nagy erkölcsi kötelességnek tesznek eleget. E szempontból nézve a hosszú háborúnak nagy fontossága van a hívők szemében: olyan, mint egy vallásháború, melyben résztvesz minden király, az elsőtől az utolsóig, résztvesz minden hőroza ennek a harcias nemzetnek.

Ez az alapeszme kapcsolja össze a *Királyok könyvének* egyes részeit. De maguk az egyes részek, ismétlem, önmagukban befejezett kerek egészek, valamennyi egy-egy külön kis éposz, amelyet a teljes műből kiszakítva is élvezhetni. E külön kis époszok majdnem mindegyikében a szerkesztésnek olyan tökéletességét kell megcsodálnunk, amelyre a nyugati epikus remekművekben is csak elvétve akad példa. A cselekvény kezdettől fogva szinte drámai lüktetéssel halad a végkifejlés felé; sehol semmiféle henye részlet, sehol semmiféle kitérés. Egyes sorokat természetesen elhagyhatóknak érez a mai olvasó, aki ugyanezt a kifogást emelheti például Homér gyakori ismétléseivel szemben is. A költő, ha leírja a királyi pompát, vagy az ajándékokat, melyeket a szereplők küldenek vagy kapnak, néha bőbeszédűnek látszhatnak, éppúgy, ahogy könnyen át fog siklani némely olvasó a gyakran előforduló *levelek* szokásos bevezetésén, melyek mindig Isten dicsőségével kezdődnek, hogy aztán áttérjenek a címzettek magasztalására. De a költő még ezekben az apróságokban is olyan változatos tud lenni, olyan gazdagon tudja ugyanazt a gondolatot más-más köntösbe öltöztetni, hogy itt is bámulatot gerjeszt.

A szerkesztésnek ez a tömörsége, az az erény, melyet Arany János is leginkább csodált a *Sahnáméban*, rendkívül fényesen tündököl az azt alkotó kis époszok egyik legtragikusabbjában, a *Feridun és fiai* címűben, ebben a keleti Lear-történetben, mely az angol tragédiától főleg abban különbözik, hogy itt az elaggott királynak nem három leánya, hanem három fia van, de itt is ezek közül kettő a hálátlan, egy pedig, a legifjabb, a jószágos. Ám aki elolvassa Firdúsz-fordításom másik két darabját, a *Szijavust* s a *Zál és Rudabét*, ezekben is meg fogja találni a cselekvénynek azt a mindig érdekfeszítően lüktető menetét, mely minden elbeszélő munkának legfőbb értékei közé tartozik.

Rendkívüli erővel ábrázolja Firdúsz az éposz jellemeit is: nyíltszívű, nemeslelkű leventéket, kik inkább lemondanak a trónusról is, semhogy megszegjék szavukat, és akik a küzdelem után meg tudnak bocsátani a legyőzött ellenfélnek; a bölcs királyokat, akik a békességet akarják örökössé tenni

földjeiken, és velük szemben a szeszélyes, gyanakvó uralkodókat, akik könnyen hajlanak a vádaskodók szavaira ; aztán az ármányos cselszövőket, kiket bánt az igazi hősök szerencséje, a szerelmes lovagokat, kik nem tudnak másra gondolni, csak az imádott nőre stb., stb. A *Királyok könyve* főleg harcok könyve lévén, természetes, hogy benne kevesebb hely jut a nőknek, de azért Firdúsi ezek közül is fest néhány emlékezetes alakot : a buja királynőt, aki el akarja téríteni mostohafiát az erény útjáról, a szerelemre gyúladt török leányzót, aki titkon lakába fogadja az érte epedő lovagot, az anyákat, kik remegve látják harcba vonulni gyermekeiket, a rabnőket, akik előmozdítják úrnőik szerelmi légyottjait, s még sok mást.

Hogy ez alakoknak és élményeiknek mi volt a forrása, erre nem tudunk pontos választ adni. Bármilyen érdekes és tanulságos volna egybevetni Firdúsi munkáját azokkal a kútfőkkel, melyekből merített, erről le kell mondanunk. Épp úgy, ahogy nem tudjuk megállapítani, milyenek votak azok a rapszodoktól énekelt dalok, melyekből Homér alkotta meg *Ilíasát* : nem tudjuk azt sem, milyen a viszony a *Sahnámé* és azok között a perzsa hősmondák között, melyeket már a Kr. u.-i VI. században kezdtek összeállíttatni a perzsa uralkodók. Ezek a krónikák éppúgy elvesztek, mint Firdúsinak az a főforrása, melyet a X. század közepetáján írtak prózában, elmondva az iráni föld történetét, kezdve az ősidőktől egész a nemzeti uralkodócsalád bukásáig. (Csak azt tudjuk, hogy az itt lerakott óriási anyagnak költői feldolgozásához először egy Dakiki nevű költő fogott hozzá 980. körül, de ő csak mintegy ezer verset tudott megírni, mert egy rabszolgája törének esett áldozatul. Ennek írását folytatta Firdúsi, beleszöve azt az ezer verset a maga nagy munkájába, noha az ő sokkal művészebb stílusából és verseléséből ezek a sorok meglehetősen kirínak. Talán kegyeletos hódolatát akarta ezzel kifejezni előzője iránt, kinek nemcsak tervét vitte keresztül, hanem akinek példáját a versforma és a nyelv tisztasága dolgában is követte.

Ámha így meg is vagyunk fosztva attól, hogy megvilágítsuk, mivé lett a szájhagyományok és krónikások nyers-

anyaga Firdúszí tolla alatt, úgy, ahogy pl. meg tudjuk állapítani, mivé lett az Ilosvai-féle Toldi-história Arany János époszában: lépten-nyomon, jóformán a 60,000 párversre terjedő nagy mű minden sorában ki lehet érezni, hogy itt egy lángész formálta örökbecsű munkává a mesék, regék és legendák tarkaságát. Áll ez különösen a nagy mű első felére, amely az őskor mythosait dolgozza fel egész Feridun király haláláig, azután a hősök legendáit, melyek Irán harcairól Turán ellen szólnak és amely harcok középpontja az elefánterejű Rusztem. A mű második fele, melynek főrészét Nagy Sándor tettei alkotják és mely a perzsa birodalom történetét mondja el a Kr. u.-i VII. századig, már inkább történeti krónika jellegű, úgyhogy tulajdonképpen csak az első rész mondható az iráni nemzeti éposznak.

Meg vagyunk fosztva annak vizsgálatától is, mennyiben befolyásolták Firdúszí műve megírásánál a saját élete körülményei: hogy milyen körben nevelkedett, kik voltak tanítói, milyen volt egész életpályája stb. Mindezekről édeskeveset tudunk; amit egyik-másik életíró elmond róla, az is majdnem épp olyan mese, mint amilyeneket Firdúszí dolgozott fel époszában. Csak az bizonyos, hogy igazi neve Abul Kászim Manszur volt, és hogy a *Firdúszí*, azaz «Paradicsomi» nevet csak kortársai, vagy talán az utókor adta neki. Az sem bizonyos, hanem csak valószínű, hogy afféle vidéki kiscgazda volt, kit már mint jónevű poétát ismertek, amikor Mahmud szultán keresett valakit, aki a perzsa királyok multját versbe szedje. Az azonban igaz lehet, hogy mikor 35 évi munka után elkészült a nagy művel, a szultán igen zsugorin jutalmazta alkotásáért, mert hiszen fennmaradt Firdúszínek az a költeménye, melyben az uralkodót ezért a fősvenységeért kipellengezezi. Az, hogy minden verssoráért egy aranydénárt ígért volna a fejedelem és aztán csak egy ezüstdénárt küldött, és hogy Firdúszí ezt a pénzt borravalóként osztogatta szét a fürdőszolgáknak és másoknak, alighanem csak kitalálás, valamint valószínűleg csak mese az is, amit Heine oly szépen írt meg egy versében, hogy t. i. a szultán később megbánta szószegését és elküldte Firdúszínek az ígért aranyakat, de mikor azok megérkeztek Tusz városának egyik kapujába, a

másik kapuján éppen a költő holttestét vitték ki a temetőbe.

Sem a költő születése évéről, sem halála évéről nincs megbízható adatunk, csak az látszik biztosnak, hogy 934—940. között született és hogy 80 esztendő-t élt. A mai perzsa kormány a korábbi évszámot fogadta el hitelesnek, s ezért tette a millenáris ünnep kezdetét a most folyó esztendőnek végére. Az irodalom bűvárai ez adatok hiányosságánál sokkal inkább fájlalják azt, hogy a *Királyok könyve* sem maradt fenn teljesen megbízható szövegben: egyes másolók itt is, ott is beletoldottak valamit, sok munkát adva a szövegkritikusoknak, akik ezeket a belehamisított részeket igyekeznek megállapítani és kiirtani. De a *Sahnámé* így is majdnem ezer esztendő óta legkedvesebb olvasmánya a perzsa népnek, melyben alig akad műveltebb ember, aki ne tudna fejből is hosszú részleteket recitálni belőle.

Nálunk ma a perzsa hőseposznak nem sok olvasója akad, mint ahogy általában a hősköltemények már nem tartoznak a modern közönség kedvenc olvasmányai közé. A mellett a legtöbb emberben az az előítélet vert gyökeret, mintha ezekben a régi époszokban, és különösen a kelet e nagy költeményében holmi exotikumokkal találkozni: idegen színtérben idegenszerű alakokkal, akiknek gondolat- és érzésvilága merőben eltér a mienktől. Pedig ez tévedés. A *Sahnámé*-ben jóformán csak a háttér emlékeztet arra, hogy távol keleten vagyunk, csak az, hogy pálmafákat és ciprusokat emlegetnek, nem tölgyfát vagy akácot, hogy az állatvilágból tigrisek, elefántok és oroszlánok szerepelnek, nem pedig szarvasok és gímek. Maguk az emberek azonban éppúgy lehetnének a mi korunk szülöttei, mint ama mesés hajdankoréi. Hisz azok a típusok, melyeket a költő rajzol, a költészet örök típusai, az örök emberi érzések élnek bennük, és például alig tesz különbséget, hogy a gyermekeitől vérig bántott apát Learnek hívják-e, vagy Feridun királynak. Sőt mondhatni, hogy számunkra, magyarok számára, még vonzóbb a Firdúszí mese- és mondavilága, mint más nemzetek számára. Sok vonás van itt is, ott is, ami emlékeztet a magyar népszokásokra: például hogy mily sűrűn folynak a bor és muzsika mellett mulatozások

és hogy gyakran hét napig tart a vígasság, továbbá a lakodalmi szokások is mintha arra vallanának, hogy ezeket is a magyar nép keletről hozta magával. Másfélekben is nyilvánul ez a rokonság a magyar néplélekkel, melyet megérezett már Szász Károly is, midőn ezt írta a *Királyok könyve* költőjéről: «Ámbár az ő nyelve és a mienk (ő árja és mi altájiak lévén) már a törzsek első szétágazásánál elváltak, de ki tagadhatná, hogy költészetünk kelet költészetével sok közös jellemvonást mutat fel. És így Firdúsi a rokonunk. Az egyetlen ő kelet költői közt, ki nyugat vagy Európa áriái által is teljesen élvezhető, de mégis eléggé keleti arra, hogy csakugyan tőlünk legyen az egész nyugaton leginkább élvezhető.»

Firdúsi egész világnézlete, filozófiája is egészen közel áll a mai világhoz. Mindenhol hangot ad istenfélelmének, épp oly módon, ahogy a jámborság megszólal sok mai költő művében. Ezzel a vallásos buzgósággal jár az a tudat, hogy amit az ég valakinek rendelt, azt semmi hatalom meg nem változtathatja. Ezzel a keleti fatalizmussal párosul bizonyos pesszimizmus is: hogy a sors igen gyakran igazságtalan, hogy az érdemes embert földre zúzza, a silányt pedig felmagasztosítja, és hogy egyenlőség csak a halálban van:

... Ez fent, amaz lent ül,
Egy embernél jajszó, másnál kacaj csendül:
Ez nézi a kincsét és a szíve repdes,
Azt gyöttri az inség és a szeme nedves.
De végre mindketten porba hanyatlanak:
Ebbe az anyagba tér meg minden anyag.

De természetes, hogy a *Királyok könyvének* nem ez a sokhelyütt megnyilvánuló életbölcselet adja a legfőbb értéket, hanem az a művészet, mellyel a költő elbeszél és leír, és az a rendkívüli virtuozitás, mellyel mondandóit ragyogó rímelésű sorokba fűzi. Az események legnagyobb része drámai, sőt tragikus lévén, leginkább a drámai hang szólal meg Firdúsi könyvében hatalmas erővel. Hogy kivált a harcok leírásaiban mennyire remekel, azt csak egy-két példával akarom megvilágítani:

A por, amely támad, felhővé kezd válni,
Melynek a cikázó kardok a villámi.

A lég egy nagy gyémánt s izzó sugaritúl
 Azt hinné az ember, még a föld is kigyúl.
 Az agy kábulttá lesz a fegyverzsivajban,
 Egész a felhőkig csupa láng s vihar van!

Vagy másutt :

Már a síkon milljom piros tulipán volt,
 Már az egész mezőn véres óceán foly
 Min az elefántok mikor átrobognak,
 Lábaikat vélnéd koralloszlopoknak.

Gazdag hasonlatai mindig megkapók és erővel teljesek,
 képei mindig meglepők és találók. Íme egynéhány :

Hogy a fényes napot az ég felemelé,
 Mint egy aranypajzsot tevén maga elé.

Vagy az a kép, amely a királynak már-már lecsillapult,
 de most újraéledő haragját festi : «Mérge aszott fája megint
 lombosúla», vagy ahogy a rossz tanácstól bajbajutott ember
 kesereg : «Csak az ő tanácsa íme fergeteg lett, én meg gyöngé
 fácska»! Ugyanílyen művészettel ír le tájakat és embereket
 is. Különösen a női szépség leírásában remekel ; de férfiúi
 erő és hősiesség festésére is káprázatos színek vannak pa-
 lettáján.

Ami pedig Firdúszit, a verselő művészet mesterét illeti,
 arról természetesen nehéz fogalmat adni azok számára, akik
 nem értik az eredeti nyelvét. A tolmács bármennyire igyekez-
 zék is, csak halvány képet adhat arról a bűvös gazdagságról,
 amellyel Firdúsi ontja azokat a keleti költészetben szokásos
 soktagú, néha öt- vagy hat szótagú rímeket, amelyekkel tele-
 rakja csengőnél csengőbb sorait. A mellett Firdúsi valóságos
 megújítója volt a perzsa költői nyelvnek, mert ő volt az első,
 aki tudatosan igyekezett megtisztítani a perzsa nyelvet az
 ozmán hódítás óta rendkívül sűrűn beáradt arab szóktól és
 szólásoktól. A perzsa nemzet ezért ünnepli benne nemcsak
 a nagy költőt, nemcsak hajdani dicsősége ihletett megének-
 lőjét, hanem a perzsa nyelv korszakos reformátorát is.

Ehhez az ünnepléshez, melyben résztvesz az egész mű-
 velt világ, kívántam hozzájárulni e vázlatos jellemzéssel.

Hiszen fölemelő látvány mindig, ha egy nemzet, melyet kegyetlen sorcsapások dicsőségből és jólétből szégyennel teljes nyomorúságba döntöttek, minden ereje megfeszítésével ismét talpra tud állani, hogy a népek sorában újra elfoglalja azt a helyet, amely multjánál és kiválóságánál fogva megilleti. Fölemelő látvány, mondom, és ránk magyarokra nézve vigasztaló és buzdító is. Ezért is fordulunk ma meleg rokonszenvvel Perzsia felé, mely hajdan nemcsak az iráni felföld ura volt, hanem majdnem egész Kis-Ázsiára is kiterjeszthette hatalmát, sőt még Egyiptomnak is parancsolt, mely Cyrus, Dárius, Xerxes alatt még nyugaton is félelmissé tette a perzsa nevet, melynek építészeti emlékei még romjaikban is csodálatot keltők, melynek festészete, iparművészete remekmunkákat termelt, mely az irodalomban is a nagy nevek hosszú sorát tündököltette, s mely azután előbb az arab hódítás, később az orosz szomszéd erőszakoskodásai következtében messze elmaradt a haladás nemzetközi versenyében. A perzsa Firdúsz-ünnep a nemzeti megújulás ünnepe, mely felé mi magyarok, ugyanily megújulást várva és remélve, megilletődötten küldjük hódoló üdvözetünket.

RADÓ ANTAL.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Tizedik közlemény.¹ —

Az esküvő megtörtént, vőlegény és menyasszony a templom kapujától egyenesen Kentbe indultak, s mindenkinek éppannyi mondani- vagy hallanivalója volt, mint rendszeren. Eliza hamar kapott hírt barátnőjétől. Érintkezésük éppoly állandó és sűrű volt, mint valaha, csak nem lehetett már olyan őszinte. Valahányszor Eliza írt neki, mindig úgy érezte, hogy vége a régi, kedves bizalmasságnak, és ámbár sohasem hanyagolta el a levelezést, ez inkább a körül forgott, ami volt, nem a körül, ami van. Charlotte első leveleit nagyon mohón fogadta; kíváncsian leste, miket fog mondani új otthonáról, tetszik-e neki Lady Catherine, meri-e magát boldognak vallani; de a levelek olvasása után érezte, hogy Charlotte minden pontra nézve úgy fejezte ki magát, ahogy ő előre látta. Jókedvűen írt, kiérzett a leveléből, hogy jólét veszi körül, és semmi olyat nem említett, amit nem dicsérhetett. A ház, a berendezés, a szomszédság, az utak, — minden megfelelt az ízlésének, és Lady Catherine viselkedése lekötelező volt és barátságos. Mr. Collins leírása volt ez Hunsfordról és Rosingsról, észszerűen enyhítve. Eliza látta, hogy a többit csak akkor fogja megtudni, ha ott lesz náluk.

Jane pár sorban már értesítette hugát Londonba való szerencsés megérkezésükről, s Eliza remélte, hogy második levele már mondani fog valamit Bingleyéről.

A második levél miatt való türelmetlenségével úgy járt, mint szoktak a türelmetlenek. Jane már egy hete volt Londonban és se nem látta Carolinet, se nem hallott róla. De ezt

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675., 676., 677., 678., 679., 680., 681., 682. és 683. számában.

annak tulajdonította, hogy Longbournból küldött utolsó levele valahogy eltévedt s nem jutott Caroline kezéhez.

— Nénéimnek — így folytatta Jane — holnap dolguk van abban a városrészben, és én élni fogok az alkalommal és elmegyek a Grosvenor Streetre.

E látogatása után Jane ismét írt. Időközben találkozott Miss Bingleyvel.

Caroline nem volt nagyon jókedvű, — írta — de nagyon megörült nekem és szemrehányásokat tett, hogy nem értesítettem őt londoni utamról. Tehát jól sejtettem: nem kapta meg utolsó leveletem. Persze, tudakozódtam a bátyja után. Jól érzi magát, csak annyira el van foglalva Miss Darcyval, hogy alig látják. Azt hiszem, ebédre várták Miss Darcyt. Én is szeretném őt látni. Látogatásom rövid volt, mert Caroline és Hurstné elkészültek hazulról. Legközelebb megint találkozom velük.

Eliza a fejét csóválta a levél olvasása közben. Meggyőződött arról, hogy Bingley csakis véletlen útján tudhatja meg, hogy Jane Londonban van.

Eltelt négy hét és Jane még mindig nem találkozott Bingleyvel. Próbálta elhitetni magával, hogy nem bánja, de nem lehetett többé vak Miss Bingley figyelmetlenségével szemben. Két héten keresztül minden délelőtt otthon maradt s minden este új mentséget talált ki Caroline számára. A várt vendég meg is jelent végre, de rövidre szabott látogatása, méginkább megváltozott viselkedése most már véget vetett annak, hogy Jane tovább is álmithassa önmagát. A levél, amelyet ebből az alkalomból írt Elizának, számot ad érzéseiről:

— Az én édes, jó Lizzym bizonyosan képtelen arra, hogy az én káromon ujjongjon, mert jobb ítélete volt, mint nekem. Megvallom, Miss Bingley engem teljesen meglepett az hozzám való rokonszenvét illetőleg. De, drága testvérem, bár az események neked adtak igazat, ne gondold makacsnak, ha még mindig azt állítom, hogy előbbi viselkedését tekintve, az én bizalmam éppoly természetes volt, mint a te gyanakvásod. Egyáltalában nem értem, mi oka volt rá, hogy keresse a barátságomat; és ha a körülmények ismétlődnének, én

megint csak ugyanúgy járnék. Caroline tegnapig nem adta vissza látogatásomat s ezalatt se nem írt, se nem üzent egy szót sem. S amíg itt volt is, látszott rajta, hogy nem érzi jól magát; egypár odavetett, bocsánatkérő szót mondott, hogy nem jöhetett előbb, nem is említette, hogy újra akarna velem találkozni, s minden tekintetben annyira más volt, hogy amikor elment, föltettem magamban, hogy véget szakítok ennek az ismeretségnek. Sajnálom, de nem tudom őt menteni. Rosszul tette, hogy engem szemelt ki barátnőjéül, mert nyugodtan mondhatom, hogy minden közeledés csakis az ő részéről történt. De mégis sajnálom őt, mert éreznie kell, hogy helytelenül cselekedett és mert tudom, mindennek az az oka, hogy félti a bátyját. Nem kell tovább magyaráznom a dolgot, és ámbár *mi* tudjuk, hogy ez az aggodalma egészen fölösleges, de ha őt mégis gyötri, legalább a viselkedése érthetővé válik; és ha egy leány ennyire szereti a bátyját (aki ezt meg is érdemli), bárhogy aggódik is érte, ez csak kedves és természetes az ő részéről. Viszont mégis csodálkoznom kell, hogy még mindig retteg, hiszen ha Bingleynek fontos lett volna, már nagyon, nagyon régen találkozott volna velem. Azt okvetlenül tudnia kell, hogy Londonban vagyok, és mégis nekem Caroline beszédje után úgy rémlett, mintha saját magát akarta volna meggyőzni arról, hogy a bátyja csakugyan szerelmes Miss Darcyba. Nem tudom megérteni. Ha nem félnék az elhamarkodott ítéletektől, majdnem azt szeretném mondani, hogy ez az egész dolog nagyon felemásnak látszik. De el akarok úzni minden fájdalmas gondolatot, csakis arra akarok gondolni, ami boldoggá tesz, a te szeretetedre és a bácsinak meg a néninek változatlan jóságára. Írj mielőbb. Miss Bingley olyasmit mondott, hogy bátyja sohasem tér vissza Netherfieldbe s fölosztatja háztartását, — de ez olyan bizonytalanul hangzott. Jobb, ha nem beszélünk róla. Roppantul örülök, hogy annyi jót hallasz hunsfordi barátainktól. Kérlek, menj el hozzájuk Sir Williammel és Máriával. Egész bizonyos, hogy jól fogod magadat érezni. Csókol stb.

Ez a levél fájt egy kissé Elizának, de jókedve hamar visszatért arra a gondolatra, hogy legalább Bingley kis-

asszony nem fogja tovább áltatni Jane-t. Most már Bingley részéről sem lehet várni semmit. És Eliza nem is óhajtotta volna, hogy Bingley megint udvaroljon Jane-nek. Minden egyes alkalommal csak veszített az ő szemében. Eliza komolyan remélte, hogy Bingley nemsokára elveszi Darcy kisasszonyt, ami büntetés lesz ránézve és szerencse Jane-re, mert Wickham előadása szerint Darcy kisasszony oldalán keservesen fogja megbánni, hogy mit hajított el magától.

Ugyanebben az időben Gardinerné figyelmeztette Elizát az ígéretére Wickhamet illetőleg és felvilágosításokat kért; Eliza olyan felvilágosításokkal szolgált, amelyekkel inkább a néne lehetett megelégedve, mint ő maga. Wickham világos érdeklődése alábbhagyott, figyelmességei elmaradtak, bámulatával más leányhoz szegődött. Eliza elég éber volt, hogy lássa mindezt, de bár látta és meg is írta, csöpp fájdalmat sem érzett. Szívét alig érintette a dolog, hiúságát pedig ki-elégítette az a tudat, hogy ő lett volna Wickham egyetlen szerelme, — ha vagyoni viszonyaik ezt megengedhetnék. Annak a fiatal leánynak, akit most Wickham elárasztott figyelmességével, legfőbb varázsa az volt, hogy váratlanul tízezer fontot örökölt; de Eliza, aki ebben talán mégsem volt olyan élesszemű, mint Charlotte-nál, nem neheztelt meg a miatt, hogy Wickham vissza akarta nyerni szabadságát. Ellenkezőleg, semmi sem volt ennél természetesebb. Föltehetette Wickhamról, hogy lelki küzdelmébe kerül a szakítás, amelyet mindkettejükre nézve okos és kíváncsi lépésnek tartott, és őszinte szívből kívánt neki szerencsét.

Mindezt közölte Gardinernével és a részletek elsorolása után így folytatta levelét: — Most már meg vagyok győződve róla, kedves néni, hogy sohasem lehettem nagyon szerelmes; mert ha ez a tiszta és emelkedett érzés lett volna szívemben, most még az illető férfinak a nevét is útnám és minden lehető rosszat kívánnék neki. De én most is szívesen gondolkodok rá, sőt Miss King iránt is elfogulatlan vagyok. Egyáltalában nem tudnám őt gyűlölni s egy pillanatig sem hinném róla azt, hogy nem rendes és jófajta leány. Ez hát nem lehet szerelem. Szóval, nem hiába vigyáztam magamra, s bárha

ismerőseim szemében, mint szerelem bolondja, sokkal érdekesebb téma volnék, nem mondhatnám, hogy sajnálom, amiért az én esetem ilyen jelentéktelen. Az érdekességet sokszor igen drágán fizeti meg az ember. Kitty és Lydia sokkal jobban szívükre vették az ő hűtlenségét, mint én. Ők még nagyon is járatlanok a világ dolgaiban és még nem jutottak el ahhoz a fájdalmas bizonyossághoz, hogy a szép fiatalembereknek éppúgy élniök kell valamiből, mint a csúnyáknak.

XXVII.

Ennél nagyobb események nem történtek a Longbourn-családban és a Merytonba való sétákon kívül egyáltalában nem történt semmi a néha hideg és néha csatakos januári és februári hónapon keresztül. Márciusban volt esedékes Eliza számára Hunsford. Eleinte nem gondolta komolyan, hogy el fog oda menni, de csakhamar rájött, hogy Charlotte nagyon számít rá s egyre fokozódó örömmel és fokozódó bizonyossággal kezdett az utazás elé tekinteni. A távolság erősebb vágyat ébresztett benne Charlotte után és letompította útálatát Collinsszal szemben. Ebben a tervben volt valami újdonság, s minthogy ilyen anya és ilyen testvérek mellett, akikkel nem lehetett barátkozni, az otthona nem volt kifogástalan, a maga érdekében is csak örülhetett egy kis változásnak. Az utazás arra is módot adott, hogy bekukkantasson Londonba, szóval, mennél közelebb jött a pillanat, annál inkább sajnálta volna, hogy a látogatás kitolódjék. De minden símán ment, s végül is abban állapodtak meg, ami Charlotte-nak első terve volt. Eliza Sir Williammel és Máriával fog útrakelni. Megtoldva azzal, hogy egy éjszakát Londonban töltenek, az útiterv olyan volt, amilyen tökéletes egy útiterv csak lehet.

Csak egy dolog fájt neki, hogy el kell hagynia apját, aki bizonyosan hiányát fogja érezni és aki (mihelyt rákerült a sor) nem szívesen látta, hogy elutazik, megígértette vele, hogy írni fog neki, sőt majdnem megígérte, hogy felelni fog a levelére.

Eliza és Wickham igen barátságos hangon búcsúztak

egymástól; Wickham még barátságosabb volt, mint Eliza. Wickham mostani törtetésében sem tudta elfelejteni, hogy Eliza volt az első, aki fölkelte és megérdemelte az ő érdeklődését, az első, aki őt meghallgatta és megsajnálta, az első leány, akinek őszinte bámulója volt; s ahogy búcsút mondott Elizának, sok örömet kívánt neki s figyelmeztette őt, hogy mit várhat Lady Catherine de Bourghtól, abban a reményben, hogy mint eddig mindenkiről, most is találkozni fog a véleményük, — mindebben volt valami nyugtalanság és olyan érdeklődés, amelyről Eliza azt érezte, hogy őszintén kell viszonznia; abban a meggyőződésben vált el Wickhamtól, hogy akár mint legényember, akár mint házasember, az ő szemében mindig mintaképe lesz a kedves és kellemes embernek.

Másnap olyan útitársai voltak, hogy ez a véleménye igazán nem módosulhatott. Sir William és leánya, Mária — egy jókedvű teremtes, de éppoly üresfejű, mint az apja — az egész úton egy szót sem ejtettek, amelyre érdemes lett volna figyelni, és körülbelül olyan gyönyörűséggel hallgatta őket, mint a postakocsi zörgését. Eliza nagyon tudta élvezni az ostobaságot, de Sir Williamet már nagyon is régóta ismerte. Nemesi rangjáról és udvari bemutatkozásáról a sir nem tudott már új csodákat mesélni, és udvariassága éppoly elavult volt, mint az értesültsége.

Az út mindössze huszonnégy mérföld volt, s olyan korán indultak el, hogy már délben megérkeztek Gracechurch Streetre. Amikor Gardinerék háza elé hajtottak, Jane a szalon ablakából leste érkezésüket, s amikor beléptek a kapun, Jane már ott üdvözölhette őket. Eliza komolyan figyelte az arcát s örömmel láthatta, hogy Jane éppoly gyönyörű és egészséges, mint valaha volt. Fönt a lépcsőn egész csapat fiú és leány tolongott, kiket a kíváncsiságuk kihajtott a szalonból, de akik már egy év óta nem látták a nényüket, s így féltékenységük meggátolta őket abban, hogy lerohanjanak a földszintre. Itt minden csupa öröm volt és szívjóság. A nap nagyon kellemesen telt el, izgalmak és bevásárlások közt, este pedig elmentek egy színházba.

Eliza úgy intézte, hogy a nagynénje mellett ülhessen.

Mindenekelőtt Jane iránt érdeklődött s aprólékos kérdéseire inkább szomorúan, mint meglepetve kellett hallania, hogy ámbár Jane iparkodik megőrizni jókedvét, vannak napok, amikor csüggedt és levert. De joggal lehet remélni, hogy ez sem tart sokáig. Gardinerné részletesen elmondta Miss Bingley látogatását az ő házukban, pontosan beszámolt arról is, hogy különböző időben milyen beszélgetések folytak le közte és Jane között, és hogy Jane saját jószántából hagyott fel az ismerettséggel.

Gardinerné aztán megcsipkedte kissé unokahugát Wickham hűtlensége miatt, s gratulált neki, hogy olyan jól viselte magát a dologban.

— De kedves Elizám, — tette hozzá — mifajta leány az a Miss King? Sajnálám, ha azt kellene hinnem, hogy barátunk anyagias.

— De kedves néni, házassági ügyekben mi a különbség az anyagiasság és az észszerűség között? Hol végződik a belátás és hol kezdődik a pénzsomj? Karácsonykor még attól rettegett, hogy Wickham engem vesz el, ami esztelenség lett volna. És most, amikor olyan leányt próbál elvenni, akinek mindössze tízezer fontja van, ki akarja sütni róla, hogy pénzsóvár.

— Csak azt mondd meg, hogy milyen leány Miss King, és én fogom tudni, hogy mit gondoljak.

— Azt hiszem, rendes, jó leány. Semmi rosszat nem tudok róla.

— De Wickham rá sem nézett, amíg a nagyapja nem hagyta Miss Kingre a vagyonát.

— Nem. Miért is nézett volna rá? Ha nem volt joga az én szerelmemre pályázni, mert nekem nincs pénzem, annak igazán nem volna semmi értelme, hogy most olyan leánynak udvaroljon, aki őt egyáltalában nem érdekli és akinek szintén nincs pénze!

— De mégis csak ízléstelenség, hogy egyik napról a másikra pártolt át új szerelméhez.

— Ha egy embernek ziláltak az anyagi viszonyai, nem ér rá azokra az előkelő formaságokra, amelyeknek a többiek

olyan fontosságot tulajdonítanak. Ha Miss Kinget nem bántja, miért bántson minket?

— Az, hogy Miss King nem bánja, az még nem igazolja Wickhamet. Ez csak azt bizonyítja, hogy Miss Kingnek az esze vagy a szíve körül van valami hiba.

— Jó! — kiáltotta Eliza — legyen a néninek igaza. Mondjuk, hogy Wickham pénzsóvár és Miss King bolond.

— Nem, Lizzy, — én nem így gondoltam. Tudod, hogy nekem fájna, ha rosszat kellene gondolnom egy fiatalemberről, aki olyan sokáig lakott Derbyshire-ben.

— Oh, ha csak erről van szó, nekem nagyon gyöngye a véleményem azokról a fiatalemberekről, akik Derbyshire-ben laknak; és bizalmas barátjaik sem sokkal jobbak, akik Hertfordshire-ben laknak. Torkig vagyok velük. Hála Istennek! Már holnap elmegyek valahová, ahol olyan férfit találok, akinek egy kedves tulajdonsága sincs, és akit sem a jómodora, sem az okossága nem tesz vonzóvá. Végül is csak ostoba férfiakkal érdemes megismerkedni.

— Vigyázz, Lizzy, — ebből a beszédből nagyon kiérezni a csalódottságot.

Még a darab vége előtt az a váratlan öröm érte Elizát, hogy meghívták, vegyen részt nagybátyjával és nagynénjével azon a kékutazáson, amelyet nyárra terveznek.

— Még nem határoztuk el végleg, milyen messzire megyünk, — de talán fölrándulunk a tavakig.

Elizára nézve ez volt a legszebb útiterv és készséggel és hálával fogadta el a meghívást. — Kedves néném, — kiáltott fel elragadtatva — milyen gyönyör, milyen boldogság! Új életet és erőt öntenek belém. Isten veled csalódás és szomorúság! Mik a férfiak a sziklákhöz és hegyekhez képest! Oh, milyen szép órákat fogunk ott eltölteni! És ha visszajövünk, nem úgy lesz, mint más utasokkal, akik semmiről sem tudnak pontosan beszámolni. Mi tudni fogjuk, hogy hol voltunk, s emlékezni fogunk arra, amit láttunk. Tavak, hegyek és folyók nem fognak összevissza keveredni az agyunkban s ha majd le akarunk írni egy különleges tájat, nem fogunk össze-

veszni azon, hogy merre fekszik. És első lelkesedésünk ne legyen oly elviselhetetlen, mint ahogy az utazók általában lelkesedni szoktak.

XXVIII.

Másnap az úton minden új volt és érdekes Elizára nézve ; meglegegedettség töltötte el a lelkét, mert Jane-t olyan viruló színben találta, hogy nem kellett többé félteni az egészségét, s az északi utazás, amely várt rá, állandó forrása volt az örömnnek.

Amikor az országútról letértek a hunsfordi kis erdőbe, minden szem a lelkészlak után fürkészett, s minden forduló-nál azt remélték, hogy most már meglátják. Egyik oldalról Rosings Park kerítése határolta el őket. Eliza elmosolyogta magát, amikor eszébe jutott mindaz, amit a lakóiról hallott.

Végre látható lett a lelkésház. A kert, amely lejtősen húzódott le az országútnak, a ház, amely benne állott, a zöld palánk, a babérsövény, — minden arra vallott, hogy megérkeztek. Mr. Collins és Charlotte megjelentek a ház ajtajában, a hintó egy kis kapu előtt állott meg, ahonnan rövid kavicsos út vitte őket a házhoz, az egész társaság bólogatásai és mosolyai közben. Egy pillanat alatt kiugrottak a hintóból s mind örültek egymásnak.

Collinsné kitörő örömmel üdvözölte barátnőjét, s Eliza egyre jobban örült azon, hogy mégis eljött, mert látta, milyen meleg fogadtatásban van része. Rögtön megállapította, hogy unokabátyjának modorán a társaság nem változtatott ; most is szertartásosan udvarias volt, mint régebben, pár percig feltartóztatta a kis kapunál, amíg mindent végigkérdezett és végighallgatott a családról. Aztán még csak azt kellett kívánni, amíg elmagyarázta, milyen tiszta náluk a bejárat, s beléphettek a házba ; mihelyt bent voltak a nappaliban, másodszor is üdvözölte őket szerény hajlékában, tüntető formasierűséggel és pontosan megismételte feleségének minden szavát, aki frissítőkkal kínálta meg a vendégeket.

Eliza el volt készülve arra, hogy teljes pompájában fogja őt látni ; és amikor Collins kifejtette, hogy milyen jó méretei vannak a szobának, milyen kilátás nyílik belőle,

milyen a bútorzata, kénytelen volt arra gondolni, hogy Collins főkép hozzá beszél, mintha éreztetni akarná vele, mit veszített, amikor őt kikosarazta. De bár minden tisztának látszott és kényelmesnek, Eliza még egy fájdalmas sóhajjal sem tudta viszonzni Collins erőfeszítését, sőt csodálkozva nézte barátnőjét, hogyan lehet oly derült az arca ilyen élettárs oldalán. Ha Collins olyasmit mondott, ami miatt Charlotte-nak oka lehetett a szégyenkezésre, ami nem egyszer ismétlődött, Eliza önkénytelenül rátekintett Charlotte-ra. Egyszer vagy kétszer észre is vette, hogy Charlotte gyöngén elpirul, de általában Charlotte igen bölcsen nem hallgatott oda. Miután minden egyes bútordarabot megbámultak, a pohárszéktől a kandallórácsig, elmesélték az egész utazásukat és mindent, ami Londonban történt, Collins úr meghívta a társaságot egy kis sétára a kertbe, amely tágas volt és jól rendezett s amelyet ő maga művelt. A kertjében munkálkodni, — ez az ő legtiszteltebb örömei közé tartozott. És Eliza bámulva hallgatta, hogy Charlotte milyen önuralommal beszél erről, mint egészséges testgyakorlatról, bevallva azt is, hogy ő serkenti férjét erre a munkára. Collins ment elől minden úton és keresztúton, alig engedett nekik annyi időt, hogy elmondhassák a dícséreteket, amelyeket várt tőlük; minden kilátást pontosan megmagyarázott, csak a szépség maradt ki mindig belőle. Fel tudta sorolni az összes szántóföldeket s meg tudta mondani, hány fa áll a legtávolabbi csoportban. De sem az ő kertjében, sem a vidéken, sem pedig az egész angol királyságban nincs olyan pont, hogy össze lehetne hasonlítani a rosingsi parkkal, amelynek szélén hatalmas rést hasítottak a fák között, ahonnan gyönyörű rálátás nyílik a kastélyra, éppen a lelkészlak homlokzatával szemben. Szép, modern épület volt, amely az emelkedő terraszon állott.

A kertből Collins úr mind a két rétje körül akarta vezetni a társaságot; de a hölgyeken nem volt olyan cipő, hogy a dérral borított úton járhattak volna, így hát visszafordultak; és míg Sir William elkísérte Collinst, Charlotte a hugát és barátnőjét körükalauzolta a házban s valószínűleg roppant kellemesnek találta, hogy a férje segédkezése nélkül

mutathatja meg nekik. Nem volt nagy, de kényelmes és jól építve ; s minden a helyén volt és minden odaillő ; tiszta és igazán jó karban tartva, amit Eliza csakis Charlotte-nak tulajdonított. Ha Mr. Collinst el lehetett felejteni, a jó hangulat rögtön helyreállt, és Charlotte nyilvánvaló öröméből Eliza azt következtette, hogy Collinst gyakran elfelejtik.

Annyit már megtudott, hogy Lady Catherine még a birtokán tartózkodik. Ebéd alatt ez újra szóba került s Collins közbeszólva megjegyezte : — Igen, Miss Eliza, része leendő abban a szerencsében, hogy jövő vasárnap a templomban láthatja Lady Catherine de Bourgh-t, s nem szükséges mondanom, hogy kegyed el lesz ragadtatva. Ő Ladysége csupa nyájasság és leereszkedés, s nem kételkedem, hogy istentisztelet után figyelmére fogja méltatni. És nem habozom kijelenteni, hogy kegyedet és Mária sógornőmet, amíg itt lesznek, velünk együtt minden alkalommal meg fogja hívni. Charlotte iránt igazán elragadóan figyelmes. Hetenkint kétszer ebédelünk Rosingsban, és sohasem engedi, hogy gyalog jöjjünk haza. Mindig odarendeli hintáját. Azaz, hogy az egyiket, mert hiszen Ő Ladységének több hintaja van.

— Lady Catherine csakugyan nagyon tiszteletreméltó, okos asszony, — tette hozzá Charlotte — és nagyon figyelmes szomszéd.

— Nagyon igaz, édesem, én is ugyanezt mondom. Olyan asszony, akire igazán csak hódolattal lehet föltekinteni.

Az est főképp a hertfordshire-i események megbeszélésével telt el ; elmondták szóval, amit leveleikben már megírtak ; amikor vége volt, szobájának négy fala közt Eliza eltűnődhett Charlotte elégedettségén, hogy milyen ügyesen kormányozza s milyen nyugalommal viseli el férjét, s be kellett ismernie, hogy nagyon jól csinálja a dolgát. Aztán elképzelte, hogyan fog lefolyni látogatása, milyen nyugodtan fogják eltölteni az idejüket, leszámítva Collins folytonos alkalmatlankodását, s milyen mulatságosak lesznek az összejövetelek Rosingsban. Eliza élénk fantáziájával hamar megoldott mindent.

Másnap éppen sétára készült fel a szobájában, amikor hirtelen lármát hallott alulról, mintha az egész ház összezsaladt volna ; hallgatózott egy pillanatig, egyszerre valaki

lélekszakadva rohant fel a lépcsőn és az ő nevét kiabálta hangosan. Kinyitotta az ajtót s a könyöklőnél Máriával találkozott, aki az izgalomtól kifulladásig alig bírt szólni:

— Oh, kedves Elizám! Siess és gyere le rögtön az ebédlőbe, — mert látni fogsz onnan valamit. Hogy mit, azt nem mondom meg. Siess és gyere le rögtön.

Eliza hiába adott fel kérdéseket — Mária nem akart többet mondani, így hát lerohantak az ebédlőbe, amely a kiserdő felé nyílt, hogy részük lehessen a csodában. Egy alacsony phaëton állt ott és két hölgy ült benne.

— Ennyi az egész? — kiáltotta Eliza. — Legalább is azt vártam, hogy a disznók legázolták a kertet, de én itt nem látok mást, mint Lady Catherine-t és a leányát.

— Istenem! — mondotta Mária, aki nagyon megütközött a tévedésen. — Ez nem Lady Catherine. Az öreg hölgy Mrs. Jenkinson, aki náluk lakik. A másik de Bourgh kisasszony. Csak nézd meg jól. Milyen apró jószág. Ki hitte volna róla, hogy ilyen sovány és pici lehet.

— Szörnyű durvaság, hogy Charlotte-nak künn kell állnia ebben a nagy szélben. Miért nem jön be a kisasszony?

— Oh, Charlotte azt mondja, hogy nem szokott bejönni. Az már a legnagyobb kegy, ha Miss de Bourgh egyszer véletlenül bejön. — Nekem tetszik, hogy ilyen — mondotta Eliza, akit másfelé ragadtak gondolatai. — Úgy látszik, hogy beteges és kellemetlen. Igen, éppen illeni fog hozzá. Ez éppen a nekivaló feleség.

Collins és Charlotte mind a ketten a kapunál állottak és beszélgettek a hölgyekkel; és Sir William, Eliza nagy mulatságára, a kapualjban állt fel, komoly képpel szemlélte az előtte feltáruló nagyszerűséget, s valahányszor Miss de Bourgh odanézett, mindig mélyen meghajtotta magát.

Végre nem volt már mit mondaniok, a hölgyek elhajtottak, a többiek visszatértek a házba. Alighogy Collins megpillantotta a két leányt, belefogott egy üdvözlő beszédbe, hogy milyen szerencse érte őket. Charlotte aztán megadta a magyarázatot azzal, hogy másnap mindnyájan Rosingsban fognak ebédelni.

FRANCIA JELLEM

A FRANCIA NYELV TÜKRÉBEN.¹

A lélektani tapasztalat, az irodalomtudomány gyakorlata és a nyelvészeti belátás egyaránt elismeri, hogy az egyes ember beszövi sajátos szellemarcát a maga szóbeli és írásos nyilatkozataiba. A különféle stílusvizsgálatoknak nincs is más céljuk, mint az előadás-mód különösségeiben egy-egy egyéniség lényeges vonásait megragadni. Hogy azonban egy egész nyelvközösség, egy nép, egy nemzet is végeredményben ugyanúgy kezeli a nyelvet, mint az egyén, azaz a hagyományszerű nyelvkincsét minden egyes korban különös szellemi szükségleteihez idomítja, a maga sajátos lelkiségének képére formálja : ettől a gondolatától a nyelvészek legnagyobb része még ma is teljesen elzárkózik.

Első tekintetre úgy is látszik, mintha a nyelv természeti törvényszerűséggel keletkező, fejlődő és elhaló szellemkincse volna a népeknek, s mintha a beszélők akaratának semmi hatalma sem volna a nyelvi változások gépies folyamatainak irányításában. Szigorú következetességgel ható, a beszélők akaratától független erőnek nyilvánulását látják a régi nyelvészeti irány képviselői a hangtörvényben. E szerint ha egy hangváltozás valamely korban s egy meghatározott vidék szójárásában fellép, akkor ott vaskényszerűséggel megvalósul mindazokban a szavakban, amelyekben az illető hang vagy hangcsoport ugyanolyan helyzetben előfordul, ha ugyan ezt a hangtörvényt valamely más törvényszerűség nem keresztezi. Ilyen, a beszélők tudatától független törvényszerűséget képvisel az analógia, mely a hasonló szerepű vagy egyazon töből sarjadt alakokat egy sorba foglalja s a sor tagjait egymás képére formálja. Végül nagy szerepet játszik a nyelvi magyarázatokban a contaminatio, mely abban áll, hogy két gondolatilag, illetőleg nyelvileg érintkező szerkezetnek az elemei új, meglepő, magában értelmetlen kapcsolatba lép-

¹ Eugen Lerch : *Französische Sprache und Wesensart*. Frankfurt a. M. (Moritz Diesterweg), 1933.

nek egymással. Hangtörvény, alakhasonulás és alakvegyülés oly nyelvi törvények, amelyek a beszélő szervek fiziológiai viszonyaiban s a beszélők gépies lelki mozgalmaiban gyökereznek, s a nyelvtudomány, amely jórészt még ma is a természettudományi gondolkozás hatása alatt áll, azt hiszi, hogy ezzel a három elvvel kielégítő módon meg tud magyarázni bármely hang-, alak- vagy mondatjelenséget és változást.

Mi az oka azonban annak, hogy az egyik hangváltozás megvalósul, a másik visszafejlődik vagy csírájában megsemmisül? Honnan van az, hogy a gyermeknyelv analógiás képzéseit hibás, megmosolyogni való formáknak, a magunk alkalmi szerkezetvegyítéseit nyelvbontlásoknak ítéljük, s ugyanakkor nem ütközünk meg azokon a formákon és szerkezeteken, amelyeket a nyelvtudomány analógiás és contaminációs jelenségeknek magyaráz? Ha a nyelv életében csak a hangtörvény, az alakhasonulás és a szerkezetvegyülés elve érvényesülne korlátlanul; ha nem volna semmi magasabbrendű törvényszerűség, mely ezek fellépését és megszűnését szabályozza: akkor minden nyelv egész sorát mutathatná fel az azonos szerepű nyelvalakoknak. A legnagyobb összevisszaság uralkodnék akkor a nyelv világában: különböző jelentésű szavak lépten-nyomon egybeesnének alakilag, a nyelvalakok óriási tömege pedig gátolná vagy egyenesen megakadályozná a megértést, s így a nyelvet öntörvényei semmisítenék meg. Okvetlenül kell tehát lennie egy magasabb gátlásnak, mely korlátokat állít a hangváltozások, az alakhasonulások meg a szerkezetapadások megvalósulásának, amely értékelésnek, kiválasztásnak veti alá az öntudatlan kényszerűséggel előállott nyelvi formákat, s az egyik változatot elfogadja, a másikat elveti. Ez a magasrendű gátlás, ez az alapvető zsinórmérték, ez a legfőbb értékelő elv nem kereshető másutt, csakis a beszélő nyelvközösség tudatos lelkiiségében, szellemiségének legfelső rétegében.

Ha erről a magaslatról, a tudatos és cselekvő, értékelő és kiválasztó, az alsóbbrendű testi-lelki folyamatoknak gátat vető szellemiség álláspontjáról tekintjük át a nyelvi történések és változások világát, rögtön megvilágosodnak, értelmet nyernek az eddig véletleneknek elkönnyvelt nyelvi titkok is. A francia nyelvtörténet tud egy $r > s$ változásról, amely azonban csak egy-két szóban állandósult, egyébként teljesen visszafejlődött. E hangváltozás megvalósulásának nem a véletlen vetett gátat, hanem a beszélők értelme és akarata, akik e hangváltozás visszaszorításával több különböző funkciójú szó egybeesésének akarták elejét venni (l. *Budapesti Szemle*, 227: 239. l.). Analógiás magyarázatát szokták adni egyes francia igealakok

s végződésének (je crois). Az analógia azonban legfeljebb csak az s-es alakok keletkezésére nyújt felvilágosítást, de teljesen kétségben hagy aziránt, hogy miért állandósult ez a forma, amelyet a nyelvközösség kezdetben hibásnak érzett. A végső magyarázat az, hogy az s-es alakok a jóhangzás szempontjából kedvezőknek tűntek fel a beszélők előtt, még pedig azért, mert lehetővé tették utánuk következő magánhangzós szókezdet esetén a hangkötést, a liaison-t (Je crois avoir rêvé...). Vagy miért állandósult a franciában ez az alakvegyülési szerkezet: Je crains qu'il ne vienne? Kétségtelenül azért, mert tömören és erőteljesen fejezi ki azt a kettős gondolatot: «Félek, hogy eljön + Csak el ne jöjjön».

Ha azonban ilyenformán a nyelvközösségnek, illetőleg a vezető rétegeknek öntudatos szellemisége dönt a felől, hogy a folyton támadó új formákat elfogadja-e vagy elvesse, akkor ebben meg van adva a lehetősége annak, hogy a nyelvi tényekből visszakövetkeztessünk a beszélő nyelvközösség lelki tulajdonságaira. Megrajzolni egy nép jellemét a nyelve alapján: ez az a feladat, amelyet a nyelvtudomány újabb munkásai közül egyesek maguk elé tűztek. Hivatkoznak ezek a kutatók Humboldt Vilmos példájára, aki a nyelvet nem holt formák tárházának tekintette, hanem az emberi szellem meg-megújuló tevékeny munkáját érezte meg a különböző nyelvszerkezetekben. Ezt a felfogást vallotta Finck, aki a nyelvi formákból a faji jellegre következtetve rajzolta meg a német nyelvben nyilatkozó német világnézet körvonalait. Ma ennek az iránynak Vossler Károly a főképviseelője, akinek leghíresebb műve ezen a téren: *Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung*, 1929². Ennek a nyelvészeti iránynak szegődött szolgálatába Lerch Jenő, a jeles romanista, aki már egy régebbi dolgozatában vizsgálódás tárgyává tette a francia nyelv és a francia jellem közt fennálló kapcsolatokat, egy másik tanulmányában a spanyol nyelvben nyilvánuló spanyol szellem szálait igyekezett kibogozni, most pedig *Französische Sprache und Wesensart* (1933) címmel vaskos kötetet szentel a francia szellemiség nyomozásának a francia nyelvi sajátosságok tükrében.

Műve első felében a francia szókinés történeti kialakulását tárgyalja, a szókinés rétegződésében kutatja fel a francia művelődés különböző forrásait. A legősibb réteget képviselik a francia nyelvben a kelta szók. Midőn Caesar meghódította Galliát, a kelta nyelvet beszélő gallok lassanként eltanulták a műveltségben jóval magasabban álló rómaiak nyelvét. Az eredeti gall szókinésből csak nagyon kevés maradt meg a franciában, azok is túlnyomórészt mezőgazdasági kifejezések (pl. soc «ekevas»), ami arra mutat, hogy a romanizálás a

városokból indult ki, s hogy a falusi nép egy darabig még kitartott a maga eredeti szókinése mellett.

A francia szókinész igazi zömét a latin eredetű szók alkotják. Gallia lakossága azonban nem a klasszikus, irodalmi latinságot sajátította el a római hódítóktól, hanem a vulgáris latinságot, azt a latin köznyelvet vagy népi beszédmodot, amelyet a római katonák, kereskedők meg hivatalnokok beszéltek. Ezeknek a nyelvhasználatában az irodalmi nyelv egy-egy hivatalos kifejezését egy vagy több eredeti, szemléletes, meghittebb hangulatú olyan szó pótolta, amely a mai argot-k szavaira emlékeztet. A hivatalos *caput* «fej» szó helyett a vulgáris latinságban a *testa* «cserep» szót kezdték használni «koponya» jelentésben, s ebből fejlődött a francia *tête* «fej». Argot-szerű nyelvhasználatra mutatnak a latin szóknak a franciában nyert jelentésbővülései. Szóképpel van dolgunk az *arriver* «megérkezni» igében, amelynek eredeti jelentése «partra szállani». Ha a jelentéstágulások argot-szavaknak a közbeszédbe való benyomulása mellett tanuszkodnak, a jelentésszűkülés jelenségei viszont a különböző szaknyelveknek a köznyelvre gyakorolt nagy hatását mutatják. Az orvosok nyelvén kapta pl. a *cabinet* «kis szoba» a *cabinet de consultation* kifejezés megrövidítése útján a szűkebbkörű «rendelő» jelentést. De nemcsak a jelentésváltozás különböző útjain gazdagította a francia a latin nyelvi örökséget, hanem épp oly nagy mértékben a sokféle szóképzéssel is. Különösen nagy számmal támadtak a francia nyelvben kicsinyítő képzések. Minthogy pl. a francia hangtörvények szerint egybeesett volna a latin *solem* «nap» és *solum* «egyedül», azért a francia a kicsinyített **soliculum* > *soleil* «nap» alakhoz folyamodott, amely becéző névként már régen meglehetett az egyszerű szó mellett. A kicsinyített szóalakok nagy számmal találhatók a régebbi francia nyelvben, a XVII. század azonban gátat vet további terjedésüknek. Azelőtt az egyéni kifejező-ösztön szabadon válogathatott a képzett alakok nagy sokaságában, vagy szabadon teremthetett újabb szóképzéseket: most jobban ragaszkodnak az érthetőbb, a világosabb egyszerű szavakhoz, s így a hallgató korlátozó, mérséklő tényezőként lép be a beszédalkotás munkájába, a lélekrezdülések árnyalatainak egyéni hangulatú formálásába.

Igen jellemzőek a francia nyelvre azok a klasszikus nyelvekből való tudós kölcsönzések, amelyek elsősorban a keresztyén eszmekört hozták magukkal. A latin-görög tudós szók a papok (pl. *chrétien*), jogászok (*criminel*), orvosok (*malade*) és más tudós foglalkozásúak (*horloge*) beszédéből kerültek a francia közbeszédbe, s beözönlésük akadálytalanul tartott egész a XVII. századig, amikor a legtekinté-

lyesebb nyelvtanírók az új szók bevezetése ellen foglaltak állást. A legújabb időkben azonban a természettudományok felvirágzása, a műszaki tudományok, az ipar, a kereskedelem és a politikai élet fellendülése ismét egy csomó latin-görög tudós szó elterjedéséhez vezetett.

Gazdagították a francia szókincset különböző germán népek is. A régebbi germán kölcsönzések jórészt a frankokra vezethetők vissza, akik 500 körül Galliának legnagyobb részét meghódították. A frank hódítók és a legyőzött lakosság bensőséges viszonyban éltek egymással, sőt egy időben a vezető társadalmi réteg kétnyelvű is lehetett. Erre mutat az a körülmény, hogy a francia nyelv nemcsak a harcászati körébe vágó (héberge) és más külső műveltségi szokat kölcsönzött a frankok nyelvéből, hanem a szellemi és erkölcsi élet körébe vágó kifejezéseket is (orgueil, haïr). A későbbi századokban több szót tanultak el a franciák a németalföldiektől (digue), a németektől (lansquenet), de legfőképpen az angoloktól (redingote).

A rokon román nyelvek is nagyban hozzájárultak a francia nyelv és a francia szellem gyarapításához. Provence kultúrája a XII. században lép bensőséges kapcsolatba Észak-Franciaország szellemi életével. Ekkor és a következő századokban egy csomó olyan provençe-i szó került a francia nyelvbe, amelyek különösen a szerelmi költészet és az udvari élet légkörét lehelik (amour, jaloux). Az olasz idegen szóknak Franciaországba való beözönlése viszont a XVI. századtól kezdve erősödik. Az Olaszországban hadakozó franciák ott virágzó kultúrát találtak a művészet és irodalom, a kereskedelem és ipar, valamint a harcászat terén, s megragadták az alkalmat, hogy ezt a magasrendű műveltséget elsajátítsák (camp). Általában azt mondhatjuk, hogy az olasz befolyás világias, pogány szellemet vitt magával Franciaországba. A test és a fellépés, a vagyon és a társadalmi állás, a hatalom és a hírnév értékeinek a belső életértékek fölé emelése, egyszóval a világfiassz szellem a XVI. században alakult ki Franciaországban, még pedig főképpen az olasz renaissance hatása alatt. A következő században egy ezzel merőben ellentétes idegen hatás jelentkezik Franciaországban: a spanyol befolyás. Ekkor jelenik meg Spanyolországban a legjellegzetesebb formájában az élet belső értékei felé forduló szellemiség, az erkölcsi és vallásos eszmékhez való szívós ragaszkodás, a nagyinak, a jelentősnek, a méltóságteljesnek keresése és megvalósítása, azaz a barokk szellemi áramlat. Franciaországba is elhatott ez az áramlat, bár a francia szókincsben nem sok nyomot hagyott maga után. A spanyolok túlfűtött becsületfogalma sem talált a franciáknál teljes megértésre, amint az a spanyol bizzarro «bátor,

vitéz, lovagi» szónak a francia nyelvben nyert «furcsa, csodálatos» jelentéséből kiviláglik.

Így gazdagodott és bővült a francia szókinés, így egészült ki idegen népek szellemi vagyonából. E mellett azonban belső mozgalmak is alakították a francia nyelvkincset: egyszerűsítették vagy gyarapították, egyszínűvé vagy sokrétűvé fejlesztették. A régebbi századokban ott szedték fel az írók a szavakat, ahol éppen találták, és a pillanatnyi hangulatban szabadon alkottak új kifejezéseket is. A XVII. században azonban divattá válik a finomkodás a társalgásban, s a finomkodók kirekesztik a beszédből a mindennapi meg a természetes élet durváknak érzett szavait, fontoskodó körülírássokba burkolva a megfelelő fogalmakat (a seprő: l'instrument de la propreté). Ugyanilyen eredményre vezet e század irodalmi klasszicizmusa is, mely a természetet stilizálja, eszményi magasságba emeli, általánosítja s így kifejezéseiben is mindig csak az általánosságok körében mozog. A XVII. század volt ilyenformán az a kor, amely különbséget kezdett tenni nemes és nemtelen szók között, s a nemtelenek kirekesztésével alaposan elszegényítette a francia nyelvkincset, de egyúttal világosabbá, érthetőbbé is formálta. A XVIII. században a felvilágosodás elvben még fenntartja az általános kifejezés követelményét, de az irodalmi gyakorlat már mást mutat: a különféle szakkifejezések lassan belopóznak az írók nyelvébe. A XIX. század eleje, az empire és a restauration kora visszaesést mutat: a körülírássok divata még nagyobb méretet ölt, mint a klasszicizmus korában, s a színpadi szerzők — ha nem akarnak általános derűtséget kelteni — még olyan szókat is kerülnek, mint mouchoir «zsebkendő». A francia szótár felszabadítása, az előkelő és az alacsonyrendű szók közti különbség eltörlése a romantika nevéhez fűződik. A romantikusok újból megnyitották az irodalom számára egyrészt a hétköznapi beszéd, az avult szavak és az új szóalkotások, másrészt pedig a szakkifejezések és az idegen szók zsilipjeit. A mot noble követelményének helyébe most a mot propre hajhászása lép, az eszményi általánosítást, a stilizáló mérséklést a népieskedés meg az előkelősködés divata váltja fel. A klasszikus francia írás áttetsző világossága és könnyen érthetősége ilyenformán egyfajta stílusbeli tarkaságnak engedi át a teret, s ez nem kis mértékben járult hozzá a francia nyelv világuralmi helyzetének megrendüléséhez. A romantikusok utódai nem hoztak új fordulatot a francia szókinés életesorsába: a realisták és a naturalisták, a parnasszisták és a szimbolisták nyelvi szempontból nem tettek egyebet, mint tovább fejtették, teljesen végiggondolták a romantikusok stíluseszmenyét, megvalósították a «mot

propre» követelményét és szóművészetté finomították az irodalmi művészetet.

Az eddigiekből kitűnhetett, hogyan képes a francia szókinés vizsgálata világosságot deríteni a francia kultúra eredetére, történeti alakulására, különféle forrásaira. Közelítsük most meg a másik oldalról a problémát: igyekezzünk feleletet adni arra a kérdésre, hogy melyek azok a jellemvonások, amelyeket a gondolkodók sajátos francia vonásoknak ismertek fel, s melyek azok a nyelvi meg előadásbeli sajátosságok, amelyekben a különös francia szellemiség nyilvánkozik.

A francia embert a szubjektív lelkiség oldaláról jellemzi az ösztönélet fejlettsége, az indulatok ereje, az érzések magas hullámzása, egyszóval a lobbanékonyosság. A mellett érzéki szemléelőerővel, élénk képzelettel, egyfajta impresszionista lelki beállítottsággal rendelkezik. A lobbanékony és képzelődő természet azonban síma külsőben jelenik meg: a francia önuralommal, lelki iskolázottsággal igyekszik úrrá lenni ki-kitörő indulatain és merészen csapongó fantáziáján. E szilaj lelki erők megtékezésére az értelemhez folyamodik. A francia lelkiséget objektív oldalról a geometrikus hajlam jellemzi: szigorú, merev, tárgyias szabályokat erőszakol magára és az elvont, tiszta fogalmak és tételek világába menekül a francia csak azért, hogy ösztönösen csapongó énjét korlátok közé szorítsa. Ezért kedveli külső életberendezésében a harmónikus, szabályos formákat, s ezért szereti benyomásait elvont, szabályos schemákká egyszerűsíteni, értelmi szabályokká sűríteni. A francia társas magatartására is az önuralomra való törekvés nyomja rá bélyegét: embertársaival szemben való kíméletből visszaszorítja a maga lobbanékony és képzelődő hajlamait. Innen a francia udvariasság, amelyen csak ritkán, de annál hevesebben tör keresztül a kíméletlen magatartás. Cselekedeteit továbbá nemcsak a kortársak ítéletéhez méri, hanem az utókor véleményéhez is. Ebben a mozzanatban nyilvánkozik leplezetlenül a francia dicsőségszomj, a hírnévhajhászás, amely burkoltabb formában a többi jellemvonásokat is kíséri vagy mozgatja vagy színezi. Ez a legfőbb mozgató az utókor és a kortársak véleményének tiszteletbentartásában; ez lép munkába akkor, mikor az udvariasságon áttör a kíméletlenség; ez vezeti a szabályozó, geometrizáló értelmet a túlradó indulat és képzelet legyűrésében. Mindenféle önkorlátozást azért vett magára a francia lélek, mert megérezte, hogy csak a szilaj erők visszaszorításával képes maradandót, a kortársak és az utókor szemében értékeset alkotni. Végeredményben azonban a szubjektív lelkiség mohósága találta meg a maga legmegfelelőbb pót-

lékát a hírnévben és a dicsőségben, s mindenféle önkorlátozás csak eszköz ezen célok elérésében. Ebben a törvényszerűségben rejlik a francia lélek dinamizmusa, szabályozott körforgása, önmagát megvalósító kiteljesedése, amelynek egyes állomásait nemcsak történelmi és politikai, nemcsak a francia művészetből és tudományból vett példákkal tudjuk igazolni és szemléltetni, hanem minden művészet, minden tudomány és minden erkölcsi életberendezés ősmintájával, a nyelv jelenségeivel is.

Hogy a francia lobbanékonyság hogyan kénytelen egyes korokban az önuralom parancs-szavára korlátok közé szorulni, de hogyan tör ki előbb-utóbb a mesterséges korlátok közül, arra a francia szórend sorsa nyújt igen szép példát. Nyugodt előadásban egyenes szórenddel szoktunk élni: a mondattagokat természetes, logikus sorrendben fűzzük egymáshoz, így: alany — igei állítmány — tárgy vagy határozó. E mellett tekintettel vagyunk a hallgatóra, s így előbb mondjuk ki az ismert mondatrészt, azután az újat, az ismeretlent. A logikailag érintkező mondattagokat nem távolítjuk el egymástól más, hirtelen eszünkbe jutott mondatrészek közbeékelésével. Ha azonban valamilyen erőteljes indulat tart bennünket hatalmában, akkor különböző szórendbontásokat végzünk: előre állítjuk az érzéshangsúlyozta tagot, utána mondjuk az igei részt, majd az alanyt. Ilyen megfordítás az is, hogy az új mozzanatot jelző mondatrész kerül a mondat elejére. Végre szórendbontás nyilatkozik a közbeékelés jelenségében. Általában tehát kimondhatjuk, hogy az egyenes szórend az önuralom alkotása, a fordított, megbontott szórend pedig legtöbb esetben az indulatos, lobbanékony lélek műve. Ami most már e szórendi típusoknak a francia nyelvtörténetben való sorsát illeti, megállapíthatjuk, hogy míg az ófranciában még lépten-nyomon találkozunk az indulatos, fordított szórend eseteivel, addig a XVI. és XVII. század minden téren az egyenes, nyugodt, logikus, udvarias szórendet kezdi bevezetni. Ekkor válik általánossá, kötelezővé az egyenes szórend még határozós vagy tárgyas mondatkezdés esetében is (*Dans la rue, j'ai rencontré Monsieur X*), sőt kérdő (*Votre père part-il?*) és felkiáltó mondatban is (*Quelle tête il a!*). Minden esetben a mondat végére kezdik hagyni az ismeretlen mondattagot (*Il soufflait un lourd vent*) s közelítik egymáshoz a logikailag összetartozó mondat-elemeket (*J'ai rencontré mon ami — szemben a német mondat szerkezettel: Ich habe meinen Freund getroffen*). A francia impulzív természet még az így megkötözött szórendi szabályokat is kezdi az újabb időkben áttörni: a XIX. század írói igyekeznek enyhíteni a francia szórend merevségén, s szabad folyást engednek érzelmeiknek a mon-

dattagok elrendezésében is. Újabb írónál előfordul az alany és az ige rendjének felcserélése (Alors parut le comte), az ismeretlen mondatrésznek előreállítás (Un lourd vent soufflait), a megkülönböztető jelző rendes utóhelyzetének feladása (le gothique balcon) és a logikailag összetartozó tagok elkülönítése (Et une dispute commença qui . . . ; Anisse qui n'a pas la poudre inventé . . . ; avec, sur le visage, un sourire). Mindezekben a szórendbontásokban a francia lobbanékonyság talál magának szabad utat.

Az élénk, érzésekkel átszótt képzelet munkáját figyelhetjük meg az igealakok különös használatában. A beszélő, illetőleg az író átképzeli magát a szereplők, a szemtanuk helyzetébe, a múltba, s erről az álláspontból megtörténtnek jelzi azt, ami majdnem megtörtént (Phèdre mourait, Seigneur . . .), vagy pedig lehetőnek mondja a jelen szempontjából irreális feltételt (Si Stanislas demeurait, il était perdu). A jelenben vagy a múltban folyó vagy csak a jövőben bekövetkező cselekvést befejezett, kész valóságnak, tartós állapotnak látja és láttatja a szerző az összetett múlt alakok (Tout de suite, leurs lèvres s'unirent dans un baiser avide, et elle s'était abandonnée et il l'avait prise) és a jövő helyett más igealakok használatával (Se Rollant vit, . . . Perdue avons Espagne, notre terre!). A múlt történet megjelölésére, élénkítésére, elképzeltetésére szolgált régebben a jelenidejű igealak: az újabb franciában az imperfectum, mely a történetet nem egyszerűen megállapítja, hanem képszerűen meghosszabbítja (Un mois plus tard, elle signait le contrat de vente et achetait en même temps une petite maison bourgeoise); végül egyes esetekben a jövőidejű igealak (Voltaire veut réfuter l'optimisme. Il a le choix entre Pope, ou Leibniz. Il choisira Leibniz). Az író sokszor annyira beleéli, oly elevenen átképzeli magát szereplőinek lelkébe, hogy valóságnak tünteti fel azok vélekedéseit (Léon, malgré lui, se récria. D'ailleurs il n'aimait que les femmes brunes) és képzelődéseit (Charles voulut feuilleter son dictionnaire de médecine: il n'y voyait pas, les lignes dansaient). Az igealakoknak eddig felsorolt használatai közül egyesek különösen oly írónál fordulnak elő, akik az impresszionista előadásmódnak a hívei. Az impresszionizmus különben az egész francia nyelvszerkezetre jellemző, s abban áll, hogy az előadó a maga énjét kikapcsolja, egy szemtanu álláspontjára helyezkedik s így rajzolja meg a dolgokat és eseményeket. Az impresszionista szerző kívülről közeledik a dolgokhoz, a belső összefüggések felderítésével mit sem törődve csak puszta benyomásokat, képeket fest, melyek közvetlen és élénk természetességgel hatnak az olvasóra, annyival is inkább, mert az író kerüli a logikai, értelmi tagolás által

nyert mondatformákat, valamint a mondatoknak logikai egymáshoz kapcsolását. A kívülről nézés kedveltette meg annyira az írókkal az avoir ígét, amely többé-kevésbbé akaratlan tevékenységet fejez ki (elle eut un sourire). Az író — bár jól ismeri az összefüggéseket — egyszerű benyomásokat ábrázol (Emma vit la main de la jeune dame qui jetait dans son chapeau quelque chose de blanc, plié en triangle : levélről van szó). A képek kedvelésében annyira megy az impresszionista előadó, hogy a mondat alapjául szolgáló képet nem tagolja úgy, mint rendesen szoktuk tagolni, hanem meghagyja eredeti képmivoltában : innen a névszós kifejezések nagy elterjedtsége a francia irodalmi nyelvben (Mais un froufrou de soie sur les dalles, la bordure d'un chapeau, un camail noir . . . C'était elle!). Többfajta jelzős szerkezetben egy-egy pillanatnyi, átmeneti tulajdonságnak képszerű meghosszabbításával van dolgunk (animaux hurleurs — une chambre de silence — dans le silence des montagnes). Eleven, élénk elképzelés szüleménye az a szerkesztésmód, amelyben az író személyeit eleinte névmással jelöli s csak utólag nevezi meg őket (On le connaissait à dix lieues aux environs, le père Toine). A közvetlen látásra, eleven elképzelésre vezethető vissza a francia nyelvnek az a sajátossága is, hogy a tulajdonnevek mintájára elhagyja a határozott névelőt a napok, hónapok, ünnepnapok, rokonsági nevek, sőt az ófrancia korban a ló és fegyver megjelölése mellől is (Père est venu). A reflexiómentes előadás nem ágyazza be a mondatelemeket a mondat logikai összefüggésébe, hanem szereti a jegyzetszerű felsorolásokat (Il s'agit d'un monsieur de vingt-cinq à trente ans, taille moyenne, bouche moyenne, nez moyen, front moyen, pas de signe particulier) s elhagyja vagy konkrétebbekkel pótolja az elvont mondatviszonyokat (Avec les vêtements ondoyants et nacrés, Même quand elle marche on croirait qu'elle danse : az avec oksági viszonyítást helyettesít).

A francia geometrikus hajlam megnyilvánul a francia nyelv hangképének szabályozott voltában, harmónikus berendezésében, abban, hogy a francia nyelv — legalábbis fejlődésének egy korszakában — mindenekelőtt a jóhangzás megvalósítására, a magánhangzók és mássalhangzók szabályos váltogatására törekedett. Az ófrancia nyelv hangképének formálásában a jóhangzás elve mellett még nagy szerepe volt a kényelmes kiejtésre való igyekezetnek, a gyors artikulációnak, s ez több esetben rosszhangzásra, mássalhangzók és magánhangzók torlódására vezetett. A kényelmes és gyors kiejtés idézte elő az ófranciában egyes hangok kilökését, ez pedig mássalhangzótorlódást szült, amelyet csak később küszöbölt ki a nyelv (misculare : mesclar : mesler : mêler). Kényelmi szempontok

játszottak közre magánhangzók közt álló mássalhangzóknak a zöngésítésében, majd vokalizálásában, illetőleg kidobásában, ami magánhangzótorlódáshoz vezetett (vita : vida : vie). A gyors beszédtempó hozta létre a különféle diphthongizálódási jelenségeket, amelyek ismét hangűrt, magánhangzótorlódást eredményeztek (caput : chief : chef). A XVII. században azonban a francia nyelv hangfejlődésének majd minden törvényszerűsége a jóhangzásnak szegődik szolgáltatába. Ekkor kezdik kerülni minden úton-módon a magánhangzótorlódást. E célból vezetik be a hiatus-töltő *t* hangot (enseigna-il : enseigna-t-il) s részesítik előnyben a magázó formákat a tegezéssel szemben (tu as : vous avez). A magánhangzótorlódás kiküszöbölésére vezet a diphthongusoknak már régebben bekövetkezett egyszerűsítése (fait : è-vel ejtve), továbbá egyes tudós, latinos szóalakok elterjedése (aorer : adorer). Más hangfejlődések viszont a különböző mássalhangzótorlódásokat oldják fel, így az ajakhangzóknak a következő mássalhangzóhoz való hasonítása (rupta : route), a *ct* kapcsolatnak *it*-re változása (tectum : toit), az *s* kezdetű mássalhangzótorlódás elé magánhangzónak a tétele (schola : escole), az *s*-nek zöngétlen zárhangok előtt való eltüntetése (escole : école), az *l*-nek mássalhangzó előtt való hangzosítása (alter : autre) és általában a szóvégi mássalhangzóknak mássalhangzos szókezdet előtt való kilökése (un coup cruel, de liaisonnal : un coup affreux). Mindezekhez járul még az is, hogy a francia a klasszikus korban még ejtette az úgynevezett néma *e* hangot (j'ai-me). Ily módon a francia nyelv a XVII. században a lehető legteljesebb mértékben megvalósította a beszédnek külső harmóniáját, a hangalaknak tetszetős szabályosságát, s ez összefügg azzal a körülménnyel, hogy ebben a korban a beszéd lassúbb menetűvé vált, az emberek nagy gondot fordítottak a pontos, érthető, szabályozott kiejtésre. A XVIII. századtól kezdve azonban újból megváltozik a francia nyelv hangalakja : kezd eltávolodni a jóhangzás eszményétől. Ebben az eltávolodási folyamatban nagy szerepet játszanak az etimologikus, latinosító hangok (oscur : obscur) és általában a tudós latin-görög kölcsönzések (spirituel) meg az angol és német jövevényszók (sport, schlague); legfontosabb azonban a szóvégi néma *e* lekopása (j'aime), ami a beszéd ütemének meggyorsulásával kapcsolatos.

A francia geometrikus hajlam a nyelv belső idomában is jelentkezik, mégpedig egyrészt az elvont nyelvi gondolkodásban, másrészt az analógia nyelvszabályozó erejében. A francia nyelvi gondolkodás a tiszta absztrakciók felé hajlik. A francia a nyelvben elsősorban a gondolatközlés eszközt, a szavakban mindenekelőtt egy-egy elvont

fogalom hordozóit látja. Egy-egy szó nyelvi zenéjét, mint önmagában és önmagáért való adottságot nem képes átélni, mint ahogy átéli például az olasz, hanem ellenkezőleg — mivel mindig csak a kifejezendő fogalmi tartalmat tartja szem előtt — a külső szóképet mennél egyszerűbbé, színtelenebbé és rövidebbé igyekszik formálni, nehegy a hosszadalmas és színes forma elvonja a hallgató figyelmét a belső tartalomtól. Innen van a francia szavak rövidegsége: egyetlen más román nyelv sem rövidítette meg a latin szavakat oly nagy mértékben, mint a francia (lat. augustus : ol. sp. agosto : fr. août). Színtelennek, egyhangúnak kell nyilvánítanunk a francia mondathangsúlyozást. Míg a német egy mondatnak a hangsúlyozás változtatásával több különböző értelmet tud adni (Karl verweist *morgen*), addig a francia az ilyenfajta árnyalati különbségeket a mondat szerkezet átfarmálásával fejezi ki (C'est demain que Charles partira). Színtelenül hatnak a francia szavak a magánhangzók egyhangúsága miatt is : túlságosan gyakoriak a franciában az *é*, *è* vagy *o* hangok (j'aimera*i*). Egyhangúság tapasztalható a szavak megválasztásában : a francia, a mondat elvont értelmére szegezvén figyelmét, nem fordít nagy gondot a speciális kifejezés felkutatására, hanem rendszeren megelégszik egy színtelen, általános fordulattal (ném. fallen, abfallen, niederfallen, umfallen, hinunterfallen, herabfallen stb. : fr. tomber). A mondat szerkezet terén is számos külön rövidítéssel rendelkezik a francia nyelv. Ilyenek : a névszós rövidítések (elle discute longtemps cette idée de chien : den Gedanken, einen Hund zu kaufen), az infinitivusos szerkezetek (Il me dit de le faire), a participiumos szerkezetek (Camille mort, il épousait Thérèse), az önálló értékű, praedicativ mondat-tagok (Présente, je vous fuis ; absente, je vous trouve), az accusativus abszolút használata (Roger qui les yeux fixés sur le plancher, la tête appuyée sur sa main, semblait rouler), végül a kereskedők nyelvéből származó különféle rövidítések (une robe cerise ; un salon Louis XVI).

A francia alaktanban és mondat tanban nagy szerepet játszik az analógia, egyes formák és szerkezetek általánosítása, hasonló szerepű alakok uniformizálása, eredetileg sokféleképpen nyilvánuló törvényszerűségeknek egységes szabályba való sűrítése. Jellemző a francia nyelvre és a francia szellemre, hogy sokkal messzebb ment az analógiás formák és szerkezetek bevezetésében, mint a többi román nyelvek. A többi román nyelvek pl. máskép alakították a praesensben az ige főhangzóját akkor, ha azon volt a hangsúly, és abban az esetben, ha a végződés volt hangsúlyozva (ol. suono : soniamo). A franciában is megvolt régebben ez a különbség, de ma már csak a rendhagyó igékben maradt meg (je tiens : nous tenons), egyébként

a nyelv vagy a tőhangsúlyos formát (pleurer) vagy a végződés-hangsúlyosat (labourer) általánosította minden személyben. A rendhagyó igék *passé défini*-jének analógiás átformálásában is továbbment a francia nyelv, mint az olasz és a spanyol (ófr. je fis : tu fesis ; újfr. je fis : tu fis). Ehhez járul, hogy a francia a többi román nyelvekkel szemben azonos alakra hozta a különböző csoportba tartozó igék végződéseit (portugál *cantando*, *vendendo*, *dormindo* : fr. *chantant*, *vendant*, *dormant*), és hogy nagyon sok, eredetileg más coniugatióba tartozó igét az *-er* végű, azaz a rendes igék csoportjába vitt át (*imprimere* : *imprimer*). A mondat szerkezeti általánosítások, szabályozások körében megemlíthetjük a személyes névmások kötelező kitételét, a tárgy névmásoknak szigorú megkötését (*Il me le donne*), a coniunctivusnak *que*-vel való bevezetését (*Qu' il vienne!*), a részelő névelőnek gyakori használatát (je bois de la bière : ol. bevo birra, bevo la birra, bevo della birra) s a tagadás töltelék-szavainak (*pas*, *point*) általánosítását.

A francia udvariasság mutatkozik azokban a sajátos szerkezetekben, amelyekkel a beszélő közvetlenül a hallgatóhoz, annak véleményéhez fordul. Idetartozik egy sajátos, kérdésből és feleletből egybetömörült mondat típus (*C'est mon ami qui sera content = Qui sera content? c'est mon ami*), a *Que* *veux-tu?* formulának használata (*Que veux-tu que je fasse? — Pourquoi voulez-vous qu'il soit un homme pieux?*), a coniunctivus-alakoknak sokszor sajátos, tömör értelme (*Je ne doute pas qu'il ne revienne = Azt hiszed, nem tér vissza? — én, részemről, egyáltalában nem kételkedem benne*), a *voici* és *voilà* eredetileg kérdő fordulatoknak (*voir* igéből), valamint a *s'il* *vous* *plaît* udvariassági kifejezésnek unos-untalan való alkalmazása. A beszélő udvariaskodó szerénysége és a megszólítottnak felmagasítása tűnik ki abból, hogy a francia enyhíteni igyekszik a kérdészés élet a feltételes igealakok (*Pourriez-vous me dire...?*) és az *oser* igének használata által (*Oseriez-vous me demander de quoi il s'agit?*) ; hogy az udvarias, többes számmal való megszólítás (*vous*) lassan kiszorítja minden téren a tegezést ; s hogy végül a kérést, a felszólítást is enyhíti a nyelv jelenidejű cselekvésnek *imperfectum*mal való megjelölésével (*Je venais vous prier : Je viens vous prier*) s a kérdő értelmű *tuturum*-alakoknak használatával (*Vous vous arrêtez en face du numéro 17, rue Fontaine*). Van azonban a *futurum*nak egy másik, ellentmondást nem tűrő értelme is a felszólításban (*Apportez-nous la lampe... et puis tu ne paraîtras plus*), s ez azt mutatja, hogy a francia udvariasságon olykor-olykor keresztültör a kíméletlen fellépés, amely még az on névmásnak meg más névmásoknak és határozó-

szóknak udvariatlan használatában is megnyilatkozik (Hors d'ici tout à l'heure, et qu'on ne réplique pas). A futurumnak van különben egy sajátságos, különleges francia értelme is már az ófrancia kortól kezdve, s ez azt igazolja, hogy a franciának hírnévre, dicsőségre vágyakozása már a francia nyelvszerkezetbe is kezdi magát beleszőni (Mult larges terres de vus avrai conquises = Jární fogja majd rólam a hír, hogy, veled, kardom, igen nagy földeket hódítottam meg).

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a nyelvfejlődés tanúsága szerint a francia művelődés történetében a legellentetesebb jellemvonások váltogatják egymást: a lobbanékonyság és a képzelődés váltakozik a geometrizáló értelem túltengésével, az udvariasság a kíméletlenséggel, a szerénység a hírnévhajhászással. Ezek közül természetes, veleszületett sajátsága a franciának a lobbanékony természet, az élénk képzelet, a dicsőségre sóvárgás, egyszerűen az ösztönös, korlátlan én-kifejtés. Ezen természetes hajlamok gátlására állította munkába a francia lélek a szabályozó értelmet, a magát absztrakciókban kiélő lelkiséget és az udvarias viselkedést, amelyek az előbbiekkal szemben mind szerzett tulajdonságai a francia léleknek. A természetes és a szerzett tulajdonságokat legtisztább összhangban a klasszicizmus kora mutatja fel. Ekkor alakult ki a francia nyelv és a francia stílus a maga jellegzetesen francia formájában: a nyelv külső harmóniájára és a szigorú belső szabályozottságra, a formák rövidségére és a színtelen általánosításra s mindenekelőtt az érthetőségre való törekvés kitermelte azt a francia prózát, amely minden más nyelvszerkezetet túlszárnyal a világos, áttetsző gondolat-tagolással, a tagok tiszta logikus elrendezésével és a könnyed, tetszetős formába öntéssel. S a klasszicizmus korában jegecesedett ki a jellegzetesen francia szellemiség, amelyben a szubjektív önkifejtés és az objektív önkorlátozás, a szabadság és a megkötöttség eszményi egyensúlyban tartják egymást.

S ezt a felsőbbrendű korlátozást, amely a francia szellemiségnek a klasszicizmus korában való pompázó kiteljesedéséhez vezetett, nem a népi közösség egészében munkálkodó misztikus erők tűzték ki a francia nép elé, hanem egyes emberek álltak elő, olyan egyéniségek, akikben a faji vonások és lelki szükségletek hatványozott mértékben éltek s akikben a nyelvről való eszmélkedés is a céltudatos öntudatosságig fokozódott. Ezek a nyelvformáló egyéniségek tudatosították a népi közösségben szunnyadó erőket, a nép aztán a tudatosított nyelvszabályokat vagy elfogadta vagy elvetette, a szerint, amint azok valóban az ő lelkiségében gyökereztek vagy nem. Lerchnek köszönhetjük ennek az általános nyelvi problémának, a nyelv-

fejlődés kérdésének illetően beállítását, határozott formulázását, s a részletbe vágó, mély lélektani, történeti és szociológiai érzékről tanuskodó meglátásain, finom interpretációin túl ebben az általános nyelvi megismerésben látjuk legújabb könyvének legfőbb értékét. Tisztázza ebben a könyvében a nyelv életébe való egyéni beavatkozásnak, a nyelvszabályozók, a grammatikusok nyelvformálásának szerepét. Rámutat arra, hogy a XVI. és a XVII. század francia nyelvtanírói, egy Vaugelas, egy Estienne Róbert és Henrik hogyan szabályozták a francia helyesírást meg az alaktani jelenségeket s ezeken keresztül még a kiejtést is, s bebizonyítja, hogy ezek megújították a szókincset és véget vetettek a mondattani ingadozásoknak. A nyelvközösség azonban csak abban az esetben fogadta el a grammatikusok szabályozásait és újításait, ha azokban a saját szellemiségét ismerte fel. Így vesz részt minden nyelv formálásában a beszélő közösség természetes, elemi erővel feltörő lelkisége, ösztönös természete és ennek az ösztönösségnek magasabb szellemiségben gyökerező korlátozása; a természeti és a szellemi motívumok egymást szabályozó és a nyelvfejlődést a maga körforgásszerű mozgásában megtartó centrifugális és centripetális ereje; a tömegnek tiszta tudatosság nélkül való, de határozott faji jelleggel alapuló, többé-kevésbé passzív befogadó szerepe és egyes egyéniségeknek tudatos célkitűzései, aktív szabályozásai. Hogy manapság már nem tisztán vak, öntudatlan lelki és fiziológiai erők véletlen művének látjuk a nyelv világát, s hogy ma már bizvást megkísérelhetjük a holt, száraz formáknak vélt nyelvjelenségekben lélektani és művelődéstörténeti elemzések révén megragadni a nemzeti jellemet: abban nagy szerepe van az új, Lerchtől is képviselt nyelvmagyarázatnak, mely a nyelvközösség tudatos szellemiségében, a nyelvről gondolkodók, a nyelvújítók, nyelvjavítók és nyelvszabályozók tevékeny szerepében mutatta fel az öntudatlan nyelvformáló erők magasabb gátlását.

PAPP ISTVÁN.

SZEMLE.

Megemlékezés Négyesy Lászlóról.

Az Örökkévalóság az egymásra következő nemzedékeknek a honnan és hová kérdései közötti szüntelen stafétafutása, melynek kötelező törvénye, hogy a staféta minden tagja, mielőtt futásnak eredne, megérintse beérkező elődjének a kezét.

A Kisfaludy-Társaság gyakorlata az irodalmi stafétaváltásra is szentesítette ezt a szabályt, amennyiben minden új tagját, mielőtt munkához látna, megemlékezés formájában nyilvános, szimbolikus kézfogásra kötelezi azzal, akinek helyére megválasztották.

Így jutott nekem az a fölemelő és megtisztelő szerep, hogy Négyesy László emlékét idézzem legalább néhány tűnő percre. S teszem ezt nem minden megindulás nélkül, mert az idők távolán át még most is érzem egyéniségének azt a tiszteletet parancsoló, meleg varázsát, melyet szertesugárzott, amerre csak járt. Négyesy László életmunkájának az értéke és jelentősége nem mérhető le az értelem mérlegén, mert munkásságának összes anyagyökerei a kifomált erkölcsi én alaprétegeibe nyúltak alá. Vannak tudósok és írók, akikben, bárha köteteiket írtak is össze, az emberré levés goethei értelemben mégsem lett teljessé. Négyesy tiszta és egész ember volt, kinek szuggesztív ereje elsősorban lényének szilárd erkölcsi és világnézeti megalapozottságában rejlett. Etikai fölényével azonban sohasem kérkedett, nem ütött piaci lármát, szavai csendesen peregtek, mint a jótékony tavaszi eső, halk és szelíd maradt egész életén át. Főlényével nem sebzett meg soha senkit, csak nevelt és fölemelt. Alapjában nem volt harcos természet, de ha irodalmi lelkiismerete harcot parancsolt, nem tért ki előle s ilyenkor meggyőződésének tisztasága és pengevezetésének előkelő finomsága még ellenfeleit is tisztelgő elismerésre készítette. Amikor én megismertem, arcán az idő már ezüstkeretbe foglalta a lélek emelkedett komolyságát. Nemesen egyensúlyozott vonásai a hűvös, látszólag szenvtelenül előkelő tartózkodás bársonyával takarták el a belsőt, mely mögött az érzés hőkaniráit s a szenvedély lappangó tűzfészkeit csak fel-felvillanó, jóságos szemek eleven, meleg csillogása jelezte. Nem tartozott a

tudományos munka díjbirkózói közé. Nem hagyott maga után egész könyvtárra menő mázsás köteteket, csak kisebb tanulmányokat és essay-eket, de ezekben aztán az irodalomtörténeti diagnosztika messterének bizonyult, kinél a jelentős tartalom ihletében a forma is lényeggé magasztosult. Igazolással hadd idézhessenem azt a néhány tömör és színgazdag sort, mellyel a magyar irodalom és költészet fejlődéséről szólva Vörösmartyt jellemezte: «A költői genie-nek addig nem ismert és azóta felül nem múlt hatalmát, gazdagságát, eredetiségét Vörösmarty érezte először. Érezte az egyéniség elemezhetetlen titkát és kimeríthetetlen varázsát, a képzeletnek a mindenséget átívelő merészségét, az érzésnek a fenség, a báj, a humor, a gyengédség világában egyenlő otthonosságát, a szerelmi, a bölcséleti és a hazafias ihlet újszerű báját. Ő szerelt a magyar lírára gazdagabb mellékszövegű, változatosabb és teljesebb hangszínű hűrokat, megtanította a magyar költészetet, hogy a sejtjelemszerű érzéseket is közölni tudja, a metafizikai intuiciókat költői szemléletbe formálja. Ő tanította meg költőinket a poétikai ékesszólásra. Nyelvteremtő fantáziája egyike az egyetemes irodalomban a legtüneményesebbeknek.»

Négyesyt hivatása és működése számos intézményhez és társulathoz hozzáfűzte, de sehol sem érezte magát oly otthonosan, sehol sem mozgott oly biztosan és könnyedén, mint az irodalmi életnek abban a tiszta, magaslati levegőjében, amit a Kisfaludy-Társaság jelent. S ez nem csodálható, hiszen egész lelki alkata és szellemiránya összeesett Társaságunk legszentebb hagyományaival. Összeesett nem ügyeskedő alkalmazkodásból, hanem sorsszerű küldetésből. Innen fakadt irodalomtörténeti szemléletének nemzetetikai alapvetése. Nem győzte hangsúlyozni, hogy az írás művészete nem felelőtlen játék, az irodalom nem erkölcsi posványvirág, nem zengő rejtélyek gyűjteménye, nem nemzetközi üzlet. Az írókat a nemzettel szemben való felelősség magasabb eszmények szolgálatára kötelezi. Csak így vehet részt az irodalom a nemzeti lélekformálás és erkölcsi megújulás nagy munkájában, csak így teljesítheti nemzetébresztő, nemzetfenntartó és nemzetmegváltó magasztos hivatását. Szent meggyőződéssel és szinte prófétai lendülettel hirdette, hogy «a relativizmus bizonytalansága helyett hitre van szükségünk abszolút eszmékben. Nálunk különösen is hitre van ismét szükség közeletben és irodalomban, hősies alkotó hitre, a lehetetlennel is megküzdeni kész elszánásra. Ma is feszültséget érzünk a nemzeti lélek evolúciójára, és korlátokat érzünk, melyek a kifejlést gátolják; de ma sem kell meghátrálnunk.

Ma is előttünk áll a szükség, hogy irodalmunk nemzeti karakterét is kifejtjük, az egyetemes emberi szellem irodalmi munkájában is mint önálló típus résztvegyünk, de az egyetemesség hatását úgy használjuk fel, hogy az irodalom horgonyát hosszabb láncon bocsásuk le a nemzeti lélek mélységeibe.»

A nemzetetikai felelősségérzés és küldetéstudat Négyesy kritikai munkásságának is vezérlő csillaga volt. Ennek a sugallatát követve írta le a tételt, mely szerint «minden igaz haladás két tényező eredője: egy közös és egy személyes; e két tényező a hagyomány és az egyéni iniciativa».

Nem volt ellensége a haladásnak, de nem volt hajlandó túrni, hogy haladás címén a nemzeti hagyományok szent forrásait eltorlaszolja: «A fejlődést megkötni senki sem akarja, ellenkezőleg, óhajtja... Tudjuk, hogy az idő halad és a fejlődés parabolája görbül... Tudjuk, hogy annak az épületnek az alapja, melyet innen tizenöt földrajzi foknyi távolságra emelnek, nem feketik ugyanazon síkban, nem lehet ugyanazon egyenesnek folytatása, mint az itt rakott alap vízszintes vonala. De azt is tudjuk, hogy az alapnak ott is vízszintesnek kell lenni és a falaknak a föld középpontjára merőlegeseeknek, ha az épület meg akar állni. A mai magyar költőnek is a nemzeti lélek mélyéből kell merítenie, és a költészetnek is vannak etikai forrásai...»

Úgy hangzanak ezek a szavak, ezek a komoly intelmek ebben a teremben, mint Négyesy László irodalmi végrendelete, melybe egész nemes, tiszta és meleg emberi valóját belétükrözte.

A mulandóság ellen a géptechnika ma már ezer csodával veszi fel a küzdelmet. Szinte varázshatalommal idézi fel számunkra az eltűnt embert, a vásznon megjeleníti járását, mozdulatait, a rohanó tűhegy életrekelti nemcsak hangját és gondolatait, hanem még a szívverését is. Azokkal a nagy és tiszta erkölcsi értékekkel szemben azonban, melyek Négyesy László emberi valóját a mi szemünkben oly magasra emelték, a géptechnika minden csodája örökre tehetetlen marad. Réa is áll az, amit ő Bajzáról mondott: «Nem ez vagy az a műve halhatatlan, hanem egész pályája egy nagyhatású és maradandó becsű mű.»

Hekler Antal.

IRODALOM.

Gárdonyi Géza új életrajza.

Gárdonyi József: *Az élő Gárdonyi*. I—II. k. egyben. 8r. 312 + 320 l.
Budapest, Dante-kiadás, é. n. (1934).

Gárdonyi Géza fia vaskos könyvben bocsátotta közre atyjára vonatkozó emlékeit, s atyja naplójának az író egyéniségére vagy munkáira fényt vető részleteit. Az élő Gárdonyit akarta olvasói elé állítani, úgy, amint bizalmas közelségből megfigyelhette s féltve őrzött naplójának vallomásaiból ez a kép kiteljesedett előtte. Annyira zárkózott és visszavonultan élő írónál, amilyen Gárdonyi volt, éppen az ilyen természetű, intimebb részletek hiányoznak leginkább az író képének megrajzolásához. Hálásak vagyunk Gárdonyi Józsefnek is, hogy ilyen élénkítő vonásokkal gazdagítja számunkra 'irodalmunk «láthatatlan ember»-ének, az egri remetének lelki képét.

Könyve lényegben semmit sem módosít azon az arcképen, mely már kialakult Gárdonyiról irodalmi köztudatunkban, de sok érdekes adattal bővíti ismereteinket, különösen atyja életének egyes szakaira s munkáinak élményelemeire vonatkozólag. Hányt-vetett gyermekkorára s falusi tanítóskodásának sanyarú éveire számos új adattal derít világosságot, első irodalmi próbálkozásainak számát több olyan kísérlettel gyarapítja, melyek különféle álnevek mögé elrejtve jelentek meg. Első munkái közül még azoknak a szerzőségét is igyekezett elhárítani magáról az író, amelyek a maga neve alatt jelentek meg, örömmel vette hát, hogy egy részüknek a szerzőjét nem is gyanították őbenne. Semmivel sem különbek ezek sem Gárdonyi botorkáló irodalmi indulásának többi termékénél, de egyrészt lehetővé teszik ezeknek a kísérleteknek pontos összeállítását, és ez útját vágja annak, hogy továbbra is lehetetlennél lehetetlenebb termékeket varrjanak a találgatások Gárdonyi nyakába; másrészt ezek csak növelik csodálkozásunkat, hogy miként volt képes Gárdonyi ilyen gyöngé próbálkozások után olyan magasra emelkedni. Sok érdekeset olvassunk azokra az élményekre és emlékekre vonatkozólag is, amelyek Gárdonyi munkáit sugallották s alakjainak mintaképül szolgáltak. Ezek a megvilágítások inkább alakokra esnek, mint sorsokra s szük-

szavú odavetettségekben nem is mindig meggyőzők. Így pl. merész és egészen ötletszerű állításnak látszik az, amit *A láthatatlan ember* modelljeiről ír: Zéta maga Gárdonyi; Emőke: Kellner devecseri földbirtokos leánya; Dsidisia: a verseiben sokat megénekelt Vilma; Atilla, mikor a hatalmas uralkodót játssza, Munkácsy Mihály, mikor a családapát és kedélyes víg fejedelmet, akkor Feszty Árpád.

A szerző szemmel láthatóan keveselte a maga személyével háttérbe vonuló közlő és szerény emlékiró szerepét, pedig ez nem lett volna méltatlan az atyáról író fiúhoz. Írói becsvágy is sugallotta könyvét, szeret szellemeskedni, itt-ott fölényeskedni s csipős bírálat-tal illetni intézményeket és személyeket s igyekszik utánozni atyjának a stílusát, az ő kifejezésével élve: «Gárdonyi-Géza-magyarul» írni, ami nála természetesen modorossággá sekélyesedik.

A könyv különösebb figyelmet csak mint adatközlő munka érdemel. Legértékesebbek a pályakezdésre vonatkozó adatai. Míg Gárdonyinak gyermekkoráról közrebocsátott följegyzései bepillantást engedtek nyíladozó lelkébe, legküzdelmesebb éveiről csak annyit tudtunk, hogy ezek vidéki tanítóskodásban zajlottak le. Az itt közölt részletes adatokból nagyon elevenen tárul eléink lelkének keserű vergődése a nyomorúságos viszonyok közt, viaskodása a benne élő és ösztönző hivatásérzettel. Ezekre célozhatott később, amikor azt írta magáról, hogy kövek között nőtt fű. Ez a vergődés érlelhette meg lelkében devecseri tanítóskodása idején azt az elhatározást, hogy ferencrendi barátnak áll be s csak a miatt tett le szándékáról, hogy, mivel a szerzetespapi pályáról elkésett, csak laikus fráternek akarták bevenni. A szerző megírja atyjának a házasságát is, amelyről annyi mende-monda terjengett. Az ő megvilágításában érdekházasság volt ez, Gárdonyit dabronyi tanítóskodása idején az ottani plébános ravasz fondorlattal szőtte-fonta össze unokahugával. A szerző meglehetősen kíméletlenül ír anyjáról, aki, úgy látszik, könnyelmű, mulatni vágyó, akaratos nő volt. A szerző állítása szerint egy hónap múlva elhagyta férjét. A könyvből nem derül ki, de úgy látszik, szülei hol együtt éltek, hol külön, mert csak így magyarázható, hogy házasságukból három gyermek született.

A könyv hibái nagyrészen ugyanabból magyarázhatók, amiből Gárdonyi első munkáinak gyarlóságai: az ízlés fogyatékoságából. Elmondja egyebek közt, hogy Tisza István képviselőséggel kínálta meg Gárdonyit, de ez «kegyetlen szavakkal» ezt válaszolta: «Ha nagyméltóságod az országban mindenkit megvásárolt, a világi fegyvergyáros (ez Gárdonyi atya volna) fia becsülete akkor sem eladó.» Ehhez a romantikus beállítású ügryhöz hozzáteszi, hogy Tisza úgy

állott bosszút Gárdonyin, hogy «a véderő megszavaztatásának biztosítására szándékosan az egri hatvanas bakákat rendelte a parlament elé, odapuskáztatott a magyar fiúkkal a pesti népre». Ha nem volna olyan fejbekölintőan gyermekes és harsogón komolytalan Tiszának ez a neveléses kicsinyességgel való meggyanúsítása, megérdemelné az erélyes visszautasítást. Így inkább a panasz formájában önmaga jelentőségét túlbecsülő dicsekvésnek enyhe komikumával hat az egész. Természetesen Tiszát csak Tisza Pista néven emlegeti. Ugyanezzel a komázással szól Bársony Istvánról is, Jókai is szerepel «az öreg» nevezet alatt. Atyját ugyan nem emlegeti Gézuka néven, de eléggé visszasan hat az is, hogy Ziegler vagy a legtöbbször Géza néven ír róla.

Komolyság tekintetében Tisza pokoli bosszúállásának leírásával egy tőről fakad az az állítás, hogy *A bor* sikere nyomán «a színműirodalom a kollegák között is fellendült. Gárdonyi barátai valamennyien színművön töprengtek Dankó Pistától kezdve Bródy Sándorig. Dankó Cigányszerelme, Rákosi Jenő Endre és Johannája, Bródy Dadája, Tóth Béla Boldogasszony dervise, mind Gárdonyi sikere ösztönzésére indult. Nem mondom, hogy az irigység gyökeréből táplálkozott a lelkes felbuzdulás...» A szerző a *Cigányszerelmenél* meg is állhatott volna a felsorolásban, mert hisz az *Endre és Johanna* csaknem húsz esztendővel előzte meg *A bort* (1885), akkor csak felújítása történt; Bródy Sándor, amint egypár sorral alább a szerző is írja, már jóval *A bor* előadása előtt elmondta Gárdonyinak *A dada* tervezetét; *A boldogasszony dervisének* dramatizálása pedig a legjobb esetben is csak tervezgetés maradt Tóth Béla részéről. *A bor* nyomán szerzőnk szerint megindult «színműírási láz» ezek után, a legendahébban szólva is, erősen túlzó kifejezésnek látszik. Édes testvér ezzel az a dícséret, amelyben atyjának *Pokol*-fordítását részesíti. Hogy ismeri-e ezt a fordítást, a felől erős kételyt ébreszt ez az állítása: «Dante fordításából a rimes mesterséget megtanulta.» Gárdonyi fordítása köztudomás szerint rímtelen. Így alap nélkül való Gárdonyi munkája alaposságának és nehézségének éreztetése is: «Heteken át illesztgette a verssorok összecsengését. Míg nem elkészült Dantéval.» Hogy könnyebben megbocsáthassa atyjának szerzőnk ezt a hosszadalmas időfecsérlést, megenlítjük, hogy ez a munka más műfordítónak esztendőig szokott tartani.

Ilyenformán dolgozott az a Fiók Károly is, akinek a szerző holtában se tudja megbocsátani, hogy vele szemben atyja kibukott első ajánltatása alkalmával a Kisfaludy-Társaságból. Erről mindenkinek meg lehet a véleménye, ki is mondhatja ezt, de Gárdonyi fiától

ízlésebb lett volna, ha megmarad a ténynek egyszerű konstatálásánál s tartózkodik minden bántó megjegyzéstől. Az afféle eljárás pedig erélyes visszautasításnál egyebet nem érdemel, hogy valóságos kipellengérező céllal közli azoknak a társasági tagoknak a nevét, akik atyja ellen szavaztak. A Kisfaludy-Társaságban a szavazás titkos és így Gárdonyi legfeljebb csak gyaníthatta, kik szavaztak ellene. Keserűségében azt ő beírhatta naplójába, de fiának nagyon lelkiismeretes mérlegelés tárgyává kellett volna tennie, hogy ezt az alap nélkül való gyanúsítást közrebocsássa-e. Fölényeskedő vádját, mellyel a Társaságot illeti, még visszatetszőbbé teszi, hogy tárgyi tévedései is vannak, melyeket a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban közölt jegyzőkönyvi kivonatok ismeretében elkerülhetett volna. Az első választás alkalmával, 1902. január 29-én nem 24, hanem 25 tag vett részt a szavazásban s Gárdonyi ellen nem 11, hanem 12 tag szavazott, s mivel csak 11, Gárdonyi ellen bűnbán találtatott tag neve van közölve, a tizenkettedik vétkeben mindenki azt a tagot gyanúsíthatja, akit éppen akar. A második választáskor, 1903. február 4-én, sem 26 tag gyűlt össze, amint szerzőnk írja, hanem 33. Ebből csakugyan 6 tag szavazott nem-mel Gárdonyira. Természetesen 27 igen mellett sokkal kevésbé volt bántó a 6 nem, mint 20 igen mellett. De ha mindenképpen ütni kell a Kisfaludy-Társaságot, akkor csak nem nézünk ilyen csekélységekre. A Petőfi-Társaság jó fiúnak találtatik és vállveregetést kap; vele szemben csak az ülés színhelyére nézve van tévedésben a szerző, mikor ezt így jelöli meg: «Az Akadémia földszinti márványoszlopos, Lotz-képes kis szorongatója». Az így körüfteremtettézt takaros kis szorongatót ugyan keresheti az Akadémián!

Hogy ne maradjanak említés nélkül tárgyi tévedései sem, egy ízben tévesen mondja nagyatyját reformátusnak, alap nélkül állítja báró Eötvös Józsefről, hogy bölcsője Agárd környékén ringott s hogy Gárdonyi 140 forintért vette meg Thierry két könyvét Atilláról, tévesen írja, hogy Munkácsy az endichi (h. endenichi) szanatóriumban halt meg; hibásan írja a színdarab első előadását «prömié»-nek (II. 112.) s tévesen mondja a margitszigeti ásatások vezetőjét Lux Eleknek — Kálmán helyett. Erőltetettnek találjuk Gárdonyi első írói kísérletei egyes mozzanatainak az író későbbi műveihez való kapcsolását, és azt, hogy Gárdonyi három (*Fekete nap*) s négy (*Fehér Anna*) nap alatt írt meg egy-egy darabot, nem tudjuk azzal az elismeréssel venni tudomásul, amelyre a szerző számít. Olyanok is!

Legvisszásabban a szerző cikornyás és keresett stílusa érint bennünket. Hogy' illik ez Gárdonyi Gézához, az egyszerűség, a nyelvi

kristálytisztaság írójához!? Egy pár mutatvány is fogalmat nyújt erről az egész könyvön végigvonuló eredetiskedésről, mely nemcsak az ízlésnek hány szuverénül fittyet, hanem sokszor a nyelvtannak is. Az író sályi koráról ezt írja: «A magyar paraszt fiatalja, öregje, ringó lányai és dombos menyecskéi itt néznek először szembe . . . Géza . . . arcával» (I. 26.). Mikor arról beszél, hogy atyjának egy korai kis regényét is beosztotta az összkiadásba, ezt így «érzékelteti»: «Olyanféle cselekedetet végzek, mint aki a cuclis üvegét beállítja az értékes porcellánok közé a vitrinbe» (I. 179.). A Szegedi Napló kelendőségét így cifrázza ki: «A hetipiac környékbeli fehérnépei a maguk ötezer példányát akkurátusan megvásárolták, hogy otthon az apjuk az ujját megnyalinhassa a «lássuk mi újság» erányában» (I. 193—194.). Komolyigényű könyvből bizony nagyon kír az ilyen kissé vásott, sihederes eredetiskedés a mulattatás «erányában». Azt, hogy álnév alatt írt Gárdonyi, így fejezi ki: «Rápattantotta koponyájára az ismeretlenné varázsló álarc gumiját» (I. 235.). A helyett, hogy Fesztyék meghívták vacsorára barátaikat, ezt olvassuk: «Baráti szíves vendéggyűjtést rendeztek vacsoraasztaluk köré» (I. 290.). A vacsoraasztalhoz hasonló effajta összetételek: örömare, örömszív stb., úgy látszik, nagy kegyben állnak a szerző előtt. «Az 1897. év Gárdonyi tintaszára bőtermőcsapra metszett esztendeje» (II. 11.), — írja a helyett, hogy termékeny éve volt. «Gyufát csillantott és a gyertyabélhez csókoltatta» (II. 29.), — írja a helyett, hogy gyertyát gyújtott. Bartha Miklósnak «nemzetiszínű szalagos szívé»-ről beszél (II. 33.). Lépten-nyomon fel-felbukkan egy-egy, a tárgyhoz nem illő elménckedés. Különösen visszás hatású ez Gárdonyi első termékeinek ismertetésénél, ahol gyakran látjuk, hogy méltatás helyett csak elménckedni akar rovásukra a szerző. Ezekben a szellemeskedésekben nem is nagyon válogatós. Csekély igényű író is alighanem mellőzné az ilyen olcsó vicceket: «*Hosszúhajú veszedelem*. Akkor még úgy írta a címet. Ma talán így írná: *Kurtahajú veszedelem*» (II. 177.). A nyelvtisztaságra oly kényes Gárdonyi emlékéhez méltatlan a róla szóló könyvben ilyen kifejezést használni: «*gürcölt* továbbra is». (I. 273.).

A szerzőnek — úgy látszik — igen rossz véleménye van az olyan kritikusról, aki vak hódolat helyett kifogást is mer megkockáztatni. Ezért írja egyik helyén: «Gyulai Pál a Két menyasszony könyvet megtaposta . . . Lebecsmérlésénél Benedek Elek is segített» (II. 9.). Ezekben a durva kifejezésekben mintha némi terror is mordulna a szókimondó kritikus ellen. Ez sem tarthat vissza bennünket annak megállapításától, hogy Gárdonyi József könyve sokkal összhangosabb hatású lett volna, ha nem törekedett volna annyira észrevétni

a maga írói jelességeit, ítéleteit elevenek és holtak fölött, hanem szerényen háttérbe vonulva, atyját állította volna előtérbe s őrá igyekezett volna összpontosítani minden fényt.

H. Z.

Egy emberöltő regénye.

Körmendi Ferenc: *A boldog emberöltő*. Athenaeum kiadása, Budapest, 1934. 850 l.

Amint az olvasó kézbeveszi Körmendi hatalmas kötetét, a csaknem egybefolyó, apróbetűs 850 oldalt, kissé elémül a feladattól. Amint rányit a címlapra és fordít egyet: rezignációs hangulat fogja el, hiszen ott olvassa jeligéül Ady sorait: «Jönnek mindenek, jönnek, jönnek, De a hiteim elköszönnek». Fogyó hit és boldog emberöltő? Vajjon mit kapunk e beköszöntés után? A század harminchárom évének történetét, úgy, amint ez a regény főalakjának, Hegedűs Pálnak történet és élmény lesz? De nemcsak ezt: ott mozog, beszél, vergődik, emelkedik, születik és enyészik el a főhős körül egy család, közelebbi és távolabbi elágazásával, ismerőseivel és barátaival, szóval egész kis társadalom élete elevenedik meg egy emberöltőnyi időre. Külső történet? Nem nagyon sok. Hegedűs Pál, egy jónevű budapesti orvos fia, csendes és puha gyermekkor s főképp a háború miatt már zavarosabb s nyugtalanabb gimnáziumi évek után 18 éves korában belekóstitolhatna még a háború végébe — ha gyakorlatozás közben nem érte volna lovasbaleset. Sérüléséből könnyebb csontgümőkór lesz, két évig egy svájci szanatóriumban gyógyíttatja magát. Hazatérve megváltozott világot talál. Nem tud beleilleszkedni az itthoni keretekbe s Berlinbe megy, ahol művészettörténetet hallgat. Unokanővérének és barátnőjének beteges hátterű öngyilkossága azonban hazakergeti. Itthon apja halála pályaválasztás elé állítja s magas összeköttetéseivel annak a jónevű banknak lesz a tisztviselője, melynek apja főorvosa volt. Egyenesen halad felfelé pályáján. Az európai bankválság sem ingatja meg állásában, sőt ügyességével s még inkább szerencséjével csakhamar a bank cégvezetője lesz. Megnősül: unokanővérét veszi el. Házassága azonban gyorsan zátonyra fut. Felesége meggyűlöli, ő pedig egy hirtelen feltűnt színésznőbe lesz szerelmes. A boldogság — úgy látszik — nem számára teremtetődött. Második felesége megcsalja, első házasságából született kis fia is végleg elidegenedik tőle. Nem látja élete értelmét, 34 éves korában, igazgatói kinevezése előtt lemond állásáról s belátja, hogy egyedül

kell élnie — végre egy hirtelen felmerülő gyermekkori emlék hangulata boldoggá teszi.

Hát valóban ez «történik» csak a regényben? Hiszen ez sovány mese, kitalálásához igazán nem kell művészi képzelet. Ne legyünk igazságtalanok, sokkal többről van itt szó. Kezdjük csak a korral s a hős környezetével.

Akinek regénye az utolsó 33 évben játszódik le s nem távolodik el a kor problémáitól, ugyancsak nyakig úszik az «égető» kérdésekben. Itt van rögtön a világháború. Azután az összeomlás, az újra-berendezkedés, háttérben a konjunktúrával és a zsidókérdéssel. Majd a gazdasági válság, a kommunizmus és hitlerizmus problémái : valamennyien helyet kaphatnak a kor regényében. Körmendiében is, számtalan árnyalatban, szinte felsorolhatatlanul : csak a napilapokat kellene átnézni . . . A jelszavak ott úszkáltak a kor levegőjében : Körmendi hősei elkapják őket, felmutatják közönségüknek, szónokolnak róluk, néha tizenöt sort, néha öt oldalt. S ez a baj, ez a felületes ujságciikkhangulat : igazán megtalálom a 'zsidókérdés' vagy a 'hitlerizmus' könnyű fajsúlyú fejtegetését a mozgókéony napisajtóban is . . . Körmendi alakjai felállnak a szöszékre, de ágalásuk ritkán érdekel bennünket. Minek ehhez 850 oldalt elolvasnunk? Mi szükség van erre a korrajznak hitt langyos vezércikkáradatra? Semmi.

Most nézzük a regényben mozgó társadalom tagjait kissé közelebbről. Hegedűs László főorvos úr egyszerre büszke zsidó és magyar nemes őseire : fiait is ebben a nemesen megértő, liberális világnézetben neveli. Talpig becsületes, korrekt ember, egyensúlyozott lélek : mintha kissé Babits Sándor bírójáról lenne mintázva. Csak akkor hökken meg, midőn a kommunizmus után szemére vetik zsidó származását : elkeseredetten hangoztatja, hogy a magyarság ezer évét ő nem fajtában, hanem gondolatban és lélekben élte át. Ő az első-számú illusztráció : a magyarországi zsidókérdéshez szükséges. A főorvos úr első felesége, az aranyszeles Czendrik-lány, a magyar úri-asszony és gyengéd anyja mintaképe. Második felesége a fiúk nevelő-kisasszonya : mint Klárka, maga a megtestesült jóság, kedvesség, mosolygás. Mint a ház úrasszonya, Klára-mama, tipikus példája a kispolgári család hirtelen fénybe és gazdagságba cseppent ellenszenves mértéktelenségének. Nem tudjuk, miért bosszankodjunk jobban : a férj vaksága, az asszony ostoba flörtölése és pazarlása, vagy az író szándéka miatt, aki regényének számtalan oldalán ezzel az elcsépelet figurával akar szórakoztatni bennünket. Menjünk tovább a «kortörténeti» arcképcsarnokban ; egymás mellett lógnak a napilapokból jólismert arépek : az elzüllött alkoholista művész, az intellektuell-

és a proletár-kommunista, az ostoba kis pesti operettdémon, az ébredő egyetemista — sőt a család német ágában az unokafivér horogkeresztes fővezér... Folytathatnók ezt az arckép-sorozatot; de ennyi is elég, hogy fejet hajthassunk a Hegedűs-család előtt: a festetthajú szubrettől kezdve a német vezérig, akit tízezrek köszöntenek felemelt karral — bizony nem mindennapi család, bizony méltó a megörökítésre. Csakhogy nem sok ez a sűrítés? Nem törődik az író az elhitetés lélektanával? Hát ha eszünkbe jut még a többi: a földbirtokos nagybácsi, aki Erdélyből való menekülése után politikai névre tesz szert s belekeveredik egy „közismert“ pénzhamisítási bonyodalomba. Vagy a széplelkű, szentimentálisan verselgető nagynéni, aki a forradalom után afféle irodalmi vezéregyéniség lesz, — hogy milyen módon, arról hallgat a krónika. És ott van egy harmadik rokon, a főorvos úr testvére, egy Európa-szerzte körözött elegáns csaló, aki húsz év múltán mint amerikai milliommos toppan be őszinte csodálkozásunkra. Sokszor felmerül a kérdés: mire való ez a sok rokoni sors? Megismerkedik velük a főhős, gyermekkori emlékei gazdagodnak ezekkel a chablon-figurákkal; rendben van, de akkor miért merülnek fel újra, egyik mint frankhamisító, a másik mint amerikai kefégyáros? Új minőségükben határozottan unalmasak. Korrajz akar ez lenni, vagy enyhe példázgatás: látjátok, ilyen a forgandó szerencse, a becsületes földbirtokosból csaló, a szélhámosból rendes üzletember lesz. Hiába, nem tud Körömdi érdeket kelteni e rokoni üzelmek iránt: papirosízú illusztrációk lesznek és alapos részük van a könyv mértéktelen felduzzasztásában.

Ezek után mi a főhősnek, Hegedűs Pálnak egyéni problémája? Láttuk, mi történik vele kívülről. De fontosabb a külső történésnél a belső fejlődés. Ő az egyetlen az egész regényben, aki az idővel együtt fejlődik. A többi alak «álló» figura, vagy hirtelen változások megrogzítóje. Ő méri az emberöltőt: a századdal születik s az ő 33 éve jelenti azt a boldog kort... Állandóan szemünk előtt van, benyomásain keresztül értesülünk legtöbb eseményről, az ő szemével ismerünk és ítélünk meg igen sok embert. Ahogy a csecsemőből kisgyerek, majd iskolás és gimnazista lesz: növekedésével együtt szélesedik a regény láthatára s tűnnek fel mind szélesebb hullámvázban emberek és élmények. Passzív, visszahúzódó lélek; mint gyermek kissé hihetetlen tudatossággal és élességgel rögzíti lelkébe az alig észrevehető benyomásokat, mint fiatalember energiátlanul engedi sodortatni magát a könnyen félretolható hatásoktól. Sorának vannak ú. n. «nagy pillanatai». Szinte az író is ünnepélyesebb lesz, midőn ezekről az álomszerű, tudattalanba süllyedő és később sorsdöntő gyerekélményekről ír: már előre hangsúlyozza fontosságukat s nem győzi figyel-

münket felhívni jelentőségükre. A tudattalanba süllyedt gyerekkori élmények életformáló fontossága : nem nehéz a tudatalatti problémájának divatos megjelenésére ráismerni. Hegedűs Pál látszólag élete célja és értelme felé kutat : a boldogságot és megnyugvást akarja elérni. Sem zenetörténeti tanulmányai, sem hivatali karrierje, sem az élet testi örömei nem elégítik ki, mást akar s ez a «más» folyton az asszony körül kering, Ellentétben a *Budapesti kaland* Mr. Cadar-jával, Pálnak nincs szerencséje a nők körül : vagy elhagyják, vagy neki nem tetszenek, szóval nem tud boldog lenni velük. Egy színházi est közben abból a bizonyos tudattalانبól felbukkan egy gyermekkor színházi élménye s úgy érzi, a színpadon játszó színész az ő boldogságot és életcélt adó szerelme : ezt nem engedi elrabolni, mint a gyermekkor előadás Juliskáját. Íme, bevált Körmendi jóslata : csakugyan jött a sok között egyetlen-egy esemény, amely felrezzentette «a lélek aknáinak mélyén alvó élményt ősi erejében, igazi értelmével».

Csak hogy Hegedűs Pál álma mégsem vált be : Máglya Mária megcsalja, s hősünknek más álmát kell előhalásznia tudattalanjából. Csakugyan volt is ilyen álma, mely rendkívül megfelelő siralmas állapotának igazolására : a távolodó, folytonosan kisebbedő nőalakok, akik egymás után hagyják el. Anya, Éva-dada, Klára-kisasszony, Czendrik Mária, végül ennek játékbabája, Piri-baba. Ez talán Pál kisfiát jelképezi. Miután asszonyoktól megcsalva, eldobva, fiától elidegenítve ráébred rettenetes egyedülvalóságára, belátja a lelkéből felröppenő parancs igazságát : egyedül élj! Nem volt társ nélkül soha, azt hitte, nem önmagáért él az ember s most íme, ha meg akar szabadulni önmagától, ha meg akarja találni önmagát : csak az egyedülvalóságban érheti el. Alig térünk magunkhoz csodálkozásunkból, midőn igazgatójának nagyon is okos és megértő szavai ellenére oda-dobja szép állását s elvonul budai magányába, ahol egyedül élhet ősök, társak, utódok nélkül. Itt megérkezik az igazi, boldog egyedül-létbe is : feltámad egy gyerekkori emléke, midőn Szelesen, a gyümölcsösben, sugárzó nyári napon, szinte kitárul előtte a végtelen, élet és halál közötti valószínűtlenségben lebeg. Amint előnti ez az emlék, úgy érzi, végre hazaérkezett, ez az igazi élete, mely megvédi ember, érzés, gondolat ellen.

A karriert-eldobó gesztusnak minden valószínűtlensége ellenére is hosszabban kellett időznünk Pál fejlődésének utolsó szakaszánál. Itt van a regény értelme, még érdeme is, ebből a gondolatból (mely egy cseppet sem új ugyan, de ebben a pesti hangszerelésben napjaink eseményeibe állítva határozottan érdekes) «nagy» regény bontakozhatott volna ki, nem oldalszámban ugyan, hanem értékben és művészi

komolyságban. Csakhogy ez a lelki fejlődés, mely állandó üzeneteket vált a gyerekkor élményeivel, elnagyolt, alig-alig kibontakozó. Kár. Ez érdemelt volna több helyet és elmélyedést a vezércikkszólamok, meg az olyan jelenetek helyett, mint amilyen pl. a szinte kötelező folyóiratalapítási titánkodás bő ecsetelése. Mit olvastunk tulajdonképpen? A század első emberöltőjének képét? Egy polgári család széthulló sorsát, amelyet nem tud egyik tagja sem megállítani, megnyergelni? Vagy egy nehéz korban tönkremenő érzékenylelkű ember legegényibb problémáját? Bizonyára mindhármat ; csakhogy ez olyan művészi feladat, amelyet Körmendi tehetsége ellenére sem tudott megoldani.

Mert talán mondanunk sem kell, hogy azért foglalkoztunk Körmendi új regényével bővebben, mert hibái ellenére is tehetséges írásnak tartjuk. Néha rohanó, már a *Budapesti kalandból* ismert, egyszerre több sikon mozgó elbeszélő művészete, megfigyeléseinek hihetetlen bő áradása és pontos visszaadása, egy-egy drámai eleven-ségű részlete (az ostendei menekülés 1914-ben), egy-egy lírai hangulatú, a lélek mélyebb rétegeibe elmerülő epizódja (a gyümölcsös-jelenet, kamarazene-est) s nem utolsó sorban szinte kifogyhatatlan mesélőkedve nagyobb igényt támasztanak iránta. Mennyire szeretnők, ha szívet-dobbantó művészi munka kerülne ki már keze alól. De ehhez tehetségén kívül sokkal nagyobb művészi odaadás és elmélyülés lenne szükséges.

Haraszthy Gyula.

Válasz Viszota Gyula «Széchenyi utolsó négy éve Döblingben» című cikkére.

Viszota Gyula *Széchenyi utolsó négy éve Döblingben* című cikke e hasábkban¹ olyképpen foglalkozik az én ugyanitt megjelent *Széchenyi Döblingben* című dolgozatommal, hogy az én *szakszerű* elméidegorvosi megállapításaimat mind Széchenyi döblingi tartózkodásának utolsó négy évére, mind Széchenyinek 1848 előtti idegállapotára vonatkozólag részben kritikában, részben egyenes visszautasításban részesíti. Eleve is kijelentem, távol állok attól, hogy Viszotát más nézetre bírjam jelen soraimmal ; erre az előzmények után semmi kilátás sincs. Viszota ebben a cikkében mind a két megjelölt időpontra nézve kifogásokat emel. Az 1848 előtti időkre nézve a következőket mondja : «Schaffer «déséquilibré» (egyensúlyozatlansági) elmélete

¹ *Budapesti Szemle*, 1934. 682. sz.

Széchenyi egyéniségének igazságtalan megítélése, mert Széchenyi semmiféle tekintetben nem volt egyensúlyozatlan». Az 1856 és 1860 közti időre nézve pedig az én felfogásom Széchenyi nem-elmebeteg állapotáról Viszotát «elcsüggeszti», mert látja, hogy nem ismerem «Gyulai Pálnak az irodalomban végérvényesen elfogadott és sokszor idézett megállapítását». Ez utóbbi szerint, bár Széchenyi lángesze *Blick*jében megnyilatkozik a humor és szatira elrettentő vegyületében, de ez a munka egy kétségbeesett államférfiú, egy *megzavarodott bölcs* munkája volt és hogy «Széchenyi írói egyéniségének két fő sajátsága a mély érzés és metsző gúny vegyülete itt tetőpontra hág és *folyvást tápot nyer beteg lelkétől*».

Viszotának ezen kétrendbeli állásfoglalásával szemben az a megjegyzésem, hogy ő két végletben mozog: *szakszerű* megállapításaimat Széchenyinek elmebaja *előtti* időre nézve labilis idegrendszere tekintetében igazságtalannak és így súlyosnak találja, viszont az én kedvező *szakszerű* meghatározásom az 1856 *utáni* időre nézve nem elégti ki, mert ebben az időszakban kifejezetten elmezavartnak tekintti. Nem tudom ugyan, vajjon Viszota elfogadja-e a következő kijelentésemet, de nem hiszem, hogy elfogultság vádja érhetne engem, midőn azt mondom, hogy az én *szakszerű* megállapításaim csupán a *szakszerű* kritika által rostálhatók meg és semmiképpen sem a *szak-szerűtlen* kritika által; ehhez képest én *szakmegállapításaimat* Viszotával szemben természetesen változatlanul fenntartom. Hogy Viszotát az idegen területre való elkalandozás milyen fonák helyzetbe hozta, azt az általa oly melegen felkarolt «mania desperatoria» tárgyában tett észrevételével bizonyíthatom. Viszota ezt az idejétmulta kór-meghatározást az elmekórtani tankönyvekből vett «maniás-depressív elmezavar» szakkifejezéssel óhajtja igazolni: itt idézi Kraepelin német és Moravcsik magyar tankönyvét, bár ugyanezt megtalálhatta volna az általam írt tankönyv (*Az elmebetegségek és a kapcsolatos ideg-betegségek kórtana*, Budapest. 1927.) 128. lapján, ahol a «psychosis maniacodepressiva» nevű elmekórformát tárgyalom. Viszota megfeledeznek arról, hogy «depressív» és «desperatoria» nem azonos és így a «maniacodepressív» kifejezés egészen másvalamit jelent, mint a mania desperatoria, tehát Viszota lényegi tévedésben van, amikor azt mondja, hogy «ezek a kifejezések lényegben ugyanazt fejezik ki» (15. lap), annyival inkább, mert Széchenyi világéletében nem volt «maniásdepressív» elmebeteg, amint ezt a Magyar Szemlében¹ ki-

¹ *Széchenyi lelki világa orvoslélektani szempontból*. Magyar Szemle, 1933. aug. 306. lap.

mutattam, mondván; «Széchenyit sohasem szállta meg egy elemi depressio vagy hypomania». Midőn Viszota az 1856 utáni időre nézve Görgen és Goldberg doktorok nézetét Széchenyi kóros elmeállapotáról elfogadja, ebben én természetesen őt nem akadályozhatom meg, hiszen neki megvan a joga ahhoz, hogy azt magáévá tegye. Persze más lapra tartozik, hogy ő ezzel a psychiatria modern meglátásait figyelmen kívül hagyja és a szakemberrel jogosulatlanul kemény vitába száll. Itt én is mondhatnám Viszota szavával, hogy ez engem «elcsüggeszt», de még sem teszem ezt, mert-mindenképpen tisztelni tudom az *egyéni* meggyőződésből fakadó egyoldalúságot is, melyben őt Gyulai Pálnak az irodalomban végérvényesen elfogadott megállapítása persze csak megerősíti. Gyulai Pál iránt való abszolút tiszteletem azonban nem akadályoz meg abban a kijelentésben, hogy ez az *irodalomban* tett végérvényes megállapítás és az *elme-idégkórtanban* tett megállapítás két különböző dolog.

Részleteket mellőzve, fenti a dolog lényegét illető megjegyzéseimmel a vitát a magam részéről lezártnak tekintem.

Schaffer Károly.

AZ 1863-I ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉS.

Az osztrák kormány politikáját Erdéllyel szemben a Schmerling hatalomra jutása és a februáriusi pátens kibocsátása óta egyetlen főcél irányította : a külön erdélyi országgyűlés létrehozása, úgy, hogy az képviselőit a birodalmi tanácsba kiküldje ; az államminiszter nyíltan hirdette lapjában 1862 nyarán, hogy most ezt tekinti az összbirodalom legfontosabb kérdésének, mert ez fogja Magyarország ellentállásának egységét megtörni. Később is a centralisták azt vallották, hogy a februáriusi alkotmány jövője Erdélytől függ!

A kormány eredetileg már 1861 november 4-re kihirdette az erdélyi országgyűlést, és pedig «Károlyfehérvár»-ba, de a keresztülvitel leküzdhetetlen nehézségei miatt azt bizonytalan időre elhalasztotta. Időközben — az akadályok elhárítása céljából — felmentette a kormány br. Kemény Ferencet az erdélyi kancellária s gr. Mikó Imrét az erdélyi kormányzók elnökségétől s az előbbinek helyére gr. Nádasdy Ferencet, az utóbbiéra gr. Folliot de Crenneville altábornagyot nevezte ki. Végül 1861. december 12-én behozták Erdélyben is a provizóriumot, vagyis az új, ideiglenes megyeszervezetet. Azonban a kormánynak még így is sok időre volt szüksége az országgyűlés kellő előkészítésére, egyrészt mert ott, ahol a magyar elem volt túlsúlyban, még a szűkreszabott, ideiglenes megyei autonómia is elegendőnek bizonyult bizonyos ellentállás kifejtésére, másrészt a szászok és a románok is új meg új követelésekkel állottak elő, s végül magában a kormánytanácsban hosszú vitákat idézett föl a képviseleti szervezet végleges megállapítása.

Már 1862 szeptemberében megtartották az újjá alakított szűkebb megyei bizottságok alakuló gyűlésüket, amelyek

több helyen éppenséggel nem mutattak hajlandóságot a kormány céljainak előmozdítására.

Belső-Szolnok megye indította meg az akciót, feliratot intézvén az uralkodóhoz a provizórium visszavonása és a külön erdélyi országgyűlés mellőzése érdekében. E példát számos megye és város követte. Nehány oly törvényhatóságból, melyben a románok vagy szászok voltak többségben, sikerült hálálkodó és az erdélyi külön országgyűlés összehívását sürgető felirat intézését kieszközölni.

E fejlemények láttára Bécsben gondolkodóba estek és szükségesnek látták néhány, még hátrálékos megyei bizottság összehívását elhalasztani, s a belső-szolnokmegyei felirattal szemben a nyilvánosság előtt is állást foglalni. Schmerling októberben a Reichsrath pénzügyi bizottságában az erdélyi kérdésre nézve csak annyit mondott, hogy a törvényhatósági bizottságok megalakulása folyamatban van s így azoknak megnyilatkozásai némi alapul fognak szolgálni az országgyűlés egybehívása körüli eljárásnál. Egyébiránt teljes bizalmát fejezte ki Nádasdy kancellár működésének sikere iránt. A Belső-Szolnok megyének adandó válasz megállapítása oly hosszas megfontolást igényelt, hogy az csak 1863 februárius végén volt a főispáni helytartónak megküldhető s csak március elején ismertethették tartalmát a lapok.

A kancellária leirata legfelsőbb elhatározásra való hivatkozással utasítja vissza a megyének azt a kívánságát, hogy az Erdélyben életbe léptetett provizórium vonassék vissza s a törvényes állapot állíttassék helyre. Indokolja a provizórium szükségességét az 1861-i alkotmányosság által teljesen tartahatatlanná vált közigazgatási állapotokkal és nem létezőknek tekintvén az 1848-i törvényeket, utal arra, hogy az 1790-i törvények ma alapul nem vehetők, miután azok nem számolnak az állampolgári jogegyenlőség visszautasíthatatlan követelményeivel, vagyis a románok egyenjogúságával. A megye azon kívánságával szemben, hogy a törvényes, vagyis a Magyarországgal közös országgyűlés hívassék egybe, megállapítja a leirat, hogy Erdély uniója Magyarországgal a valóságban létre nem jött és egyáltalán kivihetetlen. Ezt a leiratot a kormányzék közölte az összes törvényhatóságokkal, s az a néhány

megye, amely hálaadó és hódoló felirattal tüntette ki magát, külön dícséretet kapott.

E leirattal a kormány célt nem ért; a törvényhatósági bizottságok márciusi gyűléseiben megismétlődött a szeptemberi ellentállás; a megyék többsége megújította panaszait és követeléseit s illetéktelennek találván a rendeletileg szabályozott bizottságokat a tisztviselők választására, megtagadta a választásban való közreműködést; csak a román többségű megyék engedelmeskedtek a kormány rendeleteinek. Sőt tapasztalható volt, hogy míg azelőtt az erdélyi magyarság körében mindig voltak konzervatív elemek, melyek a kormány iránt bizonyos előzékenységet tanúsítottak, most a magyarság és székelység teljes egyetértésben és egységesen, határozottan ellenzéki magatartást mutatott.

Egy másik erdélyi tényező, amellyel a kormánynak tervei megvalósításánál számolnia kellett, az erdélyi szászság, illetve annak nemzeti egyetemi szervezete volt. Az erdélyi szászok azzal, hogy kezdettől fogva rajongtak a februáriusi pápensért és a birodalmi tanácsért s, mint odavezető útért, természetesen a külön erdélyi országgyűlésért is, elismerték a románok egyenjogúsításának szükségességét, biztosították maguknak Bécsben a «jófiú» szerepét, aki meg is engedhet magának egyetmást. Így megengedték maguknak azt, hogy mikor 1862 februáriusában a «nemzeti egyetem» hosszabb ülésre gyűlt össze s a pápens kibocsátásának évnapját is megünnepelte, oly előterjesztést tettek felsőbb helyre, mely Erdély egész újjászervezésére kiterjed. Nemcsak hogy külön főtörvényszéket kértek a maguk részére Nagyszebenbe, — ami összefüggésben állott Nagyszeben városnak azzal a kérelmével, hogy a kormányshéki oda helyeztessék át és az legyen ezután Erdély székvárosa — nemcsak hogy különböző birodalmi törvényeknek a Királyföldön való behozatala iránt határoztak, hanem valóságos tartománygyűlési jogkört követeltek a szász nemzeti egyetem részére s Erdélyt olyképpen kívánták nemzeti alapon szervezni, hogy nemcsak a Királyföldön élő, hanem Erdélyben bárhol lakó szászok közigazgatásilag és törvénykezésképpen külön elbánás alá jussanak, szóval valóságos államot alkossanak az államban.

Május hó elején köztudomásra jutott, hogy az erdélyi kormányzék, mely ekkoriban már valóban nem volt unionisztikus hajlamokkal gyanúsítható, az egyetem ez előterjesztését visszautasította. Bezzeg volt nyomban nagy felháborodás e felett a bécsi centralista sajtóban, mire a kormányzék sietett azt a magyarázatot adni, hogy csak kiegészítés végett küldte vissza az iratokat, hogy azokat azután saját véleménye kíséretében terjessze fel felsőbb helyre.

Ez a hivatalos cáfolat azonban nem fődte egészen a valóságot. A szász egyetem túlkapásait ezúttal már csakugyan megsokalták odafenn s ez kifejezésre jutott a kormányzék-nél és a miniszterek tanácskozásában is. A legfelsőbb elhatározás — mely közzé is tétetett — hangsúlyozza, hogy a császár kívánja az erdélyi országgyűlés mielőbbi létrejöttét és gyorsítani fogja annak előkészítését. Végül pedig megtörtént az is, hogy a szászok számára Nagyszebenben külön fő-törvényszéket szerveztek «állandóan ideiglenes» jelleggel (ständiges provisorisches Obergericht) a szász gróf elnökleite alatt öt bíróval.

A szászok tehát végeredményben meg lehettek elégedve lépésük hatásával; nem is mutattak semmi hajlandóságot igényeik mérséklésére. 1863 februáriusában újból összehivatván a nemzeti egyetem közgyűlése, az — a pápens melletti hálatüntetések megismétlése után — a nagyszebeni fő-törvényszéknek legfelsőbb helyről kiadott szabályzatát törül-hegyre tárgyalás alá vette, mint ahogy egy országgyűlés tárgyal egy törvényjavaslatot és megjelölte azokat a módosításokat, melyeket a maga autonóm jogai szempontjából a már legfelsőbb megerősítésben részesült szabályzaton eszközölni kívánna. Később pedig — mintha elébe kívánt volna vágni a még csak összehívandó országgyűlésnek — sorra vette az osztrák birodalmi törvényeket és kimondta, hogy melyeknek érvényét ismeri el a szászföldre nézve, amiért a bécsi centralista sajtó heves támadásaiban részesült.

Az osztrák politika másik erdélyi szövetségese, a román-ság, bár már 1862 tavaszán legfelsőbb helyen benyújtott kérvényében bő kifejezést adott az országgyűlést és a maga egyenjogusítását illető kívánságainak, s bár tudhatta, hogy

a kormány behatóan foglalkozik az erdélyi országgyűlés előkészítésének utolsó teendőivel, vagy talán éppen erre való tekintettel, szükségesnek látta 1863. április 20-ára egy újabb nemzeti kongresszus összehívását, amelyen minden eddiginél messzebbmenőleg, de egyúttal fölötte zavarosan és telve ellentmondással nyilatkoztak meg az erdélyi románság követelményei és panaszai. A gyűlést most is Scháguna gör. kel. püspök irányította és hajtotta a szélsőségek felé. Az októberi diploma és különösen a februáriusi pátens ünnepélyes elismerése eléggé világos kifejezése volt a románok készségének a birodalmi tanácsban való részvételre. Több követelésük azonban nyílt szembeszállás volt a provizórium intézkedéseivel és nehezen képzelhető el, hogy az Erdélynek topografiai és nemzeti alapon leendő új felosztására irányuló kívánság miképpen lett volna összeegyeztethető a gyakorlati lehetőséggel és a szászok hasonló követeléseivel.

A gyűlés ezúttal is Scháguna vezetése alatt egy küldöttséget bízott meg kívánalmainak a trón zsámolyához való eljuttatásával s a küldöttségnek ezúttal is alkalma volt meggyőződni arról, hogy az uralkodó teljes megalégedéssel és örömmel fogadja hűségüknek «a nehéz viszonyok között» való kifejezését s a bécsi hivatalos és centralista körök valóságos ünneplésben részesítették a román kiküldötteket.

A miniszterek értekezlete csak 1863. április 7-én kezdett újból az erdélyi országgyűlés «ideiglenes» szervezését tartalmazó javaslattal foglalkozni, mely 79 szakaszból áll s melynek rendelkezéseit a következőkben ismertetjük.

Az erdélyi országgyűlés az ideiglenes rendtartás szerint 125 közvetlenül választott képviselőből és 40 császári meghívottból alakul; ez utóbbiak a birtok, értelmiség, tapasztalat, a trón és állam, egyház, tudomány és művészet körül érdemesült egyének közül vallás- és nemzetiségre való tekintet nélkül szemelendő ki; az országgyűlés tagjai eljárásukban utasítással meg nem köthetők. Az elnököt és két alelnököt az országgyűlés által, figyelemmel a vallási és nemzetiségi megoszlásra, titkos szavazás útján kijelölt 6—6 egyén közül az uralkodó nevezi ki. E kinevezés megtörténteig az üléseken a kormányzék egy tagja elnököl; a jegyzőket az országgyűlés

választja. Az országgyűlést az uralkodó e célra kiküldött biztosa nyitja meg, napolja el és zárja be. A tagok a császár iránti hűsége és engedelmességre, valamint a rendtartás követésére és kötelességeik teljesítésére fogadalmat tesznek, megválasztásukat az országgyűlés maga igazolja. Az országgyűlés ülései nyilvánosak, az elnök gondoskodik a rend fenntartásáról s szükség esetében a közönséget el is távolíttathatja ; tíz tag kíváratára zárt ülést is rendelhet el. A tárgyalandó ügyeket a királyi biztos vagy az országgyűlés egyes tagjai terjeszthetik elő, de az utóbbiak csak előzetes bejelentés mellett s az elnök vagy a biztos beleegyezésével. A kormányzók elnöke, alelnökei és tanácsosai bármikor szót emelhetnek az országgyűlésen, melynek elnöke tőlük felvilágosításokat kérhet. Az országgyűlés nem érintkezhetik más országgyűlésekkel, küldöttségeket nem fogadhat és maga küldöttséget az uralkodóhoz csak annak előzetes engedélye alapján meneszthet. Az országgyűlés tagjai Erdély minhárom országos nyelvén beszélhetnek s az elfogadott törvényjavaslatok mindhárom nyelven terjesztendők fel szentesítés végett.

A rendtartás 25 szakasza rendelkezik a képviselőválasztások iránt, meghatározván a kerületek és képviselők számát. Az egész választási arithmetika feltűnően kedvez a szászoknak. Választói joggal bir minden 24. évét betöltött férfi, ki nincs cselédviszonyban és legalább 8 forint évi adót fizet, amennyiben az adóját lefizette ; adófizetésükre való tekintet nélkül választók a doktorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, művészek, tanárok, gyógyszerészek, papok, továbbá a községi jegyzők és tanítók abban a kerületben, amelyben laknak. Választható minden erdélyi választó, aki 30. évét betöltötte, kivéve a bűntény vagy vétség miatt elítélteket, vagy csupán bizonyíték hiánya miatt fölmentetteket, úgyszintén a vizsgálati fogságban levőket s a csődbe jutottakat. A választások foganatosítására megyénként központi választmányok s minden képviselőküldésre jogosított községben központi választási bizottságok alakítandók. Ha valamely megye vagy község megtagadná a választmány, illetve bizottság kiküldését, azt a törvényhatóság vagy község előljárója (Vorstand) alakítja meg. A kitűzött választást végre

kell hajtani a megjelent választók számára való tekintet nélkül; a választás minden esetben szavazás útján eszközendő, nem közfelkiáltással. Minden választáshoz abszolút többség szükséges, ilyennek hiányában a három legtöbb szavazatot nyert jelölt között szűkebb választás eszközendő. A képviselők az ülésezés idejére 5 forint napidíjat kapnak.

Az ügyrend az országgyűlést 8 osztályra osztja, és pedig lehetőleg vidékek és nemzetiségi összetartozás szerint alkot 6 osztályt, két osztályba pedig a regalistákat sorolja; a bizottságok az osztályok kiküldötteiből alakulnak. Az ügyrend szabályozza továbbá a tanácskozás és határozathozatal rendjét s rendeli, hogy az ülések jegyzőkönyvei a három országos nyelven szerkesztessenek. A tárgyalásokról gyorsírói feljegyzések készülnek, melyek mindenkinek hozzáférhetőkké teendők.

A kormány szándéka az lett volna, hogy Erdély «nagyfejedelemség»-nek ezen oktrojált választási rend alapján kiküldendő képviselői már a birodalmi tanács tavaszi ülésszakában résztvehessenek; ez azonban kivihetetlennek bizonyulván, kénytelen volt belenyugodni, hogy az erdélyi országgyűlés csak júliusban gyűljön össze s csak a Reichsrath őszi ülésszakára küldje ki képviselőit. Ennek megfelelően április 16-án oly értelmű előterjesztést tett a kormány az uralkodónak, hogy a — most már nem Gyulafehérvárra, de nem is Kolozsvárra, hanem Nagyszebenbe — összehívandó országgyűlésnek főfeladatául jelöltessenek meg: a román nemzetnek s úgy gör. katolikus, mint gör. keleti hitfelekezetének egyenjogusítása, a három országos nyelv használata a közszolgálatban, az országgyűlés egybealkotása és rendje, a birodalmi tanácsba küldendő képviselők megválasztásának módja, az ország politikai beosztásában közigazgatási és törvénykezési szempontból szükséges változtatások, a közigazgatás szabályozása, a törvénykezés rendezése, a bíróságok szervezése, különösen egy harmadfokú bíróság megalkotása, a földtehermentesítési pátenz keresztülvitelére szükséges kiegészítések és magyarázatok, a telekkönyvek behozatala s végül egy jelzalogbank létesítése.

Egy április 21-ről kelt legfelsőbb elhatározással történt meg «Erdély nagyfejedelemség» országgyűlésének újabb összehívása Nagyszebenbe ; ez elhatározás kihirdetése után a kolozsvári kormányzék rendeletet adott ki, mely szerint a megyei és városi bizottságok május 28-án gyűljenek össze s alakítsák meg a képviselőválasztások szervezésére hivatott központi választmányokat, illetve bizottságokat. A törvényhatósági bizottságok összegyűltek s ott, ahol román vagy szász volt a többség, meg is feleltek a felhívásnak ; ellenben a magyar többségű bizottságok nemcsak a központi választmány alakítását tagadták meg, hanem jegyzőkönyvbe iktatott óvással tiltakoztak a törvényellenesen összehívott külön erdélyi országgyűlés ellen. Egyúttal azonban kimondták, hogy amennyiben a megyék és városok mégis megválasztanák képviselőiket, ezt csak azért fogják tenni, hogy a nagyszebeni gyűlésen független hazafiak elmondhassák alkotmányos nézeteiket. Ezekben a törvényhatóságokban a rendtartás felhatalmazása alapján az adminisztrátorok alakították meg a központi választmányokat.

Csak június 6-án foglalkozott a kormánytanács a regalisták személyeinek kiválasztásával. Abban állapodtak meg, hogy egyelőre csak 24-nek kinevezését hozzák legfelsőbb helyen javaslatba. Ezek között voltak : Sterka Sulutz görög katolikus érsek, Alexi, Haynald, b. Scháguna, Dobrán püspökök, Binder ágostai evangélikus, Bodola református és Kriza unitárius superintendens, gr. Bánffy Miklós, br. Bruckenthal, gr. Haller Ferenc, gr. Horváth-Toldy János. Ez a névsor utóbb még változást szenvedett Alexi püspök halála és gr. Haller lemondása következtében ; ellenben megtoldták a lajtmot újabb 16 névvel ; ezek között volt Groisz Gusztáv, gr. Nemes, br. Salmen, gr. Thoroczky, Ugron István, br. Gerliczy s több román. Nádasdy eldicsekedett vele, hogy a 38 regalista közül 15 magyar ; persze a «túlzókat» nem nevezik ki, mert azoknak a megválasztása úgyszólván van.

Időközben a kormány körében megállapították annak a «rescriptum»-nak nevezett legfelsőbb üzenetnek a szövegét, mellyel az erdélyi országgyűlés megnyitandó lesz. A tanács-

kozás tárgyául szolgált javaslatot az államtanács szerkesztette. A miniszterek értekezletében gr. Forgách Antal magyar kancellár azt ajánlotta, hogy a szöveg módosíttassék annyiban, amennyiben ne zárja ki egészen Magyarország és Erdély úniójának jövőbeli lehetőségét. Bár nézetét Esterházyn kívül Reehberg, Plener és Burger miniszterek is támogatták, Schmerling és Nádasdy ismét győztek s a szöveg változatlan maradt.

Július elején Erdély-szerte már hevesen folyt a választási harc. A magyarság és székelység kezdettől fogva arra az álláspontra helyezkedett, hogy a küzdelmet felveszi azért, hogy megmutassa, hogy még az ellene irányuló oktrojált választási rend mellett is tud érvényesülni. Azonban a törvénytelen országgyűlés működésében való részvétel kérdése függőben maradt. A románság — főképp papjaitól lázítva — fanatikus dühvel küzdött a magyar jelöltek ellen; azt hirdették, hogy a magyarok visszaállítják a robotot, ellenben a saját győzelmük esetére oly reformokat ígértek, melyek a birtokviszonyok teljes felforgatásával jártak volna. A román papok minden egyházi cselekmény megtagadásával fenyegettek hiveiket, ha magyar jelöltre szavaznak. A magyar és székely választók oly kevésbé számíthattak a hatóság védelmére, hogy sok esetben kénytelenek voltak a választástól visszavonulni. Ennek ellenére sikerült a magyarságnak 44 képviselői mandátumot meghódítani; így a magyarok és székelyek száma a regalistákkal együtt 59-re ment föl, ugyanannyira, mint a románoké; a szászok — semmi arányban létszámukkal — 45 főt számláltak az országgyűlésen, s így nyilvánvaló volt, hogy a kormánynak a vele szövetséges románok és szászok egyesített szavazataival könnyű lesz a magyarságot mindig leszavaztatnia.

A később is szerepvivő erdélyiek közül az 1863-i erdélyi országgyűlés tagjai lettek: gr. Mikó Imre, Haynald Lajos, ifj. gr. Bánffy Béla, Gajzágó Salamon, br. Kemény Gábor, Dósa Elek, Zeyk Károly, Trauschenfels, Gull József, Berde Mózes, Daniel Gábor, gr. Bethlen Farkas, Tisza László, br. Bánffy Dániel, Thury Gergely, gr. Bethlen Gábor, gr. Esterházy Kálmán, br. Bánffy Albert és Groisz Gusztáv.

Nagyszébenben az országgyűlés számára nem találtak

alkalmasabb helyiséget, mint a római császárról nevezett vendéglő nagytermét, ahova Pestről szállították a diszítmények a királyi biztos trónmennyezetéhez. Az országgyűlésnek július 15-re kítűzött megnyitása előtti napokban Nagyszébenben értekezletre gyűltek össze a nemzetiségek szerint csoportosított képviselők és regalisták. A magyarok és székelyek összejövetelén megjelent gr. Andrássy Gyula és Tisza Kálmán is. Teljes hitelt érdemlő feljegyzés szerint Tisza abban a nézetben volt, hogy a magyaroknak el kell foglalniok helyeiket a gyűlésben, de csak azért, hogy ott tiltakozván a törvénytelen országgyűlés és annak minden hozandó határozata ellen, lépjenek ki; ellenben Andrássy határozottan kárhoztatta a belépést, melyet a külföldön arra magyaráznának, hogy a magyarok felhagytak ellenszegülésükkal, ott mondandó beszédeiket a külföldön nem hallanák meg, holott ha elmaradnak onnan, ezt a tiltakozást meg fogják érteni. Az értekezlet három, hivatalos állásban levő egyén kivételével egyhangúlag a távolmaradás mellett döntött s egyúttal azt is elhatározta, hogy álláspontját az országgyűlésnek benyújtandó s az uralkodóhoz felterjesztendő nyilatkozatban fogja kifejezni.

Július 15-én volt az erdélyi országgyűlés első összejövetele, melyen a magyarok közül csupán három regalista jelent meg: gr. Nemes János kormányzéki alelnök, gr. Béli György a pénzügyi igazgatóság elnöke és Lászlófy Antal szamosújvári polgármester. Felolvasták mindenekelőtt a legfelsőbb leiratot, mely gr. Crennevillet, a kormányzék elnökét bízta meg a királyi biztosi teendőkkel az országgyűlésen; azután a királyi biztos bemutatta a gyűlésnek Groisz Gusztáv kormányzéki tanácsost, volt kolozsmegyei főispáni helytartót, mint az országgyűlésre kinevezett ideiglenes elnököt, ki e minőségben az esküt nyomban letette a királyi biztos kezeibe. Groisz rövid beszéddel elfoglalván az elnöki széket, felhívta a gyűlés tagjait fogadalmuk letevésére, minek megtörténtével ez az első ülés véget ért.

A másnap tartott ülésen a királyi biztos előbb német, majd magyar és román nyelven felolvasta az országgyűléshez szóló fejedelmi leiratot, mely bevezetőleg jelezte a Pragmatica Sanctio-nak megfelelően végbement trónváltozást s azt, hogy

a politikai zavarok kényszerítették a császárt eddig a kormányzat teljes hatalmát «néhány éven át» kezeiben összpontosítani. Utalt arra, hogy ez idő alatt is mennyi üdvös intézkedés történt, különösen a birodalmi kapcsolat megerősítésére. Mihelyt azonban ez lehetővé vált, kibocsátotta az októberi diplomát és a törvényhozás jogának a képviselőtestületekkel való megosztása céljából kiadta a februáriusi pátenst, a birodalmi tanács szervezetének okmányát. Erdély korábbi alkotmánya a jogegyenlőség behozatala által oly nagy változást szenvedett, hogy az 1790-i XI. tcikk alapján az országgyűlés többé összehívható nem volt; viszont Erdélynek Magyarországgal való egyesítése teljes érvénnyel soha létre nem jött; ezért kellett a jelenlegi, Nagyszebenbe összehívott országgyűlés létrehozása céljából egy ideiglenes szabályzatot kibocsátani. Egyfelől Erdély önállóságának, másfelől a birodalom egységének megóvása, az erdélyi egyenjogú nemzetek békés együttélésének szem előtt tartása mellett a választások immár megejtettek és «ti kedvelt hiveink, — úgymond a leirat — Erdély nagyfejedelemség összes lakossága valódi képviselőiként megjelentetek», azokkal együtt, kiket ő — az uralkodó — ide meghítt. Üdvözlí a leirat őket és utal a nagy és nehéz feladatokra, melyek megoldásra várnak, s melyek kölcsönös méltányossággal, egyetértéssel és bizalommal lesznek egy szép jövő érdekében megoldandók. A kir. biztos be fogja mutatni Ferdinánd király és Ferenc Károly főherceg lemondó okleveleinek másolatait, melyeknek eredetije is küldöttség útján megtekinthető, be fogja mutatni továbbá az októberi diplomát és a februáriusi pátenst a véghől, hogy azok az országos törvények közé beiktattassanak. A Lipót-féle diplomában és az azt követő határozatokban foglalt jogokat és kiváltságokat újból megerősíti az uralkodó, s ígéri azok változatlan fenntartását. A szükséges törvényjavaslatok elő fognak terjesztetni, azokat már a leirat is felsorolja. Az ügy igazságára, hívei érett belátására, hazafias buzgalmára és önmérsékletére épít az uralkodó s hiszi, hogy e bizalmat igazolni fogják s az egyesült erők működését Isten segítsége támogatni fogja.

A legfelsőbb üzenet felolvasása után a kir. biztos bemu-

tatta a már említett törvényjavaslatokat s jelezte másoknak előterjesztését is.

Ezzel a külön erdélyi országgyűlés tényné vált. Kétségkívül súlyos felelősség terheli azokat a tanácsadókat, akik — a jobbak tanácsa ellenére — az uralkodót erre a végzetes lépésre bírták, mellyel az 1848: VII. tcikk (erdélyi I. tc.) nyílt megtagadásával Magyarország és Erdély uniója megszakított s Erdély a Szt. István koronájának kapcsolatából kilépve, mint «nagyfejedelemség» soroltatott a birodalmi tanácsban képviselendő tartományok közé, mert ezzel rendkívül megnehezítették a visszatérést a jogfolytonosságnak arra az útjára, mely utóvégre is elkerülhetetlennek bizonyult. Érezniök kellett a teremtetett helyzet visszásságát, midőn a császár nevében Erdély «nagyfejedelemség» országgyűlésére mégis egy «királyi biztost» küldtek, mintegy jelölve annak, hogy az uralkodó Erdélyben is mint a Szt. István koronájának várományosa intézkedik.

Másrészt elismerendő, hogy nem csekély elmeéllel ismerte fel Schmerling államminiszter Magyarország és Erdély uniójában az 1848-i törvényhozás legsebezhetőbb pontját. Mert Erdély különállása — persze nem Habsburg-uralom alatt — hosszú időn át éppen a magyar nemzeti politika egyik erőssége volt és ha 1848-ban a magyar nemzeti politika az anyaországgal való újraegyesítését ismerte föl a maga követelményeül s azt a magyar és az erdélyi országgyűlés egybehangzó határozatával törvényben ki is mondta és királyilag szentesítette, tény, hogy a bekövetkezett zavarok az unió gyakorlati végrehajtását megakadályozták és tény, hogy a behozott népképviselői alkotmány szempontjából lehetett kételyeket táplálni arra nézve, vajjon Erdély lakosságának nem vagyon- és értelmiségi túlsúly, hanem pusztán számszerű többsége ezt az uniót kívánta és elismerte-e. Sőt a románok balásfalvi gyűlése 1848-ban ennek ellenkezőjét látszott bizonyítani.

Mindezeknek megfontolása indíthatta az erdélyi országgyűlés magyar és székely tagjait arra, hogy már az ünnepélyes megnyitás előtti értekezletök határozatának megfelelően, de egyúttal mintegy válaszul az uralkodói leiratban

foglaltakra, egy július 22-én aláírt, legnagyobbbész Mikó Mihálytól és Zeyk Károlytól szerkesztett feliratban fejtsék ki visszavonulásuk okait maga a fejedelem előtt.

E felirat kimutatja az összehívott országgyűlés törvénytelenességét, a választási rend igazságtalanságait s az unió törvényességét, s hangsúlyozza, hogy a nagyszebeni országgyűlés elismerésével az aláírók maguk adnák meg az utolsó csapást annak az alkotmánynak, mely hitbizományként szállott rájuk s melyet a haza javára, úgy mint az uralkodóház érdekében is megtartani és védelmezni tartoznak. Ez az országgyűlés — mondja tovább a felirat — nem illetékes törvényjavaslatoknak szentesítés végett való fölterjesztésére már azért sem, mert Erdély törvényhatóságainak a terület nagyobb részét képviselő csoportja az ellen, mint törvénytelen ellen tiltakozott. A helyett tehát, hogy székeiket a gyűlésen elfoglalnák, fiúi tisztelettel fordulnak a Felség atyai szíve felé s tekintettel a felforgatás ama veszélyeire, melyek az alkotmányos létet s a dinasztíát fenyegetik, esedeznek, hogy tekintse az uralkodó kegyelmesen távolmaradásukat egy oly testülettől, mely a megnyitó leirat szerint egy új diploma kiadását van hivatva elismerni s érvényen kívül helyezni azt a «Lipóti kötlevelet», mely az alkotmánynak s az uralkodói jogoknak egyaránt legfontosabb biztosítóka.

Szólítsa azonban — így szól tovább a felirat — a Felség alulírt alattvalóit a törvények alapjára, s ők meg fogják mutatni nemcsak szavakkal, hanem tettekkel, hogy nem csupán védeni kívánják alkotmányukat, hanem hajlandók azt alkotmányos úton a kor követelményeinek megfelelően át is alakítani; meg fogják mutatni, hogy nem ellenségei a Pragmatica Sanctio értelmében való birodalmi egységnek s nem küzdenek nemzeti és vallási suprematiáért, hanem készek minden nemzetiségnek s azok között a románoknak is nemzeti és vallási egyenjogúságát elismerni. Lehet, hogy visszavonulások miatt ellenszegüléssel fogják őket vádolni, de ők inkább viselik el ezt, mintsem, hogy az országgyűlésbe való belépésük által a trón és állam legszilárdabb alapjait sértenék meg.

E feliratot aláírták ötvenegyen; köztük találhatók

Erdély legfényesebb nevei: első helyen Haynald Lajos erdélyi püspök, továbbá gr. Mikó Imre, br. Kemény Ferenc, Bódola református és Kriza unitárius püspök, gr. Teleki Samu, Ugron István, gr. Thoroczkay Miklós, gr. Bánffy Miklós, gr. Bethlen Gábor, gr. Mikes Benedek, Daniel Gábor, gr. Kálnoky Dénes, gr. Teleki Domokos, br. Bánffy Albert, br. Kemény Gábor, Gajzágó Salamon, gr. Bethlen Farkas, br. Szentkereszty Zsigmond, Boér János, Berde Mózes, Zeyk Károly, Tisza László stb.

Gr. Mikó Imre és br. Kemény Ferenc vállalták a feliratnak legfelsőbb helyen való átnyújtását; kaptak is kihallgatást, de az rövid és rideg volt. Az uralkodó nem vette át maga a feliratot, hanem utasította őket, hogy azt nyujtsák be Nádasdy kancellárnál, amit Kemény teljesített. Nyilvánvaló volt, hogy az uralkodónál nagy visszatetszést keltett e lépés s ezt különösen az aláírók közt első helyen szereplő Haynald püspökkel éreztette; regalistává való kinevezését elenyészettnek nyilvánította, ami a nagyszebeni országgyűlésen ki is lett hirdetve. Itt vette kezdetét Haynald püspöknek az az üldözése, mely végfolyamatban az erdélyi püspökségtől való megválását eredményezte.

Ugyanakkor, mikor a magyar és székely országgyűlési tagok e felirattal fordultak a trónhoz, írásban bejelentették és indokolták kilépésüket az országgyűlés elnökségénél is, melyben kifejezést adtak annak, hogy ők is elismerik a román nemzetiség egyenjogúságát s kívánják a szükséges reformok megalkotását, de mindezt csak az alkotmány alapján kívánják elérni, s miután ez az országgyűlés Erdély eddigi alkotmányának felforgatásával jött létre, annak munkásságában nem vehetnek részt. A kilépő magyar és székely képviselők részt vettek a gr. Crenneville kir. biztos és kormányzó elnök által adott díszebéden s azután elmentek tőle búcsút venni, mely alkalommal br. Kemény Ferenc tolmácsolta érzelmeiket, elismeréssel emelve ki a szelid kormányzatot, melyben Erdély részesül. A gróf válaszában sajnálatát fejezte ki a fölött, hogy oly méltó és hivatott férfiak másoknak engedik át helyüket az országgyűlésen s egyúttal reményét, hogy velük még találkozni fog. E tisztelgés után a magyar

és székely képviselők, s kevés kivétellel a regalisták is, elhagyták Nagyszebent.

Az országgyűlés elnöksége azonnal jelentést tett a kormányzéknek és kérte a kilépések következtében képviselő nélkül maradt kerületekben az új választások elrendelését. A miniszterek értekezletében Nádasdy azt ajánlotta, hogy ebből az alkalomból egy közzétéendő újabb királyi leirat intéztessék az országgyűléshez, melyben megdicsértessenek azok, kik képviselői megbízatásuknak megfelelnek, leplezetten megrovassanak azok, kik ezt megtagadták s a választók felhivassanak, hogy megbízásuk érvényesítése érdekében válasszanak más egyéneket, bizalommal az uralkodó atyai szándékai iránt. Forgách hiába figyelmeztetett arra, hogy veszedelmes az uralkodó személyét belekeverní a választási harcba, Nádasdy mégis keresztülvitte a leiratot, melyben az uralkodó valóságos polémiára kel a kilépések indokolásával. A kormányzékhez intézett leirat pedig az uralkodónak azt a várákozását fejezi ki, hogy a megválasztandók vagy befognak lépni az országgyűlésbe, vagy ellenkező szándékukat mindjárt tudtára fogják adni a választóknak.

Az országgyűlés könnyedén napirendre tért a magyar és székely tagok kilépése fölött; tettek indítványt, hogy a lemondásokat sajnálattal vegyék tudomásul, de Rannicher szász képviselő felszólalása következtében az egyszerű napirendre térés mellett döntöttek. Azután a szabály értelmében megtörtént a jelölés az elnöki és alelnöki állásokra, melynek alapján legfelsőbb helyen kinevezték elnökké Groisz Gusztáv ideiglenes elnököt, alelnökké pedig Alduleán János és Kircher Frigyes kormánytanácsosokat. Így a hivatalos felfogás szerint az elnökségben mindhárom «nemzet» képviselve volt. A megelőző miniszteri tanácskozásban Nádasdy kancellár azzal indokolta a magyar Groisznak kinevezését elnökké, hogy kerülni akarta a magyarok lehangoltságának fokozását. De bizonynyal tévedett; a magyarok nem tekintvén törvényesnek az országgyűlést, rájuk nézve az elnöki kinevezések közönyösök voltak, ezenfelül ők úgy Bédit, ki az egész Bach-korszakot végigszolgált, mint Groiszt, ki készséggel vállalkozott a provizórium szolgálatára, renegátoknak tekintették.

A Nádasdytól sugalmazott legfelsőbb leirat ellenére az augusztus 16-ra kitűzött képviselőválasztások nem hozták meg a kívánt eredményt. A törvényhatóságok nagy része arra az álláspontra helyezkedett, hogy amíg a kilépett képviselők feliratára nem jön meg a válasz, új képviselőket választani nem lehet. Azokban a kerületekben, melyekben a választást megejtették, csak egy-két helyen sikerült a románok szenvedélyes küzdelmének a maguk jelöltjét győzelemre juttatni; így kapott képviselői mandátumot a hirhedt izgató, Axentie Sever; az újraválasztott magyarok nyomban újra lemondtak. Új választások pedig egyelőre ki nem íratlak.

Időközben megjött a kormányszék útján a kancellária válasza a kilépett képviselők feliratára. Röviden annyit tartalmazott, hogy e beadvány tárgyalásra nem alkalmas, arra az uralkodó választ nem is ad, mert benyújtói megtagadván az országgyűlésben való részvételt, csak magánszemélyeknek tekintendők s nem hivatottak arra, hogy Erdély államjogi igényeit a kormánnyal szemben érvényesítsék. Egyúttal — mint már előbb a Haynald esetében történt — a lemondott királyi meghívottaknak (Bodola, Kriza, Ugron, Thoroczky, Teleki Samu és Simon) az uralkodó nemtetszése adatik tudtul s meghívásuk elenyészettnek jelentetik ki.

Augusztus 21-én hosszú és meglehetősen nagy ellentéteket feltáró vita után megszavazták az országgyűlést megnyitó királyi leiratra adandó választ tartalmazó feliratot. Ennek bevezetése nagyfejedelemségnek mondja ugyan Erdélyt, de egyúttal hivatkozik az ország ősi alkotmányára és sajnálja, hogy annak érvényét az «események» egy időre megszüntették. Elismeri egyébiránt a haladást és a vívmányokat, melyeket Erdély e korszaknak köszönhet, mintha a jogegyenlőség, közszabadság és közteherviselés nem az 1848-i magyar törvények alkotásai, hanem abszolutisztikus fejedelmi adományok volnának. Az októberi diplomát és a februáriusi pátenst alaptörvényeknek tekinti a felirat s örvend a felett, hogy Erdély régi jogai visszaszerzésén felül új jogban is részesül, nevezetesen a birodalmi törvényhozásban való részvételben. Erdély «nagyfejedelemséget» csodálatos ellenmondással a magyar szent korona egyik külön és függet-

len tagjaként jelöli meg ; elismeri, hogy az ország ősi alkotmányának teljes visszaállítását a néptörzsek egyenjogúságának követelménye gátolja. Sajnálja továbbá a felirat, hogy az ország számos kerületének képviselője és több királyi meghívott elmaradt s így az országgyűlés csonka, de ígéri, hogy a bár csonka országgyűlés a hozzá utalt javaslatokat jóindulatúlag fogja tárgyalni. Végül kíváncsnak jelzi, hogy az ország új alkotmányának megszervezése után az egy újabb, a Diploma Leopoldinumhoz hasonló ünnepélyes okmánnyal erősíttessék meg.

Az első érdemleges tárgy, amellyel az erdélyi országgyűlés foglalkozott, természetesen a román «nemzet» és vallásfelekezetei egyenjogósítása volt. A vonatkozó törvényjavaslatot a minisztertanács már júliusban tárgyalta le ; e javaslat szerint a román «nemzet», a gör. kath. és a gör. keleti vallás az elismert többi három nemzettel és négy vallással egyenjogúnak ismertetik el ; a politikai jogok gyakorlása független a vallási hovatartozástól s a hozzátartozás valamely nemzethez semmi előjogot vagy előnyt nem nyújthat. Erdély címerébe a román «nemzet» külön jelvénye beleillesztetik. Az országgyűlés bizottsága készítette elő a tárgyalást, némi módosításokat eszközölve a javaslaton. Habár Scháguna püspök valóságos ditirambusokkal nyitotta meg a vitát, az soká, egész szeptember 7-ig elhúzódott, mert többen elégedetlenek voltak a bizottság módosításaival és szélesebb körre kívánták a törvény intézkedéseit kiterjeszteni. Az országgyűlés által eszközölt módosításokkal viszont a kormány nem volt megelégedve s Nádasdy azok újramódosítását ajánlotta. Az országgyűlés rövid vita után belenyugodott a legfelsőbb helyen eszközölt változtatásokba.

Időközben leérkezett az uralkodóhoz intézett felíratra adott válasz, mely áradozott az országgyűlés lojalitása iránti elismeréstől, egyúttal azonban mintegy megsürgette az októberi diploma és a februáriusi pátens becikkelyezését, amit az országgyűlés szeptember 30-i ülésében készséggel teljesített is, és pedig egészen ünnepélyes külsőségek között, a szászok és románok vetélykedő lojalitási nyilatkozatai mellett.

Ezen ünnepélyes cselekmény előtt letárgyalta az ország-

gyűlés az Erdélyben uralkodó nyelvek egyenjogúsítására vonatkozó törvényjavaslatot. E szerint Erdélyben mindenki jogosítva van bármely beadványában a három nyelv bármelyikét használni; a jegyzőkönyvek az érdekelt fél által kívánt nyelven szerkesztendők, a bíróságok előtt is mindenki a saját nyelvét használhatja. Bünvádi tárgyalásnál a vádlott anyanyelve mértékadó. Városokban és községekben a képviselőtestület határozza el, melyik legyen a belső ügykezelési nyelv; ugyanígy törvényhatóságokban, a törvényhatósági bizottság. A rendeletek és közlések a törvényhatóságokhoz és községekhez az ott elfogadott ügykezelési nyelven szerkesztendők. A törvényhatóságok és községek egymásközi érintkezésükben a saját nyelvüket használhatják; a katonai hatóságokhoz intézett iratok azonban németül szerkesztendők. Az iskolákban a tannyelvet az iskola fenntartója határozza meg. E javaslat felett is hosszú vita keletkezett, melynek során a legellentétesebb nézetek és javaslatok kerültek szőnyegre, csak a magyar nyelv és a magyar elem eddigi uralma elleni kifakadásokban egyeztek meg mindnyájan. Végül is a módosítások legnagyobb részét elvetették s a kormányjavaslat majdnem változatlanul került ki a vitából.

E közben Bécsben már kezdtek türelmetlenek lenni az erdélyi országgyűlés tárgyalásainak elhúzódása, a birodalmi tanácsba kiküldendő tagok megválasztásának késedelme miatt; Schmerling a Reichsrath bizottságában kijelentette, hogy az erdélyi országgyűlést fel fogják hívni a kiküldés siettetésére. Meg is érkezett Nagyszebenbe az uralkodónak szeptember 27-i leirata, amely hivatkozva arra, hogy a februáriusi pátens az egyes országok alkotmányos intézkedésének tartotta fenn a birodalmi tanácsba küldendő képviselők megválasztásának módját, fenntartva az erdélyi országgyűlés jogát erre vonatkozólag törvényt alkotni, mégis, tekintettel arra, hogy ez hosszabb időt igényel és Erdély már az uralkodóhoz intézett feliratban kifejezte erre való készségét, érvényesítse az országgyűlés már most jogát a birodalmi közös ügyek tárgyalásában való részvételére. A leirat ajánlja, hogy az országgyűlés a birodalmi tanácstagok választását oly módon eszközölje, hogy a pátens értelmében választandó 26 tag

közül 4—4 az első és második osztályból, a többi osztályokból pedig 3—3 választassék. Ez a leirat tehát egy újabb oktroj volt, amely által az érinthetetlennek hirdetett pátenzen elő nem írt módon hagyatott meg az erdélyi országgyűlésnek az, hogy miképpen gondoskodjék a legrövidebb úton a maga képviseltetéséről a birodalmi tanácsban. A látszat megmentése kedvéért a királyi biztos az október 1-én tartott ülésben közölte, hogy legközelebbi tárgy gyanánt az országgyűlés a maga ideiglenes szabályait lesz hivatva megalkotni, mivégből egy új bizottság lesz kiküldendő.

Meglepetés-számba ment, hogy a leirat kihirdetésekor egy román képviselő, Vajda László, felszólalt és azt kívánta, hogy az országgyűlés csak akkor küldje ki képviselőit a birodalmi tanácsba, ha az összes előkészületben levő javaslatok letárgyaltattak; egy százsz szónok, Obert, pedig legfelsőbb helyről biztosíttatni kívánta az országgyűlést, hogy jövőre alkotmányos úton fog a választási eljárás szabályoztatni.

Ezek az ellentmondások azonban nem akadályozták meg az erdélyi országgyűlést abban, hogy most is, mint mindig, engedelmesnek bizonyuljon és bizottságának a legfelsőbb leirathoz alkalmazkodó javaslatához képest megválassza képviselőit a Reichsrath-ba. Az október 10-i ülésben megválasztattak: Groisz Gusztáv országgyűl. elnök, br. Reichenstein alkancellár, Popp kormányzéki alelnök, Schmidt Konrád a százszok grófja, Moldován udvari tanácsos, Aldulean országgyűlési alelnök, Friedenfels udvari tanácsos, Rannicher kormányzéki tanácsos, Baritiu gyárigazgató, Eranosz esperes, Bologa kormányzéki tanácsos, Lászlóffy városbíró, Bohecel főkapitány, Sipetariu ítélőszéki bíró, Dunka kormányzéki tanácsos, Negrotiu kanonok, Lemény főkapitány, Poppea főpap, Puscariu adminisztrátor, Cipariu kanonok, Zimmermann egyházi főtanácsos, Trauschenfels ügyvéd, Schuller lelkész, Gull szenátor, Binder főtörvényszéki tanácsos és Schuler-Libloy tanár.

E választásokkal majdnem egyidejűleg hozta a hivatalos lap az uralkodó által a Reichsrath urak-házába kinevezett erdélyiek névsorát. Ezek: gr. Béldi György, dr. Binder

György Pál, br. Bruckenthal József, Fogarassy Mihály címzetes püspök, gr. Nemes János, br. Popp-Boehmstetten Zenobius Constantin, Rosenthal Lajos, br. Scháguna András gör. kel. püspök és Conte Sterka-Sulutz Sándor gör. kath. érsek.

A birodalmi tanács tagjainak megválasztása után s miután még egy, Erdélynek Bécsben székelő legfőbb törvény-széket ígérő törvényjavaslatot terjesztettek elő, az erdélyi országgyűlés nyomban elnapoltatott október 13-án s előrelátható volt, hogy ez az elnapolás hosszú időre szól. Bár az ülés tagjai az uralkodóra és a királyi biztosra elhangzott lelkes éljenzések között oszlottak szét, a hangulat éppenséggel nem volt emelkedett. Az alig háromhavi ülésezés nagyon sok ellentétet tárt fel és kimutatta, hogy a legtöbb dologra nézve a románok és a szászok se tudnak egyetérteni. A románok nem látták teljesezni merész álmaikat, melyek Erdélyt egészen román tartományként képzeltek el. És mélyen el volt kedvetlenedve a különben is betegeskedő gr. Nádasdy Ferenc kancellár, aki nagy igyekezetével és erélyével is csak féleredményt tudott felmutatni: a magyarokat és székelyeket sem megtörni, sem meghajlítani nem tudta. A képviselő nélkül maradt számos kerületben a választásokat harmadszor is kiírta, de azok ezúttal sem végződtek a kívánt eredménnyel. Az erdélyi országgyűlés, melyet létrehozott, csonka volt és ez a körülmény mindenesetre gyöngítette a birodalmi tanácsban való képviselőiségét súlyát is.

Egyelőre azonban Bécsben nagy volt az öröm; ott el volt terjedve az a felfogás, hogy a 26 erdélyi képviselő megjelenése a Reichsrath-ban ezt a testületet most már teljessé teszi, vagy legalább is oly siker, amely által valószínűvé válik, hogy a horvátok is követni fogják a példát. A birodalmi tanácsot teljessége feljogosítja arra is, hogy megkísértlje a kiegyezést Magyarországgal, sőt most már erélyesebben sürgetheti a német szövetségi reform-acta végrehajtását és a frankfurti nemzetgyűlésnek új alapon való összehívását és mindenekfelett foglalkozhatik Ausztria saját alkotmányának módosításával is.

Ezek a rózsás kilátások azonban csakhamar háttérbe szorultak a gyakorlati élet problémáival, megfontolásaival

és aggodalmaival szemben. A birodalmi tanács az erdélyiek belépése következtében valóban megszűnt az a szűkebb Reichsrath lenni, amely csak Ausztria ügyeire nézve illetékes, de még korántsem vált azzá a teljes Reichsrath-tá, amely az egész birodalom ügyeire nézve illetékes lett volna. Előállott a kérdés, vajjon az erdélyiek szavazhatnak-e oly tisztán osztrák ügy felett, amely a szűkebb Reichsrath elé tartozik és vajjon tisztán Erdélyt érdeklő ügyek eldöntésénél csak az erdélyiek szavazzanak-e vagy az egész birodalmi tanács? A szűkebb és tágabb Reichsrath megkülönböztetését eddig csak a képviselőházban hánytorgatták, most azonban, miután az urak-házának erdélyi tagjai is vannak, ez a kérdés fel fog merülni ott is.

A kormány és a centralista körök lelkes ünneplésben részesítették a birodalmi tanács erdélyi tagjainak megérkezését Bécsben. A képviselőház terme megjelenésükkor, október 20-án, zsúfolva volt, a miniszterek mind megjelentek, még Nádasdy is. Hasner elnök beszéddel üdvözölte őket, nagy következményeket tulajdonítva ez eseménynek. A világtörténelem — úgymond — nem siet, de ellenállhatatlanul végrehajtja a maga törvényeit; így fog a birodalmi egység gondolata is diadalmaskodni. Az elnök szavaira Schmidt Konrád, a szászok grófja válaszolt, vallomást tevén az alkotmányos monarchia mellett. Őt később a képviselőház egyik alelnökévé választották meg.

A sajtóban megjegyzés tárgya volt az, hogy a 26 erdélyi képviselő között 19 állami hivatalnok, továbbá az is, hogy a birodalmi tanács teljességéhez még 85 magyar, 9 horvát és 20 velencei, tehát összesen 114 képviselő hiányzik. Az erdélyi képviselők tiszteletére mindazonáltal lakomákat rendeztek. Előbb Melken, hol az ottani apát volt a vendéglátó és Schmerling is megjelent, utóbb Bécsben, ahol az államminiszter pohárköszöntőjében azt hangsúlyozta, hogy ami tegnap még távol látszott, az ma már megvalósult s erős a hite, hogy ami ma még nincs meg, az is meg fog történni. Beszéde további folyamán biztatta az erdélyieket. Erdély — úgymond — megtette a magáét, most rajtunk a sor Erdély iránt hálánkat tanúsítani. Hadd ismerje meg ez a szép ország, mit tesz az :

a birodalomhoz tartozni! ha Isten is úgy akarja, nemsokára gőzparipa fog vinni Bécsből Szebenbe. A szónok közel látta az időt, mikor az egész birodalom Bécsbe küldi képviselőit, hogy osztazkodjék az alkotmány jótéteményeiben.

E vérmes remények tudvalevőleg nem teljesültek. Egy legújabbkori osztrák közjogász abban látja a rövidéletű erdélyi országgyűlés jelentőségét, hogy abban nyilvánult meg utólszor Erdély közjogi önállósága, mint történelmi tény. E megállapítás csak azt a nagy különbséget feleli, amely a Bécsből oktrojált erdélyi önállóság és a között az önállóság között volt, amelyet Erdély hajdan éppen Bécs ellen kivívott és soká megvédelmezett.

Az erdélyi országgyűlést még összehívták ugyan kétszer, de magát az országgyűlést és annak összes alkotásait elsöpörte az 1867-i kiegyezésnek már az előszele, a Schmerling bukása utáni kormányintézkedések és így Schmerling és Nádasdy minden erőlködése és erőszakoskodása, annyi vesződés, küzdelem és költség teljesen hiábavalónak bizonyult.

BERZEVICZY ALBERT.

A NEMZETKÖZI KONGRESSZUSOK JELENTŐSÉGE.

A világ egyik legelőkelőbb nemzetközi jogásztestülete : az 1873-ban alapított International Law Association (Nemzetközi Jogi Egyesület), mely XXV-ik tanácskozását 1908. szeptember 21—26-ik napjain Budapesten tartotta, újra Magyarország székesfővárosát választotta az 1934. év szeptember hó 6—8-ik napjain tartott XXXVIII. értekezésének színhelyéül.

Az az örömdetes körülmény, hogy az időközben lepergett, olyan sok súlyos megpróbáltatással telt huszonöt esztendő után éppen az úgynevezett békeszerződések révén legjobban megcsönkített Magyarországot kereste fel az a szinte apostoli küldetést teljesítő testület, amely a világháború és az azt követő súlyos erkölcsi és gazdasági eltolódások közepett sem szűnt meg a nemzetek kölcsönös megértésének biztosítékait keresni : lélekemelő bizonyítéka annak, hogy már huszonöt évvel ezelőtt is annyira értékelték kultúránkat és eszmei törekvéseinket az akkori konferenciának a világ minden tájáról idesereglett résztvevői, hogy a magukkal vitt emlékek hatása alatt a magyar környezetet tartották legalkalmasabbnak arra, hogy a még mindig bizonytalan nemzetközi légkör megjavításának lehetőségeit itt tárgyalják.

Nem csoda tehát, hogy már a konferencia előkészítése során (ezt az épp oly megtisztelő, mint felelősségteljes és nehéz feladatot a Nemzetközi Jogi Egyesületnek magyar csoportja, a Magyar Jogászegylet kitűnő elnökének, a kir. Kúria akkori másodelnökének, dr. Osvald Istvánnak, körültekintő irányítása mellett fényes sikerrel oldotta meg), de magának a konferenciának egész tárgyalási ideje alatt is nemcsak a szaklapok, hanem a napilapok is egyaránt magas

szárnyalású cikkeken és tudósításokban méltatták az értekezletnek jogászai, valamint általános emberiességi és szociális vonatkozású jelentőségét.

Ezek a cikkek mind megerősítették a *Jogtudományi Közöny* 1934. évi szeptember hó 1-én megjelent számában vezetőhelyen olvasható «Köszöntő»-nek ezt a megállapítását: «Az utolsó budapesti értekezlet óta sok minden megváltozott itt is és másutt is, de vendégeink iránt érzett őszinte baráti érzésünk nem változhatott meg».

Párhuzamosan azonban nem kisebb örömmel tapasztalhattuk az értekezlet rendkívüli látogatottságából (hiszen huszonhárom állam mintegy 200 kiküldöttel képviseltette magát), hogy a közbejött fájdalmas világesemények sem tudtak megfosztani külföldi jóakaróink barátságától; sőt talán éppen mártíriumunknak egyre általánosabb megismerése lesz újabb indíték arra, hogy az International Law Association, mint «a nemzetek elkülönzött életén felülemelkedő jogrend harcosa» — amint ezt Ruhmann Emil, a m. kir. Kúria elnöki tanácsosa és a budapesti konferencia egyik legbuzgóbb titkára, a *Budapesti Hírlap* 1934. szeptember 6-i számának vezércikkében kiemeli — «fokozott mértékben folytatja a harcot a háború után lábrakapott azon általános bizalmatlansággal szemben, amely a nemzetek minél teljesebb elzárkózását veszi célba», hogy «rést vágjon azon az áthághatatlan falon, amelyet az egészségtelen, mert túlzott nacionalizmus, az érdekek egyoldalú szolgálata, a kölcsönös félelem emelt a nemzetek közé».

Lapidáris tömörséggel domborodik ki már ezen néhány sorból is az a jelentőség, amellyel a különféle országok mélyebben érző és nemesebben gondolkozó kiküldöttjeinek a nemzetközi kongresszusok keretében lehetővé vált személyes találkozása közelebb viszi a megvalósuláshoz azt a nagy célt, amely a bethlehemi jászol mellől boldogító ígéretként hangzott az emberiség felé abból az angyali szózatból, mely azzal kezdődött, hogy: «Íme, nagy örömet hirdetek nektek, mely léssen minden népnek», és ezzel végződött: «Békesség a földön a jóakarató embereknek!»

Ettől a békességtől volt elvágva az emberiség, jobban,

mint valaha, a bábeli torony összeomlása után reászakadt nyelvzavar révén és ezt a békességet igyekszik eredménytelenül keresni olyan tisztán külső eszközök révén, mint egy közös világnyelv (a volapük, az eszperantó vagy ehhez hasonló) igénybevétele által.

Maga az azonos nyelv, maga a szó még nem lehet biztosítéka az annyira óhajtott békének. Milyen igazak Szent Pál szavai, amelyekkel a korintusiakhoz írt első levele 13. fejezetében a keresztény szeretet lényegére rámutat, melynek révén egyedül lehetséges, hogy ember embertársában felebarátját ismeri fel: «Beszéljek bár embereknek vagy angyaloknak nyelvén, ha szeretetem nincs, olyanná lettem, mint a zengő érc, vagy pengő cimbalom».

A nemzetközi értekezleteken is nem az biztosítja végeredményben a kölcsönös megértést, hogy a kongresszusnak elfogadott egy vagy több hivatalos nyelvén egy nevezőre tudják hozni a határozatok vagy óhajok szavakba öntött formuláját, vagy hogy egy-egy nagyobb nyelvtehetséggel megáldott értekezleti tag nyolc vagy több nyelven is tárgyalhat a különféle nemzetek kiküldötteivel.

Valóban nem ez a döntő tényező, hanem a személyes találkozás alkalmából merített az a tudat, hogy itt az összememberiség olyan képviselői állanak egymással szemben, akik teljesen átérzik, mennyire nem lehet hibául felróni senkinek sem azt a körülményt, hogy, szabad választás lehetősége híján, a Gondviselés megfellebbezhetetlen végzéséből született egy meghatározott faj, nemzet, felekezet tagjának. Valamint azt is, hogy minden más adottságú felebarátunktól tanulhatunk olyan valamit, amit saját nemzetünk felvirágoztatására felhasználhatunk.

Lehetetlen, hogy egymás valódi lelki és szívbeli értékének teljesebb, a különleges nemzeti elfogultságtól ment felismerése közelebb ne hozza egymáshoz azokat a kongresszusi tagokat, akik egyszer reáeszméltek Isten képére teremtettségük méltóságának egész nagyságára.

Nekem ezeken a nemzetközi kongresszusokon, amelyekben mindig valami rendkívüli, emelkedett, szinte ünnepi áhítattá magasztosult érzéssel vettem részt, újra és újra az

a majdnem kísérteties érzésem volt, hogy, midőn az értekezleten a nemzetek legkiválóbbjaival állok szemben, róluk (úgy, mint ez a nagy orosz író, Mereskovszki *Leonardo da Vinci*jének utolsó fejezeteiben szereplő szerzetes festőművésznél oly gyönyörűen van leírva) a földi gyarlóságok, a félreértéseket okozó félszepségek leváltak, s én nem halandó emberekkel, hanem az örök igazság kutatásának szolgálatában álló, tisztult lelkükkel és szívükkel folytathatok eszmecsérét.

A nemzetközi kongresszusoknak ezt a kihatását tartom én legjelentősebb értéknek s mindig igaz fájdalommal hallok, ha azokat csak idegenforgalmi tényezőkként mérlegelik, pontos statisztikába foglalva, hogy ennyi és ennyi résztvevő révén gazdasági bevételünk hány ezer pengővel növekedett.

Különös elégtétellel hallgathattuk éppen ezért az International Law Association most lezajlott konferenciájának első ülésén az értekezlet tiszteletbeli elnökének, Lázár Andor igazságügyminiszternek magasszárnyalású megnyitó beszédét, amely világosan körvonalazta a konferencia munkálatainak nemesebb, mert lelkiirányú, kiszámíthatatlan horderejű kihatásait.

„Azt hiszem, — mondotta — nem túlozok, ha azt állítom, hogy a nemzetközi jog művelői, az emberiség nagy családjának ezen kiváló tanítómesterei, tudós és hívó előmozdítói annak, hogy a nemzetek közötti ellentétek preventive kikapcsoltassanak és a netaláni összeütközések békés úton elsimíttassanak.

Összejövetelük öröm és kitüntetés arra az országra, ahol üléseiket tartják, és tanácskozásaik eredménye, erősen hiszem, a nemzetek békés együttműködésére új utakat fog feltárni.

Aki csak egy nemzet életében vezetőszerpet tölt be és ezen minőségében népének érdekeit előbbre akarja vinni: annak sohase szabad elfelednie, hogy a nemzetek csak részei az egyetemes emberi társadalomnak s így saját fennállásuk és fejlődésük szorosan összefügg az emberi társadalom többi részének sorsával.

Aki vezető egyéniség, az sohasem tévesztheti szem elől azt a minden ellentétes áramlatot leküzdő döntő elgondolást, hogy az emberi társadalom minden tagja egymásra van utalva.

Nem szabad soha elfelejtenie, hogy a különböző nemzetek, valamint az egész emberi társadalom egyaránt összefüggő élő szervezetek, s hogy az egyes tagok minden sebe vagy megbetegedése feltétlenül a többi tag erejét is gyöngíti vagy egészen megtöri.

Nem szabad elfelejtenie, hogy ezen kölcsönös függőségi viszony a kölcsönös segélynyújtást és támogatást saját érdekében is mind-egyiknek elháríthatatlan kötelességévé teszi és a «bellum omnium contra omnes» veszélyes elvét a legszigorúbban tiltja.

Ilyen szemszögből nézve be kell látnia, hogy a nemzetek, ha gazdasági, kulturális, sport vagy más téren egymással találkoznak, ezen találkozások révén egymást jobban megismerik. A megismerést nyomon fogja követni a megértés, a megértés bűvös hatását pedig az a francia mondás jellemezte legjobban, hogy: «tous comprendre c'est tous pardonner».

Bármily vonatkozásban jut valaki vezetőszerphez, mindig ügyelnie kell arra, hogy tiszta látását pillanatnyilag előtérbe tolult érdekek el ne homályosítsák; vigyáznia kell, hogy állandó értékeket látszólagos és múlt előnyöknek fel ne áldozzon, és hogy gazdasági vagy jogi elveket meg ne sértsen.»

Hogy ezekkel a veszedelmekkel szemben éppen az International Law Association és a hozzá hasonló tudományos testületek mennyire hivatvák az érdekelteket megvédeni, ugyancsak Lázár Andor miniszter fejti ki az értekezletet üdvözlő cikkében, mely a *Pester Lloyd* 1934. évi szeptember hó 6-i reggeli lapjában jelent meg.

«Különösen a mai időknek abban a zűrzavarában, — írja — amely nemcsak a gazdasági élet terén észlelhető, de amely a leszűrt jogi gondolkodás éleslátását is letompítja, sőt azt akárhányszor már-már opportunus mellékvágányra is szorítja, növekszik meg óriási mértékben annak a lehetőségnek a jelentősége, hogy a gyakorlati törvényalkotás olyan nemzetközi tekintélyű bírósággal bíró testület tiszta tudományának laboratóriumában kristályosodott jogelveket használhat fel útmutatóul, mint aminő az International Law Association.

Kétségtelen, hogy a népek sorsáért felelős államférfiak a tiszta, jogi megfontoláson kívül egyéb mozzanatokot is kénytelenek mérlegelni.

A sajátos nemzeti célkitűzések, a szociális és társadalmi berendezések különbözősége, a nemzeti újjáépítés munkájában követendő sorrend akárhányszor olyan megoldásokat igényelnek, amelyek nem alkalmazkodnak mindenben az eszményi jogi elgondoláshoz. Mi sem lehet azonban fontosabb a miniszterre nézve, aki a gyakorlati jogalkotás nehéz munkáját felelős állásban végzi, mint annak megismerése, hogy mi a tiszta jogi álláspont bizonyos kérdésre nézve, hogy azután ezen ismerettel kísérelhesse meg annak gyakorlati rendezését.

A felmerült kérdéseknek az eszményi jog világításába állítása

ugyanis nem más, mint az állandó alapelvek fénysugarainak reávetítése az élet sokféleségének homályába.

Az igazi eszményi állapot az volna, ha a tisztán elvont jogból a gyakorlati étellel szemben minél kevesebbet kellene feladni és a jogi megoldás teljes összhangba volna hozható a gyakorlati élet követelményei által megengedett megoldásokkal.

Sajnos, a mai kor által diktált átmeneti vagy éppen szükségrendeletek között minden vérbeli jogász jobban szomjuhozza ezt az ideált, mint valaha, s ez magyarázza meg, hogy a gyakorlati jogász, a politikus és a miniszter egyaránt oly mély tisztelettel tekint fel a tudósok világára, kíváncsian lesve, mi lesz a felvetett kérdésekben a responsa prudentium, és mindent elkövet, hogy ezeket a responsákat tőle telhetőleg érvényre is emelje.»

Méltóképpen egészítik ki Lázár Andor miniszternek ezek a meghatározásai azokat a meleg elismeréstől áthatott szavakat, amelyekkel őt megelőzően idegen nagy államférfiak méltányolták az International Law Associationnak az egész emberiség közös érdekeit átfogó működése felbecsülhetetlen jelentőségét.

Az 1908. évi budapesti tanácskozásokról közzétett beszámoló¹ bevezetésében külön cikkben ismerteti tüzetesen az Egyesület céljait, létesülését és működését.

Kitűnik e cikkből, hogy az Egyesület alakításának gondolata Amerikában született s eredetileg a nemzetközi jognak tudományos alapon való formulázását célozta.

1873-ban Brüsszelben «A nemzetek jogának reformját és kodifikációját munkáló Egyesület» (The Association for the Reform and Codification of the Law of Nations) neve alatt születik meg az Egyesület, amellyel párhuzamosan létesül Gentben a «Nemzeti jog intézete» (Institute of International Law).

Az «intézet» tisztára tudományos testület, míg az «egyesület» nemcsak jogászok (tekintet nélkül arra, hogy a nemzetközi jog specialistái-e, vagy sem), hanem hajótulajdonosok, kereskedők, emberbarátok soraiból alakul és mindenkit szívesen lát soraiban, aki a nemzetközi viszonylatok javításán fáradozik.

¹ *Report of the Twenty-Fifth Conference held at Budapest september 21—26 th. 1909. London Printed for the Association by West, Newman & Co 54. Hatton Garden 1909.*

A két intézmény párhuzamos működése az évek során oly áldásosnak bizonyul, hogy az 1901-ben Glasgowban tartott XX-ik konferencia elnöke, Lord Alverstone, általános helyeslés között emlékezhetett meg arról «a nagy és jó-tékony hatásról, melyet az egész emberiségre gyakorolt az Egyesület, és a jogi tudománynak arról a jelentékeny gyarapodásáról, amelyet azoknak a férfiaknak köszönhetünk, akik a nemzetközi jogot bölcséleti és történeti szempontokból tanulmányozzák».

Érdekesesek az ismertetésnek azok a fejezetei, amelyek beszámolnak arról, miként törekedett az Egyesület a nemzetközi jog körébe tartozó kérdések tudományos tárgyalása mellett ezen kérdések részére a nagyközönség érdeklődését nyilvános viták révén megnyerni, valamint azáltal, hogy az ilyen kérdések megoldásánál a gyakorlati embereknek — úgymint hajótulajdonosoknak, kereskedőknek és a különböző nemzetek gyakorló jogászainak — hozzászólását is lehetővé tették, illetőleg olyan irányelveket szövegeztek, amelyeknek szinte a gyakorlati megvalósíthatás volt a célzata.

Az egymással karöltve működő két egyesület létrejöttét különben maguk az akkori idők eseményei siettették. Az Északamerikai Egyesült Államok és az Angol királyság között az Alabama hadihajó és egyéb hajók részéről az amerikai kereskedelmet ért bántalom volt az első súlyos jelentőségű nemzetközi ügy, amely nemzetközi ítélkezés alá bocsáttatott.

Ez a bíróság, mely 1872-ben Genfben ült össze, Nagy-Britanniát 15.500,000 aranydollár megfizetésére kötelezte, és Nagy-Britannia azzal a tényével, hogy ezt a döntést elfogadta, hatalmas lendületet adott annak a gondolatnak, hogy háború helyett nemzetközi bíróság döntésével kell a felmerült ellentéteket áthidalnunk.

Így indult meg az állandó nemzetközi bíróságok létesítésének gyönyörű gondolata, amelynek gyakorlati megvalósítását 1873-ban az angol parlament alsóháza, majd az olasz képviselőház, 1874-ben pedig az amerikai kongresszus, valamint a németalföldi és a svéd parlament egyaránt sürgették.

Ezen nemzetközi kezdeményezések során egy irányban

történt még az idők folyamán érdembevágó változás; nevezetesen az elnevezést, mely «A nemzetek jogának reformját és kodifikációját szolgáló Egyesület»-ként volt megfogalmazva, utóbb megváltoztatták.

A gyakorlat ugyanis az évek során teljesen megdöntötte annak az amerikai jogászok által vitatott tételnek a helyességét, mintha «a nemzetközi bíraskodásnak elengedhetetlen előfeltétele volna a nemzetközi jognak kódexbe való előzetes összefoglalása». Az évek során át felmerült esetek túlnyomó részében nevezetesen a nemzetközi bíróság éppen azért tudott békét teremteni, mert nem törvénybe iktatott merev rendelkezésekhez kellett alkalmazkodnia, hanem széles mozgási lehetőséget biztosító diszkrecionális joga volt olyan megegyezések létesítésére, amelyek általános megnyugvás-hoz vezettek.

Ezért a nemzetközi jog kodifikációjának gondolata lassan háttérbe szorult s az egyesület figyelme mindinkább a közvetlen gyakorlati kérdések felé fordult és ezeknek a két-évenként ismétlődő, más-más földrajzi helyen tartott értekezletek keretében történt megvitatása során mindjobban kidomborodott azon körülménynek szinte beláthatatlan jelentősége, hogy ezen értekezleteken a különböző nemzetiségi kiváló egyének, akik ugyanazon kérdés iránt érdeklődnek, baráti megbeszélésre jöhetnek össze és társadalmi téren is találkozva jobban megérthetik egymást.

Ebből a szempontból nézve az Egyesület célkitűzéseit, megfelelőbbnek látszott azt a mostani címmel «The International Law Association»-nak nevezni, amely karöltve az «Institute of International Law» és a «The Maritime Law Committee» név alatt tevékenykedő testvéregyesületekkel, nem szűnt meg azon fáradozni, hogy a különböző államok törvényeinek és joggyakorlatának mennél tökéletesebb asszimilációja révén, lehető legszűkebb körre csökkentse a nemzetközi összeütközéseket és vitatkozásokat.

Ez által igyekeznek előmozdítani annak a feladatnak mennél teljesebb megoldását, amelynek — a boldogemlékű nagy angol miniszterelnök, Balfour A. J. nézete szerint — minden európai államférfiú lelkét teljesen be kell töltenie

és amely abban áll, hogy «minden eszközzel igyekszik felébreszteni a nemzetközi türelmesség, nemzetközi megértés szellemét, sőt, amennyire lehetséges, létesíteni óhajtja a nemzetközi barátság és nemzetközi szeretet érzelmeit is».

Ez a nemes megértésből fakadó nemzetközi közeledés közvetlenül a világháború előtt olyan örvendetesen erősödött, hogy Brüsszelben *La Vie internationale* címmel külön havi folyóirat jelent meg «a nemzetközi ideák, kezdeményezések és szervezetek» hivatalos közlönyeként. A közlönyt a «Nemzetközi szövetségek központi hivatala» adta ki, amely hivatalt viszont a «L'union des associations internationales» tartotta fenn, amely a *La Vie internationale*-nak 1913. évi 2. és 3. együttes számában *magyar nyelven* a következő tömören szerkesztett áttekinthető ismertetéssel igyekezett újabb tagokat szerezni:

A nemzetköziség gócpontja.

A nemzetközi élet és a nemzetközi egyesületek.

A népek közti kapcsolatok fejlődése korunk közművelődésének legjellemzőbb vonása. A jelenkor nemzetközisége nem elvont fogalom, hanem a való tények egész tömegében gyökeredzik: az embereknek terjeszkedése az egész föld mentén, a közlekedési eszközök fejlődése, a kereskedelemnek, tudományoknak és művészeteknek világjellege, mindez végeredményben egy egyetemes gondolat és közművelődés kialakulására vezet. A nemzetköziség megvalósításában hatalmas csoportok működnek közre: tudósok, pacifisták, emberbarátok, politikusok és diplomaták. A nemzetközi társulatok (egyesületek, ligák, szövetségek, intézmények, intézetek, bureau-k, kongresszusok stb.) élőszervei ennek a nemzetközi életnek a szellemi és gyakorlati tevékenység minden ágában. Ezeknek köszönhetjük többek között az egyetemes postaszövetséget, a méterrendszer térfoglalását, a nemzetközi jog haladását stb. Ma már 400-nál több ilyen társulat működik, a nemzetközi összejöveteleknek száma pedig az 1840—1912. időközben meghaladja a 2200-at.

A nemzetközi egyesületek szövetsége.

A nemzetközi egyesületek hosszú ideig minden módszer híján és mintegy rendszertelenül fejlődtek: az egyik nem tudta, hogy mit valósított meg a másik, nem egyeztették össze működésüket és nem

vették számba sem egészében, sem részeiben a nemzetközi életnek szervezkedését. Ennek elejét veendő, alakította meg 1910-ben Brüsszelben a nemzetközi egyesületek szövetségét az első világkongresszus, amelyben 132 nemzetközi szervezet vett részt. A szövetséget kifejlesztette az 1913-ban megtartott második világkongresszus, amelyen már 170 nemzetközi szervezet és 24 kormány volt képviselve. Ennek a szövetségnek a programja a következő:

1. Csoportosítja mindazokat a nemzetközi társulatokat (1. fent), amelyek az utolsó ötven év folyamán alakultak; köztük állandó érintkezést teremt; működésüket és munkáikat támogatja; előmozdítja együttműködésüket, egységesíti módszereiket és egymás mellé rendeli szervezetüket és programjukat.

2. Rendszeresen tanulmányozza a nemzetközi életnek egyetemes jelenségeit, ebből levezeti a gyakorlati megjelenítését egy olyan az egész világra kiterjedő szervezkedésnek, amelynek együttes alapjai a jog, a tudományos és technikai haladás és az egész emberiség közös érdekeinek szabad képviselete.

3. A nemzetközi társulatokat legmagasabb képviselőiként tekinti azon különböző rendű egyetemes érdekeknek, amelyeket nemzetközileg előmozdítanak és arra bírja őket, hogy szabadon szövetkezzenek a végből, hogy együttesen törekedjenek a nemzetközi életnek szervezésére minden téren.

4. Megteremt egy nemzetközi központot, ahol összegyűjti azokat az anyagi eszközöket, amelyekre a szövetségnek és a kebelébe tartozó egyesületeknek működésükben szükségük van, hogy ezúton is megkönnyítse a nagy egyetemes érdekek intézését.

5. Hozzájárul a nemzeti határokon túl terjedő összeköttetések kifejlesztéséhez, az emberi szolidaritás növeléséhez és a nemzetek közti béke biztosításához.

Szervezet.

A világkongresszus (Congrès Mondial) rendszerint háromévi időközben ül össze; az egyesületek képviselőiből alakított központi bizottság évenként. A központi hivatal (Office Central) a szövetség végrehajtó szerveként szerepel. Működésében segítségére van hat bizottság, amelyekben minden társulat képviseltetheti magát és amelyek valamennyi kérdést a kölcsönös érintkezés és kölcsönös tudományosság szempontjából mérlegelnek. Íme a bizottságok: 1. Együttműködés és közös vállalkozások. 2. Szabályozás és közigazgatás. 3. Egységrendszerek. 4. Társulatoknak és kongresszusoknak belső szervezete. 5. Anyag- és adatgyűjtés, kiadványok. 6. Tudományos és műszaki nyelv.

Nemzetközi központ.

Ez a nemzetközi központ Brüsszelben van, ahol ma 65 nemzetközi szervezet működik. A hivatal a belga kormány által ideiglenesen rendelkezésre bocsátott nagyszámú helyiségben (4200 m²) egyúttal számos egyesülettel nyert otthont. A nemzetközi központ a következő tevékenységeket és gyűjteményeket foglalja magában : 1. A nemzetközi múzeum (16 terem kb. 10,000 darabbal). 2. A nemzetközi gyűjteményes könyvtár (75,000 kötet). 3. Az egyetemes könyvészeti repertórium (11 millió szelvényjegyzet szakok és szerzők szerint osztályozva). 4. A nemzetközi okmánytár (100,000 iratsomó kb. 300,000 darabbal és képes okmánnyal). 5. A központban rendszerezett gyűjteményes könyvkereskedői szolgálat.

Valamennyi gyűjtemény nemzetközi, egyetemes és enciklopédikus jellegű és a központhoz tartozó egyesületek közreműködésével szerveztetett. A nemzetközi központ a semlegesség, részrehajlatlanság és területkivüliség elvén nyugszik és minden képviselt egyesületnek önkormányzatát elismeri.

Kiadványok.

A nemzetközi központ a következő közleményeket adja ki :

1. *Actes du Congrès Mondial* (saját világkongresszusainak jelentései a tárgyalásokkal és javaslatokkal együtt). 2. *Annuaire de la Vie Internationale* (a nemzetközi egyesületeknek monográfiái állandó pótlásokkal). 3. *La Vie Internationale* (havi folyóirat összefoglaló tanulmányokkal és bőséges adatokkal a nemzetközi élet és szervezkedés területeiről). 4. *Code des Voeux et Résolutions des Congrès Internationaux* (a nemzetközi élet minden ágában megnyilatkozó javaslatok rendszeres feldolgozása ; előkészületben). 5. A nemzetközi gyűjtemények katalógusa.

Eszközök.

A szövetség (Union) költségeihez hozzájárulnak : a képviselt egyesületek önkéntes adományaikkal, az államok szubvenciókkal, jöltevek adományaikkal. Ez idő szerint különösen az interparlamentáris unió és a Carnegie-féle békealapítvány támogatják. A szövetségnek költségelőirányzata ma évi 83,000 frankra rúg.

Az 1914-ben fellángolt világháború annyi felbecsülhetetlen nagy szellemi értéket semmisített meg, hogy nem csoda, ha a kölcsönös megértésnek útjait is jóidőn át majdnem járhatatlanná tette az a gyűlölködés, amelynek magját a háborús nyereszkedés szomorú rabszolgaságába szédült,

emberi természetéből szinte egészen kivetkőzött, sok-sok uszító nem szűnt meg a különböző nemzetek között elhinteni.

Hogy az emberiség boldogulását célzó második isteni parancs: a «szeresd felebarátodat, mint tenmagadat», ebben a világégésben nem vált egészen visszhang nélküli, kiáltó szóvá a pusztában, főképp megint annak a körülménynek volt köszönhető, hogy apostoli lelkű, kiváló emberek még a háború előtti években olyan nemzetközi szervezeteket tudtak létesíteni, melyeket (éppen, mert a mindennél hatalmasabb és ellentállóbb felebaráti szeretet kőszikláján épültek fel) a legádázabb faji, nemzetiségi s egyéb forrásokból fakadó kérelhetetlen gyűlölség pokoli erői sem tudtak szétrobbantani.

Azt hiszem, ebben az irányban elég csak két nemzetközi szervezetre rámutatnunk, amelyek mindegyike fényes igazolása annak, hogy az embernek nemcsak halandó teste, hanem halhatatlan lelke is van.

Az egyik a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság (Comité International de la Croix-Rouge), mely 1863-ban alakult Genf székhellyel s azzal a céllal, hogy a nemzeti vöröskereszt-egyesületek kapcsolatait fenntartsa és fejlessze. Különösen azoknak az alapelveknek szolgálatába állott ez a szervezet, amelyek a Vöröskereszt-intézményt létrehozták, nevezetesen a háború, betegségek és egyéb szerencsétlenségek áldozatai sorsának lehető enyhítése.

A másik az 1888-ban Washingtonban alakult, de London székhelyről irányított Nemzetközi Női Tanács (International Council of Women), amely a különböző államok női szervezeteit egyesítette az általuk megoldani kívánt karitatív és szociális kérdéseknek szolidáris és kölcsönös megértés útján való hatékonyabb módon leendő előbbrevitele céljából. Miután ebben a szervezetben a különféle nemzeti csoportok összesen mintegy 25 millió taggal szerepelnek: a háborúba keveredett államok legszigorúbb elzárkózottsága közepett ez a csodálatos szervezet volt úgyszólván az egyetlen, amely a legkétségbeejtőbb helyzetekben is megtalálta a módot arra, hogy a családjától messze elsodort harcoshoz az aggódó feleség és gyermek üzenete eljusson és

viszont az otthonmaradottak hírt kapjanak az értük küzdő családfőtől. Valóban mintha a Nemzetközi Női Tanács tagjainak ezt a világtörténelmi küldetését akarta volna kiemelni Madách *Az ember tragédiájának* azon soraiban, amelyekben a jövőért aggódó Adámot az Úr ezzel biztatja :

Ha tettdús életed
Zajában elnémul az égi szó,
E gyöngé nő tisztább lelkülete
Az érdekek mocskától távolabb
Meghallja azt és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni.

Nyilván a nemzetközi együttérzésnek ezekre a nyilvánulásaira a gyilkos világháború sötét háttéréből fokozott fényben kivilágító áldozatos, egyenesen önfeláldozó cselekedetekre alapította Ravasz László püspök az ideai pünköszt vasárnap oktaváján írt gyönyörű cikkében (*Budapesti Hírlap* 1934. május 27.) azt a javaslatát, hogy : «Nevezzük el a mai idöket a *Lélek korszakának* azért, mert ez az igazság».

«A huszadik század első felét az jellemzi, — írja — hogy újra felkereste a Lelket és bátran meg akarja ragadni. Rájött, hogy ez a legnagyobb kincse és meg akar élni belőle. Felfedezte úgy, mint a középkor a Civitas Dei-t, az újkor az egyéniséget, a felvilágosodottság az észet, a tizenkilencedik század az anyagot.

Ebben az utolsó felfedezésben rejlik végzetünk s innen ered a kivezető út is.

A világháború a maga rettentő összeomlásával maga alá temette az elanyagiasult műveltség ezer csodált dicsőségét. Trónok, birodalmak, égisz halmazott kincsek, közkeletű tételek, bálványok és életigazságok veszttek el.

De már maga a háború egy új látomást hozott. A háborút magát az anyagelvűség idézte fel, de erkölcsi erők vívtak benne. Nem a technika volt csodálatos benne, hanem a lélek. Bár a szervezet döntötte el : megmutatta a lelki erőknek beláthatatlan lehetőségeit. A béke semmit sem oldott meg, vagy ami még borzasztóbb : mindent rosszul oldott meg. Akik nyertek, érezték, hogy nyereségük szörnyű veszteséggé változik, ha nem találnak új, magasabb erőforrásokat, amelyek megmenthetik. Akik vesztettek, még élesebben látták, hogy csak magasabb erkölcsi erők kárpótolhatják azért és szerezhetik vissza, ami elveszett. Egyének és nemzetek tehát visszatértek egy betemetett forráshoz, belefogództak egy elfeledett erőbe, újra indultak egy ho-

mokba súlyodt határkötől, amelyen vakon átrohantak : felfedezték a Lélek tényét és felsőbbiségét.

Ez a mai korszak legnagyobb és legjellemzőbb eseménye.

A lélek titokzatos és kiszámíthatatlan erő. Az esti szellő csak egy szelíd símogatás, de a szél hegyeket formál és a tájfun városokat, őserdőket borotvál le. Lemérni mi sem tudjuk, más sem tudja, mert az írás szerint : «A Lélek fú, ahová akar és annak zúgását hallod, de nem tudod, honnan jó és hová megy.» Halljuk ezt a zúgást és ez a hang az Idő zenéje.

Mit jelent a Lélek emberének, a Lélek nemzetének lenni? Azt a képességet, hogy felfogjuk, megsokszorozzuk, továbbadjuk a legnagyobb erőt, a történelem dinamikáját : a Lelket.

Mit jelent ez a magyar hétköznapiakra nézve?

Először : nagy vigasztalást. Csak az veszett el, ami a magyar birtokállományból anyagi jó volt. A föld, a bánya, az erdő, a gyár, a ház, az emberek test szerint. De megmaradt mindaz, ami ezt teremtetten meghódította : a magyar Lélek.

Azután jelent egy nagy biztatást. Legnagyobb kincsünk a magyarság erkölcsi erői : ezt kell szaporíthatni és felduzzasztani. Leggyakorlatibb dolog az eszmény, mert abból élünk, sokkal inkább, mint az aranyból, a kenyérből vagy a munkából.

Új magyar típust jelent ez : a lelkimagyarság életstílusát.

Mert az élet a Léleknek míve és szerszáma. Sem nem több, sem nem kevesebb.

Ez a korszak üzenete számunkra.»

És hogy ez a magyar lélek milyen csodálatosan értékes megtestesülésre képes, arról mindannyian mély meghatottsággal győződhattunk meg, akik csak Szladits Károly professzornak Magyar Géza halála második évfordulóján a Magyar Külügyi Társaság által 1930. október 9-én rendezett ünnepi ülésen tartott emlékbeszédét végighallgattuk.

«Magyar Géza a budapesti Pázmány-egyetemen a polgári törvénykezési jognak volt — mint mondani szokás — szürke professzora, aki egész életében távol állott a közélet fórumától és tudós dolgozószobájában elvonultan csak könyveinek élt, s életének utolsó szakában mégis egyszerre elhagyja a tudósnaak szinte kolostori celláját, hogy a nemzetközi politika küzdőterére lépve a magyar igazság tüzes harcosává, perjogászból nemzetközi jogásszá legyen.»

Ezzé lett pedig azért, mert hazai egyetemünknek ez a speciálisan nagy magyar értéke a világháború viharaiiban, majd Trianon gyászában meghallotta a hívó szöveget, amely Magyarország és a világ boldogulásának útjául a nemzetközi jog fejlődését jelölte meg.

És Magyar Géza ment, hogy hazaszeretetből és kötelesség-érzésből nemzetközi jogásszá legyen.

Lett pedig olyan eredménnyel, hogy utolsó éveinek munkájával nemcsak hogy kimagasló hazai nemzetközi jogi íróink közül, de a világirodalomban is számottevő szereplésével kivívta magának az «Institut de droit international» a nemzetközi jog eme világakadémiajának egyetlen magyar tagságát. A «nemzetközi perjog» körüli kutatásainál az a cél vezette, hogy «elhárítsa a nemzetközi jogvédelem felesleges akadályait» és feltétlenné tegye az idegenek jogvédelmét.

Céljának megvalósulását az akkori kor békés szellemétől remélte, mely kort szerinte «minden túlzás nélkül békekorszaknak nevezhetjük, mert eddig még nem volt idő, amelyben a humanizmus szelleme az emberiséget annyira áthatotta volna».

«Általános és őszinte a törekvés — úgymond — a háború céljainak elhárítására, amely létrehozta korunk egyik legnagyobb alkotását, amely után sok időn át annyi kiváló elme hiába epekedett : a hágai békeegyezményt.»

Képzeltető, milyen rettentő lelki csapást mért erre a bizakodó lelkültre a világháború kitörése, de míg mások elcsüggedtek az emberi szolidaritás kialakulása, az emberi békés haladás lehetősége felől : Magyary az első kábulatból felocsudva, a hívő lélek optimizmusával és kötelességtudásával azonnal új munkába fogott. Tisztán látta maga előtt feladatát : «Meg kell erősíteni azokat a békebiztosítókat, amelyeken a háború átgázolt».

Ez a belátás hajtotta arra, hogy a nemzetközi bíraskodás tudományos rendszerét felépítse.

Míg odakint tombolt a háború vihara, ő fáradhatatlanul dolgozott ezen a békeművön. Munkájából mindenekelőtt egy önálló tanulmánya nőtt ki (*Nemzetközi bíraskodásról a magyar jogban*), amelyet székfoglaló értekezésül olvasott fel 1917-ben, midőn a M. Tud. Akadémia rendes tagjai sorába választotta. Ebben az értekezésében tüzetesen kimutatja, hogy a magyar nemzetnek milyen szerep jutott a nemzetközi bíraskodás eszméjének fejlesztése körül. Meglepő és csaknem elfelejtett adatokat hoz felszínre, melyek nemzetünk békeszeretét fényesen igazolják.

Megkapó visszaemlékezés (id. h. 25. l.), hogy az Interparlamentáris Unió 1896. évi budapesti konferenciája a magyar csoport indítványára sürgette olyan diplomáciai konferencia összehívását, amelynek feladata lenne egy állandó nemzetközi bíróság felállításának az előkészítése. Ez volt az első hatóság kezdeményező lépés a nemzetközi bíraskodás szervezése felé, amely a hágai «Cour permanente d'arbitrage» szervezésében kulminált.

A nemzetközi bíraskodás jövőjét vizsgálva, nem riasztják el a háború lesújtó tanulságai. A világháború szükségszerű eredményeül megjósolja a nemzetközi jogrend nagyobb szervezettségét. «Az államoknak, különösen az európaiaknak — írja — szorosabb szervezeti kapcsolatba kell lépniök, hogy a béke minél biztosabban legyen

fenntartható . . . Mindent el kell követnünk, hogy a nemzetközi jog bizonytalansága megszűnjék, hogy az minél szilárdabb testet öltjön, hogy így a háború réme ne fenyegetse örökösen az emberiséget» (id. m. 220. l.). Ezt a szervezetet azonban a supersuverainitás elkerülésével a nemzetek demokratikus egyenlőségének elve alapján kell megvalósítani (id. m. 223. l.). A kötelező nemzetközi állandó bírászkodás erőteljesebb szervezése mellett állandó nemzetközi békéltető tanácsot is kell alakítani, hogy senki se nyúlhasson addig fegyveres eszközökhöz, míg a békés kiegyenlítés valamennyi eszköze nincsen kimerítve.

Magyary szeme előtt így bontakozott ki a világégés közepén a Nemzetek Szövetségének gondolata, amelytől az emberiség javára a béke biztosítását várta, de a demokratikus egyenlőség és igazságosság jegyében.

Ezekre a reményekre sujtott le Trianon tragédiája.

Magyary jóslata részben bevált : a Nemzetek Szövetsége szoros világsszervezetet tüntet fel. Sajnos, a demokratikus egyenlőség helyett olyan hatalmi szervezetben egyesíti tagjait, amelynek egyenesen imperialisztikus éle van. Pedig — állapítja meg Magyary — korunkat legyőzhetetlen demokratikus szellem hatja át, amellyel imperialisztikusan felépített jogrend akár a belső állami életben, akár a nemzetek egymásközi viszonyában összeegyeztethetetlen és hosszabb ideig nem is tartható fenn. Magyary elfogultság nélkül értékeli a Nemzetek Szövetségét : visszaesést lát ugyan benne a hágai két békekonferencia magas erkölcsi színvonalához képest, de beismeri, hogy miután a Nemzetek Szövetsége egyszer megalakult, az emberiség azt többé nem nélkülözheti. Ám ezt a szövetséget Magyary szerint a hágai békekonferenciák szellemében kell továbbfejleszteni. Az ő szeme előtt olyan jövődő szövetség lebeg, amely jogilag lazább szervezetű, s amely imperialisztikus irányzat nélkül, inkább etikai alapon igyekszik az emberiség javát kölcsönös megértéssel, az összes államok érdekeinek egyenletes megóvása útján szolgálni.

A nemzetközi bírászkodásnak mélyreható tanulmányozása érlelte meg Magyaryban azt a meggyőződést, hogy a független bírói út biztosítása nagy mértékben elősegíti a nemzetközi viszonylatokban is a jog uralmát és az összeütközések igazságos elintézését hatásosabban biztosítja, mint a nemzetközi viszályok kiegyenlítésének egyéb módjai.

Szladits professzor feledhetetlen emlékü tanártársának a nemzetközi bírászkodás általánosan kötelezővé tétele érdekében folytatott fáradhatatlan küzdelmének ismertetése során kiemeli, mennyire mélyen átérezte Magyary, hogy «a világorganizáció, ha csakugyan hatékony akar lenni, együttal olyan nemzetközi atmoszférát kíván, amely nélkül

minden nemzetközi bírói berendezkedés csak a szobanövény sorsára van utalva». Érti e szellemi légkörön a kultúrnemzetek szolidaritásának érzését. Első sorban annak az emelkedett szellemnek visszatérését óhajtja és reméli, amely a hágai két békekonferenciát áthatotta és amelyről mindenkor a legnagyobb elismerés hangján emlékezik meg: «L'esprit de ces deux conférences exprime sous la forme la plus élevée et la plus universelle la solidarité de l'humanité entière et il est le garant le plus sur de la paix mondiale. Le retour a ce noble esprit nous permet d'espérer un avenir plus heureux pour les peuples». (Scientia 1928. május.)

Ennek az emelkedett szellemnek szolgálatában állott Magyary utolsó lehelletéig, ezzel is klasszikus tanúságot téve arról, milyen elsőrendű nemzetmentő kötelessége minden magyar embernek, hogy tehetségéhez képest minden erejével járuljon hozzá hazánk nemzetközi helyzetének emeléséhez. Hazánk ma még inkább, mint Werbőczy idejében, «in faucibus hostium», az ellenség torkában vergődik. Minden erőnket kifelé kell egyesítenünk. Ezért ki-ki tegye le saját szakmukájának obulusát a köz oltárára. Mert minden munkánknak megvan a kisugárzó hatása, megbecsülésünk, nemzeti tekintélyünk, erkölcsi súlyunk emelésére. Magyary önfeláldozó munkáséletének ez egyik legnagyobb tanulsága. De ő más kincset is hagyott hátra nekünk. Arra is tanított, hogy a nemzetközi jog haladását sohasem fogjuk elérni pusztán jogi rendszerekkel, hanem csak a lelkek felemelésével: *sursum corda!*

Magyary lelkét mélyen áthatotta a keresztény eszmény. Valóban, Krisztus tanításának érvényesülése az államok életében volna a legnagyobb haladás a nemzetközi jogban, amely egymagában biztosítaná a világ békéjét. De hol vagyunk ma még a krisztusi felebaráti szeretet nemzetközi elismerésétől? A világháború borzalmi után újból állig fegyverben állanak egymással szemben a népek. Az elmúlt katasztrófánál is rémítőbb örvény szélén állunk, amelybe bármely percben újból beleszédülhetünk. Úgy, hogy kétségbeesetten kell felkiáltanunk Shaw Johannájával: Uram, mikor érik meg földed arra, hogy szentjeidet befogadja?

Ám éppen azért jönnek időnként közénk az apostolok, hogy a kétségbeeséstől megóvjanak.

Ilyen apostolok találkozási helyei a nemzetközi kongresszusok, amelyeknek jelentősége soha el nem képzelt fokra emelkedett, éppen a világháború legvégzetesebb következményekép ráncszakadt önző széthúzás közepett.

Az újabb idők egyik legfélelmetesebb betegsége a fehérvérűség, ahol a vörösvérsejtek rovására a fehérvérsejtek száma ijesztő mérvben elszaporodik és a vörösvérsejteket rövid időn belül felemésztvén, az ezen kórságba esett egyén halálát okozzák. A lelkeség életet adó vörösvérsejtjeit ilyen félelmetes módon támadták meg a kizárólag dollárban kifejezhető értékekért küzdő, sok nemzetnél elhatalmasodott anyagiasság fehérvérsejtjei.

Az emberiség igazi végcéljával, az állandó lelki tökéletesedéssel szemben reánk borult csodálatos vakságnak egy szomorú kórtünete, hogy New-Yorkban egy «tudományos» összejövetelen Cady amerikai vegyész a diadal érzetével jelenthette be, hogy sikerült feltalálnia az «AZ 03 F» jelzésű hadigázt, melynek romboló ereje minden eddig ismert hasonló «tudományos vívmány» pusztító hatását messze felülmúlja.

Valóban kétségbeejtő volna az emberiség jövő sorsa, ha a modern tudományt és technikát csak ilyen fehérvérsejtszerű kihatások rúgójjává tudná tenni.

Nagy vigasztalást adhat nekünk az a körülmény, hogy ugyanazon cikk, mely az emberiséget fenyegető ezen legújabb veszélyről a *Pesti Napló* 1904. évi szeptember hó 15-i számában beszámol, párhuzamosan leközlí az angol tudósok aberdeen-i kongresszusán elhangzott azt a nyomatékos figyelmeztetést, amellyel a carlisle-i püspök a valódi humanizmus legelső feladatára rámutatott, mondván : «Ne a gyilkosságot tökéletesítse a tudomány, hanem az emberiség érdekeit szolgálja. Meg kell könnyítenie az emberek fáradtságos, küzdelmes életét, meg kell szabadítani őket a boldogtalanság sok forrásától!» Ha ebben az irányban halad és mutat fel eredményeket a tudomány, akkor lesz igazán az emberiség tényleges jótevője.

Íme, az emberiség lelkiismeretének ismét egy olyan

megszólalása, mely kongresszuson tört magának utat, olyan megszólalás, amely már egymagában is egyszerre teszi érzékelhetővé az ilyen, a magasabbrendű örök igazságok kutatása céljából rendezett nemzetközi összejövetelek jelentőségét.

Csoda-e, hogy midőn a világháború és az azt követett világégés borzalmai lassanként elhalaványultak, és a földtekén további küzdelemre visszamaradt emberiség kezdett számot vetni arról, mit nyert és mit veszített ebben a rettenetes birkózásban, majdnem Schiller *Lied von der Glocke*-je családfőjének szomorú sorsára jutottunk, aki a lángok martalékává lett otthonának romjain szemlét tartva, azon alapon indul egy szebb jövő felé, hogy

Was Feuers Wuth Ihm auch geraubt,
Ein süßer Trost ist ihm geblieben.
Er zählt die Häupter seiner Lieben,
Und sieh! ihm fehlt kein theures Haupt.

Így vetett számot a továbbélhetés lehetőségével az oly súlyos megpróbáltatásokon átesett emberiség is.

Hiszen ha a háborúnak addig elképzelhetetlen elkeseredéssel és kitartással megvívott ütközeteiben a katonák milliói törtek is egymás életére gyilkosabbnál gyilkosabb fegyverekkel; már az ellenséges nemzetek kórházaiba és fogolytáboraiába került hadfiak tapasztalhatták, hogy a felebaráti szeretet különféle nemzetközi szervezeteinek áldozatos tagjai mennyi őszinte jószándékkal igyekezzenek a gyűlölködés rettenetes kártevéseit legalább részben jóvátenni.

Mennyi nemzetközi egyéni megértés és közeledésről számolnak be az azóta megjelent háborús naplók és más feljegyzések! Mindent felülmúlt azonban az a szorgos gondoskodás, amellyel a háború során a Genfben megalakult «Nemzetközi gyermekvédelmi szövetség» irányítása mellett a világégés legártatlanabb áldozatait, a legkétségbeesettebb gazdasági válságba jutott országok gyámol nélkül maradt kiskorú gyermekeit, igyekeztek világszerte megmenteni.

Mikor a harcok elcsendesedése után az egyes államokban a régi rend helyreállott, ezen «Nemzetközi Gyermekvédő Szövetség»-nek Genfben tartott beszámoló ülésén felmerült

az a kérdés: vajjon nem kellene-e ezt a nemzetközi szövetséget, amely kifejezetten háborús létesítmény volt, a fegyverek elnémulása után mint «idejét múlt» valamit szintén feloszlatni. Ekkor egy nemesszívű olasz ügyvédnő, Signorina D'Almazzo ajkáról hangzott el a tiltakozás azzal, hogy sohasem volt ennek a szervezetnek nagyobb és jelentősebb küldetése, mint most, a háború után, mert minden egyes oltalomba vett gyermek, akinek bölcsője fölé hajlanak védőleg a más nemzethez tartozó pártfogók, ily módon első ráeszmélése pillanatától kezdve fogja tapasztalhatni, hogy az idegen nemzet tagja szeretetnek is lehet hírnöke, nemcsak gyűlölködés képviselője.

Így értékelve a nemzetközi tényezőket, érthető az a szívszorongó aggodalom, mellyel az államok újraéledése után minden nemesebben érző ember számbavette a nemzetközi érintkezést lehetővé tett szervezetek ébredésének minden nyilvánulását.

És íme, boldogan állapíthattuk meg Schiller tűzkáro-sultjával

es fehlte uns kein theures Haupt!

Megható lelkesedéssel és mély hozzáértéssel foglalta össze az idevonatkozó felemelő és vigasztaló adatokat egy kiváló honfitársunk, dr. Drucker György, a Magyar Külügyi Társaság igazgatója, a *Külügyi Szemle* szerkesztője és az interparlamentáris unió magyar csoportjának titkára abban az értékes tanulmányában, amelyet *A nemzetközi szervezetek, a nemzetközi organizáció kialakulása* címmel a Berzeviczy Albert elnöklete alatt működő Magyar Külügyi Társaság adott ki 1933-ban.

A mű gyönyörű célzatát talán legtalálóbban az első oldalon olvasható ajánló sorok fejezik ki:

Azok emlékének, akik 1918. június havában egy új igazságosabb világrend közeli kialakulásának hitével mellettem estek el a Piave partjainál . . .

Ezt az új «igazságosabb világrend»-et fogják hitünk szerint megteremteni azok a «nemzetközi szervezetek és intézmények», amelyeknek pontos és áttekinthető ismertetését adja könyvében a szerző.

A nemzetközi szervezetek fogalmának és történeti fejlődésének ismertetése után tüzetes tanulmányban ad számot arról a Nemzetek Szövetségéről, amelynek létrejötte feledhetetlen emlékü Magyar Gyéza életének legszebb álma volt.

Ezen szövetséggel kapcsolatban a könyv révén világosan megrajzolódik az a finom hálózat, amellyel a világ nemzetközi szervezetei a békemozgalmakon kívül a jog és közgazdaság, a munkaügy, nevelésügy, feminizmus, sport, humanizmus, vallás és erkölcs, közgazdaság és pénzügy, mezőgazdaság, ipar és kereskedelem, közlekedés, tudomány és művészet, orvostudomány és egészségügy, nemkülönben az egyéni, állami, egyházi és társadalmi élet egyéb vonatkozásaiban állandóan keresik és munkálják a különféle nemzetek közötti megértést és egymáshoz való közeledést.

Azt a tényt, hogy ezt a kölcsönös megértésre való törekvést a világháború tényleg nem tudta elfojtani, mi sem bizonyítja jobban, mint Drucker könyvének az a fejezete, melyben a Nemzetek Szövetsége felosztása alapján a feladatok szerint 14 nagy csoportban ismerteti az összes nyilvántartott nemzetközi szervezeteket (úniók, ligák, bizottságok, konferenciák, irodák stb.) hivatalos elnevezésük, alapítási évük, székhelyük, a tagok száma és annak külön feltüntetésével, vajjon valamilyen formában Magyarország is helyet foglal-e az illető nemzetközi szervezetben.

Ezen ismertetés szerint a nemzetközi szervezetek száma ma már mintegy 600-ra rúg.

Ha ezt a számot a L'Union des Associations Internationales, a nemzetköziség gócpontja, által 1912-ben közzétett kimutatással összehasonlítjuk, amelyben a nemzetközi szervezetek száma 400-ra volt téve, reményteljes örömmel állapíthatjuk meg, hogy ezeknek a népek életében a vörösvérsejtek szerepét játszó intézményeknek száma a közbejött háborús behatások ellenére 50%-os emelkedést mutatott.

A vészes vérszegénységet kezelő orvos a vörösvérsejtek szaporodásában mindenkor a válság elmúltát és a gyógyulás kezdetét látja.

Nekünk is az emberiség lelkiiségének újraéledéséhez ad biztos reményt a nemzetközi szervezkedéseknek mind erő-

sebb kialakulása, s amint a testi egészség előrehaladtával az egyes ember cselekvőképessége is növekszik, úgy él bennünk az a biztató tudat, hogy a reánk szakadt kölcsönös gyűlölködés zsibbasztó hatásából kiemelkedve az egész emberiség tökéletesedésére irányuló egyre fokozódó cselekvőképességére számíthatunk.

Ennek a cselekvőképességnek a mérve a legbiztosabb mértéke annak, hogy a nemzetközi kongresszusok által elért aktív eredmények is mennyire szemléltetővé teszik ezen nemzetközi érintkezések jelentőségét.

Ezért lehet tanulságos a nemzetközi kongresszusok hatásainak külön tanulmányozása is.

ROTTENBILLER FÜLÖP.

LISZT FERENC NYOMAI A FRANCIA IRODALOMBAN.

Mint később Wagner Richárd, Liszt Ferenc sem volt «csak» muzsikus. A romantikus ember is egyetemes ember, akárcsak a renaissance embere; megvan a maga humaniz-musa: hősei a dicsőség ormáról is leszállnak, hogy mennél többet átéljenek abból, amit ember átélhet; hogy ne hiányoz-zanak a szellem egyetlen díszlakomájáról sem. Liszt virtuózi pályafutását nem egyszer veszélyezteti a szó hétköznapi értelmében vett «kisiklás» a boldogság vagy a megismerés vassinekkal le nem rögzített utaira. A zenét ritkán — inkább sohasem — látja különálló mesterségnek vagy egyedülvaló művészetnek: a romantikus ember intenzitás-szomja egyetlen eszménybe, valami nagyszerűen egységes káoszba for-rasztja össze mindazt, amiért élni érdemes. «Hernani csatáját» festőnövendékek lelkes segédcsapata dönti el az új irodalom javára. Liszt és Berlioz élete ott lüktet minden valamirevaló író, iskola, «cénacle» életében. Alig van irodalmi karikatúra, amelyen ott ne látnók Liszt jellegzetes arcvonásait: ¹ alig van szalon, amely ne számítaná törzsvendégei közé; alig van valamirevaló levélgyűjtemény vagy emlékirat, amely-nek tárgymutatója ne büszkélkednék Liszt — sokszor tévesen írt ² nevével.

Hogy mit jelent Liszt az egyetemes romantika történe-tében, épp úgy válaszra vár, mint az, hogy hol kell elhelyezni

¹ Mindenki ismeri pl. Grandville szatirikus rajzát («Thé artis-tique assaisonné de grands hommes», 1845). A «nagy férfiak» közül, akik Mme de Girardin művész-teáját «fűszerezik», meg lehet külön-böztetni az id. Dumas-t, Balzac-ot, Soulié-t, Janin-t, Hugo-t s a zongoránál Lisztet. (Collection romantique d'Adolphe Jullien.)

² Litz, Listz.

az ő jellemképét a romantikus művésztípusok és élettípusok galériájában. Bizonyos, hogy a történetíró és a karakterológus egyformán sokat nyer, ha szemébe néz majd ezeknek a feladatoknak.

Addig is el kell végezni egy mindezekhez szükséges s alapjában egyszerű és szerény, de eredményeiben bizonyosan nagyon értékes feladatot: a Lisztre vonatkozó adatok és vélemények összegyűjtését s az ő írói oeuvre-jének irodalmi szempontból való feldolgozását. A zenetörténész e téren számít az irodalomtörténet kutatójának segítségére. A feladatot nem is lehet egy embernek tervszerű kutatással megoldania: ¹ a véletlenül, más munka közben felbukkanó adatok lassankint töltik ki a rendszer hézagait. Sokszor nem hoznak majd jelentékeny eredményt, de még ilyenkor is tanúságot tesznek Liszt hatásának és hírének szokatlan méreteiről.

Az adatszállítás munkájában vesz részt néhány, a legkülönbözőbb irányú kutatások véletlenének köszönhető apróság. Melléktermékek csak, s a Liszt-specialisták dolga, hogy megállapítsák, lehet-e hasznukat venni. De a melléktermékek a modern munka «rentabilitásának» egyik legfontosabb tényezője...

*

G. de Contades² emlékezéseiben (*Portraits et Fantaisies*)³ újra lenyomatja azt a cikket, amelyet a Liszt halálát követő napon a *Figaro* irodalmi mellékletébe írt. Ennek java a szerző szerint Edmond Leclerc egy régi cikke, amely a *Mercur* [*de France*] 1835-i évfolyamában friss benyomások alapján mutatta be Liszt körét, mindazokat a hírességeket, akik bejáratosak voltak három kis szalonjába. Ez a cikk is hangsúlyozza Liszt érdeklődését kora nagy világnézeti áramlatai iránt.

¹ Amit az első kutató elvégezhet, arra vállalkozott a debreceni egyetem Francia Intézetének egyik tagja: Pogány Ilona. Néhány adatát mi is felhasználtuk.

² Francia bibliografus és archeológus (szül. 1846-ban). Életrajzát és műveinek felsorolását l. Vapereau *Dict. des contemporains*-jának toldalékában.

³ Paris, Quantin, 1887. 149—162. l.

Estély Lisztnél (1835).

Liszt Ferenc híressége, amely egyidejű Rossini *Semiramis*ával,¹ de Wagner *Parsifal*jával is, több mint fél évszázadra terjed. Így hát majdnem friss aktualitás, ha behatolunk — ötven évvel ezelőtt — a híres zongoraművész szalonjaiba. Egy ma már elfelejtett író² fog bennünket oda bevezetni a romantikus «*Mercure de France*»-ban, 1835 egy szépséges májusi estéjén.

Liszt a Rue de Provence-on lakik, a 63-as szám alatt, azon a fényűző és művészi Rue de Provence-on, amely a Chaussée d'Antin palotáitól a Rue Le Peletier-beli Operához vezet.

Tíz éve már, hogy a gazda³ Párizsba érkezett és ott diadalmaszkodott. 1811-ben született és így az a Liszt, aki ma sörényét a békés nyárspolgárok felé lobogtatja, igaz, nem elvénhedt oroszlán még, már nem a hajdani csoda-oroszlánkölyök.⁴ A billentyűsor akrobatája, miután értelmét és gondolkozását is úgy gyakorolta, mint ujjait,⁵ ma eredeti zeneszerző és a harmonizálás mestere. Éppen most bizonyította be ezt a párizsi zenekedvelőknek a városházán adott nagy hangversenyen. «Liszt úr — írja Émile Deschamps beszámolójában⁶ — egy csapásra napjaink harmonistáinak első sorába lépett... Igazságtalanság volna azt mondani, hogy óriási sikere volt, amikor valóságos diadalról kell beszélni. Ha az ember ezt az ihletett fiatal művészt látja,⁷ akinek pillantásai az ujjai alól kiszökkenő harmónia-sugarakat verik vissza, úgy érzi, hogy ez már nemcsak zene, hanem *költészet is*, s én újra meg újra azt mondtam magamban :

Voilà le merveilleux enfant, homme à présent!

Au trépied musical poète improvisant,

Liszt, Liszt, qui changerait, sans changer de délire,

Les notes pour les vers, le clavier pour la lyre!⁸

¹ A velencei első előadás éve: 1823.

² Csakugyan nem tudnak róla semmit a különböző lexikonok.

³ le maître du logis.

⁴ A «csodagyermek» analógiájára: lionceau prodige.

⁵ Az autodidakta Liszt nagyrabecsüli a rendszeres neveltetést. Minden Liszt-kutatónak gondosan el kellene olvasnia Pauline Viardot-Garciáról írt esszéjét (1859), amelyben a mester a nagy énekesnő tanulmányairól és tudós ismerőseiről emlékezik. *Gesammelte Schriften von Franz Liszt*, herausgeg. von L. Ramann, III. Bd. I. Abteilung (Leipzig, Breitkopf u. Härtel, 1881), 122—123. l.

⁶ «Paris», 1835 febr. 15. és 1837 jan. 15. sz. Két 8-adr. kötet, 190—192. l.

⁷ le jeune inspiré.

⁸ Deschamps is a romantikus felfogás szerint való művészt látja és dicsőíti Lisztben: az ihletettet, az önkívületben rögtönzőt ;

A hangverseny végén az ifjú lángelme «a fáradtságtól és az izgalomtól kimerülve elájult egy duó közepett, amelyet Mlle Viállal együtt adott elő». De néhány nap múlva újra játszotta ezt a duót egy fiatal tanítványával, aki ezen az estén a zongora mellett áll. Egy tizenhároméves gyerek ez, akit Hermann Cohennak hívnak, és aki egyszer majd «Hermann atya» lesz,¹ amint tanárát «Liszt abbénak» fogják nevezni.

Szerzeményeinek természete — mélyek, de egy kissé ködösek — azt mutatja, hogy sokszor metafizikai ábrándozások hatása alatt készültek. Heine Henrik egy «bergère» mélyébe süppedve rosszmájúan sorolja el vendéglátó gazdája világnézeti változásait;² «Liszt sokáig a szép saint-simoni tanok buzgó híve volt; később Ballanche spiritualista gondolatai burkolták ködfátylukba; ma leginkább Lamennais katolikus köztársasági dogmái lelkesítik, aki a keresztre a jakobinus-sapkát biggyesztette.»³ A három iskolának, amelyeket egymás után látogatott Liszt, aki mindig megzenésítendő gondolatok után kutatott,⁴ ma egy-egy képviselője ott van szalonjában: ott látjuk Barrault-t, Ballanche-t és Lamennais-t.

Amott támaszkodik a faburkolathoz az az Émile Barrault, aki hű tanítványként követte Enfantin atyát a Rue Ménilmontant-ról az esküdtszék elé. Azóta Ázsiában is utazott, de regényeit megírni Európába jött vissza, mígnem egy szép napon Afrikában Algéria képviselőjévé választják meg a törvényhozó gyűlésbe. Szórakozottan tekinget maga körül és álmodozik; közben felülről lefelé végigsimogatja hosszú, keleties szakállát.

Mme Récamier szegény Ballanche-a gyalogszerrel érkezik. Az a fekete ruha⁵ van rajta, amelyet már reggel tíz órakor is viselt, amikor Tortoninál egy sajtostésztá⁶ volt egész ebédje; azután az «Abbaye-aux Bois»-ba sietett, ahol Chateaubriand úr miséjét énekelte.⁷ Az örökre elhagyott *Antigone* szerzője nagyon büszke, amikor megtudja, hogy a ház ura (Liszt), aki pedig kezd ráunni, az ő ködös *Orpheus*ából merít ihletet egy szimfónikus költeményéhez.

Lamennais abbé, aki most irányítja a nagy zongoristát, fél-

de még inkább a romantikus művészet egyetemes eszményét: a sokoldalú lángelmét, aki zenész és költő egyszemélyben.

¹ Hermann Cohenről semmit sem találtunk az életrajzi lexikonokban.

² variations philosophiques.

³ «Voir Heine: *De tout un peu*, p. 301.»

⁴ Liszt, en quête de pensées à mettre en musique. Ebben az időben nem a zene kedvéért keres Liszt új gondolatokat. *Egész ember*, modern ember akar lenni, nem «csak» művész.

⁵ avec cet habit noir. Lehet frakk is.

⁶ croûte au fromage.

⁷ Az «Abbaye-aux-Bois» Mme Récamier rezidenciája.

szegen ül nem sokkal távolabb, egy vörös kanapén. Sovány és beteges ; alig van szusz a mellében ; fursán mosolyog, nem tudni, min, és előrenyújtja feltűnően jellegzetes fejét, amelyet egy zöld szem s az éles orr igazán fantasztikussá tesz. Ez aztán csakugyan arra való ember, hogy a mestert apokaliptikus fantáziákra ihlesse, amelyekben, Heine állítása szerint, Sátán lovagol fekete paripán és Krisztus ragyog arany fegyverzetében.

Barrault, Ballanche és Lamennais után «Isten tudja — suttogja egy gúnyos szkeptikus, — hogy hova vezetik majd Liszt Ferencet fantáziái». Két vendég, aki itt beszélget a közelben, talán előre érzi már, hogy valamikor majd a Szent Péter-templom lépcsőihöz fogják vezetni Lisztet. Az egyik báró Eichstein, aki ekkor még nem tudott Lisztben érdeklődést kelteni ortodox bölcselate iránt ; a másik Deguerry abbé,¹ aki elcsábítja őt finom beszédmodorával, de még nem tudja visszavezetni hitéhez.

A filozófusok után lássuk az írókat. Itt van legelőbb is Heine Henrik, a franciává lett német. Amint Théophile Gautier festi : harminc éves ember, látszólag egészséges, mint a makk ; olyan, mint valami simaképű germán Apolló. Magas homlokát elevenszöke,² egyenesre nyírt s kissé hosszú haj koszorúzza, s e miatt fiatalábbnak látszik koránál. Párizs 1830-ban hódította meg Heine Henriket, aki most szolgáltatta ki hódítójának «Németországot».³ Még nehezen beszéli nyelvünket, de szellemességénél fogva már megszerezte a francia polgárjogot.⁴ S vajjon nem lesz-e a szerencsétlennek nemsokára szüksége a mi nemzeti vidámságunk egész tárházára, hogy elviselje azt a túlságosan nagy részt, amely neki a «Weltschmerz»-ből kijut, — abból a világfájdalomból, amelyet majd egyik honfitársa fog bemutatni a Rajna túlsó partján.⁵

Mellette Émile Deschamps, a költő, akinek kevesebb a lángesze, de több lesz a szerencséje. Nemrég ő volt a szövegírója Mozart *Don Juanjának* s nemsokára *Benvenuto Cellini*t fogja adni a nagy Berlioznak.⁶ De azt fogja képzelni, hogy hibátlan versekbe tudja önteni Shakespeare angolságát, sőt — ki hinné? — Molière francia nyelvét is, pedig végtére is csak egy romantikus Ducis lesz.

Kissé odább mindenki olyan hírességet bámul, akit alig mernek nőnek nevezni, pedig műveinek igazi varázsát női érzékenysége teszi. George Sand ez, aki éppen azon fáradozik, hogy lerázza magáról

¹ Gaspard Deguerry (szül. 1797-ben), híres egyházi szónok és párizsi lelkész. Költő és finom lélek.

² d'un blond chaud.

³ Szójátékos célzás Heine Németországról írt munkájára.

⁴ il est déjà, par l'esprit, naturalisé Français.

⁵ L. Henri Heine, Th. Gautier tanulmánya a *Reisebilder* éln, 111. l.

⁶ Vigny-vel együtt.

a házasság bilincseit s emberbaráti kapcsolatba lépjen a *La Chênai*e filozófusával,¹ akit maga Liszt vezetett el a költő padlásszobájáig.² G. Sand kezébe támasztja hatalomtól sugárzó homlokát s akaratlanul is Ziegler *Bukott anyg*alára emlékeztet. Mintha azt mondaná: «Boldogságot! boldogságot! én át tudom érezni s adni is tudok belőle; csak egy lelket adjatok, aki meghallgat, egy lelket, aki fölemel s aki velem repül!» A kívánt lélek szerencsére nincs messze és Delphine³ nem sokára megírhatja egyik «párizsi levelében»⁴ «G. Sand és Lamennais barátságáról sokat beszélnek az emberek.» Aztán egy olvasó, aki látja, hogy a «kékharisnya» a vörös reverendát utánozva morálról és vallásról prédikál, Buffont parodizálva így kiált föl: «Az asszonyi munkákban a stílus: a férfi.»⁵

Viszont a művész számára az ihlet: a nő. Ki hát az a nő, aki Liszt szívéből kicsalja azokat a szerelmi dalokat, amelyeket ujjai átvisznek a billentyűkre? Ne keressék: ma este nincs itt; azt rebesgetik, hogy Genfben várja a maestrót. Szőke, bájos⁶ és szellemes grófné, a szív és az ész minden erényével ékes. Már a Faubourg-Saint-Germainben is, amelyet azóta otthagyt, megtapsolta és megjegyezte magának a kis Lisztet, akit akkor Rossini mutogatott szabott áru hangversenyein. Ma a gyerekekből férfi lett s holnap G. Sand azt írja majd a szőke grófnénak: «J'ai entendu F. Liszt parler de vous et je vous ai vue: je crois d'après cela que je puis sans folie dire que je vous aime.»⁷

Az éneklés két mestere is jelen van a zongora mesterének ezen az emlékezetes estélyén: Cornélie Falcon, aki csak a minap kreálta a *Zsidónőt*;⁸ Adolphe Nourrit, aki most fogja énekelni a *Hugenottákat*.

Meyerbeer! Másról se beszélnek Párizs művészvilágában, mint az ő új művéről, a *Bertalan-éj*ről. Nourrit-t ma este indiszkrét kéréssekkel ostromolják. Az egyik kíváncsi egy csodás női hármásról kérdezősködik, amely nem lesz a partitúrában; a másik hatalmas

¹ Lamennais.

² L. G. Sand: *Histoire de ma vie*, IV. köt. 357. l.

³ Delphine Gay, Mme Emile de Girardin.

⁴ courrier de Paris.

⁵ Pour les ouvrages des femmes, le style, c'est l'homme! Lefordíthatatlan szójáték. Buffon híres mondása: «le style, c'est l'homme» (stílusáról lehet megismerni az embert). Homme férfit is jelent; ouvrage de femme női munka és női kézimunka is lehet.

⁶ gracieuse. Törékenyt, filigránt is jelenthet.

⁷ G. Sand: *Correspondance*, I. köt. 209. l.: Lettre à Mme la comtesse d'Agoult, 1836 május.

⁸ Marie-Cornélie Falcon 1812-ben született s 1832-től 1837-ig a párizsi Opera egyik legfőbb csillaga volt. 1840-ben végkép visszavonult a színpadtól, eltűnt a közönség szeme elől; állítólag Oroszországban lett énekmesternő. A *Zsidónő* egyik főszerepe volt (1835).

kórusokról beszél, amelyeket valóságos tűzérési gyakorlatok¹ szaktítottak volna meg; de az ágyúlövések helyett a valóságban csak sovány puskaropogás fog szerepelni. Az agyonhajszolt Nourrit elmenekül az alkalmatlankodóktól s menedéket talál a zongora mellett, ahol kísérője, Kreissler már egy dal bevezetését játssza.

S ekkor Nourrit az *Ifjú Apácát* énekli, Schubert fonséges dalmainak egyikét, amelyeket ő fedezett föl Franciaország számára.² Nemcsak az operai deklamálás tökéletessége ez az ének, hanem a lélek legmélyéről jövő dal is; melankóliája előre jelzi azt a könyörtelen betegséget, amely egy napon a Hôtel Barbaja kövezetére fogja odadobni a mindig a betegség gondolatával tépelődő énekest.³

De Nourrit elhállgatott s az estélynek vége. Átlékelésűten és megindultan, egyenkint hagyják el Liszt három kis szalonját a filozofusok és az írók. (Egész határozottsággal állíthatjuk — árulja el E. Leclerc ezt az akkor megdöbbentően ható tényt, — hogy elmenetkor G. Sand egy szivart kért!)

Mindennek ötven éve s azóta mind meghaltak, kivéve Cornélie Falcont, aki oly sok évvel túlélte Rachelt. Mind meghaltak, de tegnap még Liszt Ferenc élt s alig néhány hónapja a zene isteneként ünnepték abban a Párizsban, amely hűségesebben kitart bizonyos kultuszok mellett, mint ahogy gondolná az ember. És azok a szerencsés halandók, akik előtt mult tavasszal a mester a zongoránál fölidézte dicsőséges pályafutásának emlékét, éppoly lelkesen kiáltották, mint 1835-iki hallgatói: «Well roared, lion!»⁴

*

A cikkíró túlságosan felületes ahhoz, hogy megértse és értékelje Liszt «világnézeti változásait». A korszak egyik legnagyobb és legtisztább alakját, Lamennais-t, is rosszindulatú lenézéssel kezeli; a mélységesen rokonszenves lyoni filozófus, Ballanche, sem jár jobban. Sem az újságíró, sem a mémoires-író nem próbál behatolni a Liszt különcködéseibe, különös barátságai mélyén meghúzódó emberi értékekbe. Jóindulatú elnézéssel (mert a jóindulatot nem lehet megtagadni a min-

¹ décharges d'artillerie: ágyúzás.

² Nyilván Liszt hatása alatt, aki Beethoven és Schubert apostola volt a francia közönség előtt.

³ Nourrit (1802—1839) Nápolyban öngyilkos lett: kiugrott szobája ablakából.

⁴ «Cette étude a paru, au lendemain de la mort de Liszt, dans le supplément littéraire du Figaro, samedi 7 août 1886.» (Contades megjegyzése a kötetbe foglalt cikk végén.)

denkivel szemben nemeslelkű magyar zongoraművésztől) mutatják be a nagy férfiú három szalonját megtöltő kiválóságok «vegyes» társaságát, körülbecsomázván őket a pletyka pipacsaival. Pedig Liszt társaságának már az összeállítása is beszédes: eleven tiltakozás az a szakszerű egyoldalúság ellen.¹

De korai volna még levonni tanulságainkat. Az egyetemes művész méltóságának és hivatásának hite árad Liszt minden művéből, de különösen abból a hat cikkéből, amelyeket *A művészek helyzetéről* (*De la situation des artistes*) írt francia nyelven, 1835-ben. 1835 Vigny *Chatterton*-jának éve és Liszt cikkeinek egynémelyikén titkolatlanul rajta van a chattertonizmus sötéten ragyogó bélyege. Amikor a IV. cikkben Berlioz sorsát rajzolja s keserű szemrehányásokat tesz az Opéra és az Opéra-Comique hatalmasainak, hogy nem karolják fel az igazi géniust, úgy, hogy Berlioz végül a Porte-Saint-Martin karmesteri állásával kénytelen beérni, így végzi költői vádiratát: «Ez pendantja Beckford úr esetének, aki Chatterton-t komornyiki állással kínálta meg.»² De közvetlenül is hivatkozik Vigny nagy feltűnést keltett drámájának előszavára,³ amely hangsúlyozza, hogy a művészet mártíromság, pedig a művészet megtisztítása az emberiség megtisztítása. Nyilván Vigny izgatásának eredménye Lisztnek az a benső meggyőződése, hogy a művésznak társadalmi hivatása van: a művészek «egy minden szívbe szünetlenül behatoló és növekedő, titkos vallás evangelistái és papjai»,

¹ Mignet-t (Haraszi Emil szerint), ill. Crémieux-t (Ramann Liszt-monografiája, I. 136. szerint) kéri: «Monsieur . . ., apprenez-moi toute la littérature française!» Nohl (id. m., 77. l.) idézi tőle: «Bis in das tiefste Alterthum zurückgehend und nach Stoffen suchend, läßt sie sich kaum irgend ein Moment des poetischen Lebens entgehen. Den Völkern des Orients, wie denen des Occidents ringt sie Vorbilder und Farben zu ihren Tongebilden ab. Ein vollflutender magnetischer Strom verbindet *Poesie und Musik*, diese beide Formen menschlichen Denkens und Fühlens.»

² L. Ramann idézett kiadása, II. köt. 23. l. — A Saint-Cricq- eset egyébként vele is megköstoltatta a művész-sors megaláztatásait.

³ U. o., 16—17. l.

kiválasztottak, akiknek feladata az emberiség nevelése s bizonyos mértékben irányítása is. Az átlagemberek nemcsak nem ismerik el a művész kiváltságos helyzetét, hanem még az átlagnak kijáró megbecsülést is sajnálják tőle. E téren Liszt zenész-példákkal egészíti ki a *Stello* és *Chatterton* költőjének költők életéből vagy mondájából vett példáit (Mozart, Beethoven sorsa)¹ s ezzel félreismerhetetlenül odafűzi fejtegetéseit Vigny fejtegetéseéhez.²

Egyebütt is Vigny szellemi rokonának mutatkozik. George Sandhoz intézett levelében (Párizs, 1837 ápr. 30.)³ a lángész tragikumát egészen Vigny *Mózesének* fogalmazásában adja s gyönyörű változatokat fűz hozzá. «Szomorú és nagy a művész hivatása... Nem ő választja hivatását, hanem hivatása választja őt... A művész egyedül áll. Ha az események a társaság ölébe vetik, lelke a diszharmónikus nyüzsgés közepett áthatolhatatlan egyedüllétet terem magának, amelyhez az emberi hang sem ér el soha. Minden szendεδélý... még a szerelem is kívül marad a varázskörön... Megnevezhetetlen baj áldozatának érzi magát, ismeretlen hatalom készíti, hogy szavakban, színekben vagy hangokban kinyilatkoztassa az eszményt... A művész manapság a társadalmi közösségen kívül él, mert a költői elem, az emberiség vallásos eleme eltűnt modern államainkból... A szociális művészet már nincs és még nincs...»

A hasonlóságok mellett annál mélyebb árnyalással bonthatognak ki a különbségek Liszt és Vigny közt: a magyar művész mindvégig optimista és töretlen vonalban fejlődő idealista. Az ő művés�ének magánya is száműzetés, de tragikumában nem kimerültség lappang, hanem «vérpezsdító, agyat emésztő láz» lobog. De egyébként is a Vigny—Liszt párhuzam eredménye számunkra nem annyira annak kétség-

¹ U. o., 12—14. I. és III. köt. I. rész, 152—153. I.

² Rámutat, hogy míg néhány évvel azelőtt három költő: Chateaubriand, Canning és Martinez de la Rosa állt három hatalmas nemzet kormányzatának élén, addig zenész sohasem irányíthatta hazája sorsát. (U. o., II. köt. 13—14. I.)

³ *Reisebriefe eines Baccalaureus der Tonkunst*. Ramann id. kiadásában, II. köt. 134—137. I.

telen megállapítása, hogy a lángész sorsának végletes és hatásos fogalmazásában a mi nagy romantikusunk sem kerülhette ki Vigny iskoláját, hanem inkább arra való figyelmeztetés, hogy Liszt a nagy franciákkal egyidejűleg építette a francia romantika eszmeépületét. Ha ebben kételkednénk, elég volna a művészek helyzetéről írt tanulmányának Vignyt túlszárnyaló, pozitív megállapításait, részletes szervezéstervét és józan mérsékletre valló tanácsait elolvasnunk. S bizonyos, hogy éppen mert az alapeszmékben egyetértett, a divatos alapérzéseket könnyen magáévá tudta tenni s magában gazdagon kivirágoztatni, azért lehetett tanítványa, munkatársa és mestere is a francia romantikusoknak.

Vigny életrajzaiban okvetlenül találkozunk Liszt nevével. Korán megérti az új zene jelentőségét s erőteljesen megvédi Lisztet és Berlioz-t.¹ Igaz, hogy baráti köre is haladó ízlésű, intelligens művészekből és műértőkből állott. Emile Deschamps 1842 okt. 8-án Versailles-ban kelt levele Vigny és Liszt barátságáról tanuskodik: «J'ai rencontré Liszt hier et nous avons parlé tant de vous!»² Alfred d'Orsay pedig ezt írja Vignynek 1848 február 5-én:³ «Je me suis retrouvé en pays de connaissance avec lui (Berlioz), car il est aussi ami d'Eugène Süe (így!), de Liszt, enfin de tous les bergers de notre époque, car la société ne se compose que de ces derniers et des innombrables moutons.»⁴ De Berlioz már 1834-ben eldicsekedhetik azzal, hogy Vignyt és Lisztet barátai közé számíthatja:⁵ «Mes amis sont venus passer

¹ E. Dupuy: *Alfred de Vigny. Ses amitiés. Son rôle littéraire.* I. köt. 54. l., II. köt. 292. l.

² U. o., I. köt. 157. l.

³ U. o., II. köt. 323. l. A levél Gore House-ból kelt.

⁴ Vigny másik angliai barátjának, Henri Reeve-nek otthonában 1838-tól 1841-ig megfordultak: Mendelssohn, Moscheles, Liszt, Ernst, David, Batta, stb. L. Dupuy, id. m., I. köt. 54. l.

⁵ Maga Vigny egyhelyütt a szekularizációról beszél (1843 dec. 3., d. L. Séché: *A. de Vigny*, 1913. I. köt. 366. l. 1. jegyzet) s azt a véleményét fejezi ki, hogy az egyház és az állam szétválása esetén a papság egy esztendő alatt éhen halna e voltairianus nép között, «qui souscrira un jour pour un sermon et donnera le double le lendemain pour un concert. Le lundi Lacordaire, le mardi Litz.»

une demi-journée avec moi. C'étaient des célébrités musicales et poétiques, MM. Alfred de Vigny, Antoni Deschamps, Liszt, Hiller et Chopin. Nous avons causé, discuté art, poésie, pensée, musique, drame, enfin tout ce qui constitue la vie.» Berlioz zenészekkel és költőkkel vitatkozott művészetéről, költészetéről, filozófiáról, muzsikáról, drámáról, — szóval «mindarról, ami az életet teszi.» Liszt mélysége, egyetemessége és eredetisége ezekben a vegyes érdeklődésű társaságokban alakult ki s edződött maradandóvá.

Az irodalmi és művész-szalonok nem igen lehettek el Liszt nélkül. Édouard Grenier írja emlékeiben,¹ hogy rokona, Baudrand tábornok feleségének szalonja a leghíresebb férfiak találkozóhelye volt. Guizot, Arago, Humboldt, Lamennais, Liszt, De Guerry abbé,² Ary Scheffer nevét említi.³ A társaság nagyon komoly: a tábornok és öreg bajtársai whistet vagy trictracot játszanak, Lamennais sakkozik. «De Liszt néha a zongorához ült, vagy megpróbáltak összehozni egy-egy félénk négyest, hogy Guizot úr két leányát szórakoztassák, — természetesen nagyanyjuk ellenőrzése alatt.»⁴ Liszt sohasem akart elkényeztetett «csillag» lenni, akit imádni kell, hogy jól érezze magát a társaságban. Mindig elsősorban ember volt, akinek a zene is csak eszköz, hogy mennél magasabbra és mélyebbre hatolhasson az emberélet titkaiba. Leült a zongorához, Baudrand tábornok öreg cimborái, a komoly gondoktól elfoglalt tudós-politikus Guizot s az inkább quadrille-ra áhító fiatal lányok heterogén társaságában is, amely nyilván messze esik a romantikus szalon vagy baráti kör művészi beállítottságától.

Grenier megtalálja és hallhatja Lisztet Ary Scheffer

¹ *Souvenirs littéraires*. Paris, Lemerre, 1894.

² L. előbb.

³ «Elle s'était plu à rassembler dans son salon les hommes célèbres les plus divers, et même les plus disparates d'opinions et de génie: Guizot, Arago, Humboldt, Lamennais, Liszt, l'abbé de Guerry, Ary Scheffer.» (5. l.)

⁴ «Cependant Liszt se mettait quelquefois au piano, ou bien l'on essayait un timide quadrille pour amuser les deux jeunes filles de M. Guizot, sous l'oeil de leur grand'mère» (6. l.).

festő műtermében is. «C'est dans son atelier, peuplé de chefs-d'oeuvre et dont les parois étaient tapissées de tous les grands hommes peints par lui, que j'ai entendu Liszt, Franchomme et Mme Viardot. J'y vois encore, au piano, Gounod débutant, qui nous chantait délicieusement, avec une voix cassée, ses premières mélodies sur les vers de Musset. C'est là également que j'ai rencontré Renan.»¹ Megint és mindig ugyanaz a széles skála: mindenfajta művészek, festők, zenészek, ifjabb és idősebb évfáratok, száműzöttek és szabadsághősök (Ary Scheffer lelkes barátja Krasinskinak, a lengyel költőnek és Maninnak, Velence diktátorának), — gondolkodók és tudósok: csak ilyen széles klaviatúra előtt érzi jól magát a mi nagy romantikus művészünk.²

Említsük meg itt, hogy némi magyar vonatkozása van Édouard Grenier egy másik művének is (*En Moldavie, 1855—1856*. Besançon, Paul Jacquin, M DCCC XCIV.), mely összesen tíz példányban jelent meg.³ Az 1854-iki keleti háború alatt Greniert Jassyba hívják meg Ghika moldvai fejedelem mellé. Párizsból Lembergen keresztül megy Jassyba, de visszajövet Galacból hajón, a «Frantz Joseph»-en utazik Pestig s onnan vonaton Berlinbe és Párizsba. Vele van Ghika herceg is. Utitársaik közül Milosch, a török elleni harcok hőse, köti le figyelmét: «mindig a Dunán van, kárhozott lélekként bujdosik Belgrád körül, ahonnan száműzték». Franciánk egész úton Wittgenstein Emil herceg moldvai származású feleségét (Cantacuzène-lány) mulattatja. E célra mindent fölhasznál: az ószöveget is éppúgy, mint a világi történelmet; még a magyar templomtornyok is tréfa kiindulópontjaivá válhatnak: «il y a tel clocher de Hongrie qui nous a fait rire aux larmes». Pesten elhagyták a hajót: Ghika ki akarta kerülni Bécsset. Az ötvenes évek Pestjére egy szót se veszteget Grenier,

¹ U. o., 334. l.

² A «nagystílusú» jelzót kevesen érdemelték ki annyira, mint az, aki 1847 nov. 7-én óvja Hugó Károlyt, hogy «a párizsi emberek és dolgok megítélésében ne éljen a rövid bécsi röffel...» (D'Isoz Kálmán: *A Liszt Ferenc emlékkiállítás lajstroma*. Budapest, 1911. 5. l.)

³ A legkönnyebben hozzáférhető a Bibliothèque Nationale-ban van, ahol jelzete: Rés. J. 3261. — L. főképp a 363—366. lapokat.

akit egyébként is jobban érdekeltek a társaság s a politika eseményei, mint a leírnivaló tájak.

*

Ary Scheffer neve többször előfordult már a Lisztről szóló megemlékezésekben. Liszt és a képzőművészek viszonyáról sokat lehetne beszélni. Legjellemzőbb Berlioz-hoz írt levele (San Rossore, 1839 okt. 2.,¹) melyben a művészi alkotások benső, titkos összefüggéséről beszél. «Rafael és Michelangelo értették meg velem teljesen Mozartot és Beethovent; ... Tiziánt és Rossinit hasonló fénytörésű csillagzatoknak éreztem ...» De Rafael Szent-Ceciliájáról írt tanulmánya² s Thorwaldsen mélyre menő, alapos kritikája³ is segítenek megérteni azt a Lisztet, aki Itáliában túláradó lélekkel, de egyre finomuló s egyre igényesebb ízléssel jár a képzőművészet nagy alkotásai között.

Auguste Barbier, Vigny barátja és az *Iambes* politikai költője *Emlékei* között egy fejezetet szentel ennek a Lisztnek. Itt adjuk ezt az idők távlatából festett, mozgalmas képet:

Liszt.⁴

E kiváló művészt kora ifjúságában ismertem, amikor egészen át volt hatva Lamennais és Buchez demokratikus elméleteitől. Sovány, sápadt, csontos volt, s hosszú hajával és fekete szalonkabátjának hosszú ráncaival inkább fiatal kispaphoz hasonlított, mint Polyhymnia egy fiához; de azért tökéletes zongorista és elsőrendű előadó volt. 1838-ban, firenzei tartózkodásom idején megkaptam a névjegyet s meglátogattam szállodájában. Felújítottuk a régi ismeretséget,⁵ s olyan kedves volt, hogy helyet juttatott nekem egy földszinti páholyban, hogy én is ott lehessenek azon a hangversenyen, melyet a Pergolában készült adni az olasz társaság színejavának. Elmentem erre a zenei ünnepre s tanuja lehettem az egyik legnagyobb diadálnak, amelyet a művész valaha aratott. Minthogy finom tapintattal és

¹ *Reisebriefe*. Ramann, id. kiad. II. köt. 253—254. l.

² 1838 okt. U. o., 245. sk. ll.

³ 1837 okt. U. o., 178—179. l. — V. ö. L. Ramann: *Franz Liszt*. I. köt. (1880), 517. sk. ll.

⁴ Így írja Liszt nevét.

⁵ Valószínűleg Vigny körében ismerték meg egymást.

ízléssel ezúttal csak olasz mestereket tolmácsolt, az olaszok végkimerülésig ünnepelték és a szó szoros értelmében elborították virággal. Ez időben érett férfi volt,¹ aki megőrizte alakjának karcsúságát, s magatartása a tökéletes gentlemanre mutatott. Szép szemeket láttam sirni ezen az estén, Liszt sikerének mámoros hangulatában. Magától értetődik, hogy több, mint egy hétig alig volt alkalmam látni, mert hiszen ő volt a nap hőse és a nők kedvence;² de elutazásom előtt elfogadott egy ebédre szóló meghívást egy évek óta Toscanában megtelepedett honfitársunk, Perrot lovag részéről, aki Ingres barátja volt³ és jeles festő. Az ebéd színhelye egy szerény trattoria a Via dei Calzaiuolin. Csak hárman voltunk: egy festő, egy muzsikusz és egy költő, ami azt jelenti, hogy az ebéd nagyon kellemesen telt el a művészetről való csevegésben.

Liszt, aki nagyon művelt s nagyon jól beszél franciául,⁴ néha olyan tételeket állított föl, amelyek kihívták a vitát. Egyik állítása, amelynek megőriztem az emlékét, nagy csatára adott okot. Ez az anthropomorphismus kérdése volt. A maestro nem tartotta elfogadhatónak az istenség ábrázolását a festészetben és a szobrászatban úgy, ahogy Itália és az egész világ legnagyobb művészei cselekedték. A Teremtő szakállas öregember képében — ez borzasztóan bántotta őt. «Isten szellem — mondta — és csak úgy szabad felfogni mint szellemet». — Úgy van — válaszoltam, — de az ember, aki lélekből és testből van összetéve, a szellemet csak anyagi szervei, az érzékek segítségével foghatja fel. Isten mint teremtő természetesen a szülő, az apa fogalma alá esik s így magától értetődően⁵ s mihamar abban az alakban ábrázolták, amelyet az ember legelsőnek tart a világon: saját magának alakjában. «Éppen ez a baj.» — Ez vitatható, — folytattam. Az Egyház nem ment lépre, mert nagy költőjének, Dantenak szavaival kijelentette, hogy ha a Szentírás Istennek kezeket és lábakat tulajdonított, ezen nem materiális cselekvést értett, hanem egészen mást; s ha emberi formában ábrázolta Gábrielt, Mihályt s a Tóbiást meggyógyító angyalt, ez csak azért történt, hogy megértesse magát az emberi szellemmel, mely csak az érzékszervek útján fogja föl azt, amit aztán méltónak tart az értelemre. «Így hát ez nem az igazság.» — Nem a teljes igazság, az bizonyos. «Ha nem

¹ un homme fait.

² le lion du jour.

³ Liszt lelkesen írja le Ingres-rel való római találkozását (id. levél Berliozhoz, Ramann kiad., II. köt. 254—255. l.). Rokonlelkek: Ingres zenész is, s a mellett a művészet ékesszavú magyarázója, mint Liszt.

⁴ L. Nohl: *Biographie Liszts*. Reclams Univ.-Bibl., 1661. sz., 68—69. l.

⁵ facilement.

ez az igazság, akkor ez méltatlan módja a mindenhatóság elképzelésének.» — Elfogadom az első ellenvetést, de a másodikat nem. A méltatlanság szándékosan lealacsonyító és csúnya ábrázolás lenne; de ami azt az igyekezetet illeti, hogy nemesen láthatóvá és kézzelfoghatóvá tegyük a legfőbb alkotó fogalmát, ez az igyekezet talán bizonyosfokú tehetetlenség jele, de nincs benne semmi sértő az isteni szellem iránt. Ez csak eszköz az erő és fenség eszméinek, a hatalom (mindenhatóság) attribútumainak világosabb megmagyarázására. «Ez annyi, mint visszaesni a pogányságba és Jehovát Jupiter mintája után másolni.»¹ — Nem mondom, hogy nem úgy van; de nem mindegy ez, ha Jehova típusa még emelkedettebb a Jupiterénél? Nagyon megértem, uram, hogy zenei szervezete² önt arra készíti, hogy így gondolkozzék, hiszen az ön művészete a legjobban megközelíti a végtelent s benne a határok a legkevésbé érzékelhetők; de ez nem ok arra, hogy a legkonkrétebb művészet, a plasztika ne igyekezhessen ábrázolni az isten-eszmét. Vajon a természet maga nem tartalmaz-e valamit ebből az eszméből a hegyek magasságában, a tengerek és az ég kiterjedtségében? S ha így van, hogyan lenne az emberi arc ennek az eszmének legelevenebb képe? Vajon az örökkévalóság eszméjét nem jelezheti-e olyan lény képe, aki sokat élt s még sokáig fog élni, a mindenhatóság eszméjét pedig erőteljes és nyugodt lénynek a képe? Egyesítse ezt a két képet:³ konkrét keverékük a végtelen lény, az örökkévaló hatalmas⁴ tulajdonságainak eszméjét eredményezheti... Ezt nagyon jól megértették Görögország és a XVI. század nagy művészei. Ha az emberiség megelégedett volna Istennek mint szellemnek fogalmával, vagy ha megtiltották volna neki, hogy Istent másképp imádja, bizony sok szép műalkotást vesztett volna el: előbb Pheidias Zeust, majd a Sixtina és a Loggiák fönséges lapjait.

Ez alatt a vita alatt a mi vendéglátó gazdánk⁵ hallgatott, fülelt s határozatlan maradt: egyrészt nagyon meggyőzőknek érezte a maestro érveit, másrészt műérzéke azt sugta, hogy azoknak a nagy lestőknek és szobrászoknak kísérlete, akiket annyira csodált, nem lehetett eltévelyedés.⁶ Ez az érzés győzött az okfejtésen s így végül is az én pártomra állott.

A beszélgetés aztán másfajta témákra siklott át: Olaszország politikai helyzete került szóba; ezen a téren a művész fennkölt érzései megegyeztek az enyéimmal s a derék lovag érzelmeivel: az ebédet azzal végeztük, hogy egy pohár Moscatellát üritettünk Itália boldogulásáért és második renaissance-áért.

Sohase láttam viszont Liszt urat. Évekkel ez után a találkozás

¹ calquer.

² organisation musicale.

³ apparences.

⁴ puissant éternel.

⁵ amphitryon.

⁶ absurde.

után megtért a katolikus hithez,¹ pap és római prelátus lett. Nem kétséges, hogy a levetkezett ő emberrel együtt sok fiatalkori eszméjétől is megvált. De nagyon szeretném tudni, hogy a Teremtő művészi ábrázolásának kérdésében úgy vélekedik-e ma Rómában, mint egykor Firenzében.»

Ebben az érdekes vitában Liszt, sajnos, kissé háttérbe szorul az elbeszélő mögött. Barbier a maga diadalát színezi ki és sokkal többet beszél, sokkal szélesebben bizonyít, mint Liszt, akinek ellenvetéseit mintha csak tartalmi kivonatban adná.

Liszt tisztultabb felfogásában nemcsak a zenész érvényesül, — mint Barbier sejtí — hanem az eszményibb, magasabban szárnyaló szellem is. Hogy túloz-e vagy sem, amikor megalkuvás nélkül ragaszkodik az Üdvözítőnek egyik legsúlyosabb kijelentéséhez, amely szerint «az Isten lélek és akik őt imádják, szükséges, hogy lélekben és igazságban imádják», — nem szükséges e helyütt eldöntenünk. Bizonyos, hogy két gondolkodásmód ütközik meg a két művész beszélgetésében; de az is valószínű, hogy Liszt felfogása nem jelent általában hadüzenetet a vallásos eszmék ábrázolásának,² csak éppen a Teremtő mint «szakállas öregember» ábrázolásának. S e tekintetben mindenkor sokan voltak Liszt álláspontján. Mert az örökkévalóságot legalábbis annyira lehet örök fiatalsággal jelképezni, mint sokat élt öregességgel. S kétségkívül érdekes volna megvizsgálni, hogy a Sixtusi kápolna és a Loggiák Teremtő-ábrázolása létrejöhett volna-e az ókori Zeus-ábrázolás nélkül, — más szóval: a Teremtőnek mint öregembernek elképzelése nyugateurópai keresztyén gondolat-e vagy renaissance-import?³

*

¹ il s'est converti au catholicisme.

² Érdekes összehasonlítani a firenzei beszélgetést azzal a levéllel, amelyben Liszt beszámol G. Sandnak a genfi reformációi ünnepek művészi részéről. (Genf, 1835 nov. 23., Ramann id. kiadása, II. köt. 116. s. kk. II.)

³ Delacroix fedezi föl Liszt számára Dantét (Haraszti Emil: *Liszt à Paris*, «Revue de Hongrie», 1913. évf. 370—378. l., magyarul: «Népművelés», 1911. évf.)

Az egyetemes érdeklődésű, minden irányban ablakot táró európai szellemet azért nem mindenki ismerte fel az «ördögös» pianistában. A távolabb állók egyrésze számára Liszt bohémes, «cigányos» túlzásokra könnyen kapható virtuóz.

«Mikor is szakítanak végkép nagy művészeink, a Thalbergék, a Lisztek, a Doehlerék, a Mayerek azzal az akrobatái, szertelen, rendetlen, lihegő stílussal, amelynél a gondolat oly gyakran hangjegy-özönbe fullad? Mozart, Beethoven és Weber nem is sejtették, hogy van ilyen stílus; Chopinnek ritka nagy érdeme, hogy mindig tartózkodott tőle, s Prudent dicséretére válik, hogy igyekszik elhagyni a tiszta kifejezés kedvéért. Ez a stílus az előbb említettek boszorkányos keze révén, sajnos, példát adott a szalonok hivalkodó muzsikájára.

A Lisztek, a Mayerek, a Doehlerék és a Thalbergék nyilván elég tehetségesek ahhoz, hogy egyszerűek lehetnek. Igen, elég tehetségesek hozzá; mert nem szabad elfelejteni, hogy legkönnyebb a művészi kifejezésben éppen a nehézség s legnehezebb az egyszerűség, az, ami csak a lélekhez szól s nem csupán a fület ejti bámulatba.

Az elképesztő zene, amelyet divatba hoztak, voltaképpen csak makacs munkát kíván. Mindenki elérheti, ha rendelkezik a kellő adag türelemmel, akarattal, izomerővel és a rendőrfőnök úr elnézésével is.»¹

Louis Desnoyers, a *Les Femmes* című háromkötetes erkölcsrajz² írója, nyilván nem ismeri jól Lisztet, ha a szalonvirtuózok ihletőjének tartja s ha nélkülözi nála «azt a finom, szuggesztív érzékenységet, amely a nagy művészeket teszi

¹ «Quand donc nos grands artistes, souhaitons-le en passant, les Thalberg, les Listz, les Doepler, les Mayer, abjurèrent-ils complètement ce style acrobatique, échevelé, désordonné, pantelant, où la pensée se noie si souvent dans un déluge de notes; que Mozart, Beethoven et Weber n'ont soupçonné jamais, dont Chopin a le rare mérite de s'être abstenu toujours, que Prudent s'efforce louablement d'abandonner pour la seule expression, et dont, par la main prestigieuse des premiers, le concert public a malheureusement donné l'exemple à la vaniteuse musique des salons?

Les Listz, les Mayer, les Doepler et les Thalberg ont certes assez de talent, eux aussi, pour pouvoir être simples. Oui, assez de talent pour cela; car il ne faut pas s'y tromper, ce qu'il y a de plus facile en fait d'exécution, c'est la difficulté; ce qu'il y a de plus difficile, c'est la simplicité, c'est ce qui parle uniquement à l'âme, au lieu seulement d'étonner l'oreille», stb.

² Bruxelles et Leipzig. Meline, Cans et Comp., 1846. 50—51. 1.

s egyedül nekik adja meg a tömeg megindításának fönséges és isteni hatalmát». Valószínűleg az okozza tévedését, hogy Liszt óriási népszerűségéből arra következtet, hogy ő is olcsó hatásokkal bővíti el közönségét; aztán meg az, hogy Lisztet mindenki a romantikusok, az újítók, a «féktelenek» barátjának ismeri s ettől a véleményétől csak egy lépés a romantikusan, szertelenül játszó virtuóz elítéltetéséig a nyárspolgári fórum előtt. A romantikusok és a klasszikusok ellentétének érv- és szókincese árad Desnoyers fejtegetéseiből s ő kétségkívül a józan mérséklet embere akar lenni.¹

Liszt és a «musique stupéfiante» viszonya: ez is megérdemelné a mennél több adatra és véleményre épített tanulmányozást. Desnoyers ma teljes feledésbe merült könyve azért érdekes, mert egy átlagíró átlagos közönséghez szól benne. Jelentősége a keresztmetszet jelentősége.

*

De a nagystílű kritika s a kiváló írók az igazi Lisztet vagy annak egy-egy jellemző vonását kezdettől fogva érdeme szerint méltányolják. Mindenki ismeri Jules Janin cikkét, amely magyar fordításban is megjelent. De azt kevesen tudják, hogy a kritikának ezidőben legnagyobb tekintélye mily őszintén lelkesedett Lisztért s hogy fivérért figyelmeztette Liszt lyoni hangversenyére. 1844 június 29-én írja Sébastien

¹ Pedig előbb (33—34. l.) kifogásolta, hogy a fiatal lányok nevelésében nem kap elég hangsúlyt s világos körvonalakat a «leg-hősiesebb, legintelligensebb, legtudósabb, legékezzölőbb, legköltőibb, legnagyobb század» annyi jeles alakja. S ezek a jelek természetesen majdnem mind a romantikusokhoz számíthatók és «szertelenség» dolgában nem igen maradnak Liszt mögött. Desnoyers rosszul értesültségét bizonyítja, hogy Liszt józanabb és pontosabb vetélytársát, Thalberget is az «elképesztők» közé sorozza. Pedig ezt a kettőt kötelező divat két ellentétes pólusra állítani s párhuzamot vonni köztük, amely majdnem olyan népszerű megállapításokra vezet, mint a Corneille és Racine közt vont párhuzam. (Ezek a párhuzamok Liszt és Thalberg közt, ill. Liszt és Paganini közt, stb., a magyar közönség tudatába is hamar átmentek. V. ö. Szánky K.: *Liszt*. «Honművész», 1841 jún. 10., jún. 13. és *Janin Gyula Lisztről*, u. ott, 1840 aug. 20., aug. 23.)

Janinnek Saint-Étienne-be, a Janinek városába : «Mon cher frère, Vous allez avoir Listz dans vos contrées ;¹ recevez-le bien, c'est un grand artiste.² Il a l'inspiration, le génie et la bonté. Il a joué, dimanche passé, au bénéfice de Mme Berton, et il a été admirable. Kontski jouait avec Listz ; Kontski a été couvert de bouquets. Listz n'a reçu qu'une rose blanche, mais la rose portait un baiser!»³ Liszt nem először s nem is utoljára adta tanujelét önzetlenségének, amikor Berton özvegyének⁴ fölségélyezésére játszott ; nem először, s nem is utoljára állította párhuzamba a nagyságokat oly szívesen döntögető közönség egy másik virtuózzal, aki csokoráradatba fulladt. Liszt «csak egy fehér rózsát kapott, de a rózsza csók hordozója volt!» Janin⁵ levelének jelentősége van :

¹ A levélből azt lehetett volna következtetni, hogy Liszt Saint-Étienne-be készült. A saint-étienne-i hírlapokból nyilvánvalóvá lett, hogy a «dans vos contrées» nem a várost, hanem annak tágabb értelemben vett vidékét jelenti.

² «L. *Mercur* Ségusien, 1844 júl. 3. számában : *Lettres parisiennes* (az 1844 jún. 30-ról keltezett levél).

³ Jules Janin : *Oeuvres diverses*, publiées sous la direction de M. A. de la Fizelière. *Correspondance* publiée avec le concours de M. Clément Janin. Paris, Jouaust. M DCCC LXXVII. 72. 1.

⁴ Henri M. Berton, a *Montano et Stéphanie* szerzője, 1844 ápr. 22-én halt meg 77 éves korában. Művész volt és nem törődött a jövővel, nem hagyott vagyont özvegyére. Nem úgy, mint a mai művészek, akik pénzkirályok is (les rois de la finance), — mondja némi túlzással a *Le Ménestrel* (1844 jún. 30. szám : *Concert de Mme veuve Berton*). A hangversenyen «Liszt a obtenu un beau triomphe avec les fragments de la Symphonie Pastorale, la fantaisie sur Don Juan et les Airs hongrois.» «Antoine de Kontski, avec Roberto d'Evreux et son morceau composé, à cette occasion, sur les motifs de Montano, n'a pas obtenu un moindre succès ; les deux célèbres pianistes ont partagé l'enthousiasme de l'assistance, lequel s'est, au reste, manifesté pour chacun d'eux d'une manière particulière ; Liszt ayant accaparé les bravos, et M. de Kontski les bouquets.» — L. még : *Le Mercur des Théâtres*, 1844 jún. 20. szám, *Journal des Débats*, 1844 jún. 22. szám. («M. Liszt, toujours si disposé à prêter le concours de son inimitable talent quand il s'agit d'une bonne action, a consenti à retarder son voyage pour s'y faire entendre.»)

⁵ Hogy Liszt is látta Janin jelentőségét, egyik levele mutatja, amelyben Wagnert figyelmezteti : «Vernachlässige auch nicht Janin, der Dir gewiss freundschaftlich an die Hand gehen wird, und die

azt mutatja, hogy Liszt vidéki turnéja egész provinciák népét megmozgatta és a saint-étienne-ieket izgalomba hozta a művész lyoni hangversenye. Mind a két saint-étienne-i ujságot mozgósítja az a körülmény, hogy «Frantz» közel van. A *Journal de Saint-Etienne* július 3-án hírül adja olvasóinak, hogy Liszt megérkezett Lyonba s a Hôtel de l'Europe-ba száll. A *Mercurie Ségusien* július 21-én beszámol a Liszt tiszteletére a Hôtel de Provence-ban adott bankettéről és különösen a művész szellemes válaszáiról a tiszteletére mondott pohárköszöntőkre. Nourrit-ról emlékezik meg, aki hét évvel azelőtt vele együtt hangversenyezett Lyonban,¹ majd a művészetek és a kereskedelem szövetségére üríti poharát, s «szabad, nagylelkű, rokonszenves»² eszméket fejt ki.³ A *Journal de Saint-Etienne* 1844 júl. 26-iki száma helyesbíti azt az összeget, amelyet Liszt a lapok szerint a lyoni polgármesternek adott át szegényei részére.⁴

Janin városát tehát érdemes volt figyelmeztetni Liszt lyoni hangversenyére: az ujságok részletes tudósításai is azt mutatják, amit a párizsi *Ménestrel* jelent a lyoni hang-

baldige Aufführung der Oper durch seinen Einfluss in der Presse hervorrufen kann.» (*Briefwechsel zwischen Wagner und Liszt*. 3. Aufl. Volksausg. Leipzig, 1910. I. köt. 23. l.)

¹ Liszt többször tett körutat a «département-okban».

² Vagy: emberszerető.

³ «Un banquet a été offert mardi à M. Listz à l'hôtel de Provence à Lyon. Plus de 80 personnes assistaient à cette réunion, composée d'artistes, de médecins, d'avocats et de littérateurs. Plusieurs toasts ont été portés dans cette fête artistique, auxquels M. Listz a répondu avec un à-propos qui fait l'éloge de son esprit. Comme on lui rappelait, à l'occasion du concert qu'il vient de donner au bénéfice des pauvres, celui qu'il a donné il y a sept ans avec Nourrit, au bénéfice des ouvriers sans travail, il a trouvé moyen de payer un noble hommage à la mémoire d'un grand artiste, unanimement regretté. Dans un toast que M. Listz a ensuite porté à l'union des arts et du commerce, il a émis des idées larges, généreuses et sympathiques, qui ont produit une vive impression», stb.

⁴ Nem 5000 franc ez az összeg, mert Liszt része a jövedelemből, amely fölött rendelkezett, a bruttó jövedelem fele, azaz 1660 franc 50 centime. Ebből Liszt kívánságára 500 francot kaptak a Brotteaux városrész tűzkárosultjai, a többi a lyoni szegények.

versenyek közönségéről: «Des flots de voyageurs enrubannés arrivèrent par le chemin de fer de Saint-Etienne»; a második hangversenyre «on accourt du département de l'Isère, du Beaujolais, des Côtes d'Or, de la Haute-Saône».¹ A *Ménestrel* kissé tréfás beszámolója Liszt lyoni ünnepeltetéséről a fő városi kritikusknak a vidéki lelkendezést fölényesen vevő magatartása mögött annyit mégis elárul, hogy Liszt, aki Franciaországot második hazájának tekintette s a francia nyelvet írói nyelvének, néhány napra igazi királya volt a francia tömegeknek és lángralobbantója a józan francia polgár lelkének. Előadóművészete, de az is, amit mondott és ahogyan viselkedett, igazán magyaros volt, s a mellett a franciák szájaíze szerint való. Mint később Jókai, Liszt is fáradtság nélkül tudott franciás lenni, francia eszményekért lelkesedni és lelkesíteni, «a franciák nyelvén beszélni». A *Ménestrel* szerint nem bizonyos, hogy Nagy Sándor bevonulása Babilonba fölért Liszt lyoni fogadtatásával, amelyet városi deputáció, diadalívek, fehérruhás lányok, kifogott lovak, s emberhúzta hintó, a szálló elé állított díszörség, a hangverseny napján harangzúgás, «négykilométeres» sorban tolongó közönség jellemez. A fogadtatás arányait mutatják még a *Ménestrel* gúnyos tódításai is: Liszt megjelenik a szálloda erkélyén és (sokat gúnyolt) díszkardját villogtatva, így kiált fel magyarul: «Lyoniak, meg vagyok elégedve veletek!»² Marseille-ben³ «kétszázezer lélek» kíséri szállodájába a diadalmas zongoraművészt s a kétszázezer lélek így

¹ *Franz Liszt à Lyon (Le Ménestrel, 1844 júl. 14. sz.)*.

² «Dès le matin du jour fixé pour son premier concert, les cloches de Lyon sonnèrent à toutes volées, les fabriques chômèrent, les boutiques restèrent fermées...» «toutes les campagnes furent désertes, . . . tout travail avait cessé, tout commerce était suspendu, toute transaction interdite à la Croix-Rousse et à la Guillotière, il était défendu de parler de soies...» «Franz Liszt parut sur un balcon, et, brandissant son grand sabre, il s'écria en hongrois: «Lyonnais, je suis content de vous.»

³ *Le Ménestrel, 1844 aug. 18. sz.* «Ces deux mille âmes criaient: Vive le roi! Ce roi, c'était F. Liszt.» — L. u. o., 1845 máj. 8. sz.; hasonló hangú beszámoló Liszt spanyolországi sikereiről.

kiált: «Éljen a király!» A király — mondja a *Ménestrel* — Liszt Ferenc volt.

A második romantikus nemzedék tudatában Liszt Chopinnel egyedül maradt az 1830-as és 1840-es nemzedék virtuózainak rajából. Barbey d'Aurevilly, a nagy francia elbeszélő, aki *Reményi* nevét egy jól ismert tanulmányban, s egy kötetének előszavában¹ is segítette megörökíteni, a *Les Diaboliques* (1874) egyik novellájának kártyás hősét hozza kapcsolatba Liszttel. Karkoël úr olyan bámulatos gyorsasággal osztja körbe a kártyát, amilyen bámulatos Liszt ujjainak játéka a zongorán: «M. de Karkoël... donnait les cartes comme on les donne au whist, une à une, mais avec un mouvement circulaire d'une rapidité si prodigieuse que cela étonnait comme le doigté de Liszt. L'homme qui maniait les cartes ainsi devait être leur maître...»²

*

De a modern zene e kitűnő élvezője tudta, hogy Liszt ujjai nem önmagukért való értékek, csak kifejezői annak az elapadhatatlan kincsnek, amelyet a mester gazdag temperamentuma, minden emberi ismeret és érzelmi árnyalat iránt fogékony szelleme jelentett. Haraszti Emil alapos tanulmányban mutatta ki, mennyiben tükröztette vissza Liszt felfogása és művészete a francia irodalmat és a korabeli francia életet.³

¹ *Les Oeuvres et les Hommes. Sensations d'art.* Az előszóul szolgáló Ajánlás (*A mon très cher ami Armand Royer*) világosan mutatja, hogy a szerzőt barátjához, Royer hegedűművészhez főképp Reményi iránt érzett csodálatuk fűzte, s hogy a kötet főalakja a magyar hegedűs. «Un inoubliable sentiment pour un homme que nous avons aimé tous les deux... Ici, où il avait forcément sa place, vous allez reconstruire Reményi, le grand Reményi, qui fut, je ne veux pas dire votre maître, mais l'enchanteur qui, un jour, fit descendre et passer, sur les boucles adolescentes de vos cheveux de chérubin, le vent de cet archet magique...» «Mais... vous serez vous, comme Reményi est Reményi... Vous souvenez-vous, mon cher Armand, de nos premières causeries, dont il fut l'intérêt et le lien, dans cette poétique ville de Valognes...?» (Paris, Quantin 1887.)

² *Le Dessous de cartes d'une partie de whist.*

³ L. előbb.

J. Giraud valószínűvé tudta tenni, hogy Liszt zenéje közvetíthette Musset-hez Heine *Doppelgänger*ének hatását.¹

De bizonyára tovább lehetne menni s részletes adatokkal illusztrálni azt a nyilvánvalóan helytálló tételt, hogy nemcsak Lisztre hatott a francia romantika, hanem ő is sokat adott a francia romantikának, s általában a XIX. század francia ihletésű európai szellemének. Amikor a *Ménestrel* Liszt ünnepeltetésének fényes külsőségeit és rendkívüli intenzitását jelenti, még tudatosabbá teszi előttünk, hogy a XIX. század első felében a zenész-lángelmének fontos szerep jutott a kor művésztipusának kialakulásában² és hogy még azok az írók is, akik nem kedvelték a zenét, költeményeikben a zeneiség apostolainak mutatkoztak. A francia romantika irodalma is melomán, a szó francia értelmében «lírikus» és filharmonikus. Az opera sohasem merített ennyit a kor irodalmából s a szimfónikus költemény (Liszt komolyan veszi a költemény szót!) nem születhetett volna jobbkor. A francia romantika intenzitás-szomja, dinamikai értékelése, gondolatvilágának plasztika-hiánya, minden művelőjének sokoldalúsága s különleges felfogása a művész, a tudós és az apostol egyesüléséről Chopinben és Lisztben nélkülözhetetlen támaszt nyert. De a hamar eltűnő, egyébként is kevészavú és törekeny Chopin jelentősége e tekintetben eltörpül magyar barátjáé mellett, aki igazi romantikus egyéniség, az élet értékelője s az eszmény kiábrándíthatatlan bajnoka; diadalmas hőse a pódiumnak és nemesszívű barátja az elesetteknek; egyik percben zenére tanítja a költővilágot, a másikban Ingres lábaihoz ülne, hogy ő tanuljon képzőművészetet; kitűnő szónok, szellemes ember, pompás stilisztza és Lamartine örökké sajnálni fogja, hogy ez a nagyszerű kritikai tehetség nem szenteli minden idejét a kritikának, a francia kritikának, amelynek — ezt ma már tisztán látjuk — egyik világraszóló kitűnősége lehetett

¹ *Liszt Franciaországban*. Budapesti Szemle, 1912. évf. IV. köt. 453—57. l.

² Annak is nagy jelentősége van, hogy a romantikus zenész sokkal többet utazott költő-kollégáinál. A magyar ezúttal is fáklyavivője lehetett a nemes európaiságnak.

volna.¹ Victor Hugo mellett nincsen egyetlen francia romantikus művész sem, aki annyi hidat vert az élet és a művészet szakadécai fölött, aki annyi mindent összekötött, ami távol-esőnek látszik, s annyi eleven közlekedést indított útnak kora szellemi életében, mint Liszt. V. Hugo mellett ő teljesítette ki legjobban a *poète-mage* fogalmát; G. Sand művész-regényeinek csíráját igazában nem a Viardot-családdal való ismeretség, hanem a Liszték társasága bontakoztatta ki.² De még sokkal nagyobb az ő életének, pályájának és művészetének hatása a romantikus hadsereg altisztjeire és közlegényeire, akik Hugo és Delacroix mellett benne látták az Európa homlokán tomboló, diadalmas Művész eszményképét. Napoleon bukása után a politikán kívül kellett kielégülnie a nagy egyéniség kultuszának és éppen ezért a hiányzó politikai diktátorok szerepkörének egyik, ideális részét is el kellett látniuk a tömeg fölé emelkedett nagy egyéniségeknek. Így lett a mi Lisztünk a francia eszményi szocializmus bajnoka,³ és a Művész hivatásának elméletírója, a szegények, a munkanélküliek jótévője, fiatal írók támogatója.⁴ De mindezekon felül sejteni lehet azt az óriási hatást, amelyet Liszt, a szimfónikus költő mint a romantikus tendenciák és érzelmi irányok legnagyobb elterjesztője, a kaotikus ösztönök legtökéletesebb rendezője és kifejezője korára a romantika érdekében gyakorolt.

A készülő részletes munkának feladata lesz kimutatni, hogy mennyi az irodalom s milyen irányú az az irodalom, amelynek zenei kifejezésére és népszerűsítésére Liszt vállalkozott. Ennek a munkának teljes képet kell majd adnia

¹ Nohl id. m., 64. l.

² Valószínűleg csak véletlen, hogy Liszt montenegrói eredetű komornyikját *Spiridion*nak hívják, mint G. Sand egyik regényének címadó hősét. V. ö. id. Ábrányi Kornél: *Képek a Mult és Jelenből*, Budapest, Pallas, 1899. 151—52. l.

³ Emlékeztessünk itt *Lyon* című zongoradarabjára, amely a lyoni munkások fölkelésének dicsőítése. L. Ramann, id. m. I. köt. 250. l.

⁴ 1861 május 6-án kelt levelében Wagner egy fiatal íróat ajánl Liszt figyelmébe és jóindulatába. Ez az író Charles Baudelaire.

Lisztről, az íróról ¹ s ezen belül Lisztről, a kritikusról. Hogy kritikai oeuvre-je ma nem illeszkedik bele a XIX. században uralkodó francia kritika fejlődésvonalaiba, annak az a legfőbb oka, hogy a romantikus művész százkarú Briareus volt és nem különült el a kritika területén. Összegyűjtött kritikai munkái post festa és német fordításban jelentek meg. A magyar Liszt-kutatásnak kell elvégeznie azt a munkát, amely Liszt jelentőségét a francia irodalom számára új szempontokkal és teljes bizonyítóanyaggal fogja megállapítani. Meglehet, hogy e munka azt is valószínűvé fogja tenni, amit a ma rendelkezésre álló anyag csak sejtet: hogy Liszt Ferencben kell látnunk a legteljesebb, legvérbelibb magyar romantikust.

HANKISS JÁNOS.

¹ Már Ramann id. munkájában, II. köt. II. rész 112 skk. ll.

A NÉPKÖLTÉS KUTATÁSÁNAK ÚJ FELADATAI.

A magyar népköltés élő termése felbecsülhetetlen nemzeti kincs. A magyar kultúrának elsőrangú érdeke, hogy a gyűjteményeinkben, kiadványainkban felhalmozott népköltési anyag ne maradjon holt tőke, felhasználatlan érték; elevenen ható erővé, gyümölcsöző tényezővé kell válnia mind az irodalmi élet, mind a tudományos kutatás számára. E kettős célkitűzés másodika, a magyar népköltés tudományos feldolgozásának munkája, mindmáig lassú, botladozó lépésekkel halad, míg a feladatok elseje voltaképpen már emberöltőkkel ezelőtt megoldást nyert: az irodalomban Petőfi és Arany géniusza — a népköltés iratlan hagyományából merítve — már élő és ható tényezővé tette a magyar népköltés szellemi világát, akkor, amikor a magyar népköltés tudományos vizsgálata — az anyaggyűjtés kezdetén állva — még nem juthatott túl az első, tapogatózó lépések korszakán.

Az irodalmi népiesség első korszaka már régen le is zárult; a népköltés tudománya, stílusismerete Erdélyi János úttörő tanulmányai óta¹ feltűnően keveset jutott előre. A kiegyezést követő évtizedek teljes erejét a gyűjtés munkája vette igénybe. A magyar vidék lassú, de kikerülhetetlen iparosodása pusztulással fenyegette a konzervatív néphagyomány még élő emlékeit; érthető, hogy a gyűjtés sürgőssége háttérbe szorított minden másfajta elvi, stílustörténeti kérdést. A gyűjtő munka kezdetén ez még nem volt így. A Kisfaludy-Társaság nagyszabású gyűjtő munkájának írá-

¹ Székfoglaló értekezése: *Népköltészetről*. 1842 nov. 30. — *Töredékek a magyar népköltészetéről*. Kisfaludy-Társaság felolvasás. 1843 dec. 30. — *Népdalköltészetünkről*. 1847. A Népdalok és Mondák II. kötetében.

nyítója, a sokfelől beküldött anyag első összeállítója, Erdélyi János, még feltétlen biztossággal uralkodott anyagán: a gyűjtés fontossága még nem térítheti el figyelmét a népköltés általános, elvi problémáitól. Gyűjtő munkájának folytatói — Kriza, Kálmány, a Népköltési Gyűjtemény munkatársai — már a napról-napra pusztuló-veszendő emlékek mentésének ellenállhatatlan suggestiója alatt állnak: a gyűjtés munkáját előbbrevalónak tartják az analitikus, vagy összefoglaló kutatásnál. Az összegyűlő anyaghalmaz sokszínűségével szemben mindinkább növekednek az elvi állásfoglalás nehézségei is; általános kérdések vagy egyáltalán nem, vagy csak előszókbán, bevezetésekben, jegyzetekben kerülnek szóba, mellékesen, ötletszerű fogalmazásban.

Jellemző tünet, hogy a millennium évtizedében a népköltés kutatásának ügye szinte teljesen elveszti kapcsolatát az irodalomtudománnyal, és jóformán kizárólag a leíró néprajznak egy ágává lesz. Az új század elején a népköltési emlékek közzététele, a vonatkozó részletkérdések tárgyalása, még a kimondottan történeti jellegűeké is, teljesen néprajzi folyóíratra, az *Ethnographiára* hárul.

Ennek a tudományelméleti eltolódásnak kétségkívül nagy előnyei voltak. Mindenekelőtt hasznát látta maga a gyűjtés. A néprajzi gyűjtések bevált módszerének alkalmazása a népköltési emlékek közzétételében a pontos, forrásszerű közlés mód diadalra jutását eredményezte az Erdélyinél még magától értetődő szerkesztés és összeállítás felett. Másik érdeme a zenei szempont fokozott érvényesítése. Már egy-maga az a tény, hogy Kodály és Bartók gyűjtése ebből a gondolatkörből nőtt ki, elévülhetetlen érdemet biztosít a folklorisztikus elvű kutatómódszernek.

Más oldalról azonban tagadhatatlan, hogy ez a kizárólag néprajzi célkitűzés bizonyos tekintetben egyoldalúvá, azt mondhatnók, ahisztorikussá tette a népköltés hazai kutatását: művelődéstörténeti tudományágból szinte természettudományi segédeszközzé alakította. Az etnológiának a századforduló korában uralkodó fejlődéstani felfogása úgyszólván élettani fejlődésmenetet vélt felfedezni még a szellemi élet határterületein is: ebben a módszertani környezetben a nép-

dal-kutatás szinte maradék nélkül átvedlik pusztá leírására, közléssé. Ne feledjük el, hogy Erdélyi, Gyulai kezében még elsőrendűen művelődéstörténeti célja volt, így Erdélyi történeti, irodalmi módszerekkel a magyar nép «lélektudományát» kutatja a népköltésben ¹.

Módszer dolgában tehát a századvégi kutatás mindjobban eltávolodik a kezdeményezőők példájától; a népköltés létrejöttének, eredetének kérdésében — a fejlődéstani szemlélet számára ez a legfontosabb, szinte az egyedül fontos probléma — azonban úgyszólván ellentmondás nélkül elfogadja Erdélyi népdal-felfogásának alapvető tételeit. Sajátos tudománytörténeti helyzet, hogy a pozitívizmus ebben az esetben — Herder, majd Erdélyi közvetítésével — a német romantika szellemi örökösének bizonyul. A XIX. század végének úgyszólván valamennyi népdal-kutatója, tudatosan, vagy öntudatlanul, Erdélyi János felfogására épít, legfeljebb még megtoldja, kiegészíti azt a fejlődéstani elmélet értelmében. E felfogásnak fogalmi alapvonalait — kissé kiélezve — így foglalhatjuk össze: A népdal a nép veleszületett költői hajlamának, a *néplélek*nek ösztönszerű, őseredeti nyilatkozása, amely stílusában a művelődést megelőző ősköltészet tükre, következésképpen az irodalmi költéstől általában független, sőt vele szemben elsőleges, autonóm jelenség, létrejöttének tekintetében kollektív alkotás eredménye. A fejlődéstani elmélet értelmében még hozzátehetjük ezt is: Hogyha a néprajz tárgyát szolgáltató kultúrjavak egyetlen, egyenes irányvonalban fejlődnek az egyszerűtől és kezdetlegestől a szövevényes felé, akkor az előbbi elképzelés értelmében a népdalnak a fejlődés igen korai, kezdetleges fokán kell állnia. Így lesz a népdalból a komplikált műköltéssel szemben az egyszerűség, vagy éppen kezdetlegesség példaképe, — legalább a XIX. század szemében. Az átlagos felfogás számára ma is az.

Annak, hogy ez a felfogás, amely kelleténél jobban háttérbe szorítja az irodalmi tényező fontosságát a népköl-

¹ Erdélyi János: *Népdalok és mondák*. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja. I—III. kötet. Pesten, 1846—48.

tésben, a köztudatban annyira meggyökeresedett, a tisztán tudománytörténeti indokok mellett irodalompolitikai, társadalmi oka is van. Mindenképpen sajátos történeti találkozás, hogy a magyar népdal irodalmi és társadalmi diadalútja éppen egy, a romantika szellemi örökét közkinccsé tevő népies-nemzeti megújhódás idejébe esett. Könnyen érthető, hogy ennek a szelleme évtizedekre kihatóan rányomta bélyegét a népdal-kutatás módszereire, mindenekelőtt a nemzeti ősköltészet, az autonóm néplélek kutatását tűzvéni ki céljául. Ne felejtkezzünk el arról, hogy a népdal-kutatás rendelkezésére álló anyag sokszínű vegyülék, amelyből úgy-szólván minden fajta elvi felfogás kiválogathatja az elméletének megfelelő bizonyító anyagot. Jól tudjuk, hogy a «gesunkenes Kulturgut» módszeres elgondolása, melynek néhány példáját alább bemutatjuk, nem az egyetlen, még csak nem is a legtetszetősebb magyarázata a népköltési emlékek létrejöttének és történeti alakulásának. A népköltés anyaga végtelenül rugalmas. Minden kor a maga képére és hasonlóságára formálja nemcsak a népköltésről általában vallott felfogását, hanem bizonyos fokig magukat az emlékeket is. Köztudomású, hogy Erdélyi és az őt követők, Herder példája után indulva, nemcsak gyűjtik és egyszerűen közlik, hanem szerkesztik, alakítják is a népdalt. A kor felfogására jellemző, hogy 1831/32-ben Komárom és Esztergom vármegye «népdalok készítésére» hívja fel az Akadémiát.¹ Ez az óhaj a mi szemünkben furcsának tűnik fel. Rá kellett ébrednünk arra, hogy nem szolgáljuk helyesen a népköltés ügyét akkor, amikor a múlt század elvi felfogását, mégha Erdélyi János és Gyulai Pál képviselték is, átgondolás nélkül magunkévá tesszük. Ma már mély szakadék, a háborúnak s minden anyagi és szellemi következményének szakadéka, választ el bennünket a XIX. század gondolatvilágától. Legyen bátorságunk ahhoz is, hogy az önelvűség, az erőszakolt autonomia gondolatát a népköltésre vonatkoztatva is újból vizsgálat alá vegyük.

Megemlékeztünk fentebb a népköltési anyag rendkívüli

¹ Erdélyi, id. m. Előszó VI. lap.

rugalmasságáról. Hogy a következetlenség, belső ellentmondás hibájába ne essünk, mindenekelőtt tisztáznunk kell egy alapvető kérdést: mit kutatunk, mire akarunk találni a magyar népköltésben? Mert az a legáltalánosabb felelet, amelyet erre a kérdésre adhatunk, már magában rejt egy bizonyos elvi állásfoglalás csíráját is. A háború előtti népdalkutatásnak minden munkáját előre meghatározott mederbe, eleve adott irányba terelte a felvetett kérdés formája. Ha ugyanis a népköltésben mindenekelőtt a pogánykori eredet, az ősköltészet problémáját kutatjuk, akkor nézetünk szerint a rendelkezésre álló népdal-anyag nagyobb részét eleve kizártuk vizsgálódásunk köréből.

Állapítsuk meg ezzel szemben azt, hogy a mi tervezett vizsgálatunk tisztán morfológiai. A népköltés eredetének, az ősköltészet kialakulásának néprajzi, szociális vonatkozású kérdéseit nem bolygatjuk, hanem azt kérdezzük: milyenek a gyűjtésben felhalmozott népdalanyag jellemző stílus-sajátosságai? Van-e a sok látszólag ellentmondó stílusjegy között olyan vonás, amely időtlen, általános érvénnyel jellemzi egész népdal-anyagunkat? Ha nincsen, melyek akkor az időhöz kötött, feltételes stílusjegyek, melyik korra jellemzők, mikor kerültek a népdal stílusvilágába? Látjuk, a probléma mindjárt történeti kérdéssé alakul. Hiszen mindaz a keresett stílusjegy, ismertetőjel történetileg alakult; stílustörténet nélkül meg sem érthető. Minthogy pedig a nyelvbeli kifejezés, formálás művészi kategóriái az irodalomban nyerték határozott alakjukat, módszertanilag igazolható az irodalomtörténet stíluskategóriáinak a népdalkutatásban való alkalmazása; természetesen kellő óvatosság mellett. Történeti tény pedig nemcsak az, ami keltezve van, hanem az is, ami folytatásában szemünk előtt él. A népköltés is történeti tény.¹ Négyesy Lászlónak ez a klasszikus tömörségű megállapítása a mi szemünkben alapvető jelentőségű. Módszerünk alaktani, de egyszersmind elhatározóan történeti is; a két szemlélet nem választható el egymástól.

¹ Négyesy: *A magyar költészet eredete*. Budapesti Szemle, 144. kötet, 41. l. (1910) és különlenyomat.

E felfogás első következése a népdal stílusjegyeinek elfogulatlan mérlegelése. Olyan ismertetőjel, amely esetleg a XVIII. század végéről származik, épp olyan érdekes és a kutató figyelmére méltó lehet, mint a másik, amely talán egy évezreddel régibb. Itt van az alapvető eltérés a XIX. század módszerétől: a romantika — és ebben a pontban a pozitívizmus a romantika egyenes örököse — az ősi elemeket kutatja, keresi a népköltésben. Szüksége van az ősköltészet nimbuszára, mert hiszen a népdalban az ősi, romlatlan néplélek szüleményét látja; ezért kell a népköltésnek minden irodalmisággal szemben függetlennek, elsőlegesnek lennie. Megint Négyesy az, aki legszabatosabban foglalja össze a pozitívizmus elgondolásának elméleti alapjait: «Tapasztalati tény, hogy minden népnek van költészete s a népköltés a népléleknek biológiai függvénye.»¹ és «A költészet lényegileg olyan eredetű, mint a nemzet; a magyar költészet egyidős a magyar néplélekkel.»² Természetesen mi sem vonjuk kétségbe, hogy egyidős. Csak az a kérdés, hogy a ma élő és a XIX. század folyamán gyűjtött népköltési anyagban együttvéve találunk-e akár csak néhány olyan népdalt is, amelyre nyugodt lélekkel rámondhatnak, hogy a magyar néplélek őskorából származik.

E kérdésben minden azon fordul meg, hogyan értelmezzük, milyen módon próbáljuk szavakba foglalni, tartalommal megtölteni a *néplélek* fogalmát. Nem akarjuk e fogalom történetét visszafelé, egészen Herderig követni; fejtegetéseinkhez elegendő, ha utalunk itt Négyesy klasszikus meghatározására. Kiindulópontja ez: «Vannak irodalmunknak és különösen költészetünknek az európai irodalmak nemzetközi forgalmából meg nem magyarázható elemei, olyanok, melyek se kölcsönzés útján nem kerülhettek hozzánk, sem itt, hazai hagyomány nélkül, idegen elemek kereszteződéséből nem keletkezhettek». Ezeknek az elemeknek tápláló forrása a néplélek, amely «művészi irodalmunkban a XIX. századig mint egy földalatti folyam lappang; előüti magát egyes irott maradványokban is (Balassi, kurucdalok), de asszimiláló

¹ Négyesy, id. m. 43. l.² Négyesy, id. m. 44. l.

ereje megérzik a többi költőknél és a prózai művekben is : ennek a kivirágzása Petőfi, Arany költészete.»¹

Négyesy fogalmazása a néplélek sajátos területeként azt a titokzatos continuumot jelöli meg, amellyel a magyar költői lélek a XI—XIX. századnak minden idegen behatására valami sajátos, jellegzetes magyar módon reagál. Ez a tudatalatti continuum az, ami Petőfit és Aranyt magyarrá teszi, olyannyira, mint kettejük előtt senkit sem. Nyilvánvaló, hogy ez az elgondolás — kivált Négyesy szerencsés fogalmazásában — nemcsak a magyar népdal-kutatásnak, hanem épp úgy a magyar irodalomtörténeti gondolkodásnak is sine qua non-ja : e nélkül a magyar irodalom, a magyar költészet története az idegen hatások, átvételek tarka mozaikjává lapsodnék. Minden alaktani kutatás számára éppen az átvétel módja, a visszahatás módszere a fontos. A magyar népköltésnek (és vele együtt az egész magyar költészetnek) nem a befogadások ténye a jellemző vonása, hanem a magatartás a befogadott idegennel szemben.

Ebben a magatartásban meglettük Négyesyvel a magyar költészet continuumát. A kérdés következő pontja most az, mennyiben lehetséges ennek a magatartásnak jellemző jegyeit megállapítani, nyilvánulásának módszerét a népköltés (és az irodalom) annyi ellentmondó jelenségéből kielemezni? Hogyan fogjuk fel e magatartásnak, a magyar néplélek nyilvánulásainak jellegét : az időről időre változó korszellem fogalmához hasonlóan valami változhatónak, relativumnak tekintjük-e, vagy pedig a magyar lélek állandó tulajdonát, változatlan abszolutumot látunk-e benne? Tudjuk, hogy a XIX. század gondolatvilága romantikus tisztelettel vette körül a néplélek fogalmát ; így csak természetes, hogy ösztönszerűen az utóbbi autonomisztikus felfogás mellett foglalt állást : a népköltés nyilvánulásának módozatait nem képzelhette el másképp, mint időtlen érvényű, állandó készség formájában. Mihelyt azonban ez elképzelés tételes fogalmazására került a sor, már visszásságokra kellett bukkannia. Mert ha e felfogást következetesen végiggondol-

¹ Négyesy, id. m. 44. l.

juk, akkor a vogul, osztják, cseremiszi népköltésből kielemezhető ősi magyar stílusjegyek szükségszerűen ugyanazok, amelyek a magyar népköltésre ma is jellemzők, amelyek Petőfi és Arany költészetét elhatározóan magyarra, nemzetivé teszik.

Vajjon igazán így van-e? Négyesy maga sem tud a rokon népek költészetével való néprajzi elvű összevetésből a magyar ősköltés stílusára más ismertetőjegyet elvonni, mint a parallelizmus (gondolatritmus) és az alliteráció gyakorlatát. Vajjon ez a két elem-e az, ami Petőfi vagy Arany költészetét olyan magyarrá, minden másnál magyarabbá bélyegzi? Figyelman kívül akarjuk hagyni azt a nehézséget, hogy akár a gondolatritmus, akár az alliteráció ismertetőjegye, a finn-ugor népeken kívül majd minden más fiatalon fejlődő költészetben is megtalálható. Ez még nem elég ok arra, hogy jelenlétüket a magyar ősköltésben kétségbevonjuk. Az emlékek elvesztek ugyan, de azért ilyenek is lehettek. Ezzel szemben elkerülhetetlen annak a felismerése, hogy a mai magyar népköltésben (különösen a szakaszos dalban) elenyészően csekély szerepe van e két stílusjegy bármelyikének. Pedig az újabb népdal is van annyira magyar, mint a régi lehetett.

Mindezekből alighanem az következik, hogy tudományos tekintetben nem tartható fenn többé a néplélek időtlen egyformaságban való nyilatkozásának tétele, legalább is a népköltésre vonatkoztatva nem. El tudjuk képzelni, hogy egy évezred folyamán a behatásokra való visszahatás módja, diszpozíciója is bizonyos módosuláson mehet keresztül. A népdalban is vannak stílusváltozatok; vakmerőség volna eleve tagadni, hogy ezek történeti stílusok leszármazói is lehetnek. Nagyon kényelmes módszer az, amely az ősköltésre való utalással mintegy kivonja a népköltés termékeit a történeti kutatás és analógiás összehasonlítás köréből. Lassanként rá kell jönnünk arra, hogy a romantika felfogása — és a laikus felfogás még ma is — túlzott illúziókban ringatta magát a fennmaradt népköltési emlékek régiségét illetően.

Egy-két évszázados régiség a stílustörténetben kevésbbé iskolázott érdeklődő szemében könnyen megnő, hatványozó-

dik az óhajtott ódonság mértéke szerint. A költészet terén ez az irodalmi mythos-keresés már a XIX. század elején megindult. Horváth János, aki ennek a gondolatkörnek az eszmétörténeti indítékaira rámutatott,¹ jellemző példákat hoz fel Dugonicsból. *Etelkájában*, mely a «régi fejedelmek idején», a magyar őskorban játszik, ősrégi magyar énekeket ad szereplői szájába. Dugonics itt minden további magyarázat nélkül csekély, korszerű változtatással, mint ősi magyar dalokat közli kevésbé idősebb kortársának, Faludi Ferencnek közismert magyaros énekeit. Ha Faludi így kezdte énekét: «Királyi multság erdőben járkálni», Dugonics átszerkeszti a következőképpen: «Fejedelmi élet erdőben sétálni», mert Etelka idejében még királyaink nem voltak, csak fejedelmeink. Faludi azt írja: «Fortuna szekerén okosan ülj», Dugonicsnál természetesen «Szerencse szekerén», mert az ősmagyarok még nem ismerték Fortunát.

Ha pontosabban szemügyre vesszük, bizonyára nem egy magyar ősköltészetinek vélt adalék bizonyul majd középkori, sőt talán újkori eredetűnek, éppen úgy, mint például a kurucköltészet megrostálásánál sok vers bizonyult egyrészt a XVIII. század derekáról valónak, másrészt XIX. századi műköltési terméknek (Thaly). Ne veszítsük el szem elől, hogy mindkét esetben érzelmi, hazafias indokok szóltak a régebbi, patinásabb keltezés mellett: a szabadságharcok idejét épp úgy, mint a nemzeti önállóság őskorát, lehetőség szerint eredeti, önálló költészet dicsfényével kellett övezni.

De nemcsak az irodalomtörténeti gondolkodás új módszere kényszeríti új utakra a népdal-kutatást. Magában a néptudományban is oly mélyreható irányváltozásnak vagyunk tanui, amelyről tudomást kell vennie a népköltés irodalomtörténeti szempontú kutatásának is. Hogy e kérdésben tisztán lássunk, vissza kell tekintenünk az utolsó félévszázad általános etnológiájának módszertani problematikájára.

A XIX. század utolsó negyede a fejlődéstudomány korlátlan uralmának jegyében mutatja az etnológiát: az angol-francia

¹ Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Budapesti Akadémia, 1927. 36. kk. 1.

pozitivizmus hatása alatt álló néprajzi kutatás állandóan emelkedő, lényegében egyvonalú fejlődés formájában képzelte el az emberiség művelődéstörténetét. Hogy ez elgondolás jellegét első sorban biológiai és embertani analógiák határozták meg, az nem fog csodálatot keltetni, ha meggondoljuk, hogy a XIX. század első fele a néptudományt még jóformán az embertannal azonosította.

A fejlődéstani gondolatnak a néprajzi kutatásra való sajátlagos alkalmazását Németország azidőben vezető szakemberének, A. Bastian-nak *Elementargedanke—Völkergedanke* elmélete tette lehetővé. Az «Elementargedanke», mint az emberiség fiziológiai egyöntetűségét kimondó embertani tétel lélektani megfelelője, az egész emberiség lelki alkatának, értelmi képességeinek potenciális egységét tanítja. Ilyen általános tétel formájában fogalmazva, igazságához nem is fér kétség. Teljesen feltételes jellegű ellenben már az a következtetés, melyet a fejlődéstan elmélete rendszeresen hozzáfűz, hogy tudniillik különböző népek és különböző korszakok egyenlő fizikai behatásokra szükségszerűen azonos visszahatással felelnek. Ez nyilvánvalóan természettudományi elgondolás, melynek a művelődéstörténetben nem lehet helye. A kulturális különbségek létezése el nem tagadható tény: magyarázatukra a «Völkergedanke» a földrajzi helyzet (klíma) befolyását veszi segítségül. Ilyenmű tanulmányok előmozdítására maga Bastian — jellemzően pozitivistá elgondolással — meteorológiai állomások felállítását sürgette, néprajzi céllal. Szempontunkból tekintve nyilvánvaló, hogy — néprajzi tekintetben — az ilyes megfigyelések jelentősége csak egészen másodrangú lehet.

A pozitivistá etnológus számára így rétegeződik a néprajz területe: minden kulturelem mai lelhelyén önállóan — a különböző népeknél egymástól függetlenül — keletkezett; megjelenése az adott fejlődési fokon és az adott klimatikus viszonyok közt szükségszerű és egyedül ezen tényezők függvénye. Kulturelemek vándorlása, kulturális kölcsönhatás a népek közt egyáltalán nem, vagy csak csekély mértékben jön tekintetbe. Nyilvánvaló, hogy ennek az elgondolásnak az érvényessége rögtön szétfoszlik, mihelyt olyan népekre

kerül a sor, melyek írott és monumentális történeti emlékekkel rendelkeznek. Egyetlen kutató sem fogja a kelet-ázsiai vagy az északafrikai kultúrnépek történetileg bizonyított művelődési kapcsolatait egy apriorisztikus elmélet kedvéért félredobni.

A fejlődéstudomány itt egy kétes értékű kibúvót talál, amennyiben alapvető különbséget tesz kultúrnépek s vadnépek (Naturvölker) között és saját módszerét csak az utóbbiakra alkalmazza, míg a kultúrnépeknél nem vonja kétségbe a kulturális kölcsönhatások realitását feltételező történeti módszer egyedüli jogosultságát. Ebben az időben kap szárnyra a «történet nélküli népek» (geschichtslose Völker) elnevezés is. Ez a kifejezés nyilván mutatja, hogy a pozitívista felfogás a vad népeknél a szabad akaratlan alapuló személyes kezdeményezést mint történeti tényezőt tagadja; helyette a természettudományi szükségszerűség elvét véli rájuk alkalmazhatónak.¹

Kétségtelen, hogy az emberiségnek ily módon történő két részre szakítása merőben ellenkezik éppen a Bastian-féle Elementargedanke elvével. Maga Bastian azért nem jutott az ellenmondás tudatára, mert ő a kezdetleges népeknél, ellentétben a kultúrember szövevényes lelkialkatával, még az eredeti, romlatlan «Naturseele»-t vélte feltalálni a maga ősi tisztaságában. Ennek a romantikus elképzelésnek hitelevestével nyilvánvalóvá lett a fejlődéstani elmélet módszerében rejlő önellenmondás is.

Az Elementargedanke korlátlan érvényességébe vetett hitet először Fr. Ratzel, a nagyszerű geográfus *Migrations-theorie* név alatt ismert elmélete ingatta meg, melyet Ratzel elsőnek az afrikai ívekről szóló tanulmányában fejtett ki (1887). Azt a gondolatot fejtegeti itt, hogyha földrajzilag egymástól távol fellelt kultúrelemek olyan formai egye-

¹ Ennek az álláspontnak logikus következése, hogy a francia szociológiai iskola (Durkheim, Lévy-Brühl) az individuációt elvetve még ma is homogén tömegnek (âme collective) tekinti a primitív társadalmat. Az újabb vizsgálatok (Stephan, Koppers, Gusinde, Lowie) ezzel szemben azt mutatják, hogy az individuális különbségek éppen a legprimitívabb népeknél egész jelentősek.

zések találhatók, amelyek nem adódnak közvetlenül a felhasznált anyag természetéből, vagy az illető elem (p. o. kézi munkaeszköz) használati céljából, akkor ezek az egyezések nem önállóan jöttek létre egyenlő lelkiakat következőben, mint az Elementargedanke tanítja, hanem genetikus történelmi kapcsolatban állnak egymással: az illető kultúrelem vagy egyik helyről jutott el a másikra, vagy pedig a párhuzamos jelenségek eredete egy harmadik közös forrásban keresendő.

L. Frobenius továbbfejlesztette mestere, Ratzel, tanítását a *Kulturkreislehre* elméletében (1898). Ennek a messze kiható jelentőségű elméletnek alapgondolata az a tétel, hogy a genetikus történeti kapcsolat, amelyet Ratzel csak egyes formaelemeken állapított meg, nemcsak ezeken az elemeken mutatható ki, hanem egész művelődési complexumokon is, melyek a mythikus, szociális és anyagi művelődés következetes társulásban fellépő összes tényezőit magukban foglalják. Ezeket a tartalmukban egyező művelődési complexumokat — még ha földrajzilag oly távol esnek is egymástól, mint p. o. Nyugat-Afrika és Melanézia — *Kulturkreis* néven egyességbe foglalja össze.

Kétségtelen, hogy ez az elmélet sem nélkülözheti a hypothetikus alapvetést. Feltételezi tudniillik annak a tételnek érvényét, hogy az emberiség kultúrája lényegében egy központból folyik és hogy az e központból kisugárzó kultúrfolyamok egymásutánisága a földrajzi elterjedés radiusából leolvasható. E tételek igazságát szabatos módon ma még nem tudjuk bizonyítani: annyi azonban már most is bizonyos, hogy feltételezésük az őstörténet adataival jól összeegyeztethető eredményeket hoz létre.

Frobeniust szeszélyes érdeklődése nemsokára más munkakör felé vonzotta, elméletének rendszeres és átgondolt kidolgozása más kutatókra maradt. A probléma akkor nyert nagyobb jelentőséget, mikor 1904-ben Graebner és Ankermann módszeres körültekintéssel (mindegyik a saját különleges munkaterületén) megkísérelte a Frobenius-féle elmélet keresztülvitelét. A próbálkozás sikere minden várakozást felülmúlt; az egymástól függetlenül kidolgozott kultúrerso-

portok mind tartalmukban, mind viszonylagos időrendjükben (prehisztórikus rétegekről lévén szó, minden időrend természetesen csak viszonylagos) messzemenőleg megegyeztek. Ez a két nagyjelentőségű előadás fordulópontot jelez a néptudomány módszertörténetében: ettől az időtől kezdődik a kultúrtörténeti iskola nagyarányú térhódítása. Az irányzat megerősödését nagy mértékben előmozdította az a körülmény, hogy 1906 óta az *Anthropos*-ban olyan időszak kiadvány áll rendelkezésére, amely teljesen a Kulturkreislehre szellemében műveli a néprajzot. Módszerének tisztázásában jelentős lépés volt Graebner *Methode der Ethnologie* című könyvének megjelenése 1911-ben. Graebner a kultúrtörténeti egymáshoztartozás bizonyítását kétfajta megkülönböztetővel kimutatásától teszi függévé. Ezeket Formkritérium, illetőleg Quantitätskritérium műszóval jelzi. Az első feltevés két vagy több tárgy olyan tulajdonságainak egyezése, melyek az illető eszköz céljából és anyagából nem adódnak szükségszerűen (ilyen egyezést állapított meg már Ratzel a nyugatafrikai és a melanéziai ívtípusok között). A Quantitätskritérium akkor lesz bizonyító erejűvé, ha ezek az egyezések nemcsak egy-két eszközön, hanem a kultúrelemek egész összetartozó csoportján megfigyelhetők; — ilyen komplexiv egyezések kimutatásával tudta Frobenius Ratzel tételét a nyugatafrikai és melanéziai kultúrák kapcsolatáról megerősíteni és továbbvezetni.

A világháború kitörése hosszú időre megbénította a néprajzi kutatást Németországban. A versaillesi béke megkötése is csak lassú és fokozatos javulást eredményezett. A német gyarmatok elvesztésével jórészt el volt vágva a német kutatás elől a néprajzi anyag mennyiségbeli szaporításának lehetősége. A kutatóknak így természetesen inkább arra kellett törekedniük, hogy a néprajzi múzeumokban még a háború előtti időből felhalmozott anyagot dolgozzák fel tudományosan. Ebben a rendszerező, feldolgozó munkában fokozottan kiemelkedő szerephez jutott a kultúrtörténeti iskola módszere; a természettudományi analógiákra épített fejlődéstani elmélet viszont mindinkább kezdte hitelét veszteni; helyébe mindjobban művelődéstörténeti szemlé-

letnek kellett lépnie, amely sokkal tudatosabban számba veszi egyrésről a művelődési kölcsönhatások, átvételek, másrésről pedig az egyéni kezdemény történeti szerepét.

Mi következik mindebből a népdal sajátos kérdéseit tekintve? Mindenekelőtt annak a felismerése, hogy — ha még olyan kezdetlegesnek tetszik is néha (ez a kezdetlegesség egyébként legtöbbször csak látszólagos) — a népdal nem szükségképpen áll a fejlődésnek olyan korai fokán, amely a régi irodalmi kultúrákkal való kapcsolatát kizárná. Ezzel a megállapítással elvi szempontból nyert új világítást az olyan kutatások jogosultsága, amelyek a középkori, vagy akár az újkori irodalmi kultúra lecsapódását keresik a népköltésben.

Eckhardt Sándor megállapításai a magyar népköltészet állatszimbolikájának,¹ vagy «a virágok vetélkedése» címen ismert népdaltéma motívum-sorozatának² középkori tudós eredetéről meglepően újszerű világításban mutatták be ezt a problémát. Hasonló elvű módszerrel sikerült Solymossy Sándornak a Toldi-monda tárgytörténeti indítékait a XI—XII. század «chanson de geste»-jeiben kimutatnia.³ Ezzel elvileg megnyílt az összehasonlító irodalomtörténet területe az összevető népdal-kutatás számára is. Ezek után már nem eshetik módszertani kifogás alá az sem, hogyha valaki a renaissance vagy barokk irodalmi és társadalmi kultúrájának maradványait kutatja a népköltésben, amint bizonyos az is, hogy ilyen irányban még sok a kutató. Hogy csak egy példát említsek: már Erdélyi kiemelte a népi stilizálás kedveskedve-kicsinyítő hajlamát, különösen az ilyen állandósult szólásokban: Jézuska, gyermekecske, kisdededcske, stb. Erdélyi ezt egyszerű falusias primitívségnek látja.⁴ Ma inkább úgy gondolnók, hogy a XVII—XVIII. század templomi énekeskönyvei terjesztették el népünk közt ezt a modorosságot. Az énekeskönyvekbe viszont bizonyosan nem

¹ *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben.* Egy. Ph. K. 1929. és különlenyomat.

² *Az utolsó virágének.* Minerva 1930. és különlenyomat.

³ *A Toldi-monda keletkezése.* Irod. Közl. 1924.

⁴ Erdélyi, id. m. II. köt. 426. l.

népi forrásból, hanem a jezsuita-barokk énekköltésből származott át, ahol az ilyen kicsinyítések : Jesule, puerule, parvule stb. teljesen megszokott jellegűek.

A népdal problematikájának ez az átalakulása természet-szerűen maga után vonja a népdalköltés fogalomkörének és az irodalommal szemben való elhatárolásának új fogalmazását is. Ha szó szerint vennők a pozitivizmus népdal-fogalmát, amely szerint a népdal a paraszt-osztály költői ösztönének kollektív módon létrejött spontán megnyilatkozása, akkor például Balassi Bálintnak, Amade Lászlónak, vagy Petőfinek a nép hagyományában élő verseit voltaképpen nem tekinthetjük népdaloknak, pedig nyilván oda valók. A modern lélektan meglehetősen kétkedéssel tekinti a kollektív alkotás lehetőségét. Ma már inkább hajlunk arra a felfogásra, hogy első fogalmazásban minden népdal egyéni termék lehetett, amely azután a közösség esiszoló, alkotó munkájának alapjául szolgált. Az első — sok esetben valószínűleg nem is sajátosan népdalszerű — fogalmazás rímbe-szedője átlagesetben kétségkívül a köznép közül való egyén, ritkábban kántor, pap vagy tanító, de végső esetben tudós író is lehet, mint például Balassi Bálint esete mutatja. Az ilyen eshetőségek szemmeltartásával ma inkább Bartók Béla óvatos meghatározását fogjuk alkalmazni : a népdal (Bartók inkább parasztdalnak nevezi) mindazoknak a daloknak összessége, amelyek a paraszt-osztályban kisebb vagy nagyobb időbeli és térbeli elterjedtségben, a parasztok zenei, illetőleg költői érzésének ösztönszerű kifejezésére szolgálnak ; tekintet nélkül arra, hogy első formájukban ismert műköltőtől, illetőleg zenésztől származnak-e, vagy sem.¹

A népköltés anyagának ez az óvatosabb körülhatárolása különös jelentőségű a népköltés történeti, írott emlékeinek megítélésénél is. Itt elsősorban a XVII—XVIII. század nagy számban fennmaradt kéziratos énekeskönyveire gondolok, amilyen például a Vásárhelyi Daloskönyv² (különben

¹ Bartók Béla : *A magyar népdal*. Budapest, 1924. Bevezetés V. 1.

² Új kiadása a Heinrich Gusztáv szerkesztésében megjelent Régi Magyar Könyvtár 15. kötetében. Jegyzetekkel kiadta : Ferenczi Zoltán.

rokonproblémákat vetnek fel a XVIII. század második felének verses ponyvafüzetei is).¹ A ma, illetőleg pontosabban a népdalgyűjtések idején élő népdallal való feltűnő egyezések² ezen énekeskönyvek tartalmának nagy részét a népköltés fogalmkörébe utalják. Stiláris egyezések, sőt nem ritkán szószerinti megfelelés ezt világosan tanúsítják; az írásos rögzítettség ellenben látszólag kirekeszti ezeket a nagyfontosságú emlékeket a magyar népköltés anyagából. A népdal hagyományos felfogása úgy segített ezen a nehézségen, hogy szóbeli hagyomány után lejegyzettnek vette a népies szövegeket, tehát mintegy antedatált népdal-gyűjtést látott ez emlékekben.³ Szinte felesleges külön rámutatnunk, hogy ez az erőszakolt magyarázat teljesen hamis színben tünteti fel a régi emlékek jellegét, a mellett, hogy a népies dalok közé beékelte Balassi, Amade versekkel nem tud mit kezdeni. Igaz, hogy a különféle kéziratokban szemünkbe ötlő számtalan variáns önkéntelenül is emlékeztet a népdalhagyomány változat-családjaira. Ezzel szemben viszont megdönthetetlen szövegkritikai, diplomatikai adatok mutatnak az irott minta után való másolás — tehát egy elsőleges irodalmi terjedésmód — gyakorlatára. Azután nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy variáns-családok képződésére irodalmi kultúrában is van példa, így a XIV—XV. századi kódex-irodalom hagyományában. Mi mindenesetre határozott analógiát látunk a két jelenség között: a kódex-irodalom variáns-képzése és a két évszázaddal későbbi diákos-népies énekeskönyvek változat-családjai irodalomelméleti szempontból okvetlen párhuzamos jelenségek. Csakhogy míg amott, a XV. században ez a gyakorlat a korszerű irodalmiság magaslatán állva, még a kolostori, tudós irodalmat hordozza, emitt, a XVII—XVIII. században, a nyomtatott könyv egyeduralkodója alatt

¹ A legfontosabb forrásokat felsorolja Horváth János id. m. 101. l.

² V. ö. a *Vásárhelyi Daloskönyv* és a későbbi, de hasonló jellegű *Szíveket újító bokréta* új kiadásának (1914. Régi Magyar Könyvtár. 35.) jegyzeteit.

³ Például Kacsóh Pongrácz: *Magyar Figyelő*, 1911. III. és IV. füzet.

már egy letűnt irodalmiság maradványa : diákok, írástudó kisemberek multságára szolgál. A nótáskönyvekben feljegyzett énekanyag evvel megtette az első lépést a népdallá leszállás útján ; ugyanezt az anyagot újabb másfél évszázad multán már Erdélyi, Kriza, Kálmány kötetében látjuk viszont. Csak az a kérdés, felismerhetjük-e még rajta tudós eredetének nyomait, vagy sem.

Ha nem vesszük figyelembe ezt a lehetőséget, könnyen abba a hibába esünk, hogy a magunk realista vagy romantizáló irodalom-felfogásával akarjuk megközelíteni az esetleg merőben más lelkialkatból termett költői maradványt. Ezen a nehézségen botlik meg például Erdélyi János, amikor gyűjteményének 3. énekéről, egy régies hangú (a Balassi-epigonokra emlékeztető) szerelmi dalról szólva megrójjá e versben «alig összeillő vegyítékét világi és vallásosnak.»¹ Erdélyi a XIX. század realizmusának felfogása szerint értelmezi a szerelmi dal műformáját ; az-így felfogott szerelmi versbe természetesen már nem illik az istenes szólamok közbevegyítése. A modern irodalomtudomány szemével nézve, mégsem tekinthetjük anomáliának istenes és világi stíluskeverékét, legalább is a XVI—XVII. századra vonatkoztatva nem. Amióta a XVI. század irodalmi szerelemfelfogásában mindjobban felismerjük a platonizmus gondolatvilágának visszfényét, már hajlandók vagyunk Balassinak és követőinek a virágénekekben nyilatkozó irodalmi erotikumát sokkal spirituálisabb szellemben fogni fel, mint a XIX. század tette, amely Balassi világi költészetében mindennekelőtt «rejtett érzékiséget» vélt találni. A mi számunkra a «fajtalannak» bélyegzett költő vallomásainak jórésze átvitt-értelmű szólás, hagyományos udvarló és udvari szólam. A késő renaissance szerelmi költészetének ilyen korszerű felfogása mellett az istenes vonatkozások beékelése egy virágénekebe természetesen már nem lehet megrovandó stílushiba.

Ha ezt a szemléletet magunkévá tettük, műköltés és népköltés különbsége voltaképpen egy pontra zsugorodik : arra tudniillik, hogy míg az irodalmi költésben az első fogal-

¹ Erdélyi, id. m. II. köt. 395. l.

mazás és a megformáló kidolgozás szükségszerűen egy és ugyanazon személy munkája, addig a népköltésben csak az első fogalmazás egy személyé, a tulajdonképpeni művészi megformálás már a népi közösség alkotása. Teljesen tisztában vagyunk azzal, hogy a népköltés és műköltés között különös szeretettel hangsúlyozott ellentétnek ez az enyhített fogalmazása alapján támadja meg a romantika népdal-felfogását. A XIX. század huszas-harmincas éveiben megindult érdeklődés nálunk — ámbár műköltés és népköltés különbségét nem is tudta végérvényesen megformulálni — tudatosan a két fogalom ellentétességére épített s ezzel a szembeállításal egyszersmind irodalompolitikai célnak is szolgált, mikor az egyszerű, ősinek vélt népdalt a túlromantizált, nemzetietlen irodalmiság megújítójaként hirdette.²

A problémának a mai felfogás értelmében való elhajlása természetesen nem ment fel minket annak a kérdésnek az elemzése alól, hogy miért, miben érezte a romantikus irodalom-felfogás a népdalt önmaga ellentétének. E kérdésre voltaképpen egy szóval megfelelelhetünk: a költői conventiók különbözőségében. A romantika lelkes gyűjtői még minden conventio előtti, úgynevezett természeti ősköltést láttak a népdalban: míg az újabb irodalmi kutatás mindjobban ráébred arra, hogy semmiféle költészet sincs conventio nélkül, tehát a népköltés sem. Szélsőségesen dinamikus kultúrkorszakokban (p. o. a Sturm und Drang vagy a romantika következetes képviselőinél) éppen a conventiónélküliség, más szóval eredetiség maga a legfőbb conventió. Világos, hogy a XIX. század irodalmi tudata, mikor a népköltés anyaga mindjobban kibontakozott előtte, nem igen találhatta fel benne a maga conventióit. A XIX. század conventiói közül taláalomra kiragadva, most csak ezeket említem: eredetiség, természet, festői szemlélet, szentimentalizmus, szabadságeszme, nemzet stb. Ez a néhány kiragadott vonás célunknak már megfelel. Minthogy pedig a termékeny korok természetes, magát áltató önbizalmával a romantikának is a saját maga irodalmi conventióit időtlen érvényűeknek kellett tartania,

¹ V. ö. Horváth János, id. m. 123. kk 1.

csak következetesen járt el, mikor a népdalt egy ügyvélt prae-conventionalis ösköltészet dicsfényével vette körül. Az újabb irodalmi kutatás ezzel szemben a századforduló óta mindjobban ráeszmél a fentebb érintett romantikus conventiók normaszűrőségének aránylag újkeletű, esetleges voltára : be kell látnia, hogy ez ideálok nagyobb része érvényében nem követhető tovább visszafelé a Sturm und Drang idejénél. Az utolsó évtized irodalmi kutatásából mind tisztábban bontakozik ki a megelőző századok (röviden általánosítva : a XIV.—XVIII. század) udvari kultúrájának öntörvényű conventió-világa. Ez a világ pedig mindenben szöges ellentéte a romantikus eszményeknek : ami itt eredetiség, az amott forráshűség és hivatkozás, itt természet és festőiség, ott mozdulatlan, színpadias díszlet és háttér, itt szabadság, ott önuralom és disciplina, itt nemzet, ott udvar, itt sentiment, ott galantéria, itt küzdelem, ott intrika. Az ellentétpárokat tetszés szerint szaporíthatnók : tételünk bizonyításához már ennyi is elég.

Már most tárgyunkra térve, kétségkívül nagy túlzás volna azt állítani, hogy a magyar népdalban az udvari világ conventióinak bármelyike teljes tisztaságában felismerhető. Meggyőződésünk szerint azonban ahhoz sem férhet kétség, hogy a népköltés sokkal inkább hajlik emezek felé, mint például a romantika eszményei felé. Hogy csak néhány példát említsünk, a népdalban éppúgy, mint a XIX. századot megelőző irodalmak bármelyikében, mindig a cselekvő vagy szenvedő személy (a barokk esztétika «figura» szóval jelzett szereplője) áll előtérben : a környezet, amennyiben nincs valami vonatkozással a szereplő lelkiállapotára, lényegtelen járulék : a természet leírása festői értelemben sohasem öncél. Egyik gyűjtőnk Petőfi *Fürdik a holdvilág* kezdetű versét megtalálta a nép ajkán, egyszerűsített formában. Jellemző, hogy a népi énekes éppen a képszerű, természetfestő fordulatokat hagyta el belőle.¹ Más példa. Sokan észrevették már, hogy a nemzet, hazafiság eszméi milyen

¹ Vikár Béla : *A magyar népköltés remekei* (Remekírók képes könyvtára) VII. 1.

kevés helyet kaptak a népdal motívumkincsében; hogy pedig az eredetiség gondolata szinte teljesen hiányzik a népdal eszmeköréből, ez a kérdés természetéből önként következik.

Mindezzel természetesen távolról sem akarom kétségbevonni annak lehetőségét, hogy az udvari kultúránál régebbi conventiók nyoma is fennmaradhatott a magyar népköltésben. Csak arra akarok rámutatni, hogy a feudális társadalomnál régebbi kultúrhatások nyomozásában nem szabad túlságosan sok kézzelfogható eredményt várnunk, éppen azért, mert az összehasonlítandó anyag maga az udvari kultúráénál mérhetetlenül szegényebb, szórványosabb, időben pedig alig rögzíthető.

A Petőfi-vers adaptálásának fentemlített esete alkalmas arra, hogy elvezessen bennünket a népdalprobléma egy további állomásához. Mert ha a népdal első fogalmazásában egyéni termék, amely csak az együtteség alkotó, csiszoló munkája révén válik igazi népdallá, akkor minden kutatás végelemzésben abba a kérdésbe torkollik, hogy miben áll, hogyan nyilvánul meg a közösség alkotó munkája a kiindulópontul vett mintakép megformálásában.

A fent elmondottak után erre a kérdésre nem adhatunk más feleletet, mint hogy a népi közösség a kapott mintát átstilizálja a saját maga hagyományos conventiói szerint, ami voltaképpen azt jelenti, hogy transzponálja azt egy régebbi irodalmiság stílusába; az említett esetben tehát Petőfit helyezi évszázadokkal régebbi conventiók világába. Ez ugyan paradoxonnak tetsző állítás, amely azonban a népzenei párhuzamok eseteivel támogatható. Hozzáértő zenészeink előtt közismert tény, hogy a magyar parasztdal régies cifrázó stílusa a XVI—XVII. századi műzenei ornamentika eszközeivel él. A fenti eset analógiájára könnyen elképzelhető, hogy a népi előadó történetesen épp a XIX. század közepén komponáló Simonffy Kálmánnak vagy egy kortársának dalát ékesíti fel ezekkel a cifrázatokkal; az ilyen stílus-transpositio esetei a népzeneben egyáltalán nem ritkák.

Szívesen és sokat emlegetik nálunk a népköltés, általa-

ban a népi géniusz konzerváló erejét, «nagy emlékezetét», amely évszázadokon át képes kultúrtermékek megőrzésére. A kérdés csak az, hogy — a népdal esetét elővéve — a kultúrájuk milyen csoportjára vonatkozik ez az emlékezet: hajlandó-e a népi emlékezet általában mindenfajta hagyomány felvételére, vagy válogat-e? Hiszen nyilvánvaló, hogy ez az emlékezet nem vonatkozik az epikai műfaj eseménytartalmára, mert különben nem volna lehetséges az, hogy máig feltárt ezernyi népdalunkban — egy-két jelentéktelen, gyermekverssé torzult töredék kivételével — nincsen utalás egyetlen olyan történeti jellegű eseményre, amely megelőzné a török hódítás idejét. Ahol pedig ennél újabb történeti adatra utal a népdal, még ott is hitelesség szempontjából teljesen megbízhatatlan és zavaros az előadása. Délibábos önáltatás tehát néhány régebbi népdalrajongónak az a vélekedése, hogy népünk dalkincse a magyar nemzet történetét tükrözteti vissza. Már csak azért sem lehet ilyesmiről szó, mert közismert tény, hogy a népi énekes régi epikus szövegek előadásánál az avult, értelmüket veszített tulajdonneveket, jelzéseket szívesen cseréli fel időszerű nevekkal, vonatkozásokkal; — ennek a folyamatnak jellemző példáit láthattuk a háborús népdaloknál, amelyekben Ferenc József, Przemysl és Galicia ki tudja milyen régi epikus alakok, illetőleg helyi meghatározások helyébe léphettek.

Az élő népdal történeti vonatkozásait tehát — különösen a kormeghatározás kérdésében — óvatos kritikával kell fogadnunk. Ennek az óvatosságnak az elmulasztása még a különben oly rendkívül tisztalátású Erdélyi Jánost is megtévesztette néhány esetben. Nyilvánvaló tévedés például, mikor a Szent István királyról szóló éneket, az ellenreformációs barokk vallásos színűre stilizált hőskultuszának egy tipikus termékét, Erdélyi tisztán tárgya miatt középkori maradványnak tartja.¹ Még egy más esetben is megtévesztette őt a pseudo-történeti korhűség. Mint szerkesztő ugyanis a *Népdalok és Mondák* I. kötetében közölt *Mohács, Mohács, régi vérontás helye* kezdetű éneket, a katasztrófa elbeszélésének

¹ Erdélyi, id. m. II. 397. 1.

közvetlen átélést utánzó előadásmódjára támaszkodva, egykorúnak tartja a történeti eseménnyel,¹ annak ellenére, hogy a verset 1778-i ponyvafüzetből merítette, sőt magának az éneknek záradéka is szószerint a XVIII. század végére utal.² Mindehhez hozzátehetjük még azt is, hogy egész eseményszemlélete és előadásmódja tipikusan XVIII. századnak mutatja ezt a meglehetősen silány versezetet, amelyet világok választanak el a történeti esemény idejéhez közelálló históriás és panaszos énekek «*Newe Zeitung*»-szerű stílusától.

Az ilyenfajta példák jellemzően mutatják, hogy a népköltésben az elbeszélés eseményanyaga mennyire másodrendű jelentőségű. Itt is (mint egyébként a népi éneklés egész területén) mindenekelőtt a dallam a fontos és ezért ez esik először normajellegű törvényszerűségek alá; másodsorban pedig fontos mindaz, ami a népdalnak nem esetleges, esemény-szerű tartalma, hanem szükségszerű hagyományeleme: vagyis a költői formálás conventióvilága. Ebből a megfontolásból megint az tűnik ki, hogy bármely oldalról közeledünk is a népdal problémájához, mindig a conventiók központi jelentőségére találunk.

Eddigi fejtegetéseink kiegészítéséül legyen szabad még pár szót szólnunk a költői conventióknak egy olyan fajtájáról, amely talán legvilágosabban mutatja a régi kultúrák alkotta típusoknak évszázados, szívós életét. A költői forma, a verses alakítás kérdését értem. Problémánk ebben az irányban kettősen tagozódik: mások a versszakon belül való megformálás (az új német stílustörténet terminusával: *Kleinform*) és ismét mások a versszakfeletti felépítés (*Grossform*) problémái.

Az első kérdéscsoporttal aránylag könnyen végezhetünk: a versszakon belül való formaadás ugyanis nem annyira irodalmi, mint inkább zenei kérdés: a népdal strófaalkotása —

¹ Erdélyi, id. m. II. 398/9. l.

² A mohácsi harcnak hány esztendeje mult,
Hogy a török által ott sok magyar elfult!
Kétszáz ötven kettőnek az írók számlálják,
Érte a polturát tudom, meg is adják.

sokkal nagyobb mértékben, mint a műköltés bármely fajtájáé — mindenben a dallam törvényei szerint igazodik : a versszaktypusok és dallamtypusok története voltaképpen egyazon problémának két oldala. A dallamformák történetére itt nem akarunk kitérni. Általános tájékozássul csak utalunk arra, hogy a magyar népdal — ámbár természeténél fogva (mint Bartók megállapította) inkább hajlik az izometrikus, azaz egyenlő szótagszámú sorokból álló, versszaktypusok felé — formakincsében mégis megőrizte a XVII—XVIII. század cikornyás, szaggatott felépítésű versszaktypusainak számos változatát. A leghitelesebb forrást, Bartók népdalkönyvét véve elő, a példagyűjteményben, amely az egész magyar népdalanyag legjellemzőbb típusait tartalmazza, a 235. számtól a 249-ig egytől-egyig olyan heterometrikus versszakokat találunk, amelyek változatos, aszimmetrikus szerkezetükkel a régi, barokk műköltés tárgykörébe utalnak. Így például mindjárt a 239. szám 10. 10. 6. 6. 4. szótag-számú strófaképletében a jobbára német eredetű jozefinikus dallamkincs egy ismert melódiájának strófájára ismerünk.¹ A 245. szám sajátos képlete : 5. 7. 6. 7. 7. 6. szótag, is régi dallamra utal ; mintája Horváth Ádám gyűjteményében is feltalálható 374. szám alatt,² dallamát Horváth Ádám már 1813-ban igen régi gyanánt ismerte. A Bartók példatárában közölt néhány jellemző példa paradigmatisus jellentőségére nézve megjegyezzük, hogy a kiadó szerint éppen ezeknek a dallamoknak az alosztálya leggazdagabb anyagú a többi típuscsoport között. Bartók a részletekben morva és cseh analógiákra utal,³ a mi szemünkben már ezek az egyezések is az illető formatypusok régisége mellett szólnak, ilyen esetekben közvetlen átvételnél jóval valószínűbb lévén a közös, régi forrásból való átvétel eshetősége.

A magyar dallamtypusok fejlődésének legfolyamatosabban követhető fokmérője a régi egyházi énekeskönyvek

¹ *A szép szűz Mária.* Bozóki Mihály : *Katolikus kar-béli kótás Énekes könyv.* Vátzonn, 1797. pag. 136.

² *Ó és Uj mint egy Ötödjélszáz Énekek.* M. Tud. Akadémia. Régi s újabb írók 8-r. 46. sz.

³ Bartók, id. m. Bevezetés LVI. 1.

dallamanyaga. Innen derül ki (a szórványosabban feltűnő és nehezebben követhető világi dallamkincs különben kisebb anyagon ugyanezt a tanulságot szolgáltatja), hogy a tizenöt-szótagú dallamsorok (izometrikus és heterometrikus szerkezetekben egyaránt) a XVIII. század vége óta gyökeresedtek meg a magyar népdalkincs anyagában. A XVII. század énekeskönyvei még csak egy-két jelentéktelen példával szerepeltetik ezt a típust;¹ a XVIII. század végén, 1797-ben megjelent nagy Bozóki-féle gyűjtemény pedig már tucatjával vezeti be őket a magyar ének formakincsébe.

Ízelítőnek legyen elég ennyi a dallamtípus kérdéseiből. Már ebből a néhány adatból is mindenesetre kiténik, hogy az a meglehetősen elterjedt nézet, mintha a magyar népdal anyagában a szabványos 8. és 11. szótagú izometrikus versszakok mindenképpen uralkodnának, egyedül a XIX. századi műnépdal-gyártás egyformásító, tipizáló hatására vezethető vissza. Az igazi parasztdal, amint egyébként sem ismer divatos kaptafát, formakészletének erről a nyárspolgári megszűkítéséről nem vett tudomást; következésképp a népdalnak szentelt kutatás sem állhat meg e pár közkeletű forma vizsgálatánál.

Merőben más természetű, nehezebben megoldható problémákat vet fel a «nagy» forma, a Grossform kérdése: itt már teljes joggal azt kérdezhetnők, van-e egyáltalában a népdalnak olyan formaelve, amely az egyes szak önelvű egységén felül állva, a versszakok bizonyos csoportját tervszerűen összefoglalná. Valószínűleg bármely gazdagabb hagyományú népdal variáncsaládjainak összevetése után tagadólag fogunk erre a kérdésre válaszolni: hiszen azt látjuk, hogy a népi énekes minden habozás nélkül cserélgeti a szakokat, kihagy belőlük, tetszés szerint átcsoportosítja őket; és mégis úgy érezzük, hogy mindezzel a népdal lényeges mondanivalóján keveset, vagy semmit sem változtat. A műköltésből ismert Grossform-elvek egyike sem alkalmazható a népdalra: sem az egyenletes fokozás, vagy a pszichologikus fejlesztés, sem

¹ Az 1651-ben kiadott *Cantus Catholici* anyagában izometrikusak: «Dulcis Jesu dulce nomen» és «Horrenda mors tremenda mors». Mindkettő metrikus, tehát alighanem tudós szerző munkája.

a hangulati vagy képszerűség eszméje, vagy akár csak a XVI. századi epika kezdetleges, folyamatos referáló stílusa a népdalra általában nem talál.

Önkéntelenül eszünkbe ötlík Ermatinger finom megfigyelése a barokk egyházi énekköltés formájáról. Ez az éleszemű kutató találó műszóval anaforikus felépítésnek nevezi a XVII—XVIII. századi egyházi énekköltésnek azt az általánosan (például Paul Gerhardtnál) nyilatkozó sajátosságát, hogy a költő versszakonként mintegy újra kezdi az ének gondolatmenetét: a versszakok nincsenek szerves egységbe foglalva. Ez a mi szemünkben idegenszerű jelenség szükségszerűen következik az egyházi tömeg-ének énekelt vers mivoltából. Ne felejtjük el, hogy itt olyan versről van szó, amely a liturgikus szükségszerűség szerint bármely versszaknál abba hagyható, illetőleg bizonytalan időtartamra félbeszakítható. Egyáltalán nem esik távol az a gondolat: nem hasonló irodalmon-kívüli tényezők okozták-e a magyar népdal szerkezeti szaggatottságát?

Még egy más oldalról is meg lehet közelíteni a magyar népdal szerkezetének, felépítésének problémáját. Említettük fentebb — a feltételezett ősköltés jellemzésével kapcsolatban — a gondolatpárhuzam és — ellentét, röviden: a gondolatritmus szerepét. Tagadhatatlan, hogy elég sok népi vers menete (különösen a régi stílusúaké) ilyen párhuzamból, illetőleg ellentétből fűződik tovább gondolat-társítás alapján. Arra is rámutattunk, hogy ezt a felépítésmódot csak fenn tartással fogadhatjuk el ősköltési eredet bizonyítékául; azok a világirodalmi analógiák, amelyekre a stilisztikai munkák itt hivatkozni szoktak, úgymint az óhéber zsoltárköltészet vagy a homerosi énekek, már mind igen magasan fejlett kultúra termékei: semmiben sem primitívebbek bármely irodalmi kultúránál.

Ma már időszerű az ősköltési magyarázat helyett egy kevésbé tetszetős, de részleteiben talán még várakozáson felül igazolható eszmét megpenditenünk. Ha ugyanis ezt a párhuzamból, illetőleg ellentétből kiinduló, asszociációs alapon továbbfejlesztett felépítésmódot egy szóval röviden akarnók jellemezni, alig találhatnánk jellemzőbb fogalmat, mint a

dialektikus szerkezetét (a szót természetesen antik, retorikai, nem mai, tájsház, értelmében véve). Ha most meggondoljuk, mekkora szerepet játszott éppen a dialektikus gondolatfűzés, képzeletkapcsolás az európai művelődésnek egy olyan területén: a retorikában, amely évszázadokon át a költészet gyámolítójaként élt a köztudatban, akkor talán nem fogjuk túlságosan merésznek találni azt a hozzávetést, hogy a retorika dispositio-típusának, szólamkincsének valami elhalványult töredéke eljuthatott a magyar népköltés dialektikájába is. Ne felejtjük el, hogy a magyar nemzet ethnikumának az a rétege, amely — a köznéppel állandó hivatásszerű érintkezésben állva — a régi énekeskönyvek tanúsága szerint énekanyag dolgában az alsóbb néposztállyal szemben a közvetlen továbbadó szerepét töltötte be, tudniillik a falusi kisnemesség és papság, saját iskolalátogatásának idején szinte kizárólag, de mindenesetre kiemelkedő mértékben retorikai oktatásban részesült.

Hogy viszont más oldalról a retorika mennyire áthatotta az egész barokkor irodalomfelfogását (kissé szűkebb értelemben már a renaissance-ét is), annak bizonyítására nem kell mindjárt a tudós barokk-költészet atyamesterének, Opitz Mártonnak *Buch von der deutschen Poeterey*-jét tanuságnak hívni; mikor nálunk Magyarországon is a példaszerűen barokk-költő: Gyöngyösi — aki pedig egyébként egyáltalán nem képviseli tipikusan a *poeta doctus* ideálját — állandóan a szerelem tudományáról, argumentumairól, reguláiról beszél; — akárcsak ügyvédi beadványt fogalmazna.

De talán túlságosan eltávolodtunk már eredeti tételünk-től; hiszen mindössze arra akartunk itt rámutatni, hogy a XVII—XVIII. század retorikus elvű irodalmisága és a népköltés egyáltalában nem olyan végletes, érintkezésre teljességgel képtelen ellentétek, mint gondolni szoktuk. Nyilvánvaló, hogy ezzel a megállapítással a magyar népköltés egy jellemző stíluselemének gyökerét sokkal újabb időben és magasabb kultúrában próbáltuk lokalizálni, mint eddig általában szokásos volt.

Állapítsuk meg: mindazok a problémák, amelyeket fentebb felvetettünk, a népdal szövegének vizsgálatából

adódtak. Mihelyt a népdalok zenéjét vesszük elő, vagy akár csak a kötetlen formájú, nem szakaszos népköltés emlékeire terjesztjük ki vizsgálatunkat, mindezeknek a szempontoknak lényegesen módosulniok kell. A magyar népzene összehasonlító-folklorisztikai vizsgálata még a kezdet kezdetén áll; annyi mindenesetre már ma is megállapítható, hogy a parasztzene úgynevezett régi stílusának ismertetőjegyei közül nagyon lényeges vonások feltalálhatók a rokonfajú (vogul, cseremiszt) népek zenéjében; — olyan vonások, amelyek az Európában szomszédságunkban élő szláv és germán népek népzenejéből (műzenéjéből természetesen még sokkal inkább) teljesen hiányzanak. Ezek tehát nyilván olyan korból fennmaradt jellemző sajátságok, amikor a magyarság még nem foglalta el mai földrajzi helyzetét. Különös mértékben áll ez a megállapítás például a népi siratókra: ezek a semmiféle versszakra nem oszló, kötetlen formájú kezdetleges dallamok nyilván még az ősi finn-ugor közösség korából maradtak ránk. Szomszédaink nem ismerik; a magyarság ellenben valamennyi településén, Nyitrában éppúgy, mint Háromszékben vagy Somogyban egyazon dallamtípus változataira énekli őket. A sirató szövegét (egy-két hagyományos bevezető frázis kivételével) minden egyes alkalomra rögtönzésszerűen újraköltik.

Ez a gyakorlat — a szöveg váltogatása — az a jellemző vonása a magyar népdalnak, amely feleletet adhat arra a kérdésre, hogyan lehetséges az, hogy a magyar népdal szövegekincsében alig egy-két foszlányát őrizte meg a XVI. század előtti éneknek (pedig bizonyos, hogy a magyar ének ekkor is éppúgy zengett, mint bármikor később), ugyanakkor, mikor zenéjében még évszázadokkal régebbi állapotot is fenn tudott tartani.

Világosan látható, hogy a népi dallam maradandósága, a hagyományban megrögződő állandósága hasonlíthatatlanul nagyobb a szövegénél. Úgy mondhatnók: a dallam, illetőleg a dallammal egyértelmű versszak-típus keret szerepet tölt be a magyar népdal formavilágában: olyan keretét, amelyet a népi énekes, bizonyos határok közt, tetszése szerint tölt ki a megfelelő aktuális tartalommal: énekszöveggel. A mindig

újra kitöltött dallamkeret élettartama szinte korlátlan : több, mint ezeréves dallamok minden bizonnyal még ma is élnek. Simulékonyysága is rendkívüli : éppúgy fel tudta venni, be tudta olvasztani magába a XVI. század iskolás-humanista költészetének ösztönzéseit, mint a XVII–XVIII. század barokk-lírájának legértékesebb elemeit.

A keretet kitöltő tartalom, a népdalszöveg, élete már nem ennyire szívós. Fentebb azt láttuk, hogy a ma élő régi népdalszövegek zöme nem régibb a XVII. századnál, egy-néhány versszakot szerencsés esetben még visszakövethetünk a XVI. századig. Itt aztán kénytelen meg kell állnunk : a középkori kultúrával való kapcsolatokat már csak egyes szólásokban, felfogásbeli árnyalatokban követhetjük. Igaz, hogy sok esetben valószínűleg csak az adatok hiányossága teszi lehetetlenné a népdalstílus egyik-másik jellemző vonásának analógiás kormeghatározását. Erre viszont, az emlékek elvesztésére nem építhetünk elméletet ; ahhoz kell tartanunk magunkat, ami fennmaradt. Mindenesetre tény az, hogy a szöveggyűjteményeinkbe foglalt népdalanyag — elenyésző csekély kivétellel — nem bizonyult régebbinek a XVI. századnál ; stílusvilágában meg a régi műköltés hagyományait tükrözi.

Mindebből természetszerűen az következik, hogy mindazok, akik a népdalnak csak szövegét méltatják figyelemre, nemcsak fél munkát végeznek, hanem — a dallammal szemben — a népdalnak éppen újabbkeletű, kevésbé érdekes tényezőjét veszik mértékül. A világért sem akarjuk ezzel azt a látszatot kelteni, mintha a népdal szövegét kevésbé értékesnek, kevésbé gyűjtendőnek tartanók a dallamnál. A dallam sem azért értékes, mert régi, hanem azért, mert tökéletesen formált műremek. A magyar népköltés szövegekincse se veszít értékben semmit azzal, hogyha egy és más témája, fordulata, stílusvilága az ősköltés kétséges nimbuszából kibontakozva, az egyetemes európai kultúra részeseként, mint nagy korszakok stíluskészletének késői hűséges megőrzője, nagy emlékeztető letéteményese áll majd előttünk.

BARTHA DÉNES.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Tizenegyedik közlemény.¹ —

XXIX.

Ez a meghívás betetőzése volt Collins diadalának. Ő csakis azt óhajtotta, hogy ámuló vendégei előtt föltárhassa kegyúrnőjét teljes nagyságában s bemutatthassa nekik, milyen udvariasan bánnak vele és feleségével; s hogy erre oly hamar alkalma nyíljk, ez olyan bizonyítéka volt Lady Catherine leereszkedésének, amin nem győzött eléggé csodálkozni.

— Megvallom, — mondotta — egy csöppet sem lepett volna meg, ha Ő Ladysége vasárnap teára hív bennünket, hogy Rosingsban töltsük az estét. Én ismerem az ő nyájaságát s mégis inkább ezt vártam. De ki is láthatta volna előre ezt a figyelmességet? Ki képzelhette volna, hogy rögtön megérkezésük után ebédre hívnak bennünket, mi több, az egész társasággal együtt?

— Engem kevésbbé lep meg, ami történt, — felelte Sir William — mert helyzetem megengedte, hogy közvetlen tapasztalásból ismerhettem meg, hogyan viselkednek a legfelső körök. Az udvar körül a finom modornak ilyen esetei nem szokatlanok.

Másnap egyáltalában alig folyt szó egyébről, mint a rosingsi látogatásról. Mr. Collins alaposan kitanította őket, hogy mit fognak látni, nehogy teljesen elkábuljanak a pompás teremtől, nagy szolgaszemélyzettől és a fényes ebéd-től.

Amikor a hölgyek fölmentek öltözködni, Collins így szólt Elizához :

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675., 676., 677., 678., 679., 680., 681., 682., 683. és 684. számában.

— Kedves unokahugom, csöppet se nyugtalankodjék az öltözéke miatt. Lady Catherine a világért sem követeli meg tőlünk azt az eleganciát, amely illik hozzá és a leányához. Én mindössze is azt ajánlhatom, hogy vegye föl a legjobbik ruháját — egyébre igazán nincs szükség, Lady Catherine-nek nem lesz rosszabb véleménye azért, mert ön egyszerűen van öltözve. Különben is sokat ad arra, hogy megóvjuk a rangkülönbséget.

Öltözködés közben kétszer vagy háromszor is felment, s mindig másnak az ajtaja elé, hogy siessenek, mert Lady Catherine nem szereti, ha várnia kell az ebéddel. Hogy Ő Ladysége ily félelmetesen szigorú és ennyit ad a pontosságra, ez annyira megijesztette Máriát, aki járatlan volt a társaséletben, hogy olyan szorongást érzett a rosingsi ebéd előtt, mint valamikor Sir William, amikor bemutatták őt a királyi udvarnál.

Szép idejük volt, így kellemesen átsétálhattak a parkon keresztül a mindössze is félmérföldnyi úton. Minden parknak vannak szép pontjai, mindenütt akad szép kilátás, és sok minden tetszett is Elizának, bár nem tudott úgy lelkesedni a látnivalókért, ahogy Collins elvárta tőle, s nagyon kevésbé hatott rá az is, hány ablaka van a kastély homlokzatának és hogy a boldogult Sir Lewis de Bourghnak mennyi pénzébe került az üvegeztetés.

Amint fölmentek a hall lépcsőjén, Máriát egyre jobban elfogta a félelem s még Sir William sem látszott teljesen nyugodtnak. De Elizát nem hagyta cserben bátorsága. Semmi olyat nem hallott Lady Catherine-ről, ami rendkívüli tehetségekről vagy csodálatos erényekről tett volna bizonyosságot, és csak a pénznek vagy a rangnak a fensősége még a közelből sem remegtette meg Elizát.

Az előcsarnokból, amelynek gyönyörű arányait és tökéletes ékitményeit Collins elragadtatott arccal magyarázta, az inasok egy kis előterembe vezették őket, ahol már együtt ültek Lady Catherine, a leánya és Mrs. Jenkinson. Ő Ladysége nagyon leereszkedően fölkelt, hogy üdvözlje őket, s minthogy Mrs. Collins megállapodott volt az urával, hogy a bemutatást ő fogja eszközölni, ez a legillőbb módon folyt is le, bocsánat-

kérések és hálaadások nélkül, amiket Collins elengedhetetlennek tartott volna.

Hiába mutatták be valamikor az udvarnál, Sir Williamet annyira lenyűgözte a nagyszerű környezet, hogy csak földig tudott hajolni s aztán helyet foglalt, de egy szó sem jött ki a száján. Leánya pedig egészen magánkívül a félelemtől a széksarkán ült és azt sem tudta, hogy hova nézzon. Eliza viszont közömbös volt az egész dolog iránt s nyugodtan figyelte a szembenülő három nőt. Lady Catherine széles, magas asszony volt, jellegzetes arcvonásokkal, amelyek valamikor szépek lehettek. Arca nem volt megnyerő, és ahogy a vendégeit fogadta, azok nem feledkezhetek meg arról, hogy társadalmilag alatta állanak. És nem a hallgatása volt rettenetes; de akármit mondott, minden olyan parancsolóan hangzott s olyan öntelten, hogy Elizának rögtön Wickham jutott az eszébe. És összevetve mindent, amit aznap tapasztalt, Lady Catherine-t pontosan olyannak látta, ahogy Wickham leírta előtte.

És amikor az anya után, akinek magatartásában és viselkedésében némi hasonlatosságot talált Darcyval, a leányt kezdte megfigyelni, majdnem ő is felkiáltott meglepetésében, mint a minap Mária, — olyan vékonynak és picinek találta. Anya és leánya sem termetre, sem arcra nem hasonlítottak egymáshoz. Miss de Bourgh sápadt volt és beteges; vonásai (bár nem volt csúnya) jelentéktelenek voltak. Nagyon ritkán szólt, akkor is csak halkan és csak Mrs. Jenkinsonhoz, akinek külseje egyáltalán nem volt figyelemreméltó, aki csakis arra figyelt, amit Miss de Bourgh mondott s aki a világossággal szemben ellenzőt is állított szeme elé.

Pár pernyi pihenő után mindenkit az egyik ablakhoz hívtak, hogy megbámulják a kilátást. Mr. Collins rámutatott az egyes szépségekre, Lady Catherine pedig jóságosan közölte velük, hogy mennyivel érdekesebb nyáron kinézegetni az ablakból.

Az ebéd roppant bőséges volt, az ezüstmű, a porcellán, az inashad olyan, mint Mr. Collins kilátásba helyezte; azt is megmondta előre, hogy Ő Ladysége kívánságára az asztal végén fog ülni, s úgy nézett körül, mintha az életnek ez volna

a legnagyobbajándék. Szeletelt, evett és dicsért, elragadtatva és jókedvűen, s minden fogást először ő magasztalt, aztán Sir William, aki már annyira magához tért, hogy hűséges visszhangja lehetett a vejének, és Eliza csudálkozott Lady Catherine-en, hogyan tudja elviselni a tömjénezésnek ezt a módját. De Lady Catherine-nek, úgy látszott, jól esik ez a túlzott magasztalás, folyton mosolygott, kivált ha egy fogásról kiderült, hogy újdonság a vendégek előtt. Az ebédnél alig beszélgettek. Eliza szeretett beszélni, ahol csak alkalom nyílt erre, de Charlotte és Miss de Bourgh között ült — s az előbbi csak Lady Catherine-re figyelt, az utóbbi pedig alig szólt egy szót az egész ebéd alatt. Mrs. Jenkinsont lefoglalta az, hogy nézte, milyen keveset eszik Miss de Bourgh, biztatta, hogy talán valami más fogással próbálkozzék és folyton attól félt, hogy Miss de Bourgh nem érzi jól magát. Mária azt hitte, hogy nem szabad beszélni, az urak pedig csak ettek és dicsértek.

Miután a hölgyek átmentek a szalonba, mindenkinek hallgatnia kellett, mert Lady Catherine beszélt, szüntelenül és szakadatlanul, míg be nem hozták a kávé, s olyan határozott modorban, mint aki nem szokta meg, hogy véleményét bárki kétségbevonhassa. A legbizalmasabb és legaprólékosabb módon kikérdezte Charlotte-ot házi dolgairól és tanácsokat adott neki mindenben. Elmagyarázta, hogyan kell szabályozni az olyan kis háztartást, mint az övé, s kitanította, hogyan bánjék a tehenekkel és az aprómarhával. Eliza úgy látta, hogy a nagy dáma a legcsekélyebb dolgokra is kiterjeszti figyelmét, föltéve, hogy ily módon parancsot osztogathat másoknak. Collinsnéval való beszélgetése közben különféle kérdéseket intézett Mária-hoz és Elizá-hoz, különösen az utóbbi-hoz, akinek rokonságát legkevésbé ösmerte és akiről azt mondotta Collinsnének, hogy nagyon csinos és finom úrileány. Közbe-közbe megkérdezte tőle, hány testvére van, idősebbek-e nála vagy ifjabbak, nem fog-e valamelyikök férjhez menni, szépek-e, jó nevelést kaptak-e, hány lovat tart az apjuk s mi az anyjuk leányneve? Eliza érezte, hogy a kérdések neveletlenek, de azért nyugodtan felelt rájuk. Lady Catherine aztán megjegyezte :

— Azt hiszem, édesapja után Collins öröklí a birtokot, A maga kedvéért — ezzel Charlotte-hoz fordult — örölk a dolognak. De nem látom be, miért kell megvonni az örökösödési jogot a leányágtól. Sir Lewes de Bourgh családjában nem tartották szükségesnek. Kegyed zongorázik és énekel, Miss Bennet?

— Egy kicsit.

— Oh, akkor hát lesz majd szerencsénk hallani. A mi zongoránk remek, valószínűleg jobb, mint — Majd valamelyik nap kipróbálja. Testvérei is játszanak és énekelnek?

— Az egyik.

— Miért nem tanult mindegyikük? Mindegyiküknek kellett volna. A Webbs-kisasszonyok mind zongoráznak, pedig az apjuknak nincs olyan jövedelme, mint Bennet úrnak. Tud rajzolni?

— Nem, nem.

— Micsoda, egyikük sem rajzol?

— Egyikünk sem.

— Ez nagyon különös. De valószínűleg nem volt alkal-muk rá. Édesanyjuknak el kellett volna vinni magukat Londonba, minden tavasszal, hogy jó mesterektől tanul-hassanak.

— Édesanyám meg is tette volna, de apa gyűlöli Lon-dont.

— Talán a nevelőnőjük cserbenhagyta önöket?

— Sohasem volt nevelőnőnk.

— Nem volt! Hogy' lehetséges ez? Öt leány nőtt fel a házban nevelőnő nélkül! Ilyet még sohasem hallottam. Az édesanyjukra nézve nagy rabszolgaság lehetett a maguk nevelése.

Eliza alig tudta elfojtani mosolyát és biztosította Ő Ladységét arról, hogy édesanyjuk sohasem volt rabszolgánő.

— De hát akkor kitől tanultak? Ki viselte gondjukat? Nevelőnő nélkül nagyon el lehettek hanyagolva.

— Némely más családdal összehasonlítva, azt hiszem, el voltunk hanyagolva. Mindig buzdítottak bennünket az olvasásra s a szükséges tanítók sem hiányoztak soha. Aki szívesebben lustálkodott, persze azt is megtehetette.

— Hogyne, hogyne, de a nevelőnő éppen arra való, hogy ez ne történhessék meg. Ha ismertem volna édesanyjukat, nagyon lelkére kötöttem volna, hogy fogadjon nevelőnőt. Állandó és rendszeres oktatás nélkül mit sem ér a nevelés, azt pedig csak egy jó nevelőnő adhatja meg. Csudálatos, hány család fogadott nevelőnőt az én közbenjárásomra. És én mindig nagyon örülök, ha egy fiatal teremtest jól elhelyezhetek. Mrs. Jenkinsonnak négy unokahuga kapott remek helyet az én segítségével; és épp a minap ajánlottam valakinek egy fiatal nőt, akit pedig csak futólag említettek előttem, s a család el van ragadtatva tőle. Nem mondtam, Mrs. Collins, Lady Mercalfe tegnap nálunk volt, hogy megköszönje szívességemet? Azt mondja, hogy Miss Pope igazi kincs. — Lady Catherine, — mondotta — ön egy kincset ajándékozott nekem. Ifjabb hugai is járnak már társaságba, Miss Bennet?

— Igen, valamennyien.

— Mind! — Micsoda! Mind az öten egyszerre? Nagyon furcsa. És maga még csak a második? S a legifjabbak már nagy leányok, mielőtt még a legidősebbek férjhez mentek volna? Hiszen a legifjabbak úgyszólván még gyermekek lehetnek.

— Igen, a legkisebbik alig tizenhat éves. Talán fiatalabb is, semhogy sokat járhatna társaságba. De kegyetlenség volna a kisebbik húgainkkal szemben, hogy ne vehessék ki részüket a társaságból vagy a szórakozásokból csak azért, mert néneiknek nincs módjuk vagy kedvük, hogy korán férjhez menjenek. A legkisebbnek éppoly joga van a mulatsághoz, mint a legidősebbnek. Hogy e miatt otthon üljenek! Nem hiszem, hogy ez növelné testvéri ragaszkodásukat vagy gyöngédségüket.

— Szavamra, — mondotta Ő Ladysége — fiatal leány létére nagyon határozottan fejezi ki a véleményét. Szabad kérdezni, hány éves?

— Minthogy három ifjabb húgom is van, — felelte Eliza mosolyogva — nem kívánhatja, hogy bevalljam a koromat.

Lady Catherine-t láthatólag meglepte, hogy nem kapott

egyenes választ, s Elizának az a gyanúja támadt, hogy ő az első, aki valaha tréfálkozni mert ennyi fennkölt nevetelenséggel.

— Nem lehet több húsznál, — és ezért nem is kell titkolnia a korát.

— Még nem múltam huszonegy.

Miután az urak bejöttek s a teát megitták, elhelyezték a kártyaasztalokat; Lady Catherine, Sir William, Collins és a felesége leültek négyesben kártyázni, s minthogy Miss de Bourgh a «cassino» mellett volt, a két leány abban a szerencsében részesült, hogy segédkezhettek Mrs. Jenkinsonnak a játszma előkészítésében. Az ő asztaluk kábítóan unalmas volt. Egyetlen szót sem lehetett hallani, amely nem a játékra vonatkozott, kivéve, ha Mr. Jenkinson megjegyezte, hogy Miss de Bourghnak melege van vagy fázik, hogy nem lát eleget, vagy hogy bántja szemét a világosság. A másik asztalnál sokkal több történt. Majdnem mindig Lady Catherine beszélt, — s vagy megállapította a többiek hibás ütését, vagy történetkéket mondott el önmagáról. Mr. Collins buzgón helyeselte Ő Ladységének minden szavát, megköszönt minden egyes tantuszt, ha nyert, és bocsánatot kért, ha több tantuszt nyert, mint amennyi összefért az illendőséggel. Sir William nem sokat beszélt. Beraktározta emlékezetébe a különféle adomákat és az előkelő neveket.

Amikor Lady Catherine és leánya megelégtették a játékot, az asztalokat elvitették, felajánlották a hintót Mrs. Collinsnak, aki hálásan elfogadta, mire rögtön elrendelték, hogy fogjanak be. A társaság aztán körülülte a kandallót, hogy meghallja Lady Catherine-től, milyen időt várhatnak holnapra. Ez addig tartott, míg a hintó előállott, mire Collins többrendbeli köszönőbeszédjei és Sir Williamnek mély meghajlásai következtek s csak azután távozott a társaság. Alig hajtattak ki a kapu alól, Collins felszólította Elizát, mondja el véleményét mindarról, amit Rosingsban látott, és Charlotte kedvéért Eliza mindent szebbnek tüntetett fel, mint volt a valóságban. De bármily nehezére esett is a magasztalás, Collinst egy csöppet sem elégítette ki és csakhamar kénytelen volt saját kezébe venni Ő Ladységének a dícséretét.

XXX.

Sir William csak egy hétig maradt Hunsfordban, de a látogatás elég hosszú volt ahhoz, hogy meggyőzze őt, milyen jól van ellátva leánya, akinek olyan férje van és olyan szomszédnője, hogy az igazán ritkaság. Amíg Sir William náluk volt, Collins a délelőttijeit arra fordította, hogy megkocsikáztatta apósát a környéken és mindent megmutogatott neki. Sir William elutazása után az egész család visszatért rendes életmódjához, és Eliza hálás volt, hogy a változás folytán nem kellett több időt tölteniök együtt unokabátyjával, mert Collins a reggeli és ebéd között jórészt vagy a kertjében dolgozott, vagy írt és olvasott, vagy saját könyvtárszobájának ablakából nézegetett ki a szemközt húzódó országútra. A nők viszont a hátulso szobában ültek. Eliza eleinte csodálkozott azon, hogy Charlotte miért nem használja rendesen a nappalit, amely tágasabb volt és amelyből szebb kilátás nyílt; de csakhamar rájött, hogy barátnőjének alapos oka volt erre; mert Collins sokkal kevesebb időt töltött volna a saját szobájában, ha Charlotte szobájában épp oly jól érezhette volna magát, és Eliza dicsérte barátnőjét a jó ötletért.

A szalon ablakán keresztül úgyszólván semmit sem láthattak a kiserdőből és csak Collins úrtól értesülhettek arról, hogy milyen hintók hajtottak el arra s főképp, hogy Miss de Bourgh phaëtonja hányszor tűnt fel, amit sohasem mulasztott el közölni velük, ámbár a phaëton majd mindennap megjelent. Elég gyakran megállt a lelkészlak előtt, a bentülők pár percig beszélgettek Charlotte-tal, csak sohasem akartak kiszállani.

Mr. Collins majdnem naponként átsétált Rosingsba, és legtöbbször felesége is velement, mert így tartotta szükségesnek. És mikor Eliza rájött, hogy más családok is laknak a környéken, amelyek számbajöhetnének, nem bírta megérteni, miért áldozzák annyi idejüket Rosingsnak. Néha-néha Ő Ladysége is megtisztelte őket látogatásával, és ha időközben a legcsekélyebb változás történt a szobában, azt rögtön észrevette. Kikérdezte őket, mivel foglalkoznak, megnézte,

mit hogyan csinálnak, s tanácsokat adott, hogy másképp csinálják; hibát talált a bútorok elhelyezésében, vagy hanyagságot tapasztalt a szobalány részéről, és ha elfogyasztott náluk valamit, mintha csak azért tette volna, hogy Collinsné ürücombjáról kijelenthesse, hogy túlságosan nagy az ő kis családjuk részére.

Eliza hamar rájött, hogy bár ez a nagy dáma nem volt tagja a békebírósnak, de a maga egyházkerületében nagyon tevékeny békebíró volt s a legkisebb ügyet is elmondatta magának Collinsszal; és ha bármelyik zsellér pörlekedő természetű volt, elégedetlen, vagy nagyon is szegény, rögtön rohant az illető faluba, hogy elsimítsa a vizsályt, elnémitsa a panaszokat, leszidja, összebékítse és ellássa őket.

A rosingsi mulatságos ebédek hetenként kétszer ismétlődtek; s nem számítva Sir William hiányát s hogy csak egy kártyaasztalt állítottak fel, minden ilyen ebéd szakasztott mása volt az elsőnek. Collinséknak alig volt más ismeretségük, mert a környékbeli lakók életmódja túlhaladta az ő lehetőségeiket. Elizára nézve ez nem volt rossz s egészben véve elég jól töltötte az idejét; sok kellemes félórát csevegtek át Charlotte-tal, s az évszak ellenére oly szép idejük volt, hogy gyakran sétálhatott ki a házból. Mialatt a háziak Lady Catherine-nél voltak látogatóban, ő végigment kedvenc útjain, a kiserdő mentén, amely a park egyik oldalán húzódott el s ahol védett ösvényen járhatott, amelyet rajta kívül, úgy látszik, senki sem értékel, s ahol biztonságban érezte magát Lady Catherine kíváncsisága elől.

Ily nyugodt mederben hamar telt el látogatásának két első hete. Közelgett a húsvét, s ünnep előtt való héten vendéget vártak a rosingsi családban, ami ilyen kis körben mindig nagy esemény. Eliza már röviddel megérkezése után hallotta, hogy pár hét múlva számítanak Darcy úr jövetelére, s ám-bár sok ismerőse volt, akit szívesebben látott volna, de legalább lesz egy új arc a rosingsi ebédlőasztalnál, s mulatságos lesz látni, hogyan mennek füstbe Miss Bingley reményei, ha majd unokahugával foglalkozik, akit Lady Catherine nyilvánvalóan Darcynak szánt feleségül, mert a legnagyobb meglepéssel beszélt érkezéséről, elragadtatással nyilat-

kozott személyéről, s majdnem dühös lett, amikor megtudta, hogy Miss Lucas és Eliza is már több ízben találkoztak vele.

Megérkezésének híre hamar eljutott a lelkészlakba, mert Collins egész délelőtt a házikók körül járt, amelyek a hunsfordi keskeny útra nyíltak, hogy ő tudja meg elsőnek, s mihelyt a hintó befordult a parkba, rohant haza a nagy újsággal. Másnap reggel már átsietett Rosingsba, hogy tiszteletét tehesse. Lady Catherine két unokaöccsének szólt ez, mert Darcy magával hozta Fitzwilliam ezredest, nagybátyjának, Lord Y-nak ifjabbik fiát, s amikor Collins hazaért, a két úr is velejött, az egész társaság nagy ámulatára. Charlotte az ura szobájából pillantotta meg őket, amint átvágtak az úton s befordultak a másik útra; rögtön szólt a leányoknak, hogy milyen szerencse vár rájuk és hozzátette:

— Ezt az udvariassági tényt neked köszönhetem, Eliza, mert Darcy úr engem nem látogatott volna meg ilyen sietősen.

Elizának alig volt ideje elhárítani magától minden ebbeli igényét, amikor megszólalt a kapucsengő s nemsokára rá belépett a szobába a három úriember. Fitzwilliam ezredes jött legelől, egy harminc körül levő, nem szép ember, de akinek egész megjelenése és modora igazi úrra vallott. Darcy éppen olyan volt most is, mint Hertfordshire-ben szokott lenni, az ő rendes, tartózkodó módján üdvözölte Collinsnét, s bármily érzelmeket táplált is Eliza irányában, a lehető legnyugodtabban köszöntötte. Eliza csak a fejével bólintott, de egy szót sem szólt.

Fitzwilliam ezredes a művelt ember készségével és könnyűségével rögtön elindította a társalgást s nagyon kellemesen beszélt; de unokatestvére, miután pár futó megjegyzést tett Collinsnénak a házról meg a kertről, egy darabig úgy ült, hogy nem szólt senkihez. De végre is az udvariassága fölébredt annyira, hogy tudakozódni kezdett Eliza családjának hogyléte felől. Eliza a szokott módon felelt neki s pillanatnyi szünet után hozzátette:

— Testvérnéném három hónap óta van Londonban. Véletlenül nem találkozott vele?

Eliza bizonyosra vette, hogy sohasem találkozott Jane-

nel, de látni akarta, nem árulja-e el Darcy, hogy tud valamit arról, ami Bingleyék és Jane között történt; és Elizának úgy rémlett, hogy Darcy kissé zavarban volt, amikor azt felelte, hogy egyszer sem volt szerencséje Miss Bennethez. Tovább nem feszegették a kérdést és nemsokára rá az urak eltávoztak.

XXXI.

Fitzwilliam ezredes viselkedése csodálat tárgya volt a lelkészlakban, s a hölgyek mind úgy érezték, hogy nagyban fogja emelni a rosingsi összejöveletek jó hangulatát. De eltelt pár nap és még mindig nem hívták őket, mert ha vendégek voltak a kastélyban, tiszteletes úrékra nem lehetett szükség. Az urak megérkezése után majdnem egy héttel, húsvét napjára jött csak meghívó, és akkor is úgy, hogy az esti szertartás után menjenek át Rosingsba. Egész héten át alig láthatták Lady Catherine-t vagy a leányát. Fitzwilliam ezredes több ízben bekopogtatott hozzájuk ez idő alatt, Darcy urat viszont csak a templomban látták.

A meghívást természetesen elfogadták s kellő időben megjelentek Lady Catherine szalonjában, ahol már együtt volt a társaság. Ő Ladysége udvariasan fogadta őket, de nyilvánvaló volt, hogy társaságuk nem lehetett oly kíváncsatos, mint amikor más vendéget nem kaphatott; meg aztán unokaöccsei annyi dolgot adtak neki, hogy sokkal többet beszélt velük, kivált Darcyval, mint bárki mással a teremben.

Fitzwilliam ezredes azonban szívből örült nekik; az ő számára akárki is megkönnyebbülést jelentett Rosingsban, és azonfelül Collinsné szép barátnője nagyon erősen foglalkoztatta.

Most melléje ült s oly kellemesen beszélt Kentről meg Hertfordshire-ről, az utazásról, meg az otthonülésről, új könyvekről és zenéről, hogy ebben a szalonban soha senki megközelítőleg sem szórakoztatta Elizát, s olyan élénken és jókedvűen beszélgettek, hogy Lady Catherine figyelmét is magukra vonták, sőt Darcy is figyelmessé lett rájuk. Darcy nagyon hamar és nagyon sűrűn pillantgatott feléjük s kíváncsiság volt a szemében; és hogy kis idő múlva

Ő Ladysége hasonlót érzett, nyíltan elárulta azzal, hogy nem röstelt közbekiáltani :

— Mit mondasz, Fitzwilliam? Miről beszélsz? Mit mondtál Miss Bennetnek? Hadd halljam én is!

— Zenéről beszélünk — felelte Fitzwilliam, amikor már nem tudott kitérni a kérdés elől.

— Zenéről? Akkor kérlek, beszélj hangosan. Semmit sem imádok úgy, mint a zenét. Ha zenéről folyik a szó, akkor részt kell vennem a társalgásban. Azt hiszem, kevesen vannak Angliában, akik jobban élvezik a zenét, mint én, s akiknek jobb fülük van, mint nekem. Ha tanultam volna, ma nagy művésznő lehetnék. És Anna is az volna, ha egészsége megengedné, hogy gyakoroljon. Bizonyos vagyok benne, hogy remekül játszanék. És hogyan halad Georgiana? — kérdezte Darcyhoz fordulva.

Darcy meleg szavakkal dícsérte hugát, hogy milyen ügyes.

— Örülök, hogy ezt hallom róla, — mondotta Lady Catherine — azt üzenem neki, hogy nem viheti sokra, ha nem gyakorol nagyon szorgalmasan.

— Higgye el, néni, — felelte Darcy — hogy nem kell őt biztatni. Állandóan gyakorol.

— Annál jobb. Nem lehet eleget gyakorolni. És ha legközelebb írok neki, lelkére fogom kötni, hogy egy pillanatra se hanyagolja el. Sokszor mondom fiatal leányoknak, hogy nem lehet valaki a zenében kiváló, ha folytonosan nem gyakorol. Miss Bennetnek is több ízben mondtam, hogy sohasem fog igazán jól játszani, ha nem gyakorol szorgalmasabban; és gyakran mondtam neki, hogy Mrs. Collinsnak nincs ugyan zongorája, de szívesen látom, ha mindennap eljön Rosingsba és zongorázik Mrs. Jenkinson szobájában. Az a kastély másik részében van és igazán senkinek sem volna útjában.

Darcy kissé szégyenkezve hallgatta nénjének neveletlen szavait és egy szóval sem felelt.

Kávét után Fitzwilliam eszébe juttatta Elizának azt az ígéretét, hogy játszani fog neki. Eliza rögtön a zongorához ült. Fitzwilliam közelebb tolt hozzá egy széket. Lady Ca-

therine félig meghallgatta az éneket, aztán tovább beszélt másik unokaöccséhez, amíg Darcy elment mellőle, a maga rendes, megfontolt módján közeledett a zongorához s úgy állt oda, hogy szemtől-szembe láthassa Eliza arcát. Eliza mindent megfigyelt, s mihelyt szünetet tarthatott, hamis mosollyal fordult feléje és így szólt:

— Mr. Darcy, ön rám akar ijesztteni, azért állt ide ilyen ünnepélyesen? De akármilyen jól játszik a huga, én mégsem fogok megijedni. Olyan konok a természetem, hogy a világért sem engedem magamat megijesztetni. Mennél inkább meg akarnak félemlíteni, annál jobban nő a bátorságom.

— Nem fogom azt mondani, hogy téved, — felelte Darcy — mert úgysem hinné el, hogy eszem ágában sem volt megijesztetni. És elég régóta van szerencsém ismerni kegyedet, és így tudom, milyen nagy örömét leli abban, hogy alkalmilag olyan véleményt nyilvánítson, amely nem is a saját véleménye.

Eliza jóízűen nevetett, amikor elébe tárták az arcképét és így szólt Fitzwilliam ezredeshez:

— Unokatestvére szép kis képet fest rólam, kioktatja önt, hogy egy szavamat se higgye el. Igazán nincs szerencsém, hogy épp ezen a helyen, ahol azt reméltem, lesz egy kis hitelem, olyasvalakivel kell találkoznom, aki így le tudja leplezni az igazi jellememet. Igazán, Darcy úr, nem szép öntől, hogy elmondja, amit a hátrányomra tudott meg Hertfordshire-ben — és, ha szabad így mondanom, egy csöppet sem diplomatikus, — mert engem arra ösztönöz, hogy visszafizessem a kölcsönt, és olyan dolgok derülhetnek ki, amelyek meg fogják botránkoztatni idevaló rokonait.

— Nem félek kegyedtől — mondta Darcy mosolyogva.

— Kérem, hadd halljam én is, mi a vád ellene? — kiáltotta Fitzwilliam ezredes. — Szeretném tudni, hogyan viselkedik idegenek között.

— Meg fogja hallani, de készüljön el a legszörnyűbbre. Tudnia kell, hogy először életemben Hertfordshire-ben láttam Darcy urat, egy bálon, s mit gondol, mit művelt azon a bálon? Csak kétszer két, vagyis négy táncban vett részt! Sajnálom,

ha fájdalmat okozok ezzel, de így volt. Csak négyszer táncolt, pedig alig volt férfi a teremben és biztos tudomásom szerint nem egy leány petrezselymet árult a bálban. Darcy úr, ezt csak nem tagadhatja.

— Egyetlenegy hölgyet sem ismertem a teremben, a saját társaságomon kívül.

— Igaz, és soha még bálban nem mutattak be egy urat egy hölgynek. Nos, Fitzwilliam ezredes úr, hát mit játszszam? Ujjaim az ön parancsára várnak.

— Talán okosabb lett volna, ha én is bemutatatom magamat — mondotta Darcy. — De én nem tudok kellemes lenni idegenek között.

— Kérdezzük meg unokatestvérétől, hogy miért? — mondotta Eliza, aki még mindig Fitzwilliam ezredeshez intézte szavait. — Tőle kérdezzük meg, hogy egy okos és jólnevelt ember, aki a világban élt, miért nem tud kellemes lenni, ha idegenek között van?

— Megfelelhetek a kérdésre, — mondotta Fitzwilliam — a nélkül, hogy Darcyhoz fordult volna. — Azért, mert nem vesz magának annyi fáradságot.

— Annyi bizonyos, hogy nincs meg a tehetségem, mint némely embernek, hogy könnyen el tudjak beszélgetni olyanokkal, akiket még sohasem láttam. Nem tudom eltalálni a hangjukat, nem tudok belemenni az érdeklődésükbe, amint annyszor látom másoknál.

— Az én ujjaim — mondotta Eliza — nem repülnek végig a billentyűkön olyan mesteri módon, mint sok leánynál láttam. Nincs bennük annyi erő, se gyorsaság és nem is tudják ugyanazt a hatást elérni. De én ezért mindig csak magamat hibáztattam, mert nem vettem magamnak annyi fáradságot, hogy eleget gyakoroljak. Ez nem jelenti azt, hogy az én ujjaim egyáltalában alkalmatlanok a művészi játéokra.

Darcy elmosolyogta magát és így szólt: Csakhogy kegyednek tökéletesen igaza volt ebben. Sokkal jobban használta föl az idejét. Aki abban a szerencsében részesül, hogy hallhatja játékát, nem érezheti, hogy valami is hiányzik. Egyikünk sem szereti magát produkálni idegenek előtt.

Itt megzavarta őket Lady Catherine, aki megint közbe-kiáltott, hogy miről beszélnek. Eliza rögtön zongorázni kezdett megint, Lady Catherine odament s pár pillanatnyi figyelés után így szólt Darcyhoz :

— Miss Bennet igazán nem játszanék rosszul, ha többet gyakorolna s leckéket vehetne egy londoni tanártól, bár nem ad elő olyan érzéssel, mint Anne, aki remek zongorista volna, ha egészsége megengedte volna, hogy tanuljon.

Eliza Darcyra pillantott, hogy lássa, milyen melegen járul hozzá az unokahugáról elhangzott dicsérethez, de se most, se máskor, sohasem vette észre egyetlen jelét sem a szerelemnek ; Darcy egész viselkedéséből azt a vigasztalást méríthette Miss Bingley számára, hogy épp ennyi valószínűséggel akár őt is elvehetné, ha ő volna a rokona.

Lady Catherine folytatta megjegyzéseit Eliza játékaról, s közben folyton utasításokat adott, hogyan kellene ezt vagy amazt átérezni és érvényre juttatni. Eliza türelmesen és udvariasan hallgatta végig s az urak kérésére a zongoránál maradt, míg Ő Ladységének hintaja előállott, hogy hazavigye őket.

Austen Jane után, angoltól

HEVESI SÁNDOR.

SZEMLE.

Correggio.

A boldog Olaszország ebben az évben ünnepelte a képzőművészet egyik legnagyobb alakjának, Correggiónak emlékét, aki négyszáz évvel ezelőtt halt meg szülővárosában, melyről elnevezték. Ez az ünnepség széles e világon erős visszahangra talált, ami nem is csoda, mert Antonio *Allegri* a művészet azon nagyjai közé tartozik, akik alkotásaikkal túléltek korukat, túléltek minden ízlésváltozást, mert az emberiséget örökkévaló értékekkel ajándékozták meg. Az ünnepségben mi is osztozunk, nemcsak mert a képzőművészet dolgai általánosságban évről-évre mindinkább érdeklik közönségünket, hanem azért is, mert a Szépművészeti Múzeum egyik legszebb festménye Correggio műve.

Kevés képe van múzeumunknak, mely olyan mélyen bevesődne emlékezetünkbe és annyira népszerű volna, mint ez a bájos Madonna. Élvezetéhez semmiféle művészettörténeti ismeret sem szükséges és a szemlélőnek nem jut eszébe, hogy más időkben, más ideálok szolgálatában keletkezett, mint a miénk. A belőle kisugárzó teremtő génusz ereje annyira lenyűgözi a nézőt, a mindenben legalább szunnyadó vágyat magasabbrendű életre olyan gyönyörűen oldja meg, hogy eszünkbe sem jut az a távolság, mely tőle elválaszt.

Pedig egészen más világ volt Correggióé, mint a mai, és alkotás-módjának számos eleme messzire esik attól a művésztől, mely a mi korunk lelkéből sarjadzik. A mi világunk már nem ismeri azt a minden földi nyomorúságon felülemelkedő, elfinomodott érzékiségtől átmelegített életörömet és boldogságot, mely erről a múrról sugárzik. Nem ismeri azt a lágy mozgalmasságot sem, mely harmonikus hullámzással fut végig a Madonna tagjain, majd átesap a bájosan elnyúló kis Jézus gyöngé testére és a mellette elcsodálkozó anygalka taglejtésében csendül ki vibrálva megnyugvó befejezéssé. A renaissance naivul és nyersen induló, majd lassanként nemes nyugalommá érlelődött életöröme itt már túlfinomodottan kigyózó idegességgé vált,

mely új kialakulásnak, a barokk mozgalmasságának ünnepelt, példát adó és ösztökélő kiindulópontja.

Ez a festmény különben Allergi legszerencsésebb alkotásai közül való, amit az európai művészettörténészek kivétel nélkül elismernek és így egyike a kézikönyvekben leggyakrabban közölt műveknek. Szébb, mint a londoni, elrendezésében nagyon hasonló, Madonna-kép és csak a páрмаi Madonnának vetekedhetnek véle, úgy hogy reprodukcióját ünnepi cikkek mellett az olasz folyóiratok és képeslapok is közölték. Még az idő viszontagságai is hozzájárultak ahhoz, hogy hatását fokozzák. Valamikor háttérében, mint a párizsi Madonna-képen, tájkép volt látható, de ez besüppedt, majd többszöri átfestés felismerhetetlenné tette. Így a néző figyelme ma már csak az alakokra irányul, melyek a rájuk eső ideális fény aranyos ködétől övezve, csodálatos finomsággal emelkednek ki a melegen sötétlő háttérből.

Keletkezésének időpontját nem tudjuk pontosan megállapítani. Correggio túlnyomó részben Pármában dolgozott, tehát olyan helyen, mely a renaissance delelőjének nagy központjaitól félreesett. A művész pedig életében egyáltalában nem volt akkora érdeklődés tárgya, mint a többi nagyok, úgy hogy kevés életrajzi adat maradt róla. E festmény stílusa azonban világosan mutatja, hogy Correggio legjava korából való, tehát a tizenhatodik század huszas éveiben készült, amidőn a mester lágyan érzelmes ábrázolásmódja tetőpontjára érkezett.

Tárgya a vallásos festészetnek örökkön visszatérő témája, a szent szűz gyermekével és egy mellékalakkal. De mennyi eredetiséget tudott Correggio ebbe az örökké új és új tartalommal gazdagodó motívumba önteni! Míg Raffaellónál vagy Fra Bartolommeónál ez a téma az áhítatos elmélyedés, a földöntúliságtá emelkedés és a teljes nyugalommá váló felmagasztalódás kitejezéséhez nyújtott keretet, Correggiónál más tartalommal telik meg és más formákat ölt magára. A vallásos átszellemülés kissé háttérbe lép, helyét ábrándos életörömmnek forrósága foglalja el, mely csodálatosan elfinomodott földi érzékiséggel dicsőíti a hétköznapiból kikívánczoló emberi életet. Valami vibráló mozgalmasság fut végig a festményen, valami izgatott és mégis lefojtott vágyakozás, mely egy pillanatra Watteau sóvárgását juttatja eszünkbe. Formai szempontból is egészen más, mint a renaissance delelőjének nyugodt ábrázolásai. Az egykori szinte már törvényszerűvé vált arányos, háromszögletű felépítést diagonális beosztás váltja fel, a legtöbbszörire egysíkú ábrázolást változatos térbeosztás, melyet gazdag árnyékolás emel ki. Lassan gördülő nyugodt vonalvezetés helyett szeszélyesen mozgó vonalornamentikát találunk és a

mindent egyformán kiemelő fényelosztás helyett — amely a vonalakokat és a színeket az egész képen egyforma láthatósággal, sőt néha keményen is kezelte — valami csodálatos olvadékonyságot, mely fényitatta árnyékok enyhe párájába burkolja az ábrázolás jókora részét és teljes megvilágítást csak némely felületnek juttat, hogy a fény és árnyék változatos átmeneteinek játékvá avassa a kompozíciót.

A közkeletű kifejezést használva: Correggio festési módja óriási lépés azon festőiség felé, mely a fény hatásai közé meríti a vonalat és a színt, a festői ábrázolásnak külön nem élő és csak gondolati elvonásban létező formáit. A festés e módja először Lionardónál jelentkezett, később a barokk-festészetnek egyik leghatásosabb eszköze, majd északon Rembrandt művészetében éri el leggazdagabb és legszebb kifejlődését. Correggio festményeinek e fényhatásai azonban nem attól a fénytől származnak, melyet a XIX. század egy egész korszakon át döntő szerephez juttatott, tehát nem napfény és nem is szabadtéri világosság, hanem ideális, költött fény. Nem az optikai valóság szórja témáira, hanem alkotó lelkének derűsen sugárzó melege. Ennek a fénynek játéka egészen mások, mint Lionardo sejtelmes és néha fájdalmasan titokzatos fény- és árnyékhatásai. Némelyek azt állítják ugyan, hogy Correggiót a nagy milánói mester példája vezette, de egyáltalában nem bizonyos, hogy ez a festésmódja Lionardo hatása alatt fejlődött volna ki. Külsőségekben néha talán emlékeztet da Vincire, de lényegében mégis egészen más. Correggio aranyos chiaroscuroja mindig derűs, mindig meleg, mentes minden démoniságtól, nem idézi fel a világ ősi erőinek emlékét, nem földöntúli, hanem lágyan virágba borult, földi érzékiség. Boldog, semmiben sem kétkedő, meg nem döbbenő, mindenben bájos szépséget kereső élvezetvágy kisugárzása, mely a gyönyörködés aranyos fátyolát borítja az élet legszebb jelenségeire.

Correggio lelkivilága nem nagy regiszterű. Az életet szépnek, boldognak látta, harc, küzdelem, fájdalom, az élet teremtménye vagy titokzatossága nem érdekelte. De pompásan tudta meglátni és megláttatni az elfinomodott bájosságot. Valósággal duskált benne, sőt ezt az örömet néha szinte extázisig fokozta, innét néhány szép festményének valósággal epedő hangulatossága. Jómódban élő, földi javak teljességét már örökséggéppen élvező nemzedék szülötte volt, amely boldog mámorban örült az életnek, még nem csömörlött meg, nem kételkedett és eszébe sem jutott, hogy az életnek értelmét keresse. Ez mindenestre pogányság volt a régebbi renaissance áhitatával szemben. Derűs érzékiség, melyben a test már nem kíván

átszellemülni, hanem a lehető legnagyobb szépségben látja rendeltetését. Innét van az, hogy Correggio művében a mitológiai képek legalább olyan fontos szerepet játszanak, mint a vallásosak, hogy szent alakjait talán csak a több ruha különbözteti meg pogány isten-nőitől. Tizianónál is így volt ez, mégis jókora különbség van kettejük között. A velencei mester hatalmas, néha szinte titáni erővel ruházta fel isteni alakjainak testiségét, míg Correggio későbbi, szinte dekadensebb kor gyermekének látszik, alakjaiban nincsen annyi duzzadó, perzselő erő, mert érzelmességükben elfinomodott, sőt néha már kacérságig olvadozó, kecses, hajlékony, finom alakokat varázsolt képeire. Mintha néha egy jóval későbbi kornak, a rokokónak szellemét éreznők, mely játékos ornamentikát szerkesztett sóvár vágyaiból.

Ahol azonban Correggiónak erőt, lelki mélységet, vagy hatalmas felindulást kellett volna ábrázolnia, mint páрмаi falfestményein, vagy némely oltárképén, ott e lelki állapotoknak csak külsőségeit adta, de ezeket az alkotásait is bőségesen teleszórta lelkének fiatal-ságával és kimeríthetetlen derűjével. Michelangelo végzetesen hatalmas lényei mellett persze háttérbe szorulnak a páрмаi dóm kupolájának alakjai. De az ilyen összehasonlítás mégis igazságtalanság, mert ha nincs is bennük magasztos erő, egyéb tulajdonságaikkal bőven kárpótolnak. Correggio itt is annyi gyöngéd és bájos fiatal-ságot halmozott össze, különösen a nagyszerű angyalkákban, hogy még mindig gazdagon ajándékozza meg azt a nézőt is, akit az apostolok alakjai egyáltalában nem elégítenek ki. E freskók gyermekei felejthetetlenek és a maguk nemében egészen egyedülállók. Abból a végtelenül bájos és kecses fajtából valók, mint a mi Madonna-képünk kis Jézusa és angyalkája : a gyermeki létnek csodálatosan finom és mély apotheosisai, Correggio örökkön derűs, boldog, zavartalan fiatal-ságának hirdetői. De kétségtelen, hogy a megelőző művésznemzedékek naivitásától, vagy a renaissance delének nyugalmától már eltávolodtak, nyugtalanabbak, idegesebbek, mintha előkészítenék a barokk szenvedélyességét, sőt néha mintha már a rokoko világára utalnának.

A páрмаi falfestmények azonban egyéb szempontból is fölötte nevezeteseek. Az első teljes, sőt virtuozitásig fokozott megoldását adják az alulról felfelé nézett emberi test megfestésének. Voltak ugyan Correggio előtt is néhányan, akik ilyen nézőpontot választottak témájukkal szemben. De Mantegna és Melozzo da Forlì efféle kompozíciói csak félénk próbálkozások Correggio perspektivikus merészségével szemben, aki páрмаi falfestményein mélyen

témája alatt áll és a dóm padlójáról látja és láttatja a nagy magosságban lejátszódó folyamatot, Krisztus mennybemenetelét, mely a mennybolttá kinyílt kupolafelületen torlódik össze. Ez a nézőpont a test látszati rövidüléseinek már addig is gyakorolt megfestéséhez új és rendkívül nehéz feladatokat töltött, melyeket Correggio mesteri tökéletességgel végzett el. Megteremtője és sugalmazója lett a barokk mennyezetfestésének és első kifejezője annak a formai nyugtalanságnak és kavargásnak, mely az utána következő olasz és európai dekoratív festészetnek jellemzője. Még későbbi idők persze más szemmel nézték ennek a látszati játéknak eredményeit, mint az elragadtatott barokk-festők. Rámutattak arra, hogy mennyi külsőséges virtuózkodás van benne, szembe állították Michelangelo dübörgő pathoszával, mely kényszerítő erővel köti gúzsba, csúri és csavarja sorstól terhes alakjait. De akármilyen erőbeli különbség van is közöttük, kétségtelen, hogy Correggio az emberi mozgások és teströvidülések gazdag formakincsét halmozta össze falfestményein.

Vitán kívül áll azonban az a gazdag festőiség, mellyel a világot megajándékozta. Ő volt a chiaroscurónak, a fény és árnyék egybeolvasztásának megteremtője, és első nagyszerű kihasználója. Hogy mennyire nagy volt az ilyen ábrázolásban, erre éppen a mi Madonna-képünk pompás bizonyíték. Hiszen hatásának egyik fő titka éppen az, hogy miképpen viszi át a világító fényt az árnyékolt felületekre, amelyek sohasem válnak teljesen sötétekké, nem nyeli el őket a vak sötétség, mint a barokk sok képrészletét, hanem még mindig jut nekik valami derengő világosság. És találóan mutattak rá arra, hogy míg Rembrandt a sötétség felől halad a fény felé, Correggio a fényből jut el az árnyékok világába, amiben pompásan nyilvánul meg a különbség egy tépelődő és egy derűsen biztos lélek között ugyanazon területen.

Lokális színekre alig emlékezünk, ha Correggio festményeire visszagondolunk. Körvonal és szín egyaránt feloldódnak a képei fényitatta atmoszférájában, mely mindig valami emelkedett mesevilágot varázsol elénk. Hétköznapi valóságot nála hiába keresünk. Nagyon távol áll a korai renaissance naiv realizmusától, vagy a barokk naturalizmusától. És jóllehet a testi megjelenésnek, a meztelen test megfestésének, az élő és vértől átfűtött felületeknek kevés véle vetekedő festője volt eddig a világon, mégsem látta az egyéni esetlegességeket és jellegzetességeket, az ideális típus festője volt. Arcképet egyet sem ismerünk tőle, mindig csak a legszebb leszúrt, általánosított emberi jelenség érdekelte.

Művészetét az utána következő nemzedékek ízlésüknek megfelelően nagyon eltérően értékelték. Azt az istenítést, melyben a barokk részesítette, a klasszicizáló korban meg nem értés, sőt lebecsülés váltotta fel. Kevésbé sikerült festményeinek emlegetésével édeskeséget és felszínességet vetettek szemére, de igazságtalanul, Goethet sem lehet daljátékai alapján megítélni. Correggio remek, derűs, boldog emberábrázolásai, melyekben egy földi gyönyörökre hajló és azoknak művészetében választékosan áldozó kor boldog érzékisége él, mindig megmaradnak a művészet legkiemelkedőbb alkotásai között.

Farkas Zoltán.

I R O D A L O M.

Új Madách-életrajz.

Balogh Károly: *Madách, az ember és a költő*. N. 8r. 368 l.
Budapest, dr. Vajna György és társa kiad., é. n. (1934).

Nagy embereknek meghitt közelségből szemügyre vett képe nemcsak egyéni vonásaikat mutatja nagyobb gazdagsággal, hanem sokszor műveikből is sok mindent világosabban megértet. A gazdag Madách-irodalomban nem igen maradt tisztázatlan kérdés a költőnek sem életére, sem nagy művére vonatkozólag. És mégis ezt az irodalmat értékes adalékokkal gazdagítja, sok vonatkozása élesebben rávilágít s Madách környezetét minden elődjénél aprólékosabb gondolat rajzolja meg Balogh Károly könyve. A szerző Madách tragikus végű nénjének, Máriának, az unokája. Atyja mint alig egy esztendő apátlan-anyátlan árva a költő édesanyjának nagyanyai gondviselése alá került. Ott nevelkedett a sztregovai kastélyban, Madách Imre közvetlen közelében s szeretettel teljes irányítása mellett. Megfigyelhette s mint komoly érdeklődésű és jószemű fiúcska meg is figyelte nagybátyjának mindennapi életét s azt a természeti és emberi környezetet, melyben élete folyt. Madách életének azok az évei voltak ezek, melyekben családi életét oly végzetes katasztrófa érte s amelyekben fölemelkedett és a munkában talált vigaszt mélyen sebzett szíve. A nagybátyját bálványozó árva, ki pályája folyamán előkelő bírói tisztségekre emelkedett, ezeket a gyermekkori emlékezeit később családjának szűkebb köre számára írásba foglalta. Ezekből a följegyzésekből a költővel mint emberrel és környezetével közvetlenebb vonatkozásban álló részleteket Madách születésének százados fordulóján *Madách Imre otthona* címmel közrebocsátotta a följegyzőnek hasonló nevű fia, könyvünk szerzője. Ezek a följegyzések alkotják könyvének is a gerincét. A szerző egyébként tárgyával szemben még más tekintetben is szerencsés helyzetben volt; atyjának följegyzései mellett sztregovai személyes emlékek is segítették munkájában s a gazdag Madách-irodalom mellett rendelkezésére állott a költőnek teljes irodalmi hagyatéka is.

A könyv szerzőjének törekvése elsősorban arra irányult, hogy Madách főművének megértését az eddigi törekvéseknél is körültekintőbben segítse elő. A könyv központjában *Az ember tragédiája* áll, minden azt a célt szolgálja, hogy erre mennél teljesebb világosság essék. A költő élete és többi munkái is csak annyiban érdeklik a szerzőt, amennyiben *Az ember tragédiáját* magyarázzák. S maga elé tűzött célját sikerülten közelítette meg. Az eddigieknél szélesebb keretbe foglalt rajzot nyújt arról a környezetről, amelyben Madách remeke létrejött s azokat a gondolatcsirákat is meglepő gazdagságban tárja föl, amelyek már előbb is ki-kibukkannak Madáchnál, de csak nagy drámai költeményében nővik ki magukat dús hajtásokká.

Minden másban megelégszik szerzőnk azzal, hogy az eddigi kutatások eredményeit gondos válogatással, s ahol szükségesnek látszott, kritikai ellenőrzéssel csoportosítsa. Így beszél Madách származásáról és ifjúságáról, tanulmányairól, könyveiről és barátairól, Fráter Erzsébetről s a csesztvei boldog évekről, a családi katasztrófát követő lelki megrázkódtatásról és megnyugvásról, az élet csúcsán alkotott remekéről, diadaláról és haláláról. Kiegészíti mindezt annak elmondásával, hogy milyen élet folyt Sztregován Madách halála után, milyen sors várt a költővel való szakítás után a szerencsétlen Fráter Erzsébetre s milyen megindító jelenetek közt folyt le Madách hamvainak új sírba helyezése az idei nyáron. Majd rövid méltatását adja Madách lírájának s párhuzamos helyek közlésével rávilágít lírájának, valamint többi művének kapcsolataira *Az ember tragédiájával*. Megállapítja, hogy főként lírája tükrözi érzelmvilágát, tépelődéseit, vissza-visszatérő gondolatait, melyek azután véglegesen kikristályosodott formában *Az ember tragédiájában* lépnek elénk. Csak ezeknek a költeményeknek a segítségével ismerhetjük meg Madáchot egészen. A drámai kísérletekkel együtt ezek adják meg a kulcsot *Az ember tragédiája* egyes eszméinek keletkezéséhez és fejlődéséhez. A nagy drámai költeménynek nem egy gondolatát, eszméjét, sőt jelenetét találjuk meg ezekben, — gyakran a kikristályosodási folyamat különböző fázisaiban. A szerző ezeket össze is állítja s arra a következtetésre jut, hogy «*Az ember tragédiája* nem a lángész hirtelen és egyszeri fellángolásának szüleménye... Madách veleszületett lelki alkatából eredő, élete tapasztalataiból és tanulmányaiból táplálkozó hosszas, szorgalmas, fokenként tökéletesedő, szövevényes szellemi munka eredménye, át- és átglyűrt gondolatokból és gondolatsorokból lassanként kialakuló terv alapján készült épület.» Majd Madách két székfoglaló értekezésének fontosabb gondolatait ismerteti s különösen akadémiai székfoglalójának (*A nőről, különösen aesthetikai szempont-*

ből) azokat a gondolatait emeli ki, melyek közelebből megvilágítják *Az ember tragédiájának* Éváját, mert «ez az értekezés tárja elénk legvilágosabban Madáchnak annyit vitatott felfogását a nőről». Ezeknek a gondolatoknak alapján világít rá a szerző *Az örök Évának* arra a sorsára és rendeltetésére, amelyet drámai remekében rajzol Madách. Majd ennek párjául *Az örök Ádámra* mutat rá a szerző.

Végül Madách legjellemzőbb lírai költeményeiből és gondolataiból összeállított antológia zárja be a könyvet, abból a célból, amelyet egyébként Madách bőséges idézésével is szolgálni óhajtott a szerző, hogy «mennél többször jusson maga a költő szóhoz s így az olvasó a legközvetlenebb világításban lássa a költő életének és költészetének egészét és egyes részeit».

A könyv legfontosabb része, mint már említettük is, Madách sztrégovai életének leírása. Erre nézve a szerző a legilletékesebb szemtanút, atyját szólaltatja meg, kinek erre vonatkozó emlékezéseit szó szerint közli. E feljegyzések alapján részletes, itt-ott aprólékosságokra is kiterjeszkedő képet fest a sztrégovai kastélynak és lakóinak életéről. A keret itt-ott talán nagyon is kiszélesedik, a szerző helyenként kissé talán el is terjeng, de ez annak a célnak az érdekében történik, hogy mennél részletesebb és elképzeltetőbb képet nyújtson arról a környezetről, amelyben a költő élt. Megkönnyíti ezt számára, hogy nemcsak atyja följegyzésein keresztül látta Sztrégovát, hanem maga is sűrűn megfordult ott a költő fiánál, Aladárnál. Heteken át tartózkodott ottan, ahol minden a költőről beszélt, s így megértője lehetett a genius loci sugalmainak. Olvasva ezeket a hiteles és szemléletes leírásokat, szinte magunk is Sztrégovára képzeljük magunkat s látjuk, kik közt és hogyan élt a költő. Látjuk a Löwengrubének nevezett dolgozósobájába ihletett csendjében, családi gondjai s a gazdálkodás ügyes-bajos dolgai közt, anyjának, a gyermekeknek s barátainak társaságában; látjuk, mik voltak a házi szokások, hogy folytak le a vendéglátások, hogyan tanultak a gyermekek s az ottani életnek sok fontos és kevésbé fontos mozzanatát, amelyek összességükben a költő környezetének rajzát adják s kivétel nélkül érdekes számunkra.

Madách környezetéből a szerzőt különösen az a két nő érdekelte, akik sorsformáló hatással voltak a költőre: anyja és felesége. Az anya rajzában enyhíteni igyekszik némely, a köztudatban elterjedt vonáson, különösen ridegségét és vallásos vakbuzgóságát illetően. Határozottan és meggyőzően cáfolja pl. azt az állítást, hogy a valláskülönbség miatt ellenezte fiának és Fráter Erzsinek a házasságát. Csakugyan megvolt e nélkül is minden oka arra, hogy aggodalommal

nézzen ez elé a házasság elé. Még erősebben foglalkoztatta a szerzőt Fráter Erzsébet alakja. Nagy elmélyedéssel törekedett arra, hogy határozott, emberi mivoltában kivilágló képet fessen róla. Nagyon jól ismeri minden gyöngeségét és bűnét, de viszont azt sem akarja elhallgatni, ami mentségére szolgálhat. Nyilván kitetszően olvasta azokat a leveleket, amelyeket a lejtőn egyre lejjebb zuhanó szerencsétlen asszony a családtagokhoz, különösen fiához írt, s azokat a tudósításokat, amelyekben bihari ismerősök és hivatalbeliek számolnak be az asszony életmódjáról, többnyire egy-egy botrányos esete alkalmából. Mintha annak akarta volna útját vágni a szerző, hogy ha egyszer netalán illetéktelen kézbe kerülnének ezek a szomorú emberi dokumentumok, az ne zsákmányolhassa ki ezeket szenzációhajhászásra s lelkiismeretlenül ne vihessen be kíméletlen képet a köztudatba Madách életének erről az oly mélyen elszomorító fejezetéről. Szerzőnk az igazsághoz híven, de mégis gyöngéd tapintattal és leplezetlen részvéttel rajzolja a szerencsétlen asszonynak az alkoholizmus áldozatává züllesztését, amiben a költő ugyan nem volt hibás, de fiukról, Aladárról ezt aligha lehet ilyen határozottan állítani. Joggal mondja a szerző: «Fráter Erzsébet minden hibája ellenére nagy mértékben felkelti részvétünket. Sajnálunk kell ezt a boldogtalan nőt, aki más körülmények között talán jobban megállta volna helyét az életben». De viszont menteni sem akarja minden áron. Mulatós, könnyelmű természetére érdekes adalékul közli pl. azt a családjában többször említett esetet, hogy ha más mulatság nem kínálkozott az unatkozó Madáchnénak, a szórakozás és tánc kedvéért paraszti mulatságokra sem átallott átjárni a szomszédos Mohorára falusi menyecskének öltözve.

Ahogy Madách életére vonatkozólag lelkiismeretesen összeállítja a szükséges adatokat, akként főművét illetően is egybehord mindent, amitől ennek mennél teljesebb megértését reméli. Nem hajszol új szempontokat, nem hatol be a mű bölcselmi mélységeibe, de jó érzékkel igyekszik rávilágítani a mű keletkezésére s előmozdítani megértését. De nem elégedett meg annyival, hogy a rendkívül gazdag Madách-irodalom eredményeit úgy állítsa össze, hogy a művelt olvasóközönség előtt megvilágítsa e nagy mű keletkezését és értelmét. Ennél többet is nyújt. Igyekszik a lehető legszorosabb kapcsolatban láttatni Madách életét és életének főművét s nagy elmélyedéssel törekszik megrajzolni Madách eszmevilágának *Az ember tragédiája* felé vezető útját. Keresi és megtalálja már a húszszentendős ifjú lelkében is a gyökereit annak a vívódásnak és lázongásnak, azoknak a problémáknak, amelyek Madáchot végig kísérik egész életén s

egész költészetében. Igyekszik szabatos feleletet adni egyebek közt arra a kérdésre is, hogy Lucifer sátáni megvilágításában látja-e Ádám a történeti színeket. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban helyesen emeli ki, hogy mikor Ádám bukik, Lucifer is mindig kudarcot vall, maga előtt látván Ádámnak újbóli fölemelkedését. Minden elődjénél teljesebb *Az ember tragédiája* s Madách többi művei közt megállapítható párhuzamos helyek összeállításában.

Balogh Károly első sorban bizonyára a művelt nagyközönség s nem a szaktudomány számára szánta munkáját. Ebben a körben annál is inkább remélhetünk tőle hasznos szolgálatot, mert könnyed, jól folyó előadása kellemes olvasmánnyá teszi s a környezetrajz érdekességén kívül néhány jól választott kép is fölkelti a figyelmet. Kár, hogy szerkezete meglehetősen töredezett és itt-ott szétfolyó s többízben ismétléssel találkozunk. Nem szívesen látunk ilyen komoly törekvésű munkában még a nevek írásában elkövetett ilyen pontatlanságokat sem: Bolyayak, Görgy Artúr, Szinnyey-Merse Pál, Bessenyey, Toldi Ferenc, s nem akarjuk nyelvbottlásnál egyébnek tekinteni, hogy Pázmány Pétert «hitújító»-nak mondja.

A könyv figyelmet érdemlő terméke s kedves emléke a Madách remeke iránt napjainkban örömdetes felbuzdult érdeklődésnek, a szerző szavaival: «*Az ember tragédiája renaissance-ának*».

Kéky Lajos.

A románok története.

Seton-Watson, Robert William: *A history of the Roumanians from Roman times to the completion of unity*. Cambridge University Press. Cambridge, 1934. X. és 596 l.

Seton-Watson professzort a kisentente publicistájának és történetírójának ismerik, aki három évtized óta foglalkozik azon politikai-történeti forrásanyag feldolgozásával, melyet Prágából, Belgrádból és Bukarestből kap. Munkái a három főváros felfogásának és törekvéseinek tudományos szócsovei, nem egyszer ágyúcsövek, amelyek nagyrészt Magyarország ellen vannak irányozva. Ilyen a románok történetéről írt és a cambridge-i egyetemi nyomdától kiadott nagy műve is, mely végeredményben semmi más nem kíván lenni, mint tudományos igazolása egyrészt a különböző területeken élő románság történelmi összetartozásának, másrészt a románok jogának mindazon területekhez, amelyekkel a párizsi békeszerződések a balkáni román államot megnövelték.

A szerző eredetileg azt a címet szánta művének, hogy abban a románok történetét «Trajántól Trianonig» írja meg, de a sokatmondó címről le kellett mondania, mert nem tudta elfogadni azt az elméletet, amely Erdély román birtoklását a rómaiaktól napjainkig akarta bizonyítani. Eddig ugyanis két ellentétes elmélet állott szemben egymással, mert a dákóromán történetírás szerint a románok Trajanus óta mint a rómaiak egyenes leszármazottai bírták Erdélyt, melytől a magyarok hosszú időre megfosztották őket, a magyar történetírás pedig a román incolatus tagadásának álláspontjára helyezkedett. Szerző a kettő helyett egy harmadikat választott és azt állítja, hogy a rómaiaktól romanizált dákok Erdélyből a Duna jobbpartjára vonultak vissza és onnan jutottak ismét Erdélybe. Megvallja, hogy a vérbeli római származás elmélete tarthatatlan, de az erdélyi román fajban sok a római típus, a román nyelvben pedig sok a latin elem, tehát egy lappangó continuitással állunk szemben (11—12. l.). Ha kissé körülnézett volna e vitás kérdés irodalmában, akkor könnyen kimegynekkülhetett volna abból a helyzetből, hogy a román forrásanyagot elfogadja-e vagy elvesse, mert a tudomány mai felfogása szerint a románok nem erdélyi származásúak, nem is Trajanus császár római telepeseinek ivadékai, hanem olyan itáliaiak, akik a későbbi századok folyamán költöztek Itáliából a Balkán félszigetre. A magyar álláspont tehát teljes mértékben érvényesül abban a megállapításban, hogy a románok nem voltak Erdély őslakói, és csak abban kénytelen engedni, hogy a románok itáliai latinok, akik között ennél fogva rómaiak is lehettek, de az adriai partokról Macedónián és Bulgárián keresztül jutottak Erdélybe. A szerzőnek, úgy látszik, nincs tudomása arról, hogy a román nyelvben a latin nyelv archaikus elemei hiányoznak, tehát akkor kellett elhagyniok Itáliát, mikor a latin nyelv átalakulása már megindult. Azt is kevéssé ismeri, hogy az erdélyi románok a latinositás hívei voltak és az ő hatásuk látszott meg abban, hogy a görög keresztneveket latinokkal cserélték fel, elhagyták az ó-szláv egyházi nyelvet, a szláv betűket és a balkáni francia-görög divat helyét a római hagyományok ápolása foglalta el.

A szerző megelégszik azzal a megállapítással, hogy Erdély története tíz évszázadon át ismeretlen; olyan *vacuum*, amelyről a magyarok azt állítják, hogy Erdély a honfoglalás óta az övék volt, ezt azonban nem tudják bizonyítani, mert az első erdélyi oklevél 1165-ből való. Véleménye szerint az erdélyi hegyek között akkor is a romanizált dákok utódai, a románok laktak, de azok közül a magyar uralom alatt sokan elmagyarosodtak, mint pl. a Jósikák, a Majláthok és a Telekiek (29. l.). Szerinte csak azok őrizték meg román jellegüket, akik Erdélyből az

aldunai tartományokba vándoroltak és ott Moldva és Havasalföld néven államokat alapítottak.

A két román fejedelemség történetét részletesebben és több szabotossággal mondja el, de szembetűnő az a törekvése, hogy azt Erdély történetével összekeverve hasonló színvonalra és európai fontosságra emelje. Így közli a könyv román arcképei között Bethlen Gáborét és így állítja Nagy István moldvai vajdát a szerinte román Hunyadi János, Szobieszkzy János és Szavójai Jenő herceg mellé, megingatván azt a hitet, hogy a magyarok voltak azok, akik a kereszténységet a török ellen öntestükkal védelmezték (48—49. l.).

Mondanunk sem kell, hogy az összes román népmozgalmakban a magyar nemesség embertelen eljárását és a magyar elnyomást látja, de csak azt árulja el vele, hogy közelebbi vizsgálódást nem végzett, hanem a kapott anyagot formálta át. Annál szembetűnőbb, hogy az erdélyi fejedelemség magyar jellegét erősen kiemeli, Vitéz Mihályt pedig erősen megfosztja attól a legendától, amelybe a román történetírás öltöztette. Ugyanígy jó szolgálatot tett a tudománynak azzal, hogy a XVI—XVIII. századbeli román történelmet kimerítően ismertette és több olyan adattal bővítette, amit csak nyugaton lehetett megszerezni, de határozottan tévesnek kell tekintenünk azt a magyarázatot, hogy a «tolerált» jelző a román vallás mellett az elnyomást jelentette. A szerző nagy elégtételt lát ebben a szóban, mert azzal a magyar elnyomás valóságát bizonyítja, de megelégedzik arról, hogy a román egyház és a román nemzetiség «megtűrése» a valóságban pusztán azt jelentette, hogy a románok nem rendelkeztek olyan intézményesen biztosított előjogokkal, amelyekre az erdélyi magyar, székely és szász nemzetek és egyházaik féltékenyek voltak. Szerző könnyen bebizonyíthatta volna, hogy ez a nagyfokú türelem sokkal többet jelentett annál a megtűrésnél, amire a szót nyelvtanilag érteni és értelmét variálni lehet, különösen azok előtt, akik Erdélyt és történelmét még hírből is alig ismerik, *Tolerata* tehát legrosszabb esetben is *non-recepta religiót* jelenthet.

Helytelen szerzőnek az a megállapítása, hogy a románok már a középkorban románoknak nevezték magokat, országukat pedig Romániának hívták, mert a források ezt nem bizonyítják. Neki azonban szüksége van erre a megállapításra, mert különben nem írhatná meg olyan színesen azt a román-latin-római mozgalmat, amelyet a bécsi kormánytól elrendelt egyházi unió, a latin egyházhoz való csatlakozás, a papoknak Rómában való nevelése és a papság ellatinosodása Erdélyben maga után vont. Itt már elemében érzi magát, mert a románok akkor a bécsi kormányzathoz hű századokban is támogatásra

találtak és szerző azt állapíthatja meg, hogy a magyar elnyomással szemben szász-román ellenállás, két nép összefogása volt észlelhető. Ez a beállítás azután végigvonul egész előadásán, meglehetősen fordított képét adván annak a forrástanulmányokon nyugvó beállításnak, amelyet Jancsó Benedek fáradhatatlan munkájának és kiváló tárgyi ismereteinek köszönhetünk. Miután Szekfű Gyula klasszikus munkában dolgozta fel a magyar nyelv érvényesülésére vonatkozó anyagot, nagy szükségünk volna arra, hogy valaki Jancsó és a vele szemben álló román iskola kutatásait revízió alá vennie, a kérdésre vonatkozólag Szekfűéhez hasonló forrásmunkával ajándékozná meg a magyar tudományos irodalmat. Jancsó Benedek tisztában volt azzal, hogy itt a nemzetiségi kérdések legnagyobbikával állunk szemben és Seton-Watson munkájából kitűnik, hogy ennél nagyobb és magyar szempontból fontosabb problémát találni alig lehet. Mert ne higgyük azt, hogy a szerző munkája nyomtalanul fog alámerülni a feledés tengerébe: műve standard munkája lesz a román kérdésnek, melyből új és új munkálatok fognak születni. Az egész távolabbi nyugatnak ez lesz a román-magyar kérdésben az enciklopédiája és kalauza, amit a szerző azzal igyekezett kiérdemelni, hogy a románság újabb történelmét tárgyilagos részletességgel, hézagpótlóan írta meg. Munkájának a XIX. századra vonatkozó része, a mű nagyobbik fele, kétszáz oldalas tanulmány, tele ismeretlen diplomáciai, történelmi adatokkal s ezek szerencsésen egészítik ki azokat az újabb munkálatokat (Evans, Riker, Henry stb.), melyek újabb időben Románia kialakulásáról angol és francia nyelven megjelentek.

Magyar szempontból elsőrendű fontosságú a X. és XIII. fejezet, amelyekben Erdély történetét 1792—1867 és 1867—1914 közel 70 oldalon adja elő. Itt azonban a történetíró azzá a publicistává alakul át, aki a magyar kormányzat elbírálását véli feladatának és ezt meglehetősen egyoldalúan végzi el. Elismerjük, hogy ha nem így tenne, akkor nem lenne jó szolgálatot saját publicisztikai működésének, amely határozottan magyarelles volt, de a történetírás a teljes pártatlanságot kívánja meg. Mi készséggel elismerjük azt a szomorú tényt, hogy magunk nem foglalkoztunk eleget Erdéllyel és Erdély történetével; azt is hozzátesszük, hogy nem sokat törődtünk a szászok és a románok dolgaival sem, de meg vagyunk győződve arról, hogy a magyar kormányzat és a magyar közvélemény helyesen járt el, amikor a magyar nemzet megtartására és a magyar állam megvédelmézésére törekedett. Teljesen hibás és egyoldalú a szerzőnek az a beállítása, hogy a magyar uralom végsőkéig sovíniszta elnyomást jelentett, mert ez nyílt ellentétben áll a valósággal, melyről maga is

meggyőződhetik, ha munkájának második kiadásában az érem másik oldalát is hajlandó megtekinteni. Az a hatalmas fejlődés, melyet a magyarországi románság a magyar uralom alatt elért, nem lehet helyes következtetése azoknak, amiket a szerző a XIII. fejezetben elmond. Annál kevésbbé, mert annak végefelé azt a harcot mondja el, amelyet ő maga, mint pártember és mint pártok szócsove folytatott a magyar állam ellen (409—431. l.). Nagy szolgálatot tenne az ügynek, ha valaki a magyar vonatkozású fejezeteket és különösen az utolsókat, magyarra fordítaná és ezzel lehetővé tenné azt, hogy szakembereink azt megismerjék, megcáfolják és kiegészítsék, mert itt az ismeretlen adatok ügyes elrendezésével, egy nagy hadjáratban gondosan kidolgozott haditervvvel, az adatok tömegének tudományos színben való csatarendbe állításával állunk szemben, a csatában pedig a mi katonáink — sajnos, teljességgel — hiányoznak. Jancsó Benedek kellene hozzá, hogy azt üzenje nekünk, amit Vilmos császár Tiszának üzent: «Uram, emlékezzél meg a románokról!» A kérdés életbevágó fontosságú, de — valljuk be — azelőtt sem sokat törődtünk azzal, hogy azt megismerjük, ma pedig, az élet tengernyi gondjai között, alig halljuk báró Wesselényi Miklós és gróf Tisza István figyelmeztetéseit, hogy a román kérdés a magyar nemzet problémái között a legnagyobbak egyike. Seton-Watson könyve meg fogja mutatni nekünk annak fontosságát.

H. J.

Elbeszélések az orvosok világából.

Dr. Müller Vilmos: *Élni akarunk*. (Budapest) Singer és Wolfner kiadása (1934), 8r. 172 l.

Müller Vilmos az elmúlt évben jelent meg a nagyközönség előtt egy érdekes könyvével, a *Csodatevőkkel*: vonzó stílusban elbeszélte tizenöt nagy orvosnak csodálatos pályáját, küzdelmüket az ember testén és lelkén rágódó kórokkal — de gyakran a megcsontosodott közvéleménnyel is vagy éppen orvos-társaik maradiságával, meg nem értésével. Második könyve, az imént megjelent *Élni akarunk*, szintén rávall a szerző orvos-voltára: mint amott, itt is azokat a hősiességek, küzdelmeket ragadja meg az emberiség multjában, amelyeket az ember a maga vagy társai életéért a természet rontó erői ellen folytatott. De ezúttal az író a szigorú szakszerűségtől két irányban is elszakadva, közeledik a költészet felé: mind az elgondolásban, mind a megalkotásban nagyobb szerepet juttat a képzeletnek.

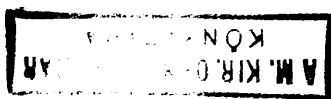
A valóságból indul ki. Forrásai kőkorszakbeli leletek (orvosilag

meglékelt koponya a gyógyult sebbel ; falfestmények), ókori anekdoták, följegyzések és emlékek (piramisok a sírkamrákkal ; gladiatori játékok rajzai), középkori krónikák és legendák csodálatos híradásai (a magyar Szent Erzsébet csodatétele ; a montecassinói apát operációja), és újkori vagy éppen legújabbkori hiteles adatok (Molière halála ; a reichstadti herceg születése ; a diftéria szérumának felfedezése). Az így talált nyersanyagot a maga leleményével költött történetté, rendszerint dialogizált jelenetté formálja, hol kevesebb, hol több merészséggel eltérve az írás szavaitól, de mindig úgy, hogy megőrizze az események történeti színét és fölkelte a belső igazság illúzióját.

Ezekben a történeti novellákban — lényegében mind a húsztörténet az — a hősök vagy beteg, halálra vált emberek, akik élni akarnak, vagy egészséges, erőslelkű emberek, jórészt orvosok, akik életet akarnak adni embertársaiknak : az érdeklődés gyújtópontjában tehát mindig a fenyegetett emberi élet áll. Már ez a vonás, a lét vagy nem lét kérdésének középpontba állítása, érdekessé teszi ez elbeszéléseket, de az írónak nincs mindig ereje kifejteni a mese magvában rejlő értékes anyagot. Ha szövevényesebb a történet és bonyolultabb lelkivilágú emberek között pereg le, könnyen válik vontatottá, bágyadtta az előadása, — sikerültet akkor ad, ha egy pár mozzanattól szövi össze a cselekvényt. Ilyenkor «történeti miniatűrök»-ké lesznek novellái, szükséztű, tömör, de éppen azért hatásos képekké : mestere, Strindberg, példájára jellemző, éles vonásokkal plasztikusan mutatja be nemcsak hőseit, hanem az ember és a halál küzdelmét is — leghatásosabban *Az ősemlék*, a *Charcot* és a *Világháború* címűekben.

Mint érdekes vonást kiemelem, hogy az eleven tollú író-művész-orvos lelkében csipetnyi sincs sem az orvosgögből, sem a durva materializmusból. (Az igazi nagy orvosok mindig mentek tőlük!) Jól tudja, hogy a természet ismert erőin kívül működnek az ember világában ismeretlen, vagy éppen természetfölötti erők, s a maga emberi kicsiségének érzetében áhítattal hajtja le fejét, ha megérzi munkájukat. Ez az alázat még rokonszenvesebbé teszi az amúgy is rokonszenves könyvet.

r. r.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

680. SZÁM.

1934 JÚLIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A VOLT MONARCHIA KÖZÖSÜGYI BIZOTTSAGAINAK (DELEGÁCIÓK) TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI. — Nagy Miklóstól — —	1
II. A NEMZETKÖZI BÍRASKODÁS FEJLŐDÉSÉNEK ÚJABB IRÁNYAI. — Polgár Imrétől — — — — —	25
III. INDIA VILÁGOSSAGA. (IV.) — Germanus Gyulától — — — — —	38
IV. A BENNET-CSALAD. (VI.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól — — — — —	62
V. KOSSUTH LAJOS MACBETH-FORDÍTÁSA. — Közli — Hegyaljai Kiss Géza — — — — —	75
VI. GALSWORTHY. — Sebestyén Károlytól — — — — —	91
VII. SZEMLE. — <i>Scotus Viator megint jelentkezik.</i> — Lukács Györgytől	101
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Arany széptani jegyzetei.</i> — (Arany János Emlékkönyv. II. k. Arany széptani jegyzetei. Közrebocsátotta Pap Károly.) — —s-től.	
2. <i>Pribičević könyve.</i> — (Pribitchevitch, Svetozar: <i>La dictature du roi Alexandre.</i>) — Bajza Józseftől — — — — —	112

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Abrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

681. SZÁM.

1934 AUGUSZTUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A KÖZÉPEURÓPAI MEZŐGAZDASÁG ÉS A KÜLFÖLDI ADÓSSÁGOK KÉRDÉSE. — Koós Zoltántól	129
II. MAGYARORSZAG ÉS AZ EURÓPAI POLITIKA IRÁNYELVEI 1790—1815. (I.) — Horváth Jenőtől	146
III. A SZÍNHÁZI KRITIKUS LELKIISMERETE. — Rédey Tivadartól	166
IV. FERENCZY KÁROLY ALAKJA ÉS ALKOTÁSA. — (A kultúr-ember.) — Ferenczy Valértől	175
V. A BENNET-CSALÁD. (VII.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	206
VI. HANGOK A MÉLYBŐL. — Négy szonett. — Lenau után, németből — Havas Istvántól	225
VII. SZEMLE. — 1. <i>Madách Imre hamvai mellett.</i> — Horánszky Lajostól.	
2. <i>Az Ember Tragédiájáról.</i> — Sik Sándortól	228
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Apponyi emlékiratai.</i> — (Gróf Apponyi Albert emlékiratai. II. kötet.) — 6.-tól.	
2. <i>Báró Eötvös József első minisztersége.</i> — (Hajdu János: <i>Eötvös József báró első minisztersége.</i>) — Nagy Miklóstól.	
3. <i>Tisza István nemzetiségi politikája.</i> — (Albrecht Ferenc: <i>Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához.</i>) — s.-tól	244

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőségnek illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

682. SZÁM.

1934 SZEPTEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SZÉCHENYI UTOLSÓ NÉGY ÉVE DÖBLINGBEN. — Viszota	
Gyulától — — — — —	257
II. MAGNA CARTA — ARANYBULLA. (I.) — Fest Sándortól — — —	273
III. FERENCZY KAROLY ALAKJA ÉS ALKOTÁSA. — (Hagyatéka.)	
Ferenczy Valértől — — — — —	290
IV. MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI POLITIKA IRANYELVEI	
1790—1815. (II.) — Horváth Jenőtől — — — — —	326
V. A BENNET-CSALAD. (VIII.) — Regény. — Austen Jane után,	
angolból, — Hevesi Sándortól — — — — —	337
VI. SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől — — — — —	347
VII. IRODALOM. — 1. <i>Berzeviczy-emlékkönyv.</i> — H. Z.-tól.	
2. <i>A dualizmus kora.</i> — (Gratz Gusztáv: <i>A dualizmus kora.</i>) —	
Kornis Gyulától	
3. <i>István király regénye.</i> — (Kós Károly: <i>Az országépítő.</i>) —	
r. r.-tól — — — — —	365

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

PIETRO ORSI
A MAI OLASZORSZÁG
(1750—1933.)

PIETRO ORSI-nak a mai Olaszországról írt alapvető történelmi műve felöleli a legújabb Olaszország történetét 1750-től napjainkig. Drámai erővel elevenedik meg könyvében 1866 sorsdöntő fordulata, Olaszország egységbeforrása. A fiatal Olaszország felfelé ívelésének, a hármasszövetségben és a világháborúban való szereplésének, Mussolini vezetése alatti megújulásának rajza az újkorori történetírás valóságos mesterműve. Bennünket magyarokat különösen érdekelnék Garibaldi hősi harcai, a marsalai ezer és Türr István önfeláldozó küzdelmei és a könyvnek azok a részei, amelyeket a szerző külön a magyar kiadás kedvéért illesztett be könyvébe, s amelyekben egyes vitás pontokon történeti igazságot szolgáltat Magyarországnak. BERZEVICZY ALBERT, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, értékes előszóval vezeti be az olvasót a nagyszerű mű történelmi légkörébe: remek összefoglalásban vetíti elénk az új Olaszország kialakulásának drámáját.

Gyönyörű kiállítás, 24 műmelléklet. Ára 15 pengő.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

ITALO BALBO
DIADALMAS SZÁRNYAK

Az olasz hidroplánflotta északamerikai óceánrepülésének modern hősi éposza ez a csodálatos könyv, amely azonnal az olasz kiadás megjelenése után, eredeti fényképfelvételekkel, kitűnő fordításban kerül a magyar olvasóközönség elé. Az Óceán hősének új könyve csupa feszültség, csupa lüktetés, láz és lelkesedés. Eláll a lélekzetünk, mikor olvassuk az aszkétikus előkészületeket, az emberek és gépek minden képzeletet felülmúló teljesítményeit, az indulás nagy pillanatait. Szinte megfeszülnek izmaink, mikor átrepülünk a levegő hőseivel az Alpok felett, velük remegünk az angliai és izlandi ködökben, a sarkvidék jéghegyei és viharai között és velük ujjongunk, mikor leszállnak Chicago és New-York milliós tömegeinek örömrivalgásában. És velük érezzük az olasz nemzet határtalan büszkeségét, mikor győzelmesen visszarepülnek Róma kikötőjébe, hogy a Ducetől átvegyék hősi vállalkozásuk jutalmát.

**A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárának
díszes kötésében megjelent mű ára 8 pengő.**

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

MAGYAR ÍRÓK

FÖLDI MIHÁLY	Fűzve P
Szahara. I-III. _ _ _ _ _	6.—
GESZTESI-BALOGH GÁBOR	
Asszonyölők _ _ _ _ _	6.—
Katakлизma. I-II. _ _ _ _ _	12.—
HARSÁNYI ZSOLT	
Életre-halálra. — René _ _ _ _ _	4.80
IFJ. HEGEDŰS SÁNDOR	
A halhatatlan Itália _ _ _ _ _	3.60
KÓBOR TAMÁS	
Hamlet az irodában _ _ _ _ _	2.40
KRÚDY GYULA	
Festett király _ _ _ _ _	5.—
Az első Habsburg _ _ _ _ _	2.40
SZABÓ PÁL	
Emberek _ _ _ _ _	5.—
Békalencse _ _ _ _ _	3.—
Papok, vasárnapok _ _ _ _ _	3.—
SZENES PIROSKA	
Csillag a homlokán. I-II. _ _ _ _ _	6.—
Jedviga kisasszony _ _ _ _ _	2.50
TÖRÖK SÁNDOR	
Az idegen város. I-II. _ _ _ _ _	7.—
Bankett a Kék Szarvasban _ _ _ _ _	3.—
És azalatt itthon ... _ _ _ _ _	4.80
VÁNDOR IVÁN	
Andrea találkozik az élettel _ _ _ _ _	5.—
Andrea arcát a nap felé fordítja _ _ _ _ _	3.—
KÓBOR NOÉMI	
Mi lett belőlem! _ _ _ _ _	2.40
VOINOVICH GEZA	
Magyar Passio _ _ _ _ _	3.—

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

TUDOMÁNYOS RENDSZEREZÉS

A Magyar Tudományos Akadémia nagyjutalmával kitüntetett mű

«Monumentális nagysága, egyetemes és nemzeti fontossága, valamint szerzőjének az irodalomtörténet szolgálatában évtizedeken át kifejtett odaadó és nagyszabású munkássága miatt (a bizottság) Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténetét kívánja az idei nagyjutalommal egyhangúlag kitüntetni.»

(Bizottsági jelentés az 1932. évi nagyjutalom tárgyában. Akadémiai Értesítő, 1932.)

- Első kötet:** A magyar irodalom a középkorban.
Második kötet: A magyar irodalom a XVI. században.
Harmadik kötet: A magyar irodalom a XVII. században.
Negyedik kötet: A magyar irodalom a XVIII. században.
Ötödik kötet: A magyar irodalom a XIX. század első harmadában.
Hatodik kötet: A magyar irodalom a XIX. század második harmadában.
Hetedik kötet: A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában.

**A hét kötetben immár teljes mű
a magyar tudománynak örök dicsősége**

*Tanári könyvtárak nem nélkülözhetik.
Az első kötettől kezdve részletekben is
megrendelhető. Ára kötetenkint 50 P.*

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása

A FRANKLIN-TÁRSULAT MAGYAR IRODALMI INTÉZET főbizománya

KORNIS GYULA ÚJ MŰVEI

A KULTÚRA VÁLSÁGA

TIZENÖT TANULMÁNY

a szellemi munka válságáról, Európa és Amerika kultúrpolitikájáról, a neveléstörténet és szellem-történet kapcsolatáról, az ötvenéves középiskolai törvényről, a honismeret tanításáról, az emberi kultúra örök értékmérőiről, a nemzeti állam nemzeti kultúrájáról; kultúrpolitikai arcképekkel, amelyek az újabb magyar essay-irodalomnak valóságos gyöngyei.

Ez a gondolatokban páratlanul gazdag könyv a magyar bölcséletnek, politikának és neveléstudománynak újabb diadala!

A hatalmas kötet ára 8 pengő

AZ ÁLLAMFÉRFI

A POLITIKAI LÉLEK VIZSGÁLATA

KÉT KÖTET

Minden magyar nevelőnek nélkülözhetetlen!

Az élvezetesen megírt mű a mai irodalmi élet **nagy eseménye**: minden ízében *magyar* és *európai*, valóságos cselekedet a *nemzetnevelés* érdekében, és a *jövő nemzedék* hatalmas erejű irányítója.

Gyönyörű kiállítás, 37 remek műmelléklet

A két kötet ára 20 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A TÜKÖR minden száma gyönyörű!

Ami az angol nemzetnek az Illustrated London News, a franciáknak a L'Illustration, a németeknek a Leipziger Illustrierte Zeitung, az olaszoknak a L'Illustrazione Italiana, az a magyar olvasóközönség számára a TÜKÖR: a nemzet követe a világsajtó parlamentjében.

Mit nyújt előfizetőinek évi 8 pengő 40 fillérért a TÜKÖR?

1. A legmagasabb irodalmi, művészi és bibliofil igényeket kielégítő, értékes és érdekes, gyönyörű folyóiratot, amelynek egy-egy évfolyama: 1000 oldalas, több mint 1200 képpel ékesített kötet.
2. Állandó pályázatokat amatőr-fényképezők, kézimunkázó asszonyok és leányok, gondos háziasszonyok, bridzsezők, sakokzók, rejtvénymegfejtők stb. számára, sokszáz jutalomdíjjal.
3. Állandó rovatokat és a rovatvezetők szak-szerű üzeneteit a divat, kozmetika, grafológia, sakk, konyhaművészet stb. köréből.
4. Utazási és nyaralási osztályának készséges szolgálatait s a TÜKÖR utazási osztálya által rendezendő társas- és egyéni utazásokon számos kedvezményt.
5. Jutalomként — a TÜKÖR nyertes előfizetőjének — ingyenutazást a Balaton Lidóján, Balatonszéplakon.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

Budapest, IV., Egyetem-utca 4. sz.

**Őn még nem olvasta a TÜKÖR új számát?
Vegye meg a legközelebbi újság-kioszkban!**

a VASÁRNAPI UJSÁG

folytatása és szellemi örököse

MODERN KÉPANYAG

SZÉPIRODALOM

NÉPSZERŰ TUDOMÁNY

CSALÁD, NŐ, GYERMEK

SZÍNHÁZ — MOZI

CSERKÉSZET

MAGYAR VIDÉK

HUMOR, KURIÓZUMOK

LAKÁS — KONYHA

MŰVÉSZET — ZENE

TÁNC, BRIDZS, SPORT

KOZMETIKA — DIVAT

REJTVÉNYEK — RIPORTOK

ÜZENETEK — PÁLYÁZATOK

Megjelenik minden hónap elsején

Egy szám 80 fillér

Előfizetés egy évre P 840

ITALO BALBO

DIADALMAS SZÁRNYAK

Az olasz hidroplánflotta északamerikai óceánrepülésének modern hősi éposza ez a csodálatos könyv, amely azonnal az olasz kiadás megjelenése után, eredeti fényképfelvételekkel, kitűnő fordításban kerül a magyar olvasóközönség elé. Az Óceán hősének új könyve csupa feszültség, csupa lüktetés, láz és lelkesedés. Eláll a lélekzetünk, mikor olvassuk az aszkétikus előkészületeket, az emberek és gépek minden képzeletet felülmúló teljesítményeit, az indulás nagy pillanatait. Szinte megfeszülnek izmaink, mikor átrepülünk a levegő hőseivel az Alpok felett, velük remegünk az angliai és izlandi ködökben, a sarkvidék jéghegyei és viharai között és velük ujjongunk, mikor leszállnak Chicago és New-York milliós tömegeinek örömrivalgásában. És velük érezzük az olasz nemzet határtalan büszkeségét, mikor győzelmesen visszarepülnek Róma kikötőjébe, hogy a Ducetől átvegyék hősi vállalkozásuk jutalmát.

A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárának
diszes kötésében megjelent mű ára 8 pengő.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

RÉVAY JÓZSEF

GÖMBÖS GYULA ÉLETE ÉS POLITIKÁJA

HERCZEG FERENC ELŐSZAVÁVAL

Ez a nagyszabású mű hiteles történelmi adatok alapján elsőnek rajzolja meg Magyarország miniszterelnökének katonai és politikai pályafutását, azonban a könyv egyúttal a háború utáni új Magyarország történelmét is összefoglalja, a forradalom vergődésein keresztül egészen a nemzeti megújulásig. Az utolsó 15 év történetének forrásmunkája ez a könyv.

Számos eredeti képpel, facsimilékkel, név- és tárgymutatóval, 440 oldalon.

Ara egészbőrkötésben 30 pengő.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH, GÉZA

683. SZÁM.

1934 OKTÓBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ EZERÉVES MAGYAR TRAGÉDIA. — Báró Kaas Alberttől	1
II. MAGNA CARTA — ARANYBULLA. (II.) — Fest Sándortól	41
III. MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI POLITIKA IRÁNYELVEI 1790—1815. (III.) — Horváth Jenőtől	64
IV. A BENNET-CSALÁD. (IX.) — Regény. — Austen Jane után, angolból, — Hevesi Sándortól	84
V. AZ ÚJ MAGYAR ODYSSEIÁBÓL: <i>Ares és Aphrodite szerelme.</i> — Görögből, — Csengery Jánostól	106
VI. SZEMLE. — <i>Szinyei-Merse Pál művészete.</i> — Farkas Zoltántól	112
VII. IRODALOM. — 1. <i>Két regényes költői életrajz.</i> — (Harsányi Zsolt: <i>Ember küzdj... — Szólatj, szólatj, virrasztó!</i>) — Kéky Lajostól.	
2. <i>Móra Ferenc önéletrajzi vallomásai.</i> — (Móra Ferenc: <i>Daru- utcától a Móra Ferenc-utcaig.</i>) — k. l.-tól.	
3. <i>Egy új levélregény.</i> — (Kóbor Noémi: <i>Mi lett belőlem!</i>) — r. r.-től	118

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

684. SZÁM.

1934 NOVEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. TINAYRE LOUIS FRANCIA FESTŐMŰVÉSZ VISSZAEMLEKEZÉSEI MAGYARORSZAGI TARTÓZKODÁSÁRÓL. (1872—1879.) — Szmcresányi Miklóstól	129
II. KOSSUTH LAJOS TITKOS LEVELEI A TURINI ÁLLAMI LEVÉLTÁRBAN. — Hegedüs Loránttól	165
III. FESTÉSZETÜNK FEJLŐDÉSMENETÉHEZ A XIX. SZÁZAD MÁSSODIK FELÉBEN. — Petrovics Elektől	177
IV. MÓRA FERENC, AZ ELBESZÉLŐ. — Szinnyi Ferenctől	191
V. FIRDÜSZI. — Radó Antaltól	204
VI. A BENNET-CSALÁD. (X.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	215
VII. FRANCIA JELLEM A FRANCIA NYELV TÜKRÉBEN. — Papp Istvántól	227
VIII. SZEMLE. — <i>Megemlékezés Négyesy Lászlóról.</i> — Hekler Antaltól	242
IX. IRODALOM. — 1. <i>Gárdonyi Géza új életrajza.</i> — (Gárdonyi József: <i>Az élő Gárdonyi.</i>) — H. Z.-tól.	
2. <i>Egy emberöltő regénye.</i> — (Körmendi Ferenc: <i>A boldog emberöltő.</i>) — Haraszthy Gyulától.	
3. <i>Válasz Viszota Gyula «Széchenyi utolsó négy éve Döblingben» című cikkére.</i> — Schaffer Károlytól	245

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséghez illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca. 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

685. SZÁM.

1934 DECEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ 1863-I ERDÉLYI ORSZAGGYŰLÉS. — Berzeviczy Alberttől	257
II. A NEMZETKÖZI KONGRESSZUSOK JELENTŐSÉGE. — Rotten-	
biller Fülöptől	279
III. LISZT FERENC NYOMAI A FRANCIA IRODALOMBAN. —	
Hankiss Jánostól	301
IV. A NÉPKÖLTÉS KUTATÁSÁNAK ÚJ FELADATAI. — Bartha	
Dénestől	326
V. A BENNET-CSALÁD. (XI.) — Regény. — Austen Jane után,	
angoltól, — Hevesi Sándortól	354
VI. SZEMLE. — <i>Correggio</i> . — Farkas Zoltántól	369
VII. IRODALOM. — 1. <i>Új Madách-életrajz</i> . — (Balogh Károly:	
<i>Madách, az ember és a költő</i> .) — Kéky Lajostól.	
2. <i>A románok története</i> . — (Seton-Watson, Robert William:	
<i>A history of the Roumanians from Roman times to the com-</i>	
<i>pletion of unity</i> .) — H. J.-től.	
3. <i>Elbeszélések az orvosok világából</i> . — (Dr. Müller Vilmos: <i>Élni</i>	
<i>akarunk</i> .) — r. r.-től	375

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárú is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

KARÁCSONYRA – KÖNYVET!

Karácsonyi újdonságok.

Kalandos vakáció. Aszlányi Károly	3-60
Vaskenyéren. Gyallai Domokos.	4-—
Május 35-ike. Erich Kästner	3-—
A felsült óriás és a 9 csoda. Török Sándor	3-60
A rózsaszínű sziget. Charles Vildrac	4-—

Legkedveltebb ifjúsági iratok.

Szív. Edmondo de Amicis.	5-60
A korallsziget. R. M. Ballantyne	5-—
Tamás bátya kunyhója. Beecher Stowe	4-50
Tuskó Matyi kalandjai. Carlo Collodi	3-50
Don Quijote de la Mancha. Cervantes	6-—
Vadfogó. Fenimore Cooper	2-—
Az utolsó mohikán. Fenimore Cooper	2-—
A túlsó parton. Dánielné Lengyel Laura	4-—
Robinson. Defoe Dániel — Domby Béla	2-—
Copperfield Dávid. Dickens Károly	5-—
Kis Dorrit. Dickens Károly	5-—
Leányévek. Faylné Hentaller Mária	3-80
Burkus. Gaál Mózes	3-—
Kujak András keleti utazása. Gaál Mózes	2-—
Futri Kata. Helm Klementina.	2-80
Jelky András kalandjai. Hevesi Lajos	5-—
A dsungel könyve. Rudyard Kipling	1-80
A pál-utcai fiúk. Molnár Ferenc	3-—
Műnchhausen báró csodálatos kalandjai	4-80
Egy csimpánzkisasszony naplója. Ossendowski	4-—
Dugasz Matyi birodalma. Paulini Béla	2-—
A bécsi diákok. Rákosi Viktor	3-80
Egy tutaj története. Rákosi Viktor	2-—
Kexholmi Mária. Rákosi Viktor	2-80
Az ércmadár. Ráth-Végh István	5-—
A drága iskola. Rónay Mária	3-—
Hatvani professzor feltámadása. Schöppflin Aladár	2-80
Tillinkó kópéságai. Schöppflin Aladár	4-—
A milliomos fla. Sebők Zsigmond	2-—
Az arany cipő. Sebők Zsigmond	1-80
A fekete nyíl. R. L. Stevenson	2-—

Cserkészkönyvek.

Ósók öröksége. Vitéz Faragó Ede	2-40
Két kis vadóc. Ernest Thompson Seton	3-—
Erdőlakók. Ernest Thompson Seton	3-—
Rolf. Ernest Thompson Seton	3-—
Győzni! Vitéz Temesy Győző	4-—
Élni! Vitéz Temesy Győző	3-—
Az ember harcol. Vitéz Temesy Győző	4-—

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Minden új könyvünk — új siker!

Szerb Antal: A Pendragon-legenda.

Skót ballada, modern hangszerelésben, való-
ságos történelmi detektívregény. Új magyar író
újszerű könyve. Fűzve 4.—, kötve 5-50 pengő.

Tersánszky J. Jenő:

Kakuk Marci vadászkalandja.

A kiválóan tehetséges író hallatlanul mulat-
ságos regényhősének újabb kalandjai.

Fűzve 3-40, kötve 5.— pengő.

Török Sándor:

Szegény embert még az ág is húzza.

Szívvel írott szatirikus regény Bilicse Péterről,
akin annyit lehet nevetni, hogy — a könnyünk
is kicsordul... Fűzve 5-60, kötve 7.— pengő

Pierre Benoit: A zöld sziget.

Olyan könyv, amelyet egy lélekzetre kell elol-
vasni: nagy író nagyszerű alkotása. Hevesi
András fordította magyarra.

Fűzve 2-60, kötve 3-60 pengő

Liam O'Flaherty: Az aranyház.

Kisváros Írországban, tragikus szenvedélyek.
kapzsiság, szerelem. Érdekesítő és mély re-
gény. Schöpplin Aladár fordítása.

Fűzve 5.—, kötve 6-50 pengő

André Gide: A Vatikán pincéi.

Bonyolult bűnügyi történet, egyúttal a francia
középosztály páratlan humorú tükörképe, König
György fordításában.

Fűzve 4.—, kötve 5-50 pengő

Riccardo Bacchelli:

Szenvedélyes házasság.

Témája ritka kivétel a modern regényirodalom-
ban: az egymásért rajongó férj és feleség sze-
relme. Olaszból Gáspár Miklós fordította ma-
gyarra.

Fűzve 4.—, kötve 5-50 pengő.

Arturo Marpicati: Haditörvényszék.

Az olasz akadémia főltkarának megrázó hadi-
élményét adja ez a regény. Révay József for-
dítása művészi teljesítmény.

Fűzve 3.—, kötve 4-50 pengő.

Luigi Pirandello:

Mattia Pascal két élete.

Az irodalmi Nobel-díjat 1934-ben a modern olasz
irodalom klasszikusa nyerte el, kinek új könyve
az emberi lélek legtitkosabb rejtekeibe hat.
A fordítás Déry Tibor munkája.

Fűzve 4-60, kötve 6.— pengő.

FRANKLIN-TÁRSULAT, BUDAPEST

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

SZERKESZTI CHOLNOKY JENŐ

Új sorozat 10 kötetben

Almásy László: Az ismeretlen Szahara.

Baktay Ervin: A Boldog Völgy országa.
(Barangolások Kasmirban.)

Italo Balbo: Diadalmas szárnyak.

Sten Bergman: A viharok hazájában. (Természettudományos kutatóutazás a Kurili-szigeteken.)

Cholnoky Jenő: Égen, földön.

„ A sárkányok országából.

P.T. Etherton: A Mount Everest átrepülése.

Forbáth László: A megújhodott Mongolia.

Keöpe Viktor: Cejlon, az Éden szigete.

Vörös Márton: A szerencsés expedíció.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Minden új könyvünk — új siker!

Szerb Antal: A Pendragon-legenda.

Skót ballada, modern hangszerezésben, való-
ságos történelmi detektívregény. Új magyar író
újszerű könyve. Ára 3.— pengő.

Tersánszky J. Jenő:

Kakuk Marci vadászkalandja.

A kiválóan tehetséges író hallatlanul mulat-
ságos regényhősének újabb kalandjai. Ára 2'80 pengő.

Török Sándor:

Szegény embert még az ág is húzza.

Szívvel írott szatirikus regény Bilicse Péter-
ről, akin annyit lehet nevetni, hogy — a köny-
nyünk is kicsordul... Ára 4.— pengő.

Pierre Benoit: A zöld sziget.

Olyan könyv, amelyet egy lélekzetre kell elol-
vasni: nagy író nagyszerű alkotása. Hevesi
András fordította magyarra.

Fűzve 2'60, kötve 3'60 pengő

Liam O'Flaherty: Az aranyház.

Kisváros Irországban, tragikus szenvedélyek,
kapzsiság, szerelem. Érdekesítő és mély re-
gény. Schöpfung Aladár fordítása.

Fűzve 4.—, kötve 5.— pengő.

André Gide: A Vatikán pincéi.

Bonyolult bűnügyi történet, egyúttal a francia
középosztály páratlan humorú tükörképe, König
György fordításában.

Fűzve 4.—, kötve 5.— pengő.

Baktay Ervin: A Boldog Völgy országa.

Barangolások Kasmirban. "Nyolcvannál több
képpel, térképekkel. aranyozott, egészvászon-
kötésben. Ára 8.— pengő.

Forbáth László:

A megújódott Mongolia.

Egy magyar mérnök izgalmas kalandjai a for-
rongó Ázsia ősi földjén. Eredeti fényképekkel,
aranyozott egészvászonkötésben. Ára 8.— pengő.

Keöpe Viktor: Cejlon, az Éden szigete.

A trópusok forrósága lángol ennek a pompás
könyvnek lapjain. Gyönyörű felvételekkel, ara-
nyozott egészvászonkötésben. Ára 5.— pengő.

FRANKLIN-TÁRSULAT, BUDAPEST

A TÜKÖR

a mai élet tükré

Ami az angol nemzetnek az Illustrated London News, a franciáknak a L'Illustration, a németeknek a Leipziger Illustrierte Zeitung, az olaszoknak a L'Illustrazione Italiana, az a magyar olvasóközönség számára a TÜKÖR: a nemzet követe a magyar sajtó parlamentjében. Mit nyújt előfizetőinek évi 8 pengő 40 fillérért a TÜKÖR?

- 1** A legmagasabb irodalmi, művészi és bibliofil igényeket kielégítő, értékes és érdekes, gyönyörű folyóiratot, amelynek egy-egy évfolyama: 1000 oldalas, több mint 1200 képpel ékesített kötet.
- 2** Állandó pályázatokat amatőr-fényképezők, kézimunkázó asszonyok és leányok, gondos háziasszonyok, bridzsezők, sakkozók, rejtvenykedvelők számára, sokszáz jutalomdíjjal.
- 3** Állandó rovatokat és szakszerű üzeneteket a fényképezés, divat, kozmetika, grafológia, sakk, konyhaművészet, bridzs stb. köréből.
- 4** Utazási és nyaralási osztály készséges szolgálatait s a TÜKÖR utazási osztálya által rendezett társas- és egyéni utazásokon nyújtott mos kedvezményt.
- 5** Díjtalan tagfelvételt a Magyar Könyvkedvelők Egyesületébe, mindaddig, ameddig csak a nagy kedvezményekkel, melyeket a Magyar Könyvkedvelők Egyesülete tagjainak biztosít.
- 6** Jutalomként — a TÜKÖR nyújtott előfizetőjének — ingyenutazást a Balaton-Lidóján, az idillikus fekvésű Balaton-Széplakon.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁS
SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, IV., EGYETEM-UTCA

TÜKÖR

ddigi számainak munkatársai:

NOVELLA

Aszlányi Károly
Bibó Lajos
Dallos Sándor
D. Lengyel Laura
Hunyady Sándor
Karinthy Frigyes
Kárpáti Aurél
Komáromi János
Kosztolányi Dezső
Laczkó Géza
Molnár Ákos
Móricz Virág
Móricz Zsigmond
Nagy Lajos
P. Gulácsy Irén
Sárközi György
Sásdi Sándor
v. Somogyváry Gyula
Surányi Miklós
Szabó Pál
Szenes Piroska
Szobotka Tibor
Tersánszky J. Jenő
Török Sándor
Zágon István

RIPORT, TUDOMÁNY, MŰVÉSZET

Baktay Ervin
Bálint Lajos
Bethlen Mária grófnő
Cholnoky Jenő dr.
Csaba Jenő dr.
Dutka Ákos
Glatz Oszkár
Halasy-Nagy József dr.
Halász Gyula
Hevesi András
Kertész Róbert dr.
Komlós Aladár
Kozma Lajos
Lambrecht Kálmán dr.
Leidenfrost Gyula dr.
Majthényi György
Rapaics Raymund dr.
Ráth-Végh István
Reményi József (Cleveland)
Sassy Csaba
Supka Géza
Szerb Antal
Térey Sándor
Zsindely Ferenc

RAJZ

Byssz Róbert
Dallos Hanna
Dési-Huber István
Fáy Dezső
Förstner Dénes
Gedő Lipót
Gergely Tibor
Gömöri Imre
Grabner Margit
Kandó Gyula
Kassovitz Félix
Lányi Imre
Madaras László
Pohárnok Zoltán
Simon Gy. János
Szigethy István
Szigeti Imre
Szónyi István
Végh Dezső

FÉNYKÉP

v. Ajtay-Heim Jenő dr.
Dulovits Jenő
Ébner Sándor dr.
Faludi Sándor
Félegyházy László
Haller Frigyes G.
Hegyei Tibor
Hensch Aladár
Iglauer Pál
Kinszki Imre
Krausz György
Kunszt János dr.
Lengyel Lajos
Pécsi József
Pintér Zsuzsi
Ritzinger Dezső
Radó György
Seiden Gusztáv
Singer Leó
Sombory László
Somogyi Kornél
Székács Lili
Székely Ferenc
Szóllósy Kálmán
Tabák Lajos
Vadás Ernő
Vecsényi István
Zsindely Endre

RS

Áprily Lajos
Bárd Miklós
Erdélyi József
Falu Tamás
Fodor József
Havas István
Illyés Gyula
Mécs László
Nadányi Zoltán
Sík Sándor
Szathmáry István
Szegedi István
Telekes Béla

SPORT

Bárány István dr.
Homonnay Márton
Imrédy Magda
Magyar Sándor
Sárosi György
Szepes Béla

SZÍNHÁZ, ZENE, FILM

Bartha Dénes dr.
Bárdos Artur
Fejős Pál
Fóthy János
Hevesi Sándor
Horváth Árpád
Komor András
Korda Vince
Lányi Viktor
Márkus László
Németh Antal
Schöpflin Aladár
Szigeti József
Tolnay Pál

SZONYOK TÜKRE

Beczássy Judit
ifj. Gundel Károly
Hárnik Helena dr.
Marek Antal dr.
Ráskay Margit
Rónay Mária
Szeben Klára

◀K-ROVAT: BRIDZS-ROVAT: GRAFOLÓGIA: FÉNYKÉPEZÉS:

komm Gyula

Csillag Tibor

Janus Georgius

Haller F. G.

ELŐFIZETÉSI ÁRA EGY ÉVRE 8-40 P